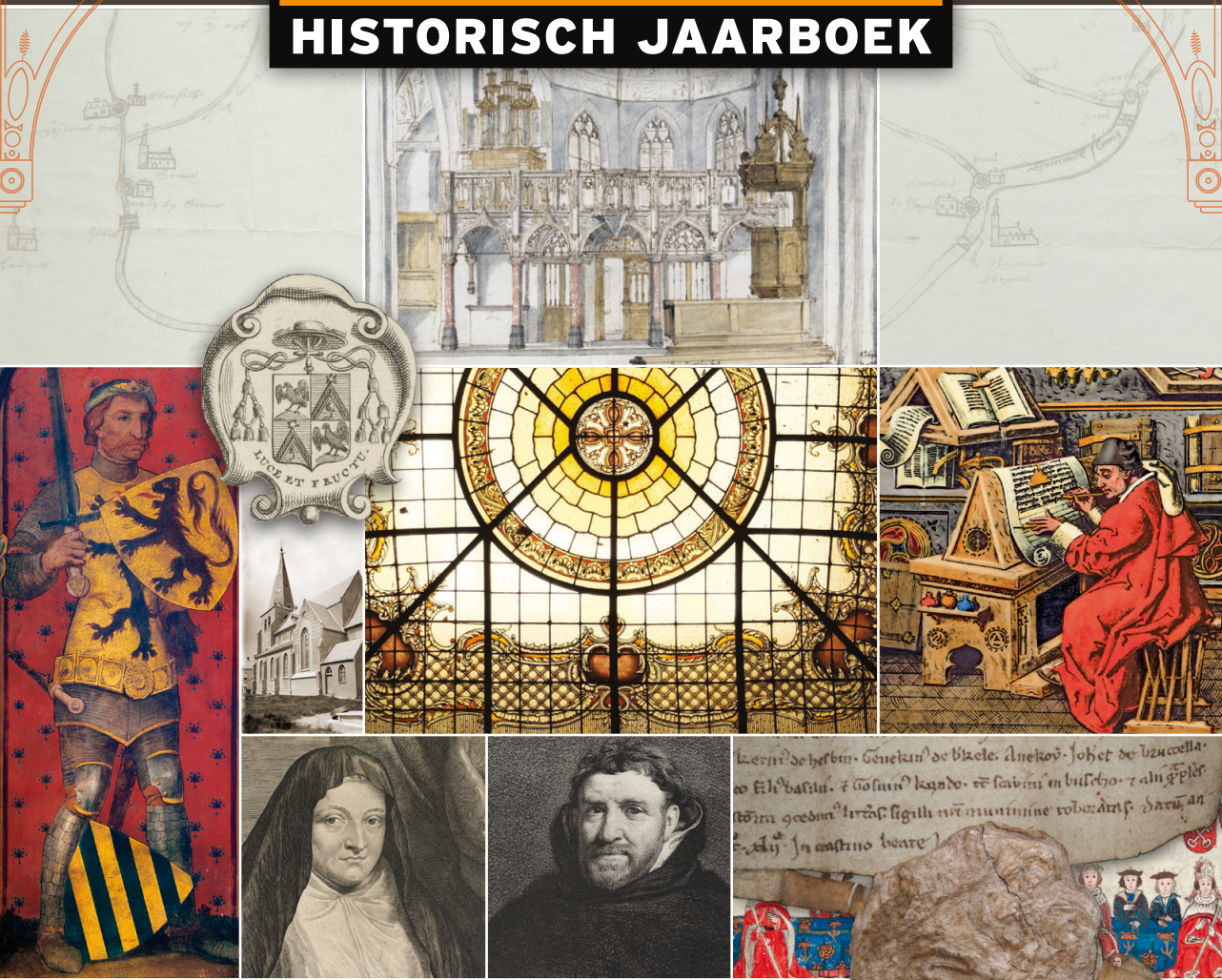

2017

deel 34

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 34

2017

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-59

ISSN: 0923-5817

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2017

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2017
deel 34

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2017 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

Redactie

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld (voorzitter)
Mw. mr. C.L. van Blom
Mr. E.J.M.F.C. Broers
Dr. C.M.A. Caspers
F. Daemen MA
Mw. dr. K. Douma
Mw. J. de Haan MA
Dr. K.A.H.W. Leenders
Mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Dr. J.G.M.M. Rosendaal
Drs. L. Toorians
Mw. dr. E. Van Onacker
M. Vermeer MA

Eindredactie

Mw. dr. K.P.C. de Leeuw

Redactieadres

Mw. dr. K.P.C. de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Drs. J. Brouwers
Tel: 06-24697563
stichtingzhc@xs4all.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	9
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Jan I van Cuijk († 1308). Topdiplomaat in een woelige tijd	13
<i>Horst van Cuyck (†) en Véronique Lambert</i>	
Pragmatische geletterdheid in de middeleeuwse Meierij.	53
De dorpssecretarie van Oisterwijk tot 1550 <i>Mark Vermeer</i>	
Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch	77
en zijn rechten als pastoor, 1412-1559 <i>Jan Sanders</i>	
Het proces en de vrijlating van Michael Ophovius.	113
De aanslag op Heusden in 1623 nogmaals tegen het licht gehouden <i>Wim Cöp</i>	
Storm over Eersel in 1708	145
<i>Rosanne Franken</i>	
Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen	167
in Antwerpse burger- en herenwoningen, 1860-1930 <i>Tine Faassen</i>	
 Kroniek	
ARCHEOLOGIE, LANDSCHAPSGESCHIEDENIS, HISTORISCHE GEOGRAFIE EN NAAMKUNDE	
– Asseldonk, M. van, <i>Veghel een goet ende vet dorp. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1800. Nieuwe instrumenten voor de historische geografie</i> (Eline Van Onacker).....	205
– Ball, E.A.G., en R.M. van Heeringen, <i>Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabantse zandgebied</i> (Hans Koopmanschap).....	206
– Brinkhof, J., <i>De heerlijke watermolens in stad en land van Breda. Opkomend en afgaand tij in stad en land van Breda</i> (Raymond Kubben).....	208
– Eynden, G. van den, en L. Toorians (red.), <i>Op zand, veen en klei; liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag</i> (Chris de Bont).....	210
– Kempeneers, P., K. Leenders, V. Mennen en B. Vannieuwenhuyze, <i>De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek. Deel I: De provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest</i> (Lauran Toorians).....	213
– Kosian, M.C., R.J. van Lanen en H.J.T. Weerts, <i>Een nieuwe kaart van Nederland in 1575</i> (Karel A.H.W. Leenders).....	217
– Visser, R. de, en F. de Visser, <i>Ziehier! Wij verkopen 77 kasteelhoeven</i> (Karel A.H.W. Leenders).....	218

MIDDELEEUWEN

- Bijsterveld, A.J.A., en V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-OedenRode. Macht, religie en cultuur in de Meierij* (Karel A.H.W. Leenders)..... 219
- Gooskens, F.A., *Idealen en macht. Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen* (Lauran Toorians)..... 220
- Maas, A., *Breda en Nieuwervaert. Een ‘mirakel’, een devotiespel en een wonderlijke devotie* (Arjan van Dixhoorn)..... 222

NIEUWE TIJD

- Cöp, W., *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Florian Daemen)..... 225
- Harline, C., *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de gouden eeuw* (Henk Roosenboom)..... 226
- Leeuwen, W. van, F. Sluijter en M. Bolsius, *Het groot orgel van de Sint-Janskathedraal* (Jan Brouwers)..... 229
- Roosenboom, H., *Ontvoerd of gevlucht. Religieuze spanningen in Brabant en de zaak Sophia Alberts 1700-1710* (Erik-Jan Broers)..... 229

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Bader, J., *Kroniek van 'n vervolging. Joden in Noord-Brabant 1933-1948* (Arnoud-Jan Bijsterveld)..... 231
- Biemans, J., *August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824* (Arnoud-Jan Bijsterveld)..... 232
- Bijsterveld, A.J.A., *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Ad van den Oord)..... 233
- Douma, K., *De adel in Noord-Brabant, 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Kitty de Leeuw)..... 235
- Jacobs, J., *In de schaduw van Franciscus. De Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen* (Charles Caspers)..... 237
- Lemaire, T., P. Maas, M. Schouten en E. Thorissen (P. Viskil red.), *Noud Aartsen* (Kitty de Leeuw)..... 239
- Oetelaar, G. van den, *Kartuizerhoeven op Kleinder Liempde in Boxtel en de roeping van de Kartuziers Peijenburg en Pijnenburg* (Jopie de Haan-Burghoorn)..... 240
- Reinders, P., *‘Steeds voor alle arbeiders aanspreekbaar’. Sam van den Bergh 1864-1941 grootindustrieel* (Arnoud-Jan Bijsterveld)..... 241
- Timmermans, J., *Wonen als arbeider in een textielstad. Arbeidershuisvesting in Tilburg, 1870-1938* (Charles Caspers)..... 243
- Verstegen, T., *Rogge en wilde rijst. Van Voederheil naar Fox River en terug (1850-2016)* (Karlijn van Blom)..... 244

ALGEMEEN

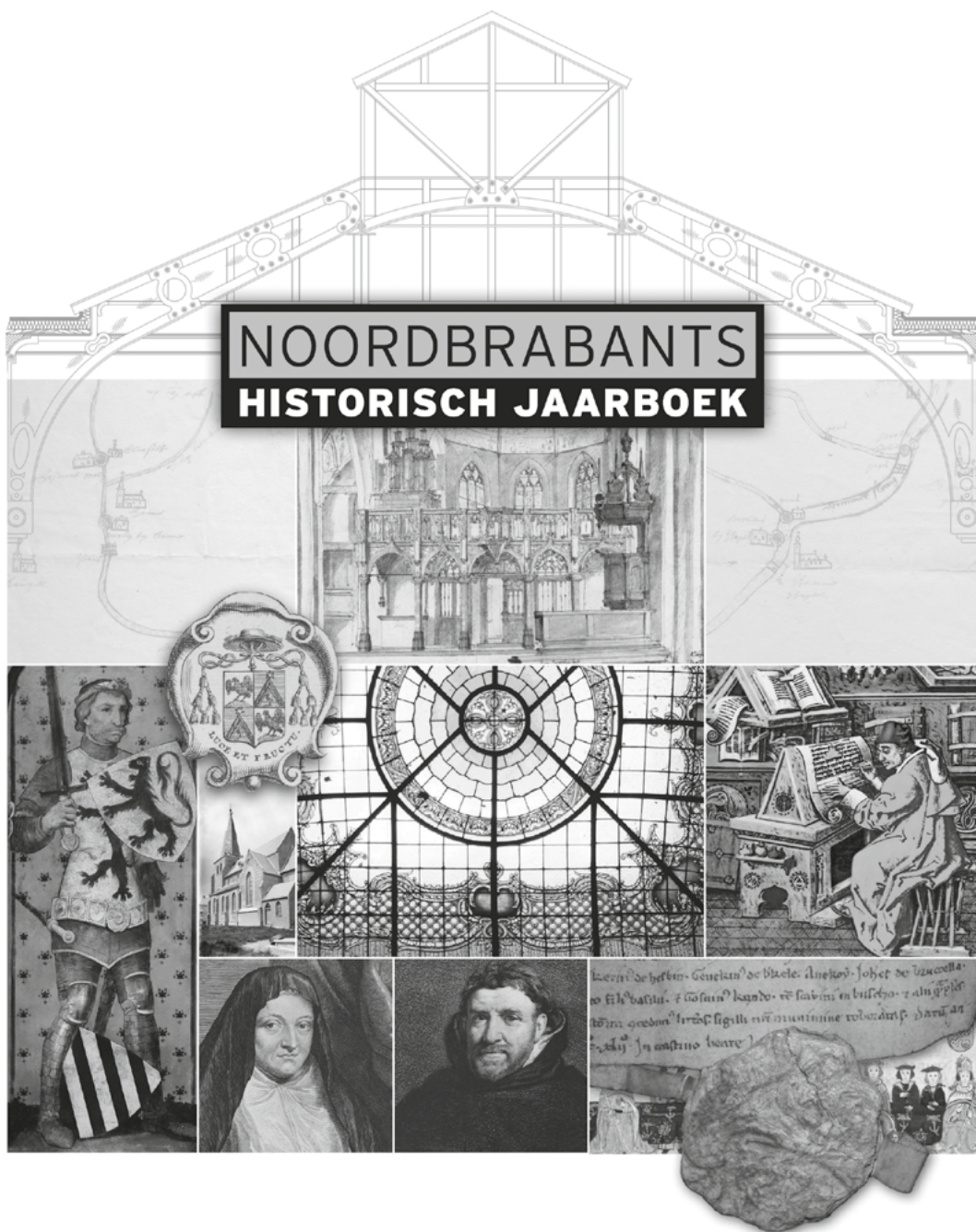
- *De Ghulden Roos* 74 (2014), 75 (2015) en 76 (2016) (Arnoud-Jan Bijsterveld)..... 245
- Douma, K. (red.), *De Parel van toen. Een historische tocht door Heeze* (Kitty de Leeuw)..... 247

Summaries 249

Auteurs 254

Index van persoons- en plaatsnamen 256

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

Ten geleide

In 2016 fungeerde de redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek (NHJ)* voor het eerst als jury voor de tweejaarlijkse scriptieprijs Brabantse Geschiedenis – een gezamenlijk initiatief van de Historische Vereniging Brabant, Erfgoed Brabant, en Zuidelijk Historische Contact waarmee de beste scriptie van een masterstudent uit de voorgaande jaren wordt gehonoreerd. In dit Jaarboek vinden we twee bijdragen van kandidaten die in 2016 de shortlist hebben gehaald: Mark Vermeer en de uiteindelijke winnares Tine Faassen. In volgende *NHJ's* hopen we geregeld artikelen van kandidaten voor deze prijs te kunnen opnemen, zodat duidelijk wordt dat het niveau van de geschiedschrijving van Brabant onder jongere wetenschappers verheugend hoog is.

In het afgelopen jaar moest de redactie enerzijds afscheid nemen van dr. Dries Raeymaekers, maar mocht zij anderzijds drie nieuwe redactieleden verwelkomen. Dr. Eline Van Onacker (Universiteit Antwerpen) en Floris Daemen MA (KADOC Leuven, tevens shortlist scriptieprijs Brabantse Geschiedenis) vertegenwoordigen de geschiedschrijving in het Belgische gedeelte van het voormalig hertogdom Brabant. Mark Vermeer MA is verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Met hun komst onderging het redactionele team een aanzienlijke verjonging, wat opnieuw hoopvol stemt voor de toekomst.

NHJ 34 opent met een artikel van wijlen Horst van Cuyck en de Vlaamse historica Véronique Lambert. Zij richten de schijnwerpers op een ten onrechte uit het collectief geheugen weggezakte Brabantse edelman, namelijk Jan I, heer van Cuijk tussen 1254 en zijn dood in 1308. Door familie- en huwelijksrelaties en leenbanden was hij verbonden met de hoogste adellijke en vorstelijke families in de Nederlanden, het Rijnland, Engeland en Frankrijk. Hij raakte betrokken in de complotten rond graaf Floris V van Holland en opereerde als vertrouweling en adviseur van de hertog van Brabant en als internationaal diplomaat en kundig onderhandelaar in de ingewikkelde en verreikende politieke conflicten van die tijd, tussen Frankrijk en Engeland, Vlaanderen en Holland, en Vlaanderen en Frankrijk. Dit artikel laat zien hoe een regionale edelman dankzij zijn relaties en diplomatieke talent kon uitgroeien tot een speler op het internationale politiek toneel.

Mark Vermeer verricht momenteel promotieonderzoek naar schriftgebruik op het platteland in de Meierij. In zijn artikel laat hij zien dat Oisterwijk een belangrijke rol speelde als tussenschakel in de verspreiding van het geschreven woord vanuit de stedelijke centra naar de kleinere gemeenschappen op het platteland. De oprichting van een schepensbank in de vrijheid Oisterwijk en de instelling van een schrijfbambt vormden de voedingsbodem waarop in de veertiende eeuw een secretarie kon ontstaan. Vanaf de vijftiende eeuw vond een proces van professionalisering plaats. De opmaak en inhoud van de documenten werden gestandaardiseerd, het archief kreeg een permanente opberglocatie in het nieuwe raadhuis en de scribenten moesten aan hogere opleidingseisen voldoen. Tegelijk voltrok zich een decentralisatieproces: de kleinere schepensbanken binnen het kwartier verkregen

eigen schrijfbambten, maar namen wel de gebruiken en werkwijzen uit Oisterwijk over. Hierdoor werd een netwerk van dorpssecretarieën gevormd dat tot in de moderne tijd zou blijven voortbestaan. Intussen raakte de bevolking van Oisterwijk via de oorkonden van vrijwillige rechtspraak in contact met het geschreven woord. Uiteindelijk zag eenieder zich gedwongen zijn bezittingen te registreren om zijn rechten te beschermen.

In de bijdrage van Jan Sanders wordt de geschiedenis van de parochie van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch gepresenteerd, met name die van het kapittel en zijn rechten als pastoor. De Sint-Janskerk is rond 1250 gebouwd als nieuwe parochiekerk. Moederkerk was de kerk van Orthen, waarvan de pastoor tevens het pastoraat van de Bossche kerk bekleedde. In 1366 werd aan de Sint-Jan een kapittel van dertig kanunniken gevestigd, waarschijnlijk door toedoen van de hertog van Brabant. Die probeerde hiermee zijn macht te versterken in het noorden van het hertogdom en de status van 's-Hertogenbosch als opkomend administratief centrum te verhogen. Het kerkgebouw werd sindsdien gedeeld door pastoor en kapittel. In de vijftiende eeuw zette het kapittel een politiek van expansie in door parochiekerken te incorporeren in de *mensa* van het kapittel ter vergroting van zijn inkomsten. Dat was aantrekkelijk vanwege de tienden, die de eigenaar voorzagen van niet aan inflatie onderhevige inkomsten in natura. De incorporatie van parochies maakte het kapittel permanent tot de officiële pastoor. Het richtte zich daarbij op parochiekerken in de onmiddellijke nabijheid en op die waarvan het al patronaatsrechten had. Achtereenvolgens werden de eigen kapittelkerk, de moederkerk Orthen, Nuland, Geffen, Heesch, Dinther, Rosmalen en de Bossche parochie van het Groot-Begijnhof ingelijfd. Uiteraard riepen deze incorporaties de nodige weerstand op, waarover Sanders een gedegen uitleg verschaft.

Michael Ophovius was in 1623 – drie jaar voor zijn benoeming tot bisschop van 's-Hertogenbosch – betrokken bij een omkopingspoging van de gouverneur van het Staatse Heusden om de stad aan Spaanse zijde te krijgen. Hij werd gearresteerd, gevangengezet in de Haagse Gevangenenpoort en pas na anderhalf jaar vrijgelaten. Aan de hand van nieuw ontdekte bronnen komt Wim Cöp met een alternatieve verklaring voor de beweegredenen van de bij deze zogenoemde aanslag betrokken partijen: het was geen eenmansactie maar mogelijk een georkestreerde poging van Staatse zijde om een belangrijke steunpilaar van de Spanjaarden, in casu Ophovius, in handen te krijgen en hem in te zetten in het spel van onderhandeling met de vijand.

Na 1648 bleven de oude katholieke kerkelijke instellingen die in Staats-Brabant tienden hieven, financieel aansprakelijk voor het onderhoud en de reparatie van de kerken die in protestantse handen waren overgegaan. Nadat de kerk van Eersel in 1708 door een storm verwoest was, traineerde de tiendheer, de abt van Echternach, de herstelbetalingen. Rosanne Franken ging na wat het meest waarschijnlijke scenario is geweest van de juridische procedure die het dorpsbestuur van Eersel hierover startte en die jarenlang zou aanslepen: pas in 1718 was de kerk hersteld. Hoogstwaarschijnlijk kwam het uiteindelijk tot een schikking waaraan beide partijen financieel bijdroegen.

Tine Faassen bracht in Antwerpen een aantal bijzondere wintertuinen en overkappingen in kaart. De meeste daarvan waren intussen gesloopt. Vaak werden alleen plannen en tekeningen in bouwaanvragen teruggevonden, een enkele keer een foto of ansichtkaart. Het fenomeen wintertuin paste perfect in de tijdsgeest van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Flaneren, dineren, musiceren en mediteren, het kon allemaal in de wintertuin. De wintertuin fungeerde als uithangbord voor iemands welvaart, maar zorgde ook voor geestelijke verheffing en verrukking van de zintuigen. Glas en ijzer werden in de loop van de negentiende eeuw populair als bouwmaterialen voor openbare gebouwen

als winkelgalerijen en stations en ook steeds meer gebruikt in landhuizen, burger- en herenhuisen. Uit het onderzoeksmateriaal werd een duidelijke trend zichtbaar. Vroege glas-en-ijzerconstructies waren decoratief en dun om zo weinig mogelijk op te vallen. Later werden eenvoudiger, maar wel fraai geornamenteerde spanntypes gebruikt. Na 1930 werd het decoratieve karakter vooral verwezenlijkt door het gebruik van gekleurd glas. Faassen laat zien dat overkappingen en wintertuinen een belangwekkend erfgoed vormen dat op korte termijn ernstig bedreigd wordt. Ze raken gemakkelijk beschadigd en zijn kostbaar in het onderhoud. Om ervoor te zorgen dat zij voor de toekomst worden bewaard is het niet alleen belangrijk de bewoners bewust te maken van hun belang, maar dienen ook gedegen inventarisatie en aanvullend onderzoek verricht te worden.

Zoals gebruikelijk bespreken we in de Kroniek de tot en met 2016 verschenen historische publicaties over de (Noord-)Brabantse geschiedenis met een wetenschappelijk gehalte.

Tot slot bedanken we ook dit jaar redactiesecretaris dr. Kitty de Leeuw en vormgever Kees Kanters voor de eindreactie, vormgeving en productie van deze jaargang.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Standbeeld van Jan I van Cuijk in Cuijk. Bronzen replica, in 2008 gemaakt door bronsgieterij Kemner, van een stenen beeld uit 1865 van de hand van H.J. Smits (foto auteur)

Horst van Cuyck (†) en Véronique Lambert

Jan I van Cuijk († 1308) Topdiplomaat in een woelige tijd

‘In den jaere na de geboorte onzes Heeren 1308, den 13. July, is godvruchtig gestorven Johannes, der Duytscher Ordre soldaat, Heer van Cuyk, Edelman. Hy was een man, vol van ingeboore wysheyt, en van God in syn leeven met soo veel gratiën begunstigt, dat hy by al de weereld roem en eer hadde; want door rijpheid van verstant en goed beleyd heeft selden iets qualyk gedaan, maar altyt vromelyk. Hy was soo groot in dit leeven, dat de Princen en Baronnen wyt en breet syn Helm gebruykten; ten lesten is hy in de batallie met die van Vlaanderen tegen Koningh Philippus van Vrankryk in de tweede atack gebleeven. In dien slag verloor den Koningh seven-tien hondert Edele in ’t getal. Wat dient meer van desen Heer van Cuyck geseyt. Hy was een soeten vertreder der processen, en onder de twedragtigen een vrede- en eendragtsversterker, want hy heeft veel goets gedaan en in syn leeven volbragt, soo nog blykt: want hy heeft gefondeert en begiftigt alhier tot Grave een Canonisie, alwaar hy met de grootste eer, onder ’t voordragen van wapen en schilt, is begraven. Dat syn siel door de barmhartigheyt Gods mag rusten in vrede. Amen.’¹

De kanunnik die tot taak had het *Register defunctorum* van de Sint-Elisabethkerk in Grave op te stellen, besteedde veel aandacht aan Jan I van Cuijk. Al is de informatie niet volledig correct – hij sneuvelde niet tijdens de Guldensporenslag (1302) – toch blijkt dat we hier te maken hebben met een uitzonderlijk man: een wijze, vrome, eervolle en verstandige vrede-stichter. Ook heel wat kroniekschrijvers en historici gebruiken superlatieven wanneer ze over Jan I schrijven.² Franz Funck-Brentano omschrijft hem als één van de meest bekwame diplomaten van zijn tijd.³ Donald E. Queller, die een studie wijdde aan het diplomatieke personeel van de graven van Vlaanderen, beschrijft Jan van Cuijk als *‘a man of outstanding importance for his family connections, his considerable possessions, and his own abilities’*.⁴ De man was niet alleen geliefd als begunstiger van Grave en het Land van Cuijk, hij was ook een uiterst bekwame ridder die zijn sporen verdiende tijdens de Slag van Woeringen (1288). Hij was echter ook een van de hoofdverdachten van de moord op Floris V, graaf van Holland, in 1296. Maar hij was vooral bijzonder actief op het Europese diplomatieke toneel: hij trad op als onderhandelaar, adviseur, gezant en bemiddelaar voor de grote vorsten uit zijn tijd. Hij wordt in meer dan 350 charters vermeld en duikt op in tal van kronieken en rekeningen. Ondanks dit alles werd tot nog toe geen enkele studie aan deze man gewijd.⁵

In deze bijdrage gaan we dieper in op de figuur van Jan I van Cuijk. We volgen zijn activiteiten en plaatsen die in de context van die tijd. Eerst bekijken we welke zijn betekenis is geweest op bestuurlijk en economisch vlak voor het Land van Cuijk en Grave en nemen

1 Geciteerd in Wap, *Geschiedenis*, 124, naar Paringet, *Memoriaal* 1, 79 (die de oorspronkelijke tekst uit het Latijn vertaalde).

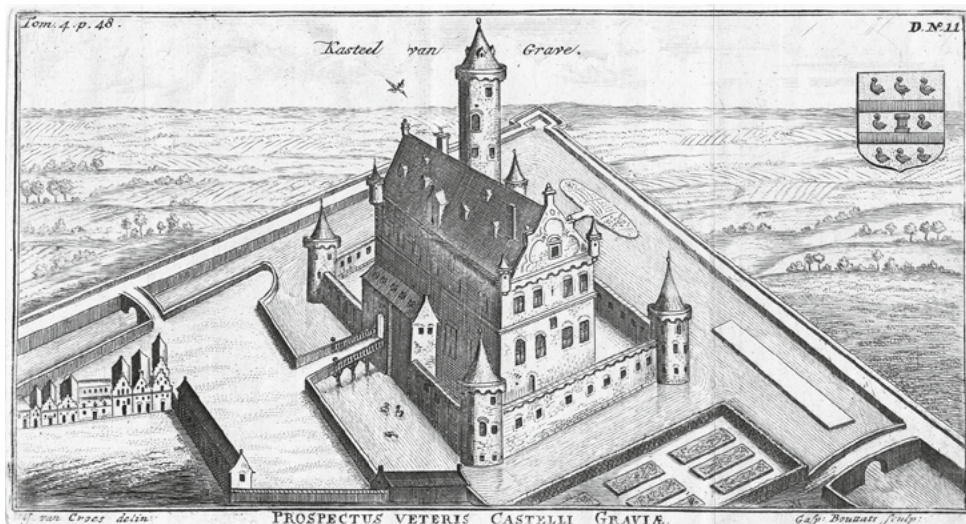
2 Voorbeelden zijn te vinden bij Wap, *Geschiedenis*, 123 en Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 115-118 en passim. Zie ook hieronder.

3 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 156. Zie ook Van Werveke, *Brugge en Antwerpen*, 24.

4 Queller, *‘Diplomatic Personnel’*, 417.

5 Met uitzondering van de thesis (University of Washington, 1951) van McEwen, *The life and times*. De auteur liet tal van bronnen links liggen en het werk bevat zeer veel onnauwkeurigheden en fouten.

we zijn houding ten opzichte van de kerkelijke instellingen in zijn gebied onder de loep. Vervolgens richten we onze aandacht op zijn betrokkenheid in het conflict tussen Jan van Nassau, elect-bisschop van Utrecht, en Floris V van Holland. Een volgende paragraaf belicht de hechte en stabiele relatie tussen Jan van Cuijk en de Brabantse hertog Jan I, voor wie hij een vooraanstaande adviserende rol vervulde, een functie die hij continueerde onder hertog Jan II. Daarna beschrijven we het aandeel van Jan van Cuijk in de Limburgse Successieoorlog, waar hij de kant van Brabant koos, tegen de graaf van Gelre, en militaire roem vergaarde in de Slag bij Woeringen. Ook de band met de aartsbisschop van Keulen komt hier aan bod. We onderzoeken vervolgens zijn connectie met de graaf van Vlaanderen en het complexe feodale netwerk dat Jan van Cuijk tegen het begin van de jaren 1290 had uitgebouwd. Daarna behandelen we de steeds belangrijker rol die hij op het internationale politieke toneel speelde, vooral in de oorlog tussen Frankrijk en Engeland. Veel aandacht gaat daarbij uit naar de vorming van een Engelse coalitie op het continent. In dat kader staan we uiteraard stil bij de betrokkenheid van Jan van Cuijk bij de moord op Floris V. Tot slot analyseren we zijn betekenis als onderhandelaar in de Frans-Vlaamse oorlog en de daarop volgende vredesbesprekingen. We eindigen met de functies die hij tijdens zijn laatste levensjaren vervulde.

Het kasteel van Grave werd in de twaalfde eeuw gesticht door Herman II van Cuijk. Jan I van Cuijk verbleef er geregeld. Hier zien we het kasteel rond 1610. Rechtsboven het wapen van Grave met acht merletten, die zijn ontleend aan het wapen van de heren van Cuijk, waaraan in het midden een toren is toegevoegd. Ets/kopergravure, getekend door Jacques van Croes en vervaardigd door Gaspar Bouttats, circa 1610 (www.bommeltje.nl)

Heer van Grave en het Land van Cuijk (1254-1308): een politiek gericht op stabiliteit en verhoging van welvaart

De heren van Cuijk behoorden tot een prominente adellijke familie – oorspronkelijk ‘van Malsen’, later ‘van Cuyck’ – en waren reeds in de elfde eeuw door de keizer beleend met het Land van Cuijk.⁶ De Van Cuijks heersten ook over de stad Grave, die tot hun allodiaal bezit behoorde, een toestand die tot 1323 zou duren.⁷ Het Land van Cuijk met de stad

Grave was gelegen tussen Brabant en Gelre. In het oosten werd het gebied begrensd door de Maas en in het westen door de Peel, waardoor het land in economisch en strategisch opzicht belangrijk was. Bovendien doorkruiste de belangrijke verkeersader tussen Venlo en Nijmegen het Land van Cuijk. Binnen het gebied vormden zich in de loop van de dertiende eeuw de soevereine heerlijkheid Boxmeer en Sint-Anthonis, de heerlijkheid Sambeek die tweehurig was en de heerlijkheden Haps en Escharen. Jan van Cuijk bezat tevens goederen en rechten in de Tielerwaard, het Rijnland, Merum, Neerloon, het Sticht, Namen en Nassau.⁸

Zegel van Jan van Cuijk. Tekening in J.J.F. Wap, *Geschiedenis van het Land en de Heeren van Cuyk* (Utrecht 1858)

De heren van Cuijk stonden op hetzelfde niveau als de hertogen van Brabant en de graven van Holland en Gelre. Door huwelijk verbonden ze zich met leden uit de pre-feodale adel, onder meer de families van Nassau, Berthout, van Rode, van Borssele en de Cocq van Opijnen. De heren van Cuijk en Grave voerden een ruiterzegel en verschillende Van Cuijks hebben belangrijke kerkelijke ambten bekleed. Mede door het feit dat hun bezittingen geen aaneengesloten geheel vormden, zijn ze er niet in geslaagd een landsheerlijk gebied te vormen.

Jan I van Cuijk volgde in 1254 zijn vader Hendrik III op als heer van Grave en het Land van Cuijk; zijn oudste broer Albrecht was toen reeds gestorven. Het duurde evenwel tot 1260 vooraleer we 'Johannes, dominus de Kuc' (Jan, heer van Cuijk) voor het eerst zelfstandig zien optreden.⁹ Rond dat moment huwde Jan I van Cuijk met Jutta van Nassau. Het huwelijk verbond hem met de huizen van Nassau en Gelre: zij was een dochter van Hendrik II de Rijke van Nassau en Mechteld van Gelre. Jan werd de schoonbroer van Jan van Nassau, elect-bisschop van Utrecht, van Otto van Nassau, stamvader van het huis Oranje-Nassau, en van Walram van Nassau, stamvader van het huis Luxemburg-Nassau. Adolf van Nassau, zoon van Walram en Adelheid van Katzenelnbogen, die in 1292 Rooms-koning zou worden, was een neef (oomzegger) van Jan van Cuijk. Jan en Jutta hadden negen kinderen.

Jan I van Cuijk is de eerste heer die aan de stad Grave privileges heeft geschonken.¹⁰ Vermoedelijk liet hij in 1285 de stad versterken in het kader van de Limburgse successieoorlog.¹¹ Misschien liet hij omstreeks 1300 de houten schutting rond de stad vervangen door een stenen muur.¹² Jan I nam ook diverse beslissingen die de economie in het Land van Cuijk ten goede kwamen. Zo beloofde hij in 1279 aan alle kooplieden van Lübeck, die op hun

6 Stamvader Herman van Malsen, graaf in Teisterbant, werd vóór 1096 door keizer Hendrik IV beleend met het land van Cuijk. Zijn nakomelingen lieten de toenaam 'van Malsen' vallen en noemden zich 'van Cuyck'. Door de tijd heen werd 'van Cuijk' de gangbare benaming. Die naam houden we aan in dit artikel. De belangrijkste studies over de heren van Cuijk, in chronologische volgorde: Wap, *Geschiedenis*; Adriaensen, 'De Heeren van Cuyk'; Obreen, 'Bijdragen tot de Geschiedenis'; Essink, *Een onderzoek*; Coldewey, *De Heren van Kuyc*; Graat, *Het Geslacht van Cuijk*.

7 Kuys, 'De stad Grave', 47-56.

8 Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 59, 231. Zie ook Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 72-73, 166.

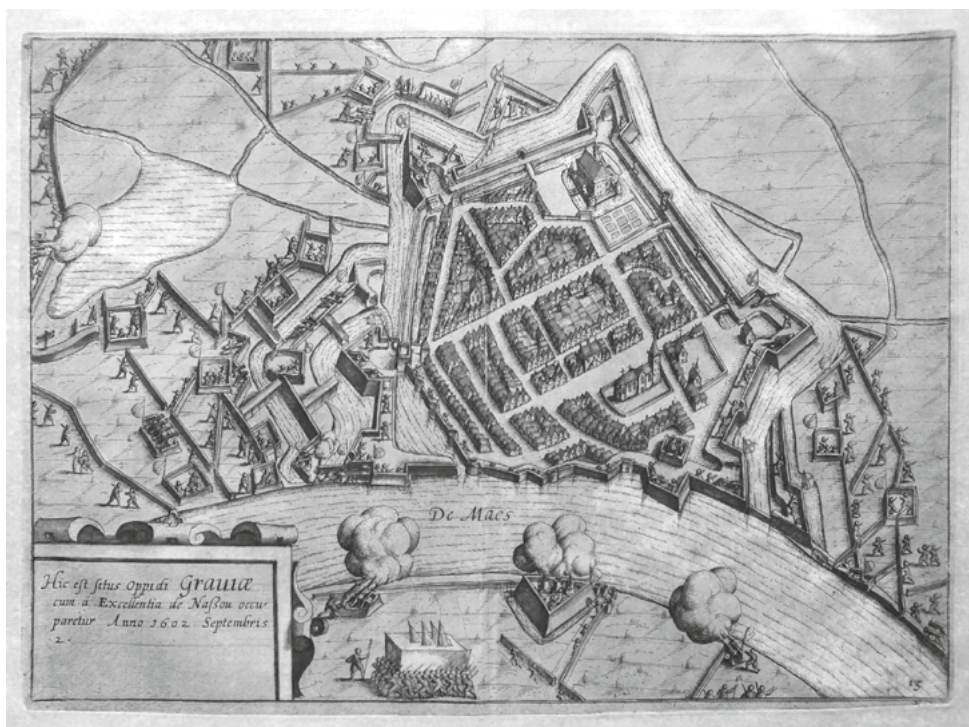
9 Ketner, *OSU* III, 291 nr. 1539 d.d. 1260.

10 Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 107-108; Kuys, 'De stad Grave', 50-51; Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 164-165.

11 Zie ook hieronder.

12 Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 107-108. Zie evenwel Kuys, 'De stad Grave', 55, n. 35, die deze bewering in twijfel trekt.

reizen door zijn land zijn stad Grave bezochten, veilig geleide tot aan het land van de hertog van Brabant.¹³ Reeds in 1265 trof hij een regeling met de Dordrechtaren over de Maastol te Cuijk.¹⁴ Twintig jaar later kwam hij hierover in conflict. Op 14 juni 1285 werd het geschil voorgelegd aan twee scheidsrechters en enkele maanden later werden duidelijke afspraken gemaakt en nieuwe toltarieven vastgelegd.¹⁵ De overeenkomst werd gesloten in het grafelijk huis Aalbertsberg en mede bezegeld door graaf Floris V van Holland.¹⁶ Vijf jaar later kregen de gemene poorters van Grave tolvrijheid in de graafschappen Holland en Zeeland.¹⁷

Jan I van Cuijk verleende Grave de eerste privileges en liet de stad in 1285 versterken. Mede door zijn toedoen groeide Grave uit tot een belangrijk vestingstadje. Op deze prent is afgebeeld hoe Grave in 1602 door de Staatse troepen onder leiding van Maurits van Nassau wordt veroverd op de Spaanse troepen (www.bommeltje.nl)

Jan I van Cuijk spande zich ook in voor verschillende kerkelijke instellingen. In 1260 bevestigde hij de gift die zijn vader aan de abdij Mariënweerd deed.¹⁸ Hij stichtte en begiftigde het Sint-Catharinagasthuis in Grave: op 1 mei 1291 schonk hij een jaarlijkse rente van twintig pond Leuvens uit zijn cijzen en tienden te Grave en ook een jaarlijkse rente van vijf pond van Wellen van Gennep voor de opvang van de armen in een gasthuis te Grave en de bouw van een altaar aldaar. Op 1 oktober 1291 vroeg hij aan Jan, bisschop van Luik, om zijn goedkeuring aan deze stichting te hechten.¹⁹ Drie jaar later schonk hij de helft van de novale tienden²⁰ van Cuijk, Beugen, Boxmeer en Sambeek aan de pastoors van die parochies en de andere helft aan het Sint-Catharinagasthuis te Grave, op voorwaarde dat het gasthuis jaarlijks aan ieder van de genoemde pastoors een Sterling zou geven. De pastoors stemden met de schenking in en vroegen goedkeuring en bevestiging van de regeling, wat door de officiaal van Luik gebeurde.²¹

Jan van Cuijk liet de Sint-Elisabethkerk te Grave voltooien en verbond er een kapittel van kanunniken aan.²² Op 15 mei 1308 schonk hij aan de deken en het kapittel, ten behoeve van de door hem nieuw gestichte prebenden, 58 morgen akkerland te Tiel, een jaarrente van 21 pond met 35 hoenders binnen Tiel, een rente van 3 mud rogge en 3 mud haver te Overasselt uit de goederen van Schonenburg en een jaarrente van 40 pond zwarte Tournooisen uit zijn molens en de gruit²³ te Grave. Tevens droeg hij het benoemingsrecht van de kosterij en de scholen te Grave over aan deken en kapittel. Zijn zoon Jan, proost van Maastricht en Leuven, en zijn kleinzoon Jan van Cuijk zegelden mee.²⁴ Wellicht begunstigde hij ook het begijnhof van Grave. Hij stond de begijnen toe om de privileges en costumen van het begijnhof van 's-Hertogenbosch te gebruiken; deze privileges werden in 1436 bevestigd door Arnoud van Gelre.²⁵

Jan I van Cuijk begiftigde ook geestelijke instellingen buiten het land van Cuijk: het Munsterklooster te Roermond (kwijschelding tienden in 1272), het kapittel van Sint-Marie te Utrecht (schenking van leenheerlijke rechten op bouwland in 1282) en de nonnenproosdij Mariënschoot (schenking in 1303).²⁶

In 1307 gaf hij de gemeenschappelijke gronden te Grave aan de inwoners van die stad tegen een jaarlijkse erfcijns van veertig pond zwarte Tournooisen, onder diverse voorwaarden met betrekking tot het dijkonderhoud en het recht van overpad naar de visplaats.²⁷ Een jaar later gaf hij aan de inwoners van de parochies van Beugen, Brakel, Cuijk, Linden, Beers, Mill, Escharen en Grave tegen een jaarlijkse erfcijns van tien pond de gemene gronden gelegen tussen het rechtsgebied van de heer van Herpen en Jan Boc van Meer tussen de Maas en de Peel, met uitzondering van enkele weidegronden en bossen.²⁸ Kort nadien schonk hij de eigendom van de gemene gronden tussen Boxmeer en Vierlingbeek aan de ingezetenen van Sambeek, Vierlingbeek en Overloon tegen een kleine vergoeding aan de kerken. Deze rechtshandelingen hadden rechtsgevolgen die tot in de negentiende eeuw voelbaar waren.²⁹

13 Niermeyer en Smit, *Bronnen I*, 48 nr. 96 d.d. 24 maart 1279.

14 Van Mieris, *Groot Charterboek I*, 341-342 d.d. 9 september 1265.

15 Koch, *OHZ IV*, 470-471 nr. 2214 d.d. 14 juni 1285; 484-487 nr. 2228 d.d. 9 september 1285; Niermeyer en Smit, *Bronnen I*, 59-61 nr. 121 d.d. 9 september 1285; Van den Brand, 'Over de Cuykse Maastol', 17-26.

16 Burgers en Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen*, xli, lxx, lxxviii. Uit de stadsrekeningen van Dordrecht blijkt dat Jan van Cuyck een financiële compensatie voor de geleden schade heeft gekregen van de stad.

17 Koch, *OHZ IV*, 811-812 nr. 2462 d.d. 22 april 1290; Van Syngel, *DONB*, nr. 1290.04.22. Zie ook Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht I*, 45-46, 52-54, 57, 359.

18 Mee gezegeld door Otto, graaf van Gelre. Ketner, *OSU III*, 291 nr. 1539 d.d. 1260. Bevestigd door paus Alexander IV op 12 april 1261 (de uitgever beschouwt deze oorkonde als vervalst). Ketner, *OSU III*, 294-295 nr. 1545 d.d. 12 april 1261. Bevestigd door de bisschop van Utrecht op 13 mei 1267. Ketner, *OSU III*, 457-458 nr. 1716 d.d. 13 mei 1267.

19 Van Syngel, *DONB*, nrs. 1291.05.01 en 1291.10.01b. De oorkonden werden geschreven door Daniel, de eerste stadsclerk van 's-Hertogenbosch. In januari 1291 en oktober 1294 was deze eveneens actief voor de heer van Cuijk. Zie ook Fierst van Wijnandsbergen, *Ghege ende gheve in Grave*; Fierst van Wijnandsbergen, 'Het functioneren'.

20 Novale tienden zijn tienden die werden geheven over nieuw ontgonnen land.

21 Van Syngel, *DONB*, nrs. 1294.10.15, 1294.10.18 en 1294.11.20; Douma, *700 jaar Sint-Catharinagasthuis*.

22 Wap, *Geschiedenis*, 255.

23 Onder 'de gruit' wordt verstaan de rechten op de verkoop van gruit, een kruidenmengsel dat werd gebruikt bij het bierbrouwen.

24 Van Syngel, *DONB*, nr. 1308.05.15. Bekrachtigd door de geestelijkheid, zijn echtgenote Jutta van Nassau, zijn zonen Jan en Otto, en zijn kleinzoon Jan, op 23 mei 1308: Coldewey, *De Heren van Kuyck*, 108.

25 Simons, *Cities of Ladies*, 106, 278; *Op en om het begijnhof van Grave*, 2, 11.

26 Coldewey, *De Heren van Kuyck*, 70-71.

27 Van Syngel, *DONB*, nr. 1307.11.18.

28 Van Syngel, *DONB*, nr. 1308.04.20.

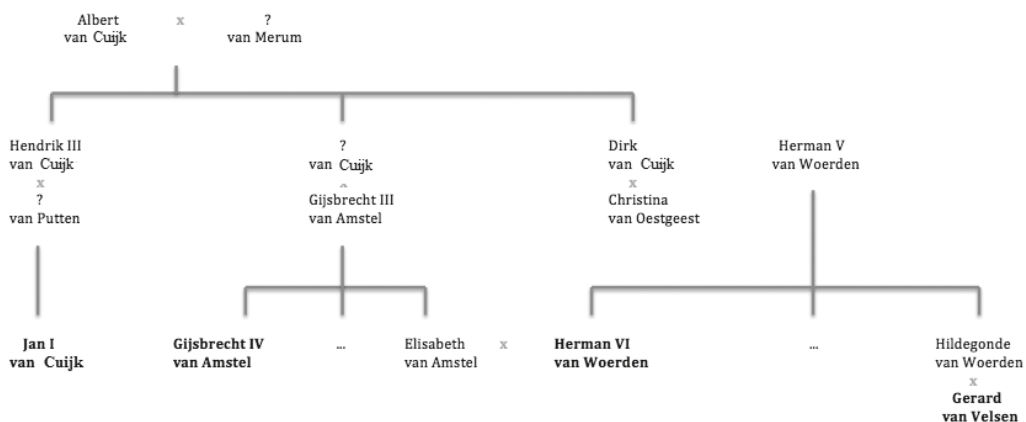
29 Essink, *Een onderzoek*, 75-80. Zie ook Enklaar, *Gemeene gronden*, 309-313; Rieter, 'Juridische aspecten', 79-83; Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 165.

Het conflict tussen Holland en het Sticht (1273-1290): gevangen in het net van de ambitieuze Floris V

Sinds het begin van de dertiende eeuw probeerden de graven van Holland en Gelre grote invloed uit te oefenen op de verkiezing van de bisschop van Utrecht. Deze oefende immers niet alleen het geestelijk gezag over het bisdom Utrecht uit, maar ook het wereldlijk gezag over het Sticht Utrecht. Hij was dus een vorst en leenman van de Rooms-koning. Graaf Otto II van Gelre oefende in 1267 zware druk uit op het kiescollege om zijn neef Jan van Nassau – die niet eens priester was! – te laten verkiezen.³⁰ Hij slaagde in zijn opzet, maar op instigatie van de aartsbisschop van Keulen weigerde paus Clemens IV de verkiezing te bekrachtigen en Jan van Nassau bleef elect-bisschop tot in 1290. Onder hem bereikte het Sticht een waar dieptepunt: zowel op kerkelijk, politiek als financieel vlak bleek de elect een zwak figuur.

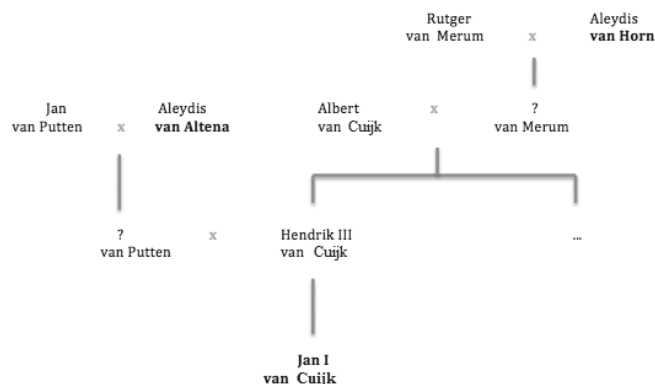
Tot 1273 bleef het nog relatief rustig, maar in de herfst van dat jaar brak in Kennemerland een opstand uit, waarbij zich bijna onmiddellijk de Westfriezen, de Waterlanders en de bewoners van Amstelland aansloten. Gijsbrecht IV van Amstel stelde zich aan het hoofd van de rebellen. Al snel was het hele Nedersticht betrokken in de opstand tegen Jan van Nassau, die eind september de stad Utrecht moest verlaten en naar Deventer vluchtte.³¹ De elect kwam in conflict met twee rivaliserende adelsgroepen (de Van Zuylen-clan versus de groep onder leiding van Gijsbrecht IV van Amstel), met de Utrechtse kapittels en met de inwoners van de stad. De conflicten kostten de elect handenvol geld en brachten hem in een benarde financiële situatie. Floris V, graaf van Holland, maakte van de ontwikkelingen in het Sticht handig gebruik om zijn graafschap in oostelijke richting uit te breiden. Het ging in het bijzonder om het noordwestelijk deel van het Nedersticht, een strategisch belangrijk gebied met de monding van de Vecht en de Amstel, tevens de maritieme uitvalsbasis voor de onderwerping van West-Friesland. De graaf paste hierbij een perfide verdeel-en-heers tactiek toe. Op 26 juli 1274 sloot hij diverse verdragen van neutraliteit met de stad Utrecht en de andere opstandige steden en gemeenten en destabiliseerde op die manier de adel.³²

Verwantschap Cuijk - Amstel - Woerden - Velsen

In dat complexe kluwen van rivaliserende groepen en botsende belangen verschijnt Jan I van Cuijk. Hij was niet alleen de schoonbroer van de elect, maar ook een volle neef van Gijsbrecht IV van Amstel, wiens zuster gehuwd was met Herman van Woerden, twee figuren die een toonaangevende rol speelden in het conflict.³³ Volgens Ketner had Jan van Cuijk een invloedrijke rol in het Sticht 'niet in het minst door zijn vele internationale connecties'.³⁴ Het is evenwel maar de vraag hoe het op dat moment, bij de aanvang van de rebellie in het Sticht in 1273, precies gesteld was met het internationale netwerk van Jan I van Cuijk. Vóór die datum duikt hij immers erg weinig op in de documenten. Hij wordt enkele keren genoemd in verband met schenkingen aan geestelijke instellingen en een keer met betrekking tot een tiende.³⁵ Daarnaast trad hij enkele keren op als getuige voor graaf Otto II van Gelre, met wie hij via zijn vrouw Jutta van Nassau verwant was en van wie hij vermoedelijk leenman was voor bezit bij Roermond.³⁶ Jan getuigde ook voor Otto's zoon en opvolger Reinoud I.³⁷ In 1270 verschijnt hij als getuige in een oorkonde van Jan van Nassau.³⁸ In 1271 moest hij een oervede³⁹ zweren voor de stad Keulen omdat zijn neven Hendrik en Albert van Herpen hadden deelgenomen aan een mislukte nachtelijke overval op de stad in 1268.⁴⁰ In 1273 trad hij op als getuige bij een overeenkomst tussen Floris V en Jan III van Heusden, wellicht als verwant van deze laatste.⁴¹ Vóór de opstand in het Nedersticht zien we Jan I van Cuijk dus voornamelijk optreden als getuige voor verwanten, maar van een internationaal uitgebouwd netwerk is op dat moment zeker nog geen sprake. Op 19 september 1274 wordt hij bovendien voor het eerst *miles* (ruiter of ridder) genoemd.⁴²

Verwantschap Cuijk - Altena - Horn

30 Ketner, 'De elect Jan van Nassau', 1-25.

31 Over Jan van Nassau en de problemen in het Sticht: Ketner, 'De elect Jan van Nassau'; Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 114-133; Van Winter, 'De landsheren van de noordelijke gewesten', 55-67; Roth, *Ene stille waarheyt*, 92-100.

32 Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 117.

33 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 90-93. De heren van Amstel en Woerden streefden een autonome positie tussen Holland en het Sticht na.

34 Ketner, 'De elect Jan van Nassau', 7.

35 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 60, 70, 71, 110; Ketner, *OSU* III, 291 nr. 1539 d.d. 1260; 294-295 nr. 1545 d.d. 9 april 1261; 457-458 nr. 1716 d.d. 13 mei 1267; Harenberg, *OGZ* VI, 141-142 nr. 1264.06.29 d.d. 29 juni 1264; Harenberg, *OGZ* III, 183-185 nr. 1272.05.27 d.d. 27 mei 1272. Bondam, *Charterboek I/III* 574-575 nr. 134 d.d. 2 augustus 1265; I/IV 607-609 nr. 1 d.d. 5 maart 1271; Harenberg, *OGZ* III, 149-151 nr. 1268.09.30 (na 1268.09.00) d.d. september 1268.

37 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 60, 102; Harenberg, *OGZ* VIII, 162-165 nr. 1271.03.04 d.d. 4 maart 1271.

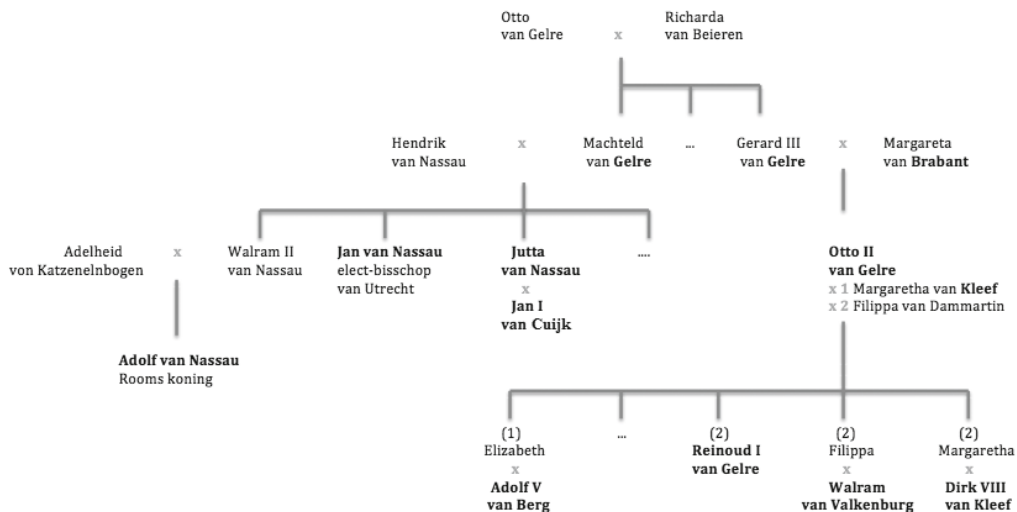
38 Ketner, *OSU* IV, 47-48 nr. 1775 d.d. 24 april 1270).

39 Een oervede of oorvede is een belofte, afgelegd aan het gerecht, dat men wegens een of ander feit geen wraak zal nemen.

40 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 60-61; Ennen, *Quellen* III, 37-39, nr. 51 d.d. 26 juli 1271.

41 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 83; Koch, *OHZ* III, 711-714 nr. 1625 d.d. 12 februari 1273.

42 Coldeweyj, *De Heren van Kuyc*, 61, 83; Ketner, *OSU* IV, 133 nr. 1878 d.d. 19 september 1274; Koch, *OHZ* III, 780-781 nr. 1679 d.d. 19 september 1274.

Verwantschap Cuijk - Gelre - Nassau - Brabant - Berg - Kleef

Jan van Cuijk raakte in het conflict tussen Holland en Utrecht betrokken als financier en getuige voor zijn schoonbroer Jan van Nassau. Op 29 augustus 1274 begon deze, met de steun van zijn bloedverwant Reinoud van Gelre, met de belegering van de stad Utrecht. Het beleg werd reeds na vier dagen afgeblazen. Om het beleg te financieren had de elect tweeduizend mark geleend bij Jan van Cuijk. Ook de kosten van het verblijf van de elect in Deventer werden met dit geld betaald.⁴³ Op 19 september 1274 kwam het tot een overeenkomst tussen Floris V en Jan van Nassau waarbij deze laatste beloofde zich te zullen onderwerpen aan de uitspraken van de graaf inzake de geschillen die tussen hem en Gijsbrecht van Amstel bestonden. Jan I van Cuijk, schoonbroer van de elect en neef van Gijsbrecht, zegelde mee.⁴⁴

De elect bevond zich in een penibele financiële situatie en zag zich verplicht om het slot Ter Horst met de tol en de rechtsmacht van Rhenen aan Jan van Cuijk te verpanden (23 juni 1277).⁴⁵ Het jaar voordien had hij het slot te Vreeland en het stadje Montfoort al respectievelijk aan Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden verpand. Het ging om drie belangrijke grensvestingen.⁴⁶

Tijdens de eerste jaren van het conflict was Jan I van Cuijk dus financier, getuige en borg voor zijn schoonbroer Jan van Nassau in diens conflict met Floris V. De graaf van Holland beseftte dat hij Jan van Cuijk (als financier van de elect en pandhouder van Ter Horst) en Gijsbrecht van Amstel (als heer van Amstel, leider van de opstand en pandhouder van Vreeland) beter kon neutraliseren, omdat zij een reële bedreiging vormden voor de territoriale uitbreiding die hij voor ogen had. Hij boekte een eerste succes met het verdrag van 23 maart 1278: Jan van Nassau beloofde aan Floris V dat hij in elke aangelegenheid de adviezen van Jan van Cuijk en Gijsbrecht van Amstel zou opvolgen. Deze beloofden op hun beurt de graaf te zullen helpen. De oorkonde werd voorzien van hun zegel.⁴⁷ Het was een slimme zet waarmee de graaf zowel de elect als Jan van Cuijk en Jan van Amstel onder controle hield.

Nog geen half jaar later nam Floris V de stad Utrecht gewapenderhand in en op 5 september 1278 sloot hij een verdrag waarin de Van Zuylen-clan als medestander van de graaf het bestuur van Utrecht in handen kreeg.⁴⁸ Dit verdrag haalde niet alleen het gezag van Jan van

Nassau compleet onderuit, maar was evenzeer een motie van wantrouwen tegen Jan van Cuijk en Gijsbrecht van Amstel.

Een jaar later ongeveer, op 26 juli 1279, werd de elect gedwongen een verdrag te ondertekenen waarbij Floris V formeel het wereldlijk bestuur over het Nedersticht overnam. De volgende logische stap van de graaf was het in bezit nemen van de belangrijke grensstellingen die door de elect verpand waren. Jan van Cuijk koos eieren voor zijn geld, vermeerde een militaire confrontatie (waar hij niets bij te winnen had) en kwam met Floris V overeen dat hij hem het pandschap van Ter Horst zou overdragen na betaling van de pandsom. Dat was gebeurd op 17 oktober 1279, zoals blijkt uit een oorkonde van de elect van die datum.⁴⁹ Vreeland en Montfoort moesten door de graaf gewapenderhand ingenomen worden; Amstel werd gevangen gezet (tot in 1285) en Woerden verbannen (tot in 1288).

Uit een oorkonde van 25 januari 1281 blijkt dat de verpande kastelen gelost waren, allicht in een poging om de excommunicatie van Jan van Nassau te laten opheffen.⁵⁰ In 1285 had Floris V het slot Ter Horst zeker opnieuw in pand⁵¹, maar in 1290 blijkt dat zowel Ter Horst als Vreeland door Jan I van Cuijk en zijn zoon Hendrik in pand werden gehouden. Op 31 maart 1290 beloofden ze immers, onder borgstelling van Hertog Jan van Brabant, om graaf Floris V en de elect tegen ieder te helpen en de sloten Ter Horst en Vreeland tegen zekere som terug te geven.⁵² Dezelfde dag beloofde Jan van Cuijk zelf in leistung⁵³ te zullen gaan als de belofte ten aanzien van de sloten Ter Horst en Vreeland niet nagekomen zou worden.⁵⁴ Wanneer, waarom of hoe Jan van Cuijk opnieuw pandnemer van Ter Horst was geworden, is niet duidelijk, evenmin als wanneer, hoe en waarom hij pandnemer van Vreeland werd. Een dag later (1 april 1290) gaf Floris V de door hem in pand gehouden sterkten in het Nedersticht aan de elect terug.⁵⁵

Door het conflict tussen Jan van Nassau en Floris V raakte Jan van Cuijk in het web van de ambitieuze graaf van Holland verzeild. We zien dat hij op 1 oktober 1282 zijn burcht Tongelaar bij Mill in het Land van Cuijk moest overdragen aan Floris V. Hij kreeg het in leen terug, maar werd gedwongen om toe te staan dat de graaf er op elk moment troepen kon onderbrengen.⁵⁶ Of deze overdracht onder dwang gebeurde, is moeilijk te zeggen. Essink veronderstelt dat het de bedoeling was een tegengewicht tegen de stad Grave te scheppen.⁵⁷ Coldewij meent dat Jan van Cuijk op die manier zijn bezittingen in het graafschap Holland, meer bepaald in Rijnland, veilig wilde stellen.⁵⁸ Het zal in elk geval niet met open armen geweest zijn dat hij de graaf toeliet om diens troepen centraal in het Land van Cuijk en zo dicht bij de steden Grave en Cuijk onder te brengen.

43 Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 118.

44 Koch, *OHZ* III, 780-781 nr. 1679 d.d. 19 september 1274.

45 Koch, *OHZ* III, 919-920 nr. 1787 d.d. 23 juni 1277.

46 Coldewij, *De Heren van Kuyc*, 67-68. Zie ook de Graaf, 'De kastelen van Floris V', 173-190.

47 Koch, *OHZ* III, 951-954 nr. 1817-1818 d.d. 23 maart 1278.

48 Van den Bergh, *OHZ* II, 158-159 nr. 370 d.d. 5 september 1278.

49 Koch, *OHZ* IV, 66-67 nr. 1886 d.d. 17 oktober 1279.

50 Koch, *OHZ* IV, 130-132 nr. 1940 d.d. 25 januari 1281.

51 Ketner, *OSU* IV, 437 nr. 2214 d.d. 21 september 1286; 421-422 nr. 2215 d.d. 19 mei 1285; 427-428 nr. 2224 d.d. 14 juli 1285; Koch, *OHZ* IV, 459-461 nr. 2207-2208 d.d. 13-16 mei 1285; 475-476 nr. 2219 d.d. 14 juli 1285.

52 Koch, *OHZ* IV, 792-793 nr. 2449 d.d. 31 maart 1290.

53 'Leistung' is een oude vorm van borgtocht waarbij de (meestal vermogende) borgsteller vrijwillig net zo lang met huisarrest ging in bijvoorbeeld een herberg totdat de schuldeiser zijn vordering had ontvangen.

54 Koch, *OHZ* IV, 794 nr. 2450 d.d. 31 maart 1290.

55 Ketner, *OSU* IV, 588 nr. 2418 d.d. 1 april 1290.

56 Koch, *OHZ* IV, 278-279 nr. 2064 d.d. 1 oktober 1282; Essink en Van Wagenberg, *Tongelaar*.

57 Essink en Van Wagenberg, *Tongelaar*, 8.

58 Coldewij, *De Heren van Kuyc*, 84.

Kasteel Tongelaar bij Mill was oorspronkelijk een houten motte-kasteel; de huidige carrébouw dateert in oorsprong uit de vijftiende eeuw. Jan I van Cuijk moest het kasteel, waarschijnlijk onder dwang, in 1282 opdragen aan graaf Floris V van Holland. (BrabantsLandschap, www.youtube.com)

Op 27 oktober 1285 was Jan I van Cuijk één van de borgen voor Gijsbrecht van Amstel en zijn broers voor een schuld van tweeduizend pond aan de graaf van Holland (in het kader van de verzoening tussen de Amstels en Floris V).⁵⁹ Bij de verzoening van Herman van Woerden met Floris V op 21 maart 1288 stonden vele edelen borg, onder wie ook Jan van Cuijk met twintig mannen. Ze verbonden er zich ook toe *‘den grave van Hollant ende sine nacomelinghen met gheghevenre trouwen ende met ghesworen ede te dienen trouwelike ende wittelike, op onses selves cost, ende met also menighen mannen in alre manieren, als hier voren ghescreven staet, jehghens desen Hermanne van Worden, ofte sine nacomelinghen, waer dat sake, dat hi of sine nacomelinghen dese zoene of dese vorwaerden braken, die hier vore ghescreven siin’*.⁶⁰ Het is duidelijk dat Floris V op diverse manieren probeerde de heer van Cuijk (en andere edelen) onder zijn controle te houden.

Zo werd Jan I van Cuijk ook betrokken in het conflict tussen Floris V en diens neef Floris van Avesnes betreffende leenrechten en versterkingen van de Avesnes in Holland.⁶¹ Eén van de bepalingen in het verdrag dat Floris V op 23 maart 1278 met de elect van Utrecht sloot, voorzag dat, betreffende het conflict tussen de graaf en zijn neef over versterkingen in Holland, de elect, Jan van Cuijk en Gijsbrecht van Amstel de graaf zouden bijstaan met hulp, raad en gunst en dat de graaf hen beloofde dat hij met Floris van Avesnes geen vrede zou sluiten zonder hun medeweten. De elect, Jan van Cuijk en Gijsbrecht van Amstel beloofden bovendien dat zij met Floris van Avesnes en zijn broers geen omgang of vriendschap zouden onderhouden, tenzij met toestemming van de graaf.⁶² Het conflict sleepte lang aan, maar op 5 juli 1281 verklaarden de partijen tegenover de Engelse koning Edward I te Westminster dat ze hun twist hadden bijgelegd en zich wilden onderwerpen aan het oordeel van vier scheidsrechters.⁶³ Diezelfde dag werd in Westminster ook de overeenkomst gesloten betreffende het huwelijk tussen Margareta, dochter van Floris V, met Alfons, zoon van Edward I.⁶⁴ De Hollandse delegatie bleef enige tijd in Engeland en onderhandelde met de koning ook

over vergoedingen voor de schade die Engelse en Hollandse kooplieden aan elkaar hadden toegebracht.⁶⁵

De graaf van Holland was persoonlijk in Westminster aanwezig, vergezeld van Nicolaas van Cats, Jan van Cuijk en Willem van Egmond. Nicolaas van Cats was een Zeeuwse edelman en tevens de belangrijkste raadgever van Floris V. Willem van Egmond, een Kennemer edelman, trad vaak samen met Nicolaas van Cats op en was eveneens een adviseur van de graaf. Jan van Cuijk vertoefde dus in hoog gezelschap en we zouden kunnen veronderstellen dat ook hij als raadgever en vertrouweling van Floris V fungeerde. Een andere hypothese is evenwel mogelijk. We weten immers dat de graaf de 'gevaarlijkste mannen' uit zijn omgeving onder controle probeerde te houden, onder meer door ze belangrijke opdrachten te geven in zijn onmiddellijke omgeving.⁶⁶ Misschien was dit de reden dat Jan van Cuijk uitgenodigd werd om de graaf naar Engeland te vergezellen.

Brabant: adviseur, vertrouweling, gezant en plaatsvervanger van de hertogen Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)

Met hertog Jan I van Brabant ontwikkelde Jan I van Cuijk vooral vanaf circa 1280 een hechte en stabiele band.⁶⁷ Wat de leenverhouding betreft, kunnen we enkel stellen dat Jan van Cuijk van de hertog van Brabant wellicht het hooggerecht van Neerloon in leen hield (al is het niet duidelijk vanaf welk moment dat het geval was).⁶⁸ De terminologie die in de oorkonden gehanteerd wordt, wijst niet alleen op een feodale verhouding tussen Jan van Cuijk en de hertog van Brabant, maar ook op verwantschap.⁶⁹ Dat hij betaald werd voor bepaalde politieke en diplomatieke diensten blijkt bijvoorbeeld uit een oorkonde van 20 september 1299 waarin hem geld werd betaald voor het sluiten van een compromis tussen de abdij van Tongerlo en de heer van Diest.⁷⁰ Maar pas op 6 januari 1300 kende de hertog van Brabant – op dat moment Jan II – hem een jaarlijks inkomen van honderd pond toe uit zijn inkomsten te 's-Hertogenbosch.⁷¹

De uitstekende relatie tussen de heren van Cuijk en de hertogen van Brabant ging terug tot de jaren 1190. Vanaf dat moment traden de heren van Cuijk regelmatig op als getuigen voor de hertogen van Brabant en steunden ze hen ook militair. De heren van Cuijk werden vanaf de dertiende eeuw ook steeds vaker aangeduid als 'ridders uit Brabant'.⁷²

59 Koch, *OHZIV*, 507-509 nr. 2238 d.d. 27 oktober 1285; cf. ook Koch, *OHZIV*, 501-507 nr. 2237 d.d. 27 oktober 1285.

60 Koch, *OHZIV*, 638-647 nr. 2347 d.d. 21 maart 1288.

61 Obreen, *Floris V*, 37-45; Cordfunke, 'Familiërelaties', 31-33.

62 Koch, *OHZIV*, 951-954 nr. 1817-1818 d.d. 23 maart 1278; Obreen, *Floris V*, 38-39.

63 Koch, *OHZIV*, 160-162 nr. 1966 d.d. 5 juli 1281.

64 Koch, *OHZIV*, 162-163 nr. 1967 d.d. 5 juli 1281.

65 Koch, *OHZIV*, 164 nr. 1968 d.d. 12 juli 1281; cf. ook Koch, *OHZIV*, 169-170 nr. 1973 d.d. 10 augustus 1281.

66 Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 131-133. Zo ook zal Floris V in 1290 de opstandige edelman Wolfert van Borsele tot lid van de grafelijke raad benoemen: een opmerkelijke tactische zet die de kiem zou vormen van het destabiliseren van de Zeeuwse opstandelingen. Roth, *Ene stille waarheid*, 126-127.

67 Wauters, *Le Duc Jean I et le Brabant*; Keunen en Goossens, *Jan I, hertog van Brabant*.

68 Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 71-72. Zie ook Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 45.

69 Croenen, *Familie en macht*, 256-258.

70 Erens en Koyen, *De oorkonden II*, nr. 319 d.d. 20 september 1299.

71 Van Syngel, *DONB*, nr. 1300.01.06.

72 Zie bijvoorbeeld: De Behaud, 'La noblesse hennuyère', 93; Vanbossele, *Annales Gandenses*, 151-152.

Jan I van Brabant wordt samen met zijn broer Godevaert tot ridder geslagen. Illustratie uit Jan van Boendale, *Brabantse yeesten* (Kronieken van Brabant), veertiende-eeuws handschrift

Jan I van Cuijk maakte vanaf de jaren tachtig van de dertiende eeuw deel uit van de raad van hertog Jan I van Brabant.⁷³ Hij verschijnt de eerste keer als zegelaar en getuige voor de hertog in een oorkonde van 17 april 1281 betreffende de heerlijkheid Breda.⁷⁴ Hij wordt er genoemd onder de vertrouwelingen van de hertog, na Willem II, heer van Horn en Altena.⁷⁵ Jan van Cuijk ontpopte zich tot de eerste raadgever en vertrouweling van hertog Jan I en diens zoon Jan II, die zijn vader in 1294 opvolgde. Tussen 1281 en 1308 verschijnt hij talloze keren als getuige en zegelaar in de hertogelijke charters. Op basis van statistisch onderzoek identificeerde Croenen de belangrijkste getuigen in de oorkonden van de hertogen Jan I en Jan II en concludeerde onder meer dat Jan van Cuijk reeds ten tijde van hertog Jan I een prominente plaats innam en overduidelijk de belangrijkste getuige was onder Jan II.⁷⁶ Bij het toekennen van de privileges aan de steden Zoutleeuw, Leuven, Antwerpen, Brussel, Waveren, Mechelen, Herenthals, Diest en Luik trad Jan van Cuijk op als getuige.⁷⁷ In 1291 kreeg hij, samen met Wouter Volcart, volmacht om de privileges van 's-Hertogenbosch vast te leggen en verklaarde de hertog dat hij zijn goedkeuring zou hechten aan alles wat deze heren zouden beslissen; de hertog verzocht hen ook om hun zegel aan de privileges te hechten.⁷⁸ Jan van Cuijk trad op als borg en scheidsrechter in belangrijke zaken, terwijl de hertog ook voor Cuijk borg stond.⁷⁹ Hij verschijnt vaak samen met de hertog als getuige in zaken van bijvoorbeeld de Rooms-koning. Tevens fungeerde hij geregeld als tussenpersoon bij financiële transacties of leningen van de hertog. Dat Jan van Cuijk effectief als de 'eerste man' van de hertog van Brabant beschouwd werd, blijkt ook uit het feit dat Rooms-koning

Adolf van Nassau in 1292 verklaarde dat Cuijk gerechtigd was om in zijn naam de leeneed af te nemen van Floris V van Holland en deze in zijn rijkslenen te bevestigen, wanneer de koning en de hertog van Brabant verhinderd zouden zijn.⁸⁰

Brabant, Gelre, Keulen en de Limburgse successieoorlog: trouwe bondgenoot van Brabant en held op het slagveld

Vanaf 1283 ontwikkelde zich een opvolgingsstrijd in het hertogdom Limburg, een klein gebied, maar belangrijk door de ligging aan de zuidwestelijke toegang van de Nederrijnse laagvlakte en omwille van de controle op de doorvoerhandel van Vlaanderen en Brabant via Valkenburg-Jülich naar Keulen. Hertog Walram IV van Limburg was in 1280 overleden, waarna zijn enige dochter Irmgarde het hertogdom erfde. Zij was getrouwd met Reinoud I van Gelre en er was bepaald dat, indien Irmgarde vóór haar man zou overlijden, deze het vruchtgebruik zou mogen genieten tot aan zijn dood. Maar toen Irmgarde in 1283 overleed, werd deze bepaling genegeerd en ontstond er zich al snel een conflict over de opvolging. Irmgarde's neef en meest nabije verwant Adolf V van Berg verkocht zijn opvolgingsrechten aan hertog Jan I van Brabant en dit was het begin van een jarenlange successiestrijd tussen Gelre en Brabant en hun respectievelijke bondgenoten: de aartsbisschop van Keulen, de heer van Valkenburg, de heer van Boxmeer, de graven van Vlaanderen en Luxemburg versus de graven van Loon, Gulik, Kleef en Holland, de heer van Horn en de opstandige Keulse burgerij.⁸¹

Jan van Cuijk was via zijn echtgenote Jutta van Nassau verwant aan het Gelderse huis. Hij trad diverse malen op als getuige voor zijn aangetrouwde neef Otto II van Gelre, maar de relatie tot diens zoon en opvolger Reinoud I (1271-1326) liet veel te wensen over. Waarschijnlijk bestond er een leenband met Gelre voor Jans bezittingen bij Roermond.⁸² Toch koos hij in de Limburgse opvolgingsoorlog de kant van de hertog van Brabant. In maart 1288 was Jan van Cuijk ook vazal geworden van graaf Adolf van Berg, een bondgenoot van Brabant.⁸³

In het conflict tussen Gelre en Brabant trad Jan van Cuijk niet op als onderhandelaar, maar wel als ridder, zoals de Brabantse kroniekschrijver Jan van Heelu uitvoerig verhaalt.⁸⁴ Als heer van Cuijk liet hij in 1285 de stad Grave versterken, wat door Gelre als een bedreiging werd ervaren.⁸⁵ Hij vocht voor Brabant in de Betuwe, ontzette Tiel dat door Reinoud van Gelre was ingenomen en leverde slag bij Driel.⁸⁶ Op 31 oktober 1286 werd er tussen Jan

73 Over de ontwikkeling van deze raad, zie: Libon, *Recherches*. Zie ook Croenen, 'Governing Brabant', 39-76.

74 Camps, *ONB* II, 662-664 nr. 1207 d.d. 17 april 1281.

75 Voor wie hij vaak als getuige of scheidsrechter zal optreden (bijvoorbeeld: Foppens, *Diplomatum Belgicorum* IV, 573 nr. 82 d.d. 1285; Camps, *ONB* II, 759-763 nr. 1256 d.d. 19 februari 1288; Van Syngel, *DONB*, nr. 1291.02.11) en in 1300 als testamentuitvoerder (Van Syngel, *DONB*, nr. 1300.11.23). Klaversma, 'De geslachten', 7-61; Klaversma, 'De Hornes', 7-68.

76 Croenen, *Familie en macht*, 243.

77 Van Uytven, 'Standenprivileges en -beden', 413-456.

78 Camps, *ONB* I, 561-562 nr. 458 d.d. 24 januari 1291; 562-563 nr. 459 d.d. 24 januari 1291; 577 nr. 474 d.d. 3 mei 1292.

79 Zo stond Cuijk na de Slag bij Woeringen borg voor de naleving van de uitspraak van de bisschop van Kamerijk in de geschillen tussen de hertog van Brabant en de graaf van Gelre. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, 13-15 nr. 10 d.d. 31 oktober 1288.

80 Koch, *OHZV*, 229-230 nr. 2744 d.d. 25 augustus 1292.

81 Roth, *Ene stille waerheit*, 101; Janssen, 'Die Schlacht bei Worringen', 251-257.

82 Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 102.

83 Lacomblet, *Urkundenbuch* II, 507 nr. 860 d.d. 6 maart 1288.

84 Zie de uittreksels bij Wap, *Geschiedenis*, 84, 88-91.

85 Jan van Heelu, *Rymkronyk*, 100-101.

86 Wap, *Geschiedenis*, 84-85.

Duitse prent met betrekking tot de Slag bij Woeringen en het aandeel van de Keulse burgerij in de overwinning. Rechts de veldslag en een kar met de sleutel van de stad Keulen die door soldaten en burgers wordt teruggebracht. Links twee mannen die opgehangen zijn aan de stadspoort, de *Pfaffenporte*. Frans Hogenberg, Keulen 1574 (collectie Prentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam)

Hertog Jan I van Brabant trekt ten strijde. Jan I van Cuijk diende de hertog niet alleen als onderhandelaar, maar ook in militair opzicht. Illustratie uit de *Codex Manesse* of *Groß Heidelberger Liederhandschrift*, circa 1304

van Cuijk (mede namens de hertog van Brabant) en de graaf van Gelre een verdrag gesloten tot staking van de wederzijdse vijandelijkheden in het Land van Kessel, de heerlijkheid Rode en het land van Cuijk, de stad Grave uitgezonderd.⁸⁷

Op 5 juni 1288 had in Woeringen, ten noorden van Keulen, de beslissende veldslag plaats.⁸⁸ Op het slagveld ontpopte Jan van Cuijk zich tot een der moedigste ridders in het kamp van de hertog van Brabant. Bij Jan van Heelu lezen we: *'Hier noemic nu enen van den besten / Die in des hertoghen side / Met banieren was ten stride: / Dat was van Kuc her Jan, / Die in den strijt,*

*doe men began, / Comen was in groeter noot.'*⁸⁹ Brabant kwam als grote overwinnaar uit de strijd. Graaf Reinoud van Gelre en de Keulse aartsbisschop Siegfried van Westerburch werden gevangen genomen.

In de Limburgse Successieoorlog had Jan van Cuijk dus de kant van Brabant gekozen, hoewel hij niet alleen familie- en leenbanden had met Gelre, maar bovendien ook leenplichtig was aan het aartsbisdom Keulen.⁹⁰ Aartsbisschop Siegfried van Westerburch, die tot 6 juli 1289 gevangen werd gehouden, verweet Cuijk blijkbaar dat deze niets had gedaan om hem ter hulp te komen. In september 1289 verklaarde Jan immers dat hij de hertog van Brabant als zijn heer beschouwde. Hij erkende ook dat hij, net als zijn voorvaderen, vazal van de Keulse kerk was en verklaarde dat hij de aartsbisschop niet geholpen had omdat de dienstmannen van de Keulse kerk een zending wijn die voor Jan was bedoeld onderschept en gestolen hadden.⁹¹ De leenband tussen Cuijk en Keulen werd enkele maanden later bevestigd door paus Nicolaas IV.⁹² Dit betekende geenszins dat de banden met Keulen effectief aangehaald werden. In februari 1297 zou een groep Brabanders onder leiding van Jan

⁸⁷ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, 6-7 nr. 3 d.d. 31 oktober 1286; Wilhelm, *Corpus II*, 192 nr. 841 d.d. 31 oktober 1286.

⁸⁸ Janssen en Stehkämper, *Der Tag bei Worringen*.

⁸⁹ Jan van Heelu, *Rymkronyk*, 300.

⁹⁰ Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 43, 63-66.

⁹¹ Knipping, *Die Regesten III/2*, nr. 3235 d.d. 7 september 1289.

⁹² Knipping, *Die Regesten III/2*, nr. 3262 d.d. 18 januari 1290.

van Cuijk zelfs een geldtransport gestolen hebben dat bestemd was voor de aartsbisschop.⁹³ Pas na het overlijden van Siegfried van Westerburch (7 april 1297) werd de relatie met Keulen hersteld.

Vlaanderen: in dienst van Gwijde van Dampierre (vanaf 1293), behendig laverend in een complex feodaal netwerk

Tegen het begin van de jaren 1290 was Jan I van Cuijk met diverse heren verbonden. Hij was leenman van de Rooms-koning (voor het Land van Cuijk) en van de bisschop van Utrecht (voor bezittingen in het Sticht). Hij onderhield ook leenbanden met de graven van Gelre en Holland, met de aartsbisschop van Keulen en met de hertog van Brabant, tot wiens belangrijkste raadgever hij zich ontwikkelde. In 1288 ontving hij een renteleen van de graaf van Berg. En vanaf 1289 zien we dat er contacten zijn met Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen. Jan van Cuijk stond borg voor een som geld die de graaf moest betalen en hij bepaalde de wisselkoers van de vierduizend mark die Gwijde aan de hertog van Brabant verschuldigd was.⁹⁴ In 1291 gaf hij – samen met Walram, heer van Monschau en Valkenburg – *vidimus* van de oorkonde betreffende de verpanding van Gelre aan Gwijde van Dampierre.⁹⁵ In mei 1292 stond hij opnieuw borg voor de graaf van Vlaanderen.⁹⁶ En op 8 juni 1292 moest hij oordelen of de som van 5.500 pond die Gwijde aan de hertog van Brabant betaald had in aflossing van de schulden van Reinoud van Gelre, toereikend was.⁹⁷

Maar dan zien we dat Jan van Cuijk op 24 augustus 1292 beloofde om Jan II van Avesnes, graaf van Henegouwen, met vijftig man te zullen dienen.⁹⁸ Jan II van Avesnes, graaf van Henegouwen, was via moederszijde een volle neef van Floris V. Maar de Avesnes waren ook gezworen vijanden van de Dampierres, een conflict dat zijn oorsprong vond in de twist over de erfenis van gravin Margareta van Constantinopel die gevoerd werd tussen haar kinderen uit haar twee huwelijken.⁹⁹ Vermoedelijk handelde Jan hier onder druk van Floris V.

In elk geval werd Jan van Cuijk in september 1293 vazal van Vlaanderen voor 120 pond Parisis per jaar en de toekenning van een eenmalig bedrag van 2.000 pond Tournoois. Hij beloofde Gwijde tegen iedereen te zullen dienen, behalve tegen de koning van Duitsland, de hertog van Brabant, de graaf van Kleef en de graaf van Holland. Er werd ook bepaald dat Jan van Cuijk de graaf van Holland niet mocht helpen tegen de graaf van Vlaanderen.¹⁰⁰

Deze bepalingen schetsen een goed beeld van het – op dat moment reeds – complexe feodaal-politieke netwerk waarin Jan van Cuijk zich bewoog. De koning van Duitsland was zijn directe leenheer. Uit de periode van het koningschap van Rudolf I zijn geen documenten bekend waaruit contacten tussen Cuijk en de Rooms-koning blijken, maar dat veranderde toen Adolf van Nassau, neef (oomzegger) van Jan van Cuijk, in 1292 tot koning gekozen werd. Vanaf dat moment trad Cuijk diverse malen op als getuige voor de Rooms-koning (vaak in duo met de hertog van Brabant) en scheidsrechter (vaak in geschillen tussen de Rooms-koning en de hertog van Brabant).¹⁰¹ Van de hertog van Brabant was Jan van Cuijk de belangrijkste raadgever en vertrouwensman (en waarschijnlijk ook vazal). Zijn relatie tot de graaf van Holland is ook bekend, maar het voorbehoud dat gemaakt wordt ten aanzien van de graaf van Kleef is minder gemakkelijk te duiden. Pas in de periode 1298-1301 trad Cuijk diverse keren op als getuige voor de graaf Dirk VIII van Kleef.¹⁰² Er bestonden familiebanden tussen Cuijk en Kleef: Dirk van Kleef was gehuwd met de zuster van Reinoud van Gelre; de gravin van Kleef was dus een volle nicht van Jutta van Nassau, de echtgenote van Jan van Cuijk. De graaf van Kleef was tevens een oude bondgenoot van Holland en Brabant.¹⁰³

De bepaling dat Jan van Cuijk de graaf van Holland niet mocht helpen tegen de graaf van Vlaanderen moet worden gezien in het kader van het conflict tussen deze twee heren over Zeeland-bewesten-Schelde. Dat laatste gebied werd door de graven van Holland in leen gehouden van de graaf van Vlaanderen (als achterleen van het Rijk), maar vormde sinds de twaalfde eeuw een twistappel tussen beide graafschappen. In 1256 werd een vredesverdrag gesloten dat in 1269 uiteindelijk bezegeld werd met een huwelijk tussen Floris V en Beatrijs van Dampierre. De dynastieke verbintenis leidde echter niet tot het beoogde resultaat en de verhouding tussen Holland en Vlaanderen bleef gespannen; vanaf 1287 laaide het conflict weer hoog op.¹⁰⁴

Het begin van de Engels-Franse oorlog (1294-1295): toponderhandelaar voor het Engelse kamp

Vanaf 1285 werd de Engelse koning Edward I in Frankrijk geconfronteerd met koning Filips de Schone aan wie hij in mei 1286 hommage deed voor het hertogdom Aquitanië, dat Engels bezit was: de koning van Engeland was als hertog van Aquitanië de leenman van de Franse koning. De vele problemen op zee tussen Anglo-Aquitaanse en Normandische zeelui verschaften de Franse koning de gelegenheid om zijn vazal op de knieën te krijgen en de centrale koninklijke macht te verstevigen. Hoewel het er begin 1294 nog naar uitzag dat er een overeenkomst getekend zou worden, werd het hertogdom eind mei van dat jaar door de Franse koning in beslag genomen. Dat betekende oorlog.

Edward verbood alle scheepvaartverkeer van en naar het continent. De wolhandel kwam onder koninklijke controle te staan en er werd een belasting op geheven. Dat geld werd gebruikt om bondgenoten te werven op het continent. Eerst zou Rooms-koning Adolf van Nassau bewerkt worden. Om hem tot deelname aan de oorlog te bewegen werd op 20 juni 1294 een Engels gezantschap naar het continent gestuurd. Naast de aartsbisschop van Dublin, de bisschop van Durham en twee Engelse baronnen, maakte ook Floris V deel uit van het gezelschap.¹⁰⁵ Die was sinds 1281 een bondgenoot van de Engelse koning. Zijn oudste zoon Jan – voor wie een huwelijk geregeld was met de dochter van Edward I –

93 Knipping, *Die Regesten* III/2, nr. 3504 d.d. 7 februari 1297.

94 De Saint-Genois, *Monuments anciens* I, 778. Jan van Heelu, *Rymkronyk*, 509.

95 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 164 nr. 551 d.d. februari 1291; 165 nr. 556 d.d. maart 1291. In 1286 was Margareta van Dampierre, een dochter van Gwijde, gehuwd met Reinoud I van Gelre. Met de Limburgse successieoorlog had de graaf van Gelre zich zo diep in de schulden gestoken dat hij zich genoodzaakt zag zijn graafschap te verpanden aan zijn schoonvader. Cuijk was ook al getuige voor Gelre bij de verpanding in februari 1290. De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 163-164 nr. 550 d.d. februari 1291. De graaf van Gelre leende ook geld bij Jan van Cuijk. Van den Bergh, *Gedenkstukken* I, 53 nr. 31 d.d. 10 juni 1291.

96 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 187 nr. 636 d.d. 21 mei 1292.

97 Queller, 'Diplomatic Personnel', 402.

98 Martène en Durand, *Thesaurus* I, 1246.

99 Divivier, *Les influences*; Vandermaesen, 'Vlaanderen en Henegouwen', 399-414; Vandermaesen, 'Het graafschap Henegouwen', 441-442.

100 Koch, *OHZV*, 329-330 nr. 2829 d.d. september 1293. Op 29 december 1294 verklaart Cuijk voldaan te zijn wegens zijn leen. Van den Bergh, *Gedenkstukken* I, 61 nr. 45 d.d. 29 december 1294.

101 Lacomblet, *Urkundenbuch* II, 553-554 nr. 934 d.d. 11 oktober 1292; Van Syngel, *DONB*, nr. 1292.06.30; Böhmer, *Regesta Imperii* VI, 2, 43-44 nr. 101 d.d. 11 oktober 1292. Zie ook infra. Begin 1294 kreeg Jan van Cuijk zelfs de opdracht om samen met de graaf van Loon op te treden als plaatsvervanger van de Rooms-koning bij de investituur van de abdis van Nijvel (Böhmer, *Regesta Imperii* VI, 2, 115-116 nrs. 347-348 d.d. 4 januari 1294).

102 Coldewey, *De heren van Kuyc*, 109.

103 Van Winter, 'De landsheren', 63-64.

104 Roth, *Ene stille waarhey*, passim.

105 Koch, *OHZV*, 387-389 nr. 2884 d.d. 20 juni 1294.

Edward I, koning van Engeland, knielt voor Philips de Schone, koning van Frankrijk, om zijn eed van trouw af te leggen. Edward was een vazal van Philips voor het hertogdom Aquitanië. Illustratie door Jean Fouquet in de *Grandes Chroniques de France*, vijftiende eeuw (en.wikipedia.org; collectie Bibliothèque Nationale, Parijs, Ms.Fr.6455)

verbleef aan het Engelse hof en voor deze oorlog had hij – tegen betaling – duizend gepantserde krijgslieden toegezegd.¹⁰⁶ Floris was ook verwant met Adolf van Nassau, die tevens zijn leenheer was. Er werd al snel een bondgenootschap tussen Engeland en Duitsland bezegeld, op 10 augustus in Dordrecht. Graaf Floris en de aartsbisschop van Keulen traden op voor de Duitse kant. Deze overeenkomst betekende dat Edward I jaarlijks honderdduizend mark moest betalen.¹⁰⁷

De continentale coalitie tegen Filips IV begon stilaan vorm te krijgen. Holland en Duitsland waren al toegetreden.

Daarna richtte Edward I zijn pijlen op Brabant. Hertog Jan I was in 1294 overleden en opgevolgd door zijn zoon Jan II. In de lente van 1295 reisde de hertog naar Llanfaes op het eiland Anglesey om er met zijn schoonvader te onderhandelen over een verdrag (Jan II was in 1290 gehuwd met een dochter van Edward I). Jan van Cuijk vergezelde hem als zijn raadgever, maar trad tevens op voor Adolf van Nassau. Deze had er zich in maart 1295 bij Edward I over beklagd dat de Engelsen schip en lading van burgers van Dortmund en Riga in beslag hadden genomen.¹⁰⁸ Jan van Cuijk onderhandelde over de zaak, zorgde ervoor dat het beslag werd opgeheven en stond er zelf borg voor dat de schepen niet naar Frankrijk zouden varen en zo de Engelse zaak schaden.¹⁰⁹

Op 23 april 1295 kwam hertog Jan II van Brabant tot een akkoord met Edward I en sloten beiden een verdrag. Brabant zegde de hulp van tweeduizend ridders en wapenknechten toe in ruil voor 128.000 pond. Als gevolg van deze overeenkomst werd de Engelse wolstapel vanuit Dordrecht (Holland) naar Mechelen (Brabant) overgebracht, een zware klap voor Edwards andere bondgenoot Floris V. Kort nadien sloten ook de graven van Gulik en Bar een bondgenootschap met de Engelse koning. Met Engels geld werden zoveel mogelijk medestanders geronseld.¹¹⁰

Eveneens op 23 april 1295 trad Jan van Cuijk in dienst van Edward I tegen een levenslang jaargeld van tweehonderd pond zwarte Tournooisen, uit te betalen in pond Sterling door de *Exchequer* te Westminster; de letters patent ontving hij op 28 april.¹¹¹ Die dag kreeg Jan van Cuijk van Edward I zijn eerste opdracht: hij moest namens de koning bemiddelen in het conflict tussen Floris V en Gwijde van Dampierre om het bezit van Zeeland-bewesten-

Edward I van Engeland zit vanaf zijn verhoogde troon het parlement voor. Op de afbeelding zien we links van hem kind-koning Alexander III van Schotland, rechts Llewellyn prins van Wales. Ook de aartsbisschop van York (uiterst rechts) en de bisschop van Westminster (uiterst links) zijn present. Uit: Sir Thomas Wriothesley, *The Wriothesley Garter book*, circa 1530. Handschrift op vellum, ingekleurde pentekeningen, 127 folio's (www.royal.uk)

Schelde.¹¹² Vlaanderen en Holland vormden twee belangrijke onderdelen van de continentale coalitie die Edward I voor ogen had om Filips de Schone te verpletteren. Omdat Gwijde van Dampierre en Floris V elkaar beoorloogden over Zeeland, ondernam de Engelse koning stappen om de twee met elkaar te verzoenen en te verenigen tegen de koning van Frankrijk. Al op 6 mei werd er een wapenstilstand gesloten tussen Holland en Vlaanderen; de wapenstilstand moest duren tot eind augustus.¹¹³ Later in 1295, in oktober, maakte Jan van Cuijk deel uit van een Engels gezantschap naar Adolf van Nassau.¹¹⁴

De moord op Floris V (1296): hoog spel om de Engelse coalitie op het continent te redden (en een oude rivaal uit te schakelen)

Op 1 januari 1296 had Edward I de Hollandse graaf Floris V nog aangeduid als een van zijn gezanten voor de vredesbesprekingen in Kamerijk.¹¹⁵ Daar zouden ook verdere afspraken gemaakt worden over de Hollandse militaire steun aan Engeland.¹¹⁶ Floris was echter al geruime tijd niet meer zo ingenomen met de Engelse koning. Een paar jaar voordien had

¹¹⁰⁶ Verkaik, *De moord*, 118.

¹¹⁰⁷ Koch, *OHZV*, 399-401 nr. 2898 d.d. 1294; 401-402 nr. 2899 d.d. 10 augustus 1294.

¹¹⁰⁸ Böhmer, *Regesta Imperii* VI, 2, 189 nr. 564 d.d. 19 maart 1295; 191 nr. 567 d.d. 22 maart 1295.

¹¹⁰⁹ *Calendar of the Close Rolls. Edward I. 1288-1296*, 411.

¹¹¹⁰ Powicke, *The thirteenth century*, 660-664; Kerling, *Commercial relations*, 5-7.

¹¹¹¹ *Calendar of the Patent Rolls. Edward I. A.D. 1292-1301*, 134; Lyon, *From fief to indenture*, 288.

¹¹¹² Koch, *OHZV*, 504-505 nr. 2991 d.d. 28 april 1295; 505 nr. 2992 d.d. 28 april 1295.

¹¹¹³ Koch, *OHZV*, 507 nr. 2995 d.d. [kort voor of op 6 mei 1295]; 508-510 nr. 2996 d.d. 6 mei 1295. Na afloop van de wapenstilstand ging de strijd echter onverminderd voort. Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 156-157; De Graaf, *Oorlog om Holland*, 176-178.

¹¹¹⁴ De Sturler, *Les relations politiques*, 161.

¹¹¹⁵ Koch, *OHZV*, 578-579 nr. 3063 d.d. 1 januari 1296; 579-580 nr. 3064 d.d. 1 januari 1296; 580-581 nr. 3065 d.d. 1 januari 1296; 581-582 nr. 3066 d.d. 1 januari 1296.

¹¹¹⁶ Koch, *OHZV*, 578-579 nr. 3063 d.d. 1 januari 1296. Zie ook Koch, *OHZV*, 578 nr. 3062 [uiterlijk 1 januari 1296]: Floris V zegt toe aan Edward I om gewapende hulp troepen te leveren voor de oorlog tegen de koning van Frankrijk.

Op 27 juni 1296, niet ver van zijn kasteel Muiderberg, wordt graaf Floris de Vijfde, bijgenaamd 'der keerlen god', door Gerard van Velsen vermoord. Kopergravure, circa 1760, 20 x 15 cm (www.antiquariaatvictory.nl)

hij al een eerste opdoffer te verwerken gekregen. In 1291-92 had Edward immers een beslissing moeten nemen over de toekomst van Schotland. Floris V was een van de kandidaten om plaats te nemen op de vacante Schotse troon, maar hij greep naast de prijs: John Balliol werd koning van Schotland.¹¹⁷ Het is zeer plausibel dat door deze beslissing de liefde van Holland voor Engeland reeds flink bekoeld was. En de weigering van Edward om de graaf van Holland te steunen in zijn strijd tegen de Vlamingen in Zeeland, zal de relatie ook niet echt ten goede gekomen zijn. Anderzijds verbleef de Hollandse troonopvolger aan het Engelse hof, wat de graaf min of meer dwong om in het Engelse kamp te blijven.¹¹⁸

Toen Edward in 1295 een overeenkomst met de hertog van Brabant sloot en de wolstapel van Holland naar Brabant verplaatste, voelde Floris zich verraden. Al deze gebeurtenissen waren niet aan de aandacht van Filips de Schone ontsnapt en in de zomer van 1295 had hij Robert d'Artois naar Holland gezonden om Floris V te bewerken. Het beoogde resultaat werd bereikt op 9 januari 1296: toen verbond de graaf van Holland zich ertoe om Filips de Schone te helpen in zijn oorlog tegen Engeland. Floris kreeg 25.000 pond Tournoois en een renteleen van 4.000 pond Tournoois om de koning en diens bondgenoten te helpen in zijn oorlog tegen Engeland.¹¹⁹ Het akkoord werd in het grootste geheim gesloten.¹²⁰

Op 24 januari 1296 was Edward op de hoogte van het geheime verbond en hij verbood onmiddellijk alle handel met de landen van zijn nieuwe vijand; voortaan werd Brabant de bestemming van de Engelse export.¹²¹ Jan van Holland, de zoon van Floris die in Engeland werd opgevoed, werd automatisch gijzelaar.

Gerard van Velsen, de moordenaar van Floris V, wordt in een spijkerton door de straten gerold. Op de achtergrond de voorafgaande terechtstelling op een schavot. Tegenzijdige kopie naar de illustratie voor: A. Montanus, *Beschrijvinge der eerste inwoonders van Aemstellandt*, 1664 (collectie Prentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam)

In de daarop volgende weken ontvouwde zich een complot tegen de Hollandse graaf. Op 23 juni 1296 werd Floris buiten de stadsmuren van Utrecht door Gerard van Velsen, Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden gevangen genomen en opgesloten in het Muiderslot. De opzet was Floris daar gevangen te houden en zijn zoon Jan als Engelse marionet in Holland te installeren. Zo kon de Engelse coalitie op het continent gered worden. Drie dagen later schreef Edward I aan Rooms-koning Adolf om zich te beklagen over de ontrouw van Floris V.¹²² In de brief drukte Edward zijn bezorgdheid uit over de belangen van Jan, zoon van Floris, die bij hem aan het hof verbleef en opgevoed werd. Hij sprak de hoop uit dat de zaak beter gediend zou zijn in de persoon van de zoon dan in die van de vader.

Het plan liep evenwel anders toen het volk rond het slot toestroomde en de graaf opeiste. De ontvoerders beslisten om de graaf elders onder te brengen (in Engeland?), maar werden onderweg belaagd en – in paniek – bracht Gerard van Velsen de graaf om het leven. Van Velsen werd enkele dagen later gelyncht door een woedende menigte. Amstel en Woerden werden verbannen en hun bezittingen verbeurd verklaard.

¹¹⁷ Simpson, 'The claim of Florence', 111-124; Stones en Simpson, *Edward I*.

¹¹⁸ Verkaik, *De moord*, 115-116.

¹¹⁹ Over het systeem van rentelenen, zie: Lyon, *From fief to indenture*; Heirbaut, 'The fief-rente', 1-37.

¹²⁰ Van den Bergh, *OHZII*, 423- 424 nr. 926 d.d. 8 januari 1296; 424 nr. 927 d.d. 8 januari 1296; Verkaik, *De moord*, 116-118.

¹²¹ Verkaik, *De moord*, 135.

¹²² Van den Bergh, *OHZII*, 433 nr. 949 d.d. 26 juni 1296.

Jan Willem Verkaik heeft uitvoerig en overtuigend aangetoond dat Jan van Cuijk het brein is geweest achter de samenzwering tegen Floris V. Er zijn inderdaad veel elementen die in die richting wijzen. Op 4 mei 1296 had Jan zijn kapelaan Hendrik naar Floris gezonden om mee te delen dat hij de graaf niet langer als zijn leenheer erkende.¹²³ Later zou blijken dat dit de eerste stap was in de uitvoering van het samenzweringsplan. Melis Stoke beschrijft hoe de graaf hiermee lachte en zei: *'nu, wat sal ic eten? / De heer van Kuuc ontseghet mi / Bi desen pape. Wat meent hi: / Sal hi mi uten lande driven? / So salre cumme iement in bliven'*.¹²⁴

Jan van Cuijk was niet aanwezig bij de gevangenneming van de graaf of bij de moord een paar dagen later. Maar na de moord werd door Engeland een bedrag van 40.000 pond zwarte Tournooisen betaald aan hertog Jan II van Brabant, Jan van Cuijk, Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden.¹²⁵ Amstel en Woerden kennen we al uit het conflict tussen Floris V en het Sticht; beide heren waren op dat moment zwaar gestraft en vernederd door Floris en hadden tal van redenen om aan de samenzwering deel te nemen. Jan van Cuijk was verwant aan Amstel, Woerden en Gerard van Velsen. Hij was een volle neef van Gijsbrecht IV van Amstel, wiens zuster Elisabeth (overleden in 1293) getrouwd was met Herman VI van Woerden (1274-1304), wiens zuster Hildegonde getrouwd was met Gerard van Velsen (1267-1296).¹²⁶

Na de moord hadden Jan van Cuijk en zijn vrienden steun gezocht bij bisschop Willem van Utrecht, maar deze sloot eind september 1297 vrede met de nieuwe graaf Jan I van Holland en beloofde de moordenaars van graaf Floris uit zijn land te zullen houden.¹²⁷ In een ongedateerde brief liet Jan van Cuijk weten dat dit voor hem en zijn vrienden een groot gevaar betekende.¹²⁸

Op 17 en 18 oktober 1299 verklaarden graaf Jan van Avesnes van Henegouwen, graaf Jan I van Holland en magistraten en gemeenten van Dordrecht, Middelburg, Zierikzee, Leiden, Delft, Haarlem, Alkmaar en Geertruidenberg dat ze zich nooit zouden verzoenen met de schuldigen aan de dood van graaf Floris V of met hun nakomelingen, dat ze zich op hen zouden wreken en tegengaan dat anderen zich met hen zouden verzoenen. In het document worden als daders vermeld: Jan van Cuijk, Jan van Heusden, Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velsen.¹²⁹ Ook in andere documenten wordt Jan van Cuijk als medeplichtige genoemd.¹³⁰ Diezelfde documenten duiden ook de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen als medeplichtigen aan de moord op Floris V aan, twee heren bij wie Jan van Cuijk in dienst was. En na de moord werden goederen van de samenzweerders door Holland geconfisqueerd: het betreft lenen van de heren van Cuijk, van Voorne, van Amstel, van Woerden en van Velsen.¹³¹

Het Frans-Hollandse verdrag van 6 januari 1296 was natuurlijk de trigger die het idee van de ontvoering deed ontstaan. Floris had er in de jaren voordien al geregeld voor gezorgd dat Jan van Cuijk enkele opdooffers te verwerken kreeg: de vernederingen naar aanleiding van het conflict tussen Floris en de elect van Utrecht, de geschiedenis met betrekking tot het slot Ter Horst en de (vermoedelijk gedwongen) opdracht van Tongelaar. Dat de relatie tussen beiden grondig verstoord was, blijkt uit een bijzondere bepaling die via een afzonderlijk document aan het genoemde verdrag werd toegevoegd: dat graaf Floris V niet zoals bepaald bij het tussen hem en de koning van Frankrijk gesloten verdrag, gehouden was oorlog te voeren tegen degenen die tegen betaling bondgenoten van de koning van Engeland zijn geworden, maar alleen tegen de heer van Cuijk en de heer van Valkenburg.¹³²

De Frans-Vlaamse oorlog: gezant tussen Edward I en Gwijde van Dampierre (1296-1303)

Gwijde van Dampierre (1252-1305), graaf van Vlaanderen, afgebeeld op een muurschildering in de Gravenkapel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Kortrijk (beeldbank.kortrijk.be)

De oorlog tussen Engeland en Frankrijk had een groot effect op het graafschap Vlaanderen.¹²³ Politiek gezien was de graaf een leenman van de Franse koning, maar op economisch vlak was het graafschap afhankelijk van de invoer van Engelse kwaliteitswol voor de vervaardiging van het befaamde Vlaamse luxe laken. Na het uitbreken van de Frans-Engelse oorlog in mei 1294 verbood Filips de Schone de import van Engelse wol in het graafschap. Gwijde van Dampierre gaf als trouwe leenman aan zijn baljuws het bevel om overtreders te vervolgen en de wol in beslag te nemen. Anderzijds werd in augustus nog het definitieve akkoord over het huwelijk tussen Filippina van Dampierre en de Engelse kroonprins gesloten.¹²⁴ Filips de Schone spande zich in om deze alliantie te dwarsbomen. In oktober 1294 werden Gwijde en twee van zijn zonen in Parijs gearresteerd op beschuldiging van steun aan de Engelsen, een aanklacht die gebaseerd was op een valse oorkonde. Pas op 5 februari 1295 werden ze vrijgelaten in ruil voor de uitlevering van Filippina, die tot aan haar dood aan het Franse hof zou blijven en nooit met de Engelse kroonprins zou huwen. Filips verbood Gwijde om wie ook van zijn kinderen uit te huwelijken aan Engeland of een andere vijand van het koninkrijk. De graaf kon terugkeren naar Vlaanderen, maar was diep vernederd. Filips de Schone mengde zich steeds meer in interne Vlaamse aangelegenheden en ondermijnde door zijn muntordonnanties de wetgevende macht van de graaf.

¹²³ Koch, *OHZV*, 640 nr. 3117 d.d. 4 mei 1296.

¹²⁴ Brill, *Rijmkroniek van Melis Stoke*, boek IV, vv. 1266-1270.

¹²⁵ Koch, *OHZ*, V, 794 nr. 3280 d.d. [uiterlijk 7 mei 1297]; Verkaik, *De moord*, 138-139; De Sturler, *Les relations politiques*, 159, n. 91; 205, n. 175. Cuttino, *English Diplomatic Administration*, 129.

¹²⁶ Coldewey, *De Heren van Kuyc*, 92-93.

¹²⁷ Verkaik, *De moord*, 136-138. In 1298 zal deze situatie opnieuw veranderen: op 25 oktober sloten hertog Jan II van Brabant en bisschop Willem II van Utrecht een overeenkomst. De hertog zegde de bisschop alle hulp toe tegen graaf Jan I en verklaarde dat hij, in geval van onenigheid over een en ander met de bisschop, zich zou schikken naar de uitspraak van Jan van Cuijk en Floris Berthout; hij wees tevens Walram van Valkenburg en Jan van Cuijk aan als degenen die, mocht hij zijn verplichtingen niet nakomen, er op moesten toezien dat ze alsnog worden nagekomen. Koch, *OHZ* V, 964-965 nr. 3428 d.d. 25 oktober 1298. Diezelfde dag verklaarde Willem dat Jan II, hertog van Brabant, en Jan van Cuijk hem 1.000 pond zwarte Tournooisen en 3.000 pond Brabants hebben betaald van een schuld van 5.000 pond zwarte Tournooisen en 4.000 pond Brabants. Van Syngel, *DONB*, nr. 1298.10.25.

¹²⁸ Koch, *OHZ* V, 851-852 nr. 3329 d.d. [vermoedelijk kort na 30 september 1297]. Voor de juiste datering van de brief, zie Verkaik, *De moord*, 136-138.

¹²⁹ Koch, *OHZ* V, 1094-1098 nr. 3520 d.d. 17 oktober 1299; 1098-1099 nr. 3521 d.d. 18 oktober 1299.

¹³⁰ Winkelman, *Acta Imperii Inedita* II, 755-56, nr. 1084; Schwalm, *Constitutiones* I, 41-42, nr. 51. Verkaik, *De moord*, 141.

¹³¹ Verkaik, *De moord*, 141-147, 174.

¹³² Verkaik, *De moord*, V, nr. 3077. Jan van Cuijk en Walram van Valkenburg waren verwanten en beide in dienst van Edward I. Ze verschijnen vaak samen in de documenten. Van Syngel, *DONB*, nr. 1291.02.11; The National Archives (Londen), E30/1373; Van den Bergh, *Gedenkstukken* I, 61-65 nr. 46 d.d. 22 februari 1296; 92-93 nr. 55 d.d. 25 mei 1298; Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 323; Verkaik, *De moord*, V, nr. 3428; Queller, 'Diplomatic Personnel', 396-397.

¹³³ Zie voor deze periode vooral Funck-Brentano, *Philippe le Bel*; Luykx, *Het grafelijk geslacht Dampierre*; Verbruggen en Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen*.

¹³⁴ Filippina was het zevende kind van Gwijde van Dampierre en Isabella van Luxemburg (maart 1265). Het huwelijk zou ten vroegste in 1298 voltrokken worden.

Op 5 en 6 januari 1296 sloot Gwijde van Dampierre een overeenkomst met Frankrijk. Een paar dagen later voegden ook Floris V van Holland en Jan van Avesnes, graaf van Henegouwen, zich bij de coalitie.¹³⁵ Beiden waren vijanden van Vlaanderen: de eerste omwille van de strijd om Zeeland-bewesten-Schelde, de tweede wegens een reeds lang aanslepende familievete en het feit dat Gwijde de belangrijke Henegouwse stad Valenciennes in bezit had. Ondertussen holde Filips de Schone de macht van de Vlaamse graaf verder uit en vernederde hem op een dusdanige wijze dat de loyaliteit van Gwijde stevig afnam. Op 7 januari 1297 sloot de graaf van Vlaanderen dan ook een bondgenootschap met Engeland. Edward I bezegelde het akkoord in Ipswich, Gwijde in Wijnendale.¹³⁶ In de oorkonde die door Gwijde bezegeld werd, wordt verwezen naar de eed die op zijn bevel en in zijn naam gezworen werd door de Vlaamse procureurs Hendrik van Blamont en Jan van Cuijk. De voorbereidingen voor het verdrag waren vermoedelijk in de maanden voordien gebeurd. De Vlaamse procureurs Hendrik van Blamont en Jan van Cuijk hadden in Engeland over de voorwaarden onderhandeld met de bisschoppen van Durham en Chester en met Hugh le Dispenser. Waarschijnlijk was ook de koning persoonlijk aanwezig, aangezien de Engelse oorkonde van 7 januari spreekt van de eed die door de onderhandelaars in zijn naam en in zijn aanwezigheid gezworen werd.

Op 9 januari 1297 stuurde Gwijde de abten van Floreffe en Gembloers met een memorandum naar koning Filips. Hierin somde Gwijde al zijn grieven op en legde uit waarom hij zich niet meer gebonden voelde door het leencontract.¹³⁷ Diezelfde dag gaf hij opdracht aan Hendrik van Blamont, Jan van Cuijk en Jacob van Deinze om naar Engeland te reizen en de verdragen met Edward I te ratificeren door middel van een eed gezworen in aanwezigheid van de koning.¹³⁸ Uit de instructies die deze heren meekregen, blijkt dat Hendrik van Blamont en Jan van Cuijk al vroeger, enige tijd voordat de Engelse gezanten naar Kamerijk waren gekomen, waren uitgezonden om met de Engelse koning te onderhandelen, maar door tijdsdruk niet in hun opzet waren geslaagd.¹³⁹ Op 12 mei 1296 had Edward gezanten naar Kamerijk gezonden voor vredesbesprekingen tussen de Franse koning enerzijds en Edward en de Rooms-koning anderzijds.¹⁴⁰ De hertog van Brabant was daar ook aanwezig, op verzoek van de Engelse koning.¹⁴¹ Volgens Melis Stoke was het ook in Kamerijk dat rond die periode het plan beraamd werd voor de ontvoering van Floris V; vertegenwoordigers van Vlaanderen, Brabant en Engeland keurden daar de door Jan van Cuijk uitgedachte samenzwering goed.¹⁴² Ook in een brief die Edward in 1304 aan Walter Langton schreef over deze zaak, wordt gesproken over de geschreven overeenkomst die Cuijk en Amstel in Kamerijk hadden gemaakt. Jan van Cuijk werd gevraagd om naar Engeland te komen en de overeenkomsten mee te brengen.¹⁴³ Het is zeer plausibel dat er bij die gelegenheid ook al voorbereidingen getroffen werden voor een alliantie tussen Engeland en Vlaanderen. Met Holland en Henegouwen in het Franse kamp, was de Vlaamse steun voor Edward uiterst belangrijk geworden. Gwijde had tussen 6 januari en 12 mei 1296 al genoeg beledigingen van zijn leenheer moeten slikken en had ongetwijfeld oor voor een voorstel van Engelse zijde.¹⁴⁴

Op 2 februari 1297, in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw te Walsingham, verklaarden Hendrik van Blamont en Jan van Cuijk dat ze in naam van de graaf van Vlaanderen gezworen hadden zich te zullen houden aan het verdrag met Edward I.¹⁴⁵ Samen met Jacob van Deinze beloofden ze ook dat, indien het huwelijk van de Engelse kroonprins met Filippina niet zou kunnen doorgaan, hij haar zuster Isabella zou huwen.¹⁴⁶ De Vlaamse gezanten ontvingen ook geld voor Gwijde van Dampierre.¹⁴⁷ Op 6 februari hernieuwde koning Edward I de letter patent van 28 april 1295 omdat Jan van Cuijk

het origineel verloren had.¹⁴⁸ Op 14 februari ontving hij in Westminster nog geld van Edward I ten behoeve van Walram van Valkenburg.¹⁴⁹ En op 19 februari nam hij vierduizend pond Tournoois voor de hertog van Brabant in ontvangst: de eerste betaling van de veertigduizend pond die Edward I op 4 februari 1297 te Walsingham aan zijn schoonzoon beloofd had in het kader van de Engels-Brabantse alliantie.¹⁵⁰ Ook deze overeenkomst werd allicht door Jan van Cuijk onderhandeld.

Groot met beeltenis van Edward I.
Deze munt was vier pences
(penningen of pennies) waard
(commons.wikimedia.org)

Gezanten van de Franse koning werden op 18 februari 1297 in Kortrijk ontvangen. Gwijde liet zich bij deze gelegenheid bijstaan door zijn zonen, hertog Jan van Brabant en tal van edelen onder wie Walram van Valkenburg en Hendrik van Cuijk, de zoon van Jan (Jan zelf was op dat moment nog in Engeland). De breuk tussen Frankrijk en Vlaanderen was definitief en de leenopzegging van Gwijde van Dampierre betekende zoveel als een oorlogsverklaring. De graaf van Vlaanderen ging op zoek naar bondgenoten. Met de steun van Engeland slaagde hij erin om – tegen betaling – Jan van Holland aan zijn zijde te krijgen, evenwel zonder veel expliciete hulp. De graaf van Bar zegde ook zijn steun toe in ruil voor een geldleen.¹⁵¹ De hertog van Brabant mengde zich nauwelijks in het conflict, ook al was hij de drijvende kracht geweest achter de Engels-Vlaamse alliantie.¹⁵² Lodewijk van Velthem schreef in zijn *Spiegel Historiael* dat hij de hertog al eind 1296 had horen spreken met Valkenburg en Cuijk en dat uit het gesprek was gebleken dat de hertog een tactiek in gedachten had waarbij hij buiten de strijd bleef, maar er wel veel voordeel uit zou halen.¹⁵³

135 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 157-160.

136 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 111-120, nrs. 30 en 31 d.d. 6 januari 1297.

137 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 133-146, nr. 41 d.d. 9 januari 1297.

138 Kervyn de Lettenhove, 'Études', 26. Over Jacob van Deinze, zie: Queller en Kittell, 'Jakemon of Deinze', 286-321.

139 Queller, 'Diplomatic Personnel', 416.

140 Chaplais en Ferguson, *Treaty rolls I*, 117-119.

141 Chaplais en Ferguson, *Treaty rolls I*, 169-170. Zie ook Verkaik, *De moord*, 185-186.

142 Brill, *Rijmkroniek van Melis Stoke*, boek IV, vv. 1226-1234.

143 Chaplais, *English medieval diplomatic practice I/2*, 694-695.

144 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 164-179.

145 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 158-159, nr. 47 d.d. 2 februari 1297. Diezelfde dag ontving Jan van Cuijk van Edward I ook geld voor de hertog van Brabant. *Calendar of the Patent Rolls. Edward I. A.D. 1292-1301*, 231, 232.

146 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 304 nr. 1040 d.d. ca. 1299. Zie ook De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 295 nr. 1013 d.d. 20 juni 1299; Rymer, *Foedera I3*, 173 (bisschoppen van Durham en Coventry als vertegenwoordigers van Edward I); Funck Brentano, *Philippe le Bel*, 206, n. 4; Verkaik, *De moord*, 143.

147 Verkaik, *De moord*, 143; Lyon, *From fief to indenture*, 290-291.

148 *Calendar of the Patent Rolls. Edward I. A.D. 1292-1301*, 232.

149 The National Archives (Londen), E30/1373.

150 Zie voor de complexe afhandeling van de hele transactie Maitland, *Records of the Parliament*, 339-341.

151 De graaf van Bar had familiebanden met het Vlaamse (Gwijde was gehuwd met Isabella van Luxemburg, dochter van Margareta van Bar) en het Engelse huis (door zijn huwelijk met een dochter van Edward I).

152 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 230.

153 Lodewijk van Velthem, *Spiegel historiael II*, Boek 3, vv. 2616-51.

Op 15 juni 1297 vielen Franse troepen Kroon-Vlaanderen binnen.¹⁵⁴ Gwijde stond er zo goed als alleen voor, want de door Edward I en Adolf van Nassau beloofde steun bleef uit.¹⁵⁵ Hij kon wel een beroep doen op de edelen die via een renteleen aan hem gebonden waren. Zo had ook Jan van Cuijk zich geëngageerd om dertig strijders te sturen; zijn zoon Hendrik zou er vijftien leveren.¹⁵⁶

Er gingen tal van brieven over en weer tussen Engeland en het continent.¹⁵⁷ Op 2 augustus schreef Edward brieven aan de Rooms-koning, de hertog van Brabant, Jan van Cuijk en tal van edelen dat hij verhinderd geweest was om naar het continent te vertrekken en waarin hij hen vroeg Vlaanderen zo spoedig mogelijk te hulp te schieten.¹⁵⁸ Tien dagen later kondigde hij eindelijk aan dat hij de overtocht spoedig zou maken; ook dit bericht werd aan Jan van Cuijk gestuurd.¹⁵⁹ Hij lichtte het anker op 23 augustus en landde een paar dagen later in Sluis, maar het leger dat hij bij zich had, bleek veel kleiner dan voorzien. En hij kwam sowieso te laat. Tijdens de tien weken durende militaire confrontatie in het zuidelijk deel van het graafschap was gebleken dat de Vlamingen in geen enkel opzicht tegen de Franse legermacht opgewassen waren.¹⁶⁰

De troepen van de graaf van Bar, de Vlaamse bondgenoot, werden ook uitgeschakeld en de Rooms-koning had eind juli al onderhandelingen met Frankrijk opgestart, met op 10 augustus een verdrag als gevolg.¹⁶¹ Het geld dat Edward aan Adolf beloofd had, werd immers niet betaald dus de Duitse troepen bleven in Duitsland. Eind augustus schreef Adolf van Nassau aan Gwijde van Dampierre dat hij zich verontschuldigde dat hij de beloofde hulp – onderhandeld door Jan van Cuijk – niet kon sturen.¹⁶² Toch probeerde Edward, die vanaf september 1297 in Gent verbleef, de Rooms-koning alsnog over te halen om militaire steun tegen Filips de Schone te verschaffen.¹⁶³ Hier zien we Jan van Cuijk opnieuw op het toneel verschijnen. In een brief aan Edward I die kort na 30 september moet gedateerd worden, liet hij weten dat hij aan de opdracht alle zorg zou besteden.¹⁶⁴ Jan was samen met Reginald Ferrer en Richard de Haverding naar Duitsland gezonden om met Adolf van Nassau te onderhandelen.¹⁶⁵ Op 15 oktober berichtte hij vanuit Sinzig aan Edward I over zijn ontmoeting, samen met de Engelse gezanten, met de Rooms-koning. Die had de vorige dag plaatsgevonden, acht mijl boven Keulen. Hij kon goed nieuws melden: de gesprekken waren veelbelovend en het zag er naar uit dat de Rooms-koning op korte termijn zou oprukken tegen Frankrijk. Jan verwachtte het definitieve antwoord van Adolf de volgende dag en zou dan zo snel mogelijk naar Gent terugkeren.¹⁶⁶ Op 21 oktober 1297 schreef Jan vanuit Sint-Truiden een brief aan Edward I in verband met het uitstellen van de ridderslag van Jan II van Brabant.¹⁶⁷ Hij meldde tevens zijn terugkeer uit Duitsland, maar over de inhoud van het antwoord van Adolf van Nassau repte hij met geen woord. In elk geval was dat antwoord negatief. Volgens de kroniekschrijver Peter of Langtoft liet Adolf weten dat hij de beloofde troepen niet kon sturen omdat hij zelf in eigen land met oorlog af te rekenen had.¹⁶⁸

In maart 1298 vertrok Edward terug naar Engeland. Gwijde voorzag zich van de steun van de hertog van Brabant (6 maart 1298) en Jan van Cuijk werd aangeduid als scheidsrechter voor het geval een geschil zou ontstaan in de loop van de uitvoering van het verdrag tussen beide heren.¹⁶⁹ Jan van Cuijk duikt omstreeks die tijd ook op als scheidsrechter in het conflict tussen Gwijde van Dampierre en Reinoud van Gelre.¹⁷⁰ Hij trad in maart van dat jaar tevens op als tussenpersoon in een financiële transactie en als borg voor de graaf van Vlaanderen.¹⁷¹

In Duitsland werd Adolf van Nassau in de zomer van 1298 afgezet en hij sneuvelde op 2 juli tijdens de veldslag van Gölheim tegen de nieuw verkozen koning Albrecht I van Habsburg. Jan van Cuijk had zich voordien reeds van zijn verwant afgekeerd en koos voor Albrecht I. Hij kreeg de opdracht een alliantie met Vlaanderen te bereiden en schreef een

brief aan Gwijde van Dampierre waarin hij de graaf over deze zaak adviseerde en hem aanspoorde snel te handelen aangezien gezanten van Filips de Schone probeerden de koning met grote sommen tot een keuze voor het Franse kamp over te halen.¹⁷² Gwijde stuurde heer Walram van Valkenburg naar Duitsland.¹⁷³ Op 24 augustus was de graaf van Vlaanderen aanwezig in Aken voor de kroningsplechtigheid van Albrecht I en bracht er leenhulde voor Rijks-Vlaanderen.¹⁷⁴ Op verzoek van de heren van Valkenburg en Cuijk werd de ban die door Adolf van Nassau over Vlaanderen was uitgesproken, opgeheven.

Voor Vlaanderen draaide het eindresultaat evenwel negatief uit. In augustus 1299 werd een overeenkomst tussen Duitsland en Frankrijk bereikt en werd het huwelijk tussen de dochter van Albrecht I en de zuster van Filips de Schone aangekondigd.¹⁷⁵ Op 7 januari 1300 barstte de oorlog tussen Frankrijk en Vlaanderen opnieuw in alle hevigheid los.¹⁷⁶ Een paar maanden later zag Robrecht van Bethune zich genoodzaakt zich over te geven.¹⁷⁷ Gwijde van Dampierre en zijn zonen Robrecht van Bethune en Willem van Crèvecœur werden onmiddellijk gevangen gezet, Kroon-Vlaanderen werd bij het Franse kroondomein gehecht en bestuurd door Jacques de Châtillon, oom van koningin Johanna van Navarra. De Franse gouverneur stond voor een politiek die de koningsgezinde Leliaards bevoordeelde en de kloof met de aanhangers van de graaf vergrootte. De gehate financiële lasten leidden tot volksoptstanden in Brugge (juli 1301) en Gent (maart 1302).

In de vroege ochtend van 18 mei 1302 werd in Brugge een aanslag gepleegd op de Franse krijgslieden en Leliaards, die de geschiedenis inging onder de naam 'Brugse Metten'. En op 11 juli werd buiten de stadsmuren van Kortrijk de bekende Guldensporenslag geleverd waarbij het Franse leger een verpletterende nederlaag leed. Maar deze confrontaties bete-

- 154 Het gedeelte van het graafschap Vlaanderen dat afhankelijk was van Frankrijk, wordt Kroon-Vlaanderen genoemd; het andere deel, afhankelijk van de Rooms-koning, wordt Rijks-Vlaanderen genoemd.
- 155 Prestwich, 'Edward I and Adolf of Nassau', 132.
- 156 Verbruggen, *Het leger en de vloot*, 53; Warnkoenig en Gheldof, *Histoire de la Flandre* II, 516-518 nr. 36 d.d. ca. 1300.
- 157 Rymer, *Foedera* I3, 179-189; Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 245-250.
- 158 Rymer, *Foedera* I3, 184; Lyon, Lyon, *The Wardrobe Book*, 116.
- 159 Rymer, *Foedera* I3, 187; Lyon, Lyon, *The Wardrobe Book*, 103.
- 160 Funck-Brentano beweert dat de buitenlandse contingenten die de Vlamingen kwamen ondersteunen, geronseld waren door Walram van Valkenburg, Jan van Cuijk, Hendrik van Blamont, Willem van Gulik en andere ridders, met geld van de koning van Engeland. Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 251. Hij baseert zich op de *Annales Gandenses* en op de zestiende-eeuwse historicus Jacobus Mey-erus. Geen van beide bronnen noemt echter Jan van Cuijk in dit verband.
- 161 Prestwich, 'Edward I and Adolf of Nassau', 130-131.
- 162 Warnkoenig en Gheldof, *Histoire de la Flandre* I, 396-397 nr. 30 d.d. 31 augustus 1296 (verkeerde datum).
- 163 Warnkoenig en Gheldof, *Histoire de la Flandre* I, 132-133.
- 164 Koch, *OHZV*, 851-852 nr. 3329 d.d. [vermoedelijk kort na 30 september 1297]. Voor de juiste datering van de brief, zie Verkaik, *De moord*, 136-138.
- 165 Op 11 oktober 1297 ontving een bode Engels geld om aan de voor de zaken van koning Edward naar Duitsland gezonden gezanten brieven van de koning te brengen. Verkaik, *De moord*, 137.
- 166 Kern, *Acta Imperii Angliae et Franciae*, 87 nr. 130 d.d. 15 oktober 1297.
- 167 Kern, *Acta Imperii Angliae et Franciae*, 88 nr. 133 d.d. 21 oktober 1297.
- 168 Prestwich, 'Edward I and Adolf of Nassau', 133.
- 169 De Saint-Genois, *Monuments anciens*, 871-872.
- 170 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 292-293 nr. 1006 d.d. ca. 1298; 293 nr. 1007 d.d. ca. 1298. Zie ook Van den Bergh, *Gedenk-stukken* I, 92-93 nr. 55 d.d. 25 mei 1298.
- 171 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 279-280 nr. 964 d.d. 22 maart 1298. Ketner, *OSU V*, 378-379 nr. 2886 d.d. 6 augustus 1298.
- 172 Queller, 'Diplomatic Personnel', 419.
- 173 Kervyn de Lettenhove, *Etudes*, 38.
- 174 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 323.
- 175 Het falen van deze missie betekende niet het einde van de goede relatie tussen Cuijk en de Rooms-koning: in een brief uit 1300 van Rooms-koning Albrecht aan de Friezen wordt Jan van Cuijk nog vermeld onder de *fideles* van de koning. Eekhoff, *Afschriften*, 27-29.
- 176 De tussenkomst van paus Bonifatius VIII (1294-1303) in 1297 had geleid tot een wapenstilstand tussen Frankrijk en Engeland: voor Vlaanderen tot 7 december (later verlengd tot 18 maart 1298 en een tweede keer tot 6 januari 1300), voor Aquitanië tot 6 januari 1298.
- 177 Op 3 november 1299 had de drieënzeventigjarige Gwijde van Dampierre het bestuur van het graafschap overgedragen aan zijn oudste zoon Robrecht van Bethune. Zie voor deze periode Verbruggen en Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen*, 119-204.

kenden in geen geval het einde van de Frans-Vlaamse oorlog. De gevechten gingen door tot op 20 september 1303 een akkoord werd bereikt over een wapenstilstand.

De Guldensporenslag vond plaats bij Kortrijk in 1302. Het Franse leger leed een verpletterende nederlaag, maar de Frans-Vlaamse oorlog werd er niet door beslist. Afbeelding uit *Grandes Chroniques de France*, dertiende-veertiende eeuw (oroniuews.blogspot.com)

Tijdens deze woelige periode vinden we weinig sporen van Jan van Cuijk terug. Op 13 april 1300 had Robrecht van Bethune in Gent de leenband tussen Gwijde van Dampierre en Jan van Cuijk bevestigd. Hij had de jaarlijkse rente met veertig pond verhoogd en hem eenmalig ook duizend pond zwarte Tournooisen betaald.¹⁷⁸ Na de annexatie van Vlaanderen door Frankrijk lijkt Cuijk uit beeld te verdwijnen. Wel zien we hem optreden als getuige voor Dirk van Kleef¹⁷⁹, als testamentuitvoerder van Willem van Horn en Altena¹⁸⁰ en meermaals als getuige voor Jan II van Brabant¹⁸¹. Volgens Auguste Voisin vocht hij mee aan Vlaamse zijde tijdens de Guldensporenslag.¹⁸² Verbruggen meent dat hij behoort tot de heren die na de slag het Vlaamse leger versterkt hebben.¹⁸³

Vredesbesprekingen tussen Frankrijk en Vlaanderen (1304-1305): onderhandelaar en volmacht-drager van de Vlamingen

Nadat het bestand met Frankrijk op 25 juni 1304 was afgelopen, keerde het tij snel. De Hollandse vloot kreeg steun van de Franse en op 10 en 11 augustus 1304 werd de Zeeslag

van Zierikzee uitgevochten. De Vlamingen werden verslagen en hun aanvoerder Gwijde van Namen werd gevankelijk naar Frankrijk gevoerd. Ondertussen bereidden ook Franse en Vlaamse grondtroepen een confrontatie voor. Na enkele kleinere gevechten zag het er naar uit dat de slag buiten Faumont zou worden gevoerd, maar de Franse koning Filips de Schone – die sinds 22 juli zijn leger persoonlijk aanvoerde – liet de aftocht blazen.¹⁸⁴

Van 14 tot 16 augustus vonden onderhandelingen plaats tussen beide kampen.¹⁸⁵ Aan Vlaamse kant traden op: Jan van Cuijk, Gerard van Vertbois en Jan van Gavere (heer van Schorisse en vertrouweling van de Dampierres). Aan Franse zijde: Robrecht II van Bourgondië, Amadeus V van Savoie en Jan II van Bretagne. De gesprekken duurden drie volle dagen maar draaiden op niets uit. De anonymus van de *Chronique Artésienne* (1304) schreef dat de koning de voorstellen van de Vlaamse onderhandelaars niet wilde aanvaarden waarna beide partijen naar hun legers terugkeerden en voorbereidingen troffen voor een militair treffen.¹⁸⁶ Een tweetal dagen later werd de slag bij de Pevelenberg uitgevochten, waar Willem van Gulik sneuvelde en Filips de Schone ternauwernood aan de dood ontsnapte.¹⁸⁷ Na deze onbesliste veldslag kozen de partijen ervoor gesprekken aan te knopen, na tussenkomst van de hertog van Brabant.¹⁸⁸ De eerste besprekingen vonden plaats in de abdij van Markette op 22 september 1304. Daar werden de strijdende partijen het eens over een wapenstilstand tot 6 januari 1305 en het voeren van vredesbesprekingen in Parijs. Op 24 september 1304 werden de onderhandelaars benoemd.¹⁸⁹ Aan Vlaamse kant waren dat Jan van Cuijk en Jan van Gavere – die beiden ook bij de onderhandelingen van 14-16 augustus geweest waren –, Gerard van Zottegem (heer van Gent) en Gerard de Moor (heer van Wessegem).¹⁹⁰ Aan Franse kant waren er eveneens vier onderhandelaars: Lodewijk van Evreux (broer van Filips de Schone), hertog Robert van Bourgondië, graaf Amadeus van Savoie en graaf Jan van Dreux. Ze werden bijgestaan door twee juristen.¹⁹¹ De Vlaamse onderhandelaars waren al op 24 september ter plaatse, zoals blijkt uit de afkondiging van het bestand dat ze met de Franse onderhandelaars hadden gesloten.¹⁹² Jan van Cuijk kwam wellicht pas op het laatste moment aan want op 22 september nam hij nog niet deel aan de gesprekken: toen was Willem van Mortagne de vierde Vlaamse onderhandelaar.¹⁹³ Op 21 september was hij in elk geval nog in Gent: op die dag werd een bode van Brugge naar Gent gezonden met geld voor de heer van Cuijk.¹⁹⁴ Het ging om tweeduizend pond die de stad Brugge aan Jan van Cuijk betaalde vóór zijn vertrek richting Rijsel.¹⁹⁵

178 De Saint-Genois, *Monuments anciens*, 891.

179 22 juli 1300. Lacomblet, *Urkundenbuch* II, 620-621 nr. 1056 d.d. 22 juli 1300.

180 23 november 1300. Van Syngel, *DONB*, nr. 1300.11.23.

181 Camps, *ONB* II, 1123-1124 nr. 1427 d.d. 14 maart 1302; Willems, *Les gestes* I, 702-703, 712.

182 Voisin, *Bataille de Courtrai*, 32.

183 Verbruggen, *De Slag der Guldensporen*, 233.

184 Verbruggen en Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen*, 205-219.

185 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 472.

186 Funck-Brentano, *Chronique Artésienne*, 83.

187 Verbruggen, 'De slag bij Pevelenberg', 169-198.

188 Funck-Brentano, *Chronique Artésienne*, 91.

189 De gesprekken hierover vonden plaats in de buurt van Rijsel. De legers waren samengekomen op de plek waar de Marcq en de Deule samenvloeien. Verbruggen en Falter, *1302. Opstand in Vlaanderen*, 232.

190 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 319-321, nrs. 130 en 131 d.d. 24 september 1304.

191 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 492.

192 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 321, nr. 132 d.d. 22 september 1304.

193 Funck-Brentano, *Chronique Artésienne*, 92. Willem van Mortagne was een Vlaamse edelman die, samen met Gwijde van Dampierre, enkele jaren in Franse gevangenschap had doorgebracht. Zie ook Verbruggen, *The Battle of the Golden Spurs*, 174.

194 Wyffels en Vandewalle, *De rekeningen* II/1, 465.

195 Wyffels en Vandewalle, *De rekeningen* II/1, 577.

Van 9 tot 13 november was Filips de Schone in Gent. Van daaruit werd een boodschapper te paard uitgestuurd om een vrijgeleide van de Franse koning te bezorgen aan onderhandelaar Jan van Cuijk.¹⁹⁶ Op 24 november 1304 verklaarden de steden Gent, Brugge en Ieper dat ze instemden met de aanduiding van de Vlaamse onderhandelaars en vaardigden ze mannen af aan wie ze volmacht gaven om het vredesverdrag in naam van de stad goed te keuren.¹⁹⁷ In de tekst wordt gesproken over bestanden gesloten door *'de genoemde vier aangeduide mannen of door drie van hen als de vierde niet aanwezig zou kunnen zijn'*. Gaat dit over één welbepaalde onderhandelaar of was het een algemene voorzorgsmaatregel in geval slechts drie van de vier aangeduide mannen zouden kunnen aanwezig zijn? We vermoeden dat deze bepaling werd opgenomen omdat toen al voorzien werd dat Jan van Cuijk op bepaalde momenten wegens andere verplichtingen niet present zou kunnen zijn. Verder in de tekst wordt nogmaals gezegd dat ze beloven niet te zullen ingaan tegen wat *'de genoemde vier mannen of drie van de vier'* zullen beslissen en doen. Dezelfde dag gaven de steden in een tweede brief volmacht aan de onderhandelaars om de bestanden met Frankrijk te verlengen. Ook hierin wordt gesproken over vier ridders *'of drie van hen'*.¹⁹⁸ Dezelfde specificatie vinden we in de brieven waarin Gwijde van Dampierre en zijn zonen beloven het vredesverdrag te zullen naleven en volmacht geven om de bestanden te verlengen.¹⁹⁹

Op 22 december 1304 lieten de onderhandelaars vanuit Senlis weten dat ze een akkoord bereikt hadden over het verlengen van de wapenstilstand (die gesloten was tot 6 januari 1305) en wel tot Pasen (18 april).²⁰⁰ Op 19 februari 1305 (Parijs) werd de wapenstilstand een tweede keer verlengd tot 24 juni.²⁰¹

De onderhandelingen over de inhoud van het eigenlijke vredesverdrag kwamen slechts traag op gang. Op 20 februari 1305 maakten de Vlaamse onderhandelaars eindelijk voorstellen over aan hun Franse tegenpolen.²⁰² De belangrijkste bepalingen waren: dat de koning een jaarlijkse rente van 20.000 pond zou ontvangen naast 400.000 pond in de volgende vier jaar of 1,2 miljoen pond in de volgende twaalf jaar; dat de Dampierres in hun functies hersteld zouden worden; dat de gevangenen vrijgelaten zouden worden en hersteld in hun bezittingen; dat de vrijheden van Vlaanderen zouden hersteld worden onder voorwaarde van een eed van trouw aan de koning; dat de steden Rijsel, Dowaa en Orchies aan Vlaanderen zouden teruggegeven worden; dat de koning aan drieduizend mannen uit Brugge of het Brugse Vrije een pelgrimstocht mocht opleggen, waarvan duizend overzee (bestrafing van de Brugse Metten); dat het graafschap Vlaanderen gedurende een jaar zeshonderd gepantserde ruiters ter beschikking zou stellen van de koning. De Franse onderhandelaars antwoordden nog dezelfde dag dat de koning met een dergelijk voorstel akkoord kon gaan. Op 22 februari kwamen ze ook overeen dat Fransen en Vlamingen opnieuw vrij handel met elkaar zouden kunnen voeren.²⁰³

Hierna stuurde de Franse koning twee gezanten naar Vlaanderen om van de Vlaamse edelen en steden een eed af te nemen waarin deze moesten beloven het verdrag te zullen naleven. De Vlaamse onderhandelaars reisden mee, met uitzondering van Jan van Cuijk. Waarom was hij afwezig? We weten dat de delegatie op 11 maart in Brugge aankwam en tot 21 maart dagelijks een andere locatie aandeed.²⁰⁴ We weten ook dat Jan van Cuijk op 22 maart bij Edward I in Westminster was om zijn jaargeld in ontvangst te nemen.²⁰⁵ Hij kreeg op dat moment ook een financiële opdracht van de koning.²⁰⁶ Dat zal de reden geweest zijn waarom hij in maart de andere gezanten niet vergezeld heeft. Blijkens de rekeningen van Brugge verrichte hij daar ook zaken in opdracht van de stad.²⁰⁷

Het feit dat niet altijd alle Vlaamse onderhandelaars aanwezig waren, werd door de Vlamingen als een zware fout beschouwd. In de *Annales Gandenses* lezen we hierover:

‘De vier scheidsrechters van koningswege waren doorluchtige en edele graven, want een van hen, Lodewijk, was zijn eigen broer aan vaderskant. De vier daarentegen, die voor de Vlamingen optraden, waren minder befaamde ridders. Het waren: Jan van Cuyck, een wijs en moedig ridder uit Brabant, Jan van Schorisse, Geraard van Zottegem, burggraaf van Gent, en Geraard de Moor. Die vier, of soms drie of twee onder hen, spoedden zich met de zaakgelastigden van de Vlaamse steden naar de besprekingen aan het koninklijk hof en zegelden, deels onder dreiging, deels bedrogen door de lagen en de listen van de scheidsrechters van de koning, een bepaald document zonder te weten wat erin geschreven stond.’²⁰⁸

De auteur – een franciscaan uit Gent – vond ook dat de Vlaamse onderhandelaars van een lager niveau waren dan de Franse. Enkel Jan van Cuijk wordt door hem als een wijs en moedig ridder omschreven.

Na 21 maart 1305, in opvolging van de gezworen eden, stelden de steden akten op om gevolmachtigden aan te wijzen die het verdrag zouden bezegelen.²⁰⁹ Ook in die teksten werd opnieuw de mogelijkheid voorzien dat één van de onderhandelaars afwezig zou zijn. Toen de onderhandelaars op 19 mei 1305 de ontvangst van de akten van Brugge en Ieper meldden, was Jan van Cuijk evenmin aanwezig.²¹⁰

Enkele weken later, op 3 juni, werd in de kerk van Saint-Geneviève in Parijs een grote bijeenkomst georganiseerd waar alle afgevaardigden uit Vlaanderen een eed op het evangelie dienden te zweren dat ze het vredesverdrag en alles wat nog overeengekomen zou worden tussen de Franse en de Vlaamse onderhandelaars zouden goedkeuren.²¹¹ Daarna trokken de acht onderhandelaars naar Athis-sur-Orge om de tekst van het vredesakkoord af te ronden. Koning Filips en graaf Robrecht van Bethune waren eveneens aanwezig en volgden de activiteiten op de voet.²¹² De Vlaamse onderhandelaars beloofden dat ze zich zouden inspannen om het verdrag te doen naleven.²¹³ De acht onderhandelaars engageerden zich ook dat ze Robrecht van Bethune zouden verplichten om de steden Rijsel, Dowaaï en Orchies brieven te laten afleveren waarin ze beloofden het vredesverdrag na te leven.²¹⁴ Op 10 juni maakten de Vlaamse onderhandelaars bekend dat het bestand verlengd werd tot Pinksteren 1306 (22 mei).²¹⁵

196 Vuylsteke en Van Werveke, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen* I, 10; Van der Haeghen en Van Werveke, *Uitleggingen*, 93.

197 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 322, nr. 133 d.d. 24 november 1304.

198 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 323, nr. 134 d.d. 24 november 1304. De onderhandelaars leverden op 23 december 1304 een ontvangstbewijs af. De Limburg-Stirum, *Codex* I, 324-325, nr. 135.

199 Drie brieven van 13, 21 en 22 december 1304. De Limburg-Stirum, *Codex* I, 325-328, nrs. 136-138. Zie ook de brieven van Lodewijk van Nevers van juni 1305. De Limburg-Stirum, *Codex* I, nr. 150.

200 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 328-239, nr. 139 d.d. 22 december 1304.

201 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 334-335, nr. 143 d.d. 19 februari 1305.

202 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 335-336, nr. 144 d.d. 16 januari 1305.

203 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 493-494.

204 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 494-496.

205 Maitland, *Records of the Parliament*, 341-342; De Sturler, *Les relations politiques*, 646.

206 *Calendar of the Patent Rolls. Edward I. A.D. 1301-1307*, 321.

207 Wyffels en Vandewalle, *De rekeningen* II/1, 711.

208 Vanbossele, *Annales Gandenses*, 151-152.

209 De originelen bevinden zich in Parijs, Archives Nationales, J545, nr. 5. De akte van de stad Brugge (26 april 1305) werd gepubliceerd bij De Limburg-Stirum, *Codex* I, 336-337, nr. 145 d.d. 26 april 1305. De akte van Bailleul werd uitgegeven door De Coussemaker, *Documents* I, 58-59 nr. 44 d.d. 30 maart 1305. Zie ook de volmachtsbrief voor de Gentse gezanten bij De Limburg-Stirum, *Codex* I, 341-347, nr. 149 d.d. 3 juni 1305.

210 Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 497; De Limburg-Stirum, *Codex* I, 338-340, nr. 146 (Brugge) d.d. 19 mei 1305.

211 De originelen worden bewaard in Parijs, Archives Nationales, J548, nr. 8. De brief van Gent is gepubliceerd bij De Limburg-Stirum, *Codex* I, 341-347 nr. 149 d.d. 3 juni 1305.

212 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 341, nr. 148 d.d. juni 1305.

213 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 352-361, nr. 151 d.d. juni 1305.

214 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 361-362, nr. 152 d.d. juni 1305.

215 De Limburg-Stirum, *Codex* I, 340, nr. 147 (verkeerde datum).

Omstreeks 23 juni werd het verdrag tussen Frankrijk en Vlaanderen plechtig afgekondigd te Athis-sur-Orge, in aanwezigheid van de Franse koning en een reeks edellieden en prelaten. Op 26 juni vaardigden de onderhandelaars in Athis nog een akte uit waarin (nogmaals) bevestigd werd dat de geconfisqueerde goederen aan de oorspronkelijke eigenaars teruggeven zouden worden.²¹⁶ Eind juni en in juli volgden nog diverse complementaire akten.²¹⁷ Nog in juli, in Parijs, stonden de Vlaamse onderhandelaars toe dat betwistingen over de juiste interpretatie van de artikelen in het verdrag zouden beslecht worden door de Franse onderhandelaars, de hertog van Brabant en Willem van Mortagne.²¹⁸ Ook verlengden de Vlaamse onderhandelaars de wapenstilstand tot Pinksteren 1307 (14 mei).²¹⁹

In Vlaanderen werd de vrede van Athis-sur-Orge als bijzonder vernederend ervaren. De auteur van de *Annales Gandenses* beschreef de reacties als volgt:

‘Toen dat document aan de gemeentenaren werd voorgelegd, waren ze hoogst gebelgd op hun scheidsrechters en hun zaakgelastigden. Ze antwoorden dat ze liever allemaal zouden sterven dan zich aan een dergelijke slavernij te onderwerpen. Genoemde scheidsrechters en zaakgelastigden en ook sommige andere edelen, die het volkomen eens waren met de beslissing om het gemeen, dat zich door de voorbije oorlogen zeer had verrijkt en aan invloed had gewonnen en driest en machtig geworden was, onder de duim te houden, verkeerden daardoor vaak in groot levensgevaar. Dikwijls werd gedacht dat de gemeentenaren hen vermoord zouden hebben. En dat zou ongetwijfeld gebeurd zijn, was iemand uit Frankrijk of Vlaanderen zo vermetel geweest om op de uitvoering van dit document aan te dringen.’²²⁰

Athis-sur-Orge was in geen geval een eindpunt.²²¹ In 1306 werd verder onderhandeld over de uitvoering van het verdrag. Jan van Cuijk bezocht slechts een of twee keer de besprekingen, nadat vrede was gesloten [na 1305], schreef de auteur van de *Annales Gandenses*.²²² Toen Robrecht van Bethune op 23 februari 1306 volmachten gaf, waren er inderdaad nog slechts drie onderhandelaars aan Vlaamse zijde: Jan van Cuijk was er niet meer bij.²²³

De laatste jaren (1305-1308): in dienst van Vlaanderen en Brabant

Na juli 1305 vinden we Jan van Cuijk niet meer terug als onderhandelaar over de Frans-Vlaamse vrede. Toch bleef hij in de entourage van Robrecht van Bethune vertoeven. In augustus bereidde hij samen met Willem van Mortagne een verdrag voor tussen Vlaanderen en Gelre ter vereffening van Reinouds schulden ten aanzien van de Dampierres en het lossen van het pandschap dat op het graafschap Gelre rustte.²²⁴

Hij was ook betrokken in de voorbereiding van de vrede in Utrecht. Deze stad was in april 1304 in handen van de Vlamingen gekomen, maar na hun nederlaag bij Zierikzee (10 en 11 augustus 1304) moesten ze de stad ontvluchten. Op 2 augustus 1305 sloten de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen een wapenstilstand met de graaf van Holland. Er werd onder meer overeengekomen dat de wederzijdse krijgsgevangenen, onder wie de Utrechtse bisschop Gwijde van Avesnes, geruild zouden worden. Bij zijn terugkeer trof de bisschop een stad aan waar hevig strijd werd gevoerd tussen twee clans. De Lichtenbergs sloten zich snel bij de bisschop aan. De Fresingen deden een beroep op de Vlamingen.²²⁵ Op 2 september beloofden Robrecht van Bethune, hertog Jan van Brabant, graaf Jan van Namen, Gwijde van Vlaanderen en Jan van Cuijk dat ze vóór 1 november 1305 een verzoening en vrede tot stand zouden brengen waardoor de burgers van Utrecht en alle kooplieden met hun goederen vrij zouden kunnen verkeren. Zo niet, dan beloofden ze hulp te sturen om hen te beschermen.²²⁶ De verzoening kwam uiteindelijk op 14 november tot stand.

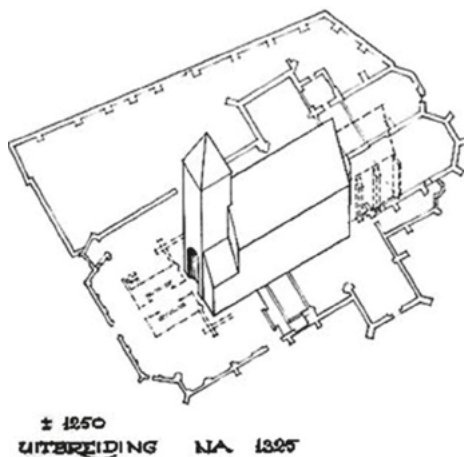
Rond die periode trad Jan van Cuijk ook op, samen Jan van Namen, als controleur van de rekeningen van Alard van Buren die zeventien weken in Utrecht had verbleven.²²⁷ Het is het laatste spoor van Jan van Cuijk in de omgeving van de Vlaamse graaf.²²⁸

Na Athis-sur-Orge trad Jan van Cuijk nog diverse keren op als getuige voor de hertog van Brabant.²²⁹ Hij ondertekende nog de privileges mee van Leuven (17 september 1306), Antwerpen (6 december 1306) en Léau (7 mei 1307).²³⁰ Op 10 februari 1306 trad hij samen met de hertog op als scheidsrechter in een geschil tussen de stad 's-Hertogenbosch en Jan, heer van Heusden.²³¹ Later dat jaar was hij scheidsrechter in het conflict tussen Jan II van Brabant en de heer van Diest. Hij was ook getuige bij de ondertekening van het bijstands-verdrag tussen de hertog en de aartsbisschop van Keulen.²³² In 1307 voerde Jan van Cuijk in opdracht van de hertog een onderzoek naar de rechten die de abdij van Burtscheid in Vijlen had.²³³ Hij was ook aangeduid als scheidsrechter in een geschil tussen de hertog en de stad Mechelen, maar bij de uitspraak op 10 december 1307 liet hij zich vervangen door Daniël van Boechout, oud-strijder van Woeringen en seneschalk van Brabant.²³⁴

Verder zien we in die laatste jaren dat een handelaar uit Milaan in Brugge via een tussenpersoon een som geld ontvangen heeft voor Cuijk.²³⁵ En bij het overlijden van Edward I (7 juli 1307) blijkt deze hem nog 1.200 pond schuldig te zijn *for his good service in war*.²³⁶ De laatste handelingen van Jan van Cuijk vonden voornamelijk plaats in zijn eigen Land van Cuijk en Grave.²³⁷ Hij vertegenwoordigde de hertog van Brabant nog een laatste keer op 19 mei 1308.²³⁸ Jan I van Cuijk overleed op 13 juli 1308. Hij werd begraven in de Sint-Elisabethkerk in Grave.²³⁹

- 216 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 364-365, nr. 154 d.d. 26 juni 1305.
- 217 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 365-366, nr. 155 d.d. 27 juni 1305; Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 502-506.
- 218 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 390-391, nr. 169 d.d. juli 1305. Brief van Robrecht van Bethune met dezelfde inhoud: De Limburg-Stirum, *Codex I*, 392, nr. 170 d.d. juli 1305. Begin juli was Jan van Cuijk in Deinze, waar bodes van de stad Brugge hem 10 pond brachten voor zijn vertrek naar Parijs. Wyffels en Vandewalle, *De rekeningen II/1*, 737.
- 219 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 395, nr. 173 d.d. juli 1305.
- 220 Vanbossele, *Annales Gandenses*, 153.
- 221 De uiteindelijke verzoening tussen de graaf van Vlaanderen en de koning van Frankrijk kwam er pas na het overlijden van Filips de Schone. Op 5 mei 1320 kwam namelijk een definitief vredesverdrag tot stand waarbij de graaf van Vlaanderen zijn aanspraken op de zuidelijke kasselrijen liet varen. Het huwelijk van Lodewijk van Crécy, ook Lodewijk van Nevers genaamd, kleinzoon van Robrecht van Bethune, met Margareta, dochter van Filips V van Frankrijk, moest de vrede bezegelen; bij deze gelegenheid werd Lodewijk van Crécy door de Franse koning als wettige opvolger van Robrecht van Bethune erkend. Het zou tot 1369 duren vooraleer de kasselrijen Rijsel, Dowaaï en Oorschie in personele unie met Vlaanderen zouden verenigd worden. Dit gebeurde ter gelegenheid van het huwelijk van Margareta van Male met de Bourgondische hertog Filips de Stoute. Bethune was voorgoed verloren en bij het vorstendom Artesië aangehecht.
- 222 Vanbossele, *Annales Gandenses*, 156-157. Dat er uiteindelijk slechts twee onderhandelaars overbleven, wordt bevestigd door een aantekening in een register. Funck-Brentano, *Philippe le Bel*, 511.
- 223 De Limburg-Stirum, *Codex I*, 418, nr. 185 d.d. 23 februari 1306; 426-427, nr. 192 d.d. 1306.
- 224 Het verdrag werd op 30 augustus 1305 gesloten. Van den Bergh, *Gedenkstukken I*, 96-99 nr. 60 d.d. 30 augustus 1305.
- 225 Van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden', 77-92; Sabbe, 'De vijandelijkheden', 297-300; De Graaf, *Oorlog om Holland*, 186.
- 226 Niermeyer en Smit, *Bronnen I*, 82 nr. 171 d.d. 2 september 1305.
- 227 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 316 nr. 1106 d.d. 4 september 1305. Zie ook de Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 346 nr. 1202 d.d. 15 augustus 1309.
- 228 In 1307 blijkt Robrecht van Bethune nog geld schuldig te zijn aan Jan van Cuijk. Wyffels en Vandewalle, *De rekeningen II/2*, 1068.
- 229 Verkooren, *Inventaire*, 214-216; Willems, *Les gestes I*, nr. 111 d.d. juli 1305; nr. 113 d.d. 12 juni 1306. nr. 117 d.d. 2 september 1306; nr. 124 d.d. 18 september 1307.
- 230 Willems, *Les gestes I*, nr. 118 d.d. 17 september 1306; nr. 120 d.d. 6 december 1306; nr. 123 d.d. 7 mei 1307.
- 231 Verkooren, *Inventaire*, 214.
- 232 Verkooren, *Inventaire*, 219.
- 233 Verkooren, *Inventaire*, 222.
- 234 Willems, *Les gestes I*, nr. 125.
- 235 De Saint-Genois, *Inventaire analytique*, 317 nr. 1109 d.d. 10 december 1305.
- 236 *Calendar of the Close. Edward III. A.D. 1330-1333*, 40. In 1330 besliste Edward III dat de achterstallige som van 1.200 pond aan Otto van Cuijk, zoon van Jan, moest uitbetaald worden, verspreid over 4 jaar. Otto was in het bezit van *letters patent* in verband met deze kwestie. Zie ook *Calendar of the Patent Rolls. Edward III. A.D. 1327-1330*, 533; Verkaik, *De moord*, 180.
- 237 Zie ook hierboven.
- 238 Verkooren, *Inventaire*, 223.
- 239 De oorspronkelijke kerk werd volledig vernield tijdens de brand van 13 mei 1415. Een tweede zware verwoesting vond plaats in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

Jan I van Cuijk werd in 1308 begraven in de Sint-Elisabethkerk in Grave. Vergeleken met de huidige kerk (zie buitenomtrek) was die nog zeer bescheiden qua afmetingen (www.st-elisabethparochie.nl)

Conclusie

Jan I van Cuijk bestuurdde een gebied van beperkte omvang. Het Land van Cuijk zat weliswaar geprangd tussen Brabant, Kleef en Gelre, maar was mede door zijn ligging langs de Maas belangrijk op strategisch en economisch vlak. Als heer van Cuijk voerde Jan een defensieve politiek met als doel de stabiliteit te behouden en de welvaart te verhogen. Hij spande zich in om de economie te bevorderen en hij begunstigde tal van kerkelijke instellingen. Zijn schenkingen van gemene gronden kwamen de ingezetenen ten goede.

Jan van Cuijk genoot tot ver buiten de grenzen een groot prestige, onder meer veruitlijkt door het ridderzegel van de heren van Cuijk. De oorsprong van de familie ging terug tot de pre-feodale adel en oorspronkelijk was de heer van Cuijk een van de zeven grote vazallen van de prins-bisschop van Utrecht. Jan van Cuijk was ook nauw verwant met enkele machtige geslachten uit de dertiende eeuw: Heusden, Horn en Altena, Valkenburg, Amstel en ook met de hertog van Brabant. Zijn huwelijk verbond hem met de huizen van Nassau en Gelre, en langs deze weg ook met Holland en Brabant.

Al deze familiebanden zijn erg bepalend geweest in de activiteiten van Jan van Cuijk. Zijn verwantschap met Jan van Nassau, elect van Utrecht, Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden leidde ertoe dat hij verzeild raakte in het conflict tussen Floris V en het Sticht. De graaf van Holland kwam als grote overwinnaar uit die strijd. Amstel en Woerden werden zwaar gestraft en ook Jan van Cuijk kreeg het zwaar te verduren: hij werd gedwongen trouw te zweren aan Floris, moest borg staan voor Amstel en Woerden bij hun verzoening met de graaf, diende de belangrijke vesting Ter Horst af te staan en werd – waarschijnlijk gedwongen – leenman van Floris voor zijn burcht te Tongelaar. Ook in het conflict tussen Floris en de Avesnes werd Jan van Cuijk verplicht het Hollandse kamp te kiezen.

De (feodale) band tussen Holland en Jan van Cuijk was er vooral een van wantrouwen. Jan richtte zijn blik op andere heren en wel in eerste plaats op de hertog van Brabant, van wie hij het hooggerecht van Neerloon in leen hield. Vanaf de jaren 1280 werd hij vertrouweling en adviseur van Jan I van Brabant en hij vervulde die taak verder onder diens zoon en opvolger Jan II. Jan van Cuijk was ook leenman van de Rooms-koning, de bisschop van Utrecht, de graaf van Gelre en de aartsbisschop van Keulen.

Via rentelenen verbond Jan van Cuijk zich aan de graaf van Berg (1288), de graaf van Vlaanderen (1293) en de koning van Engeland (1295). Het systeem van rentelenen bood tal van voordelen voor de leenheer: het renteleen was niet erfelijk en kon op elk moment worden stopgezet.²⁴⁰ Het was een ideaal middel in het kader van (tijdelijke) politieke, militaire en diplomatieke activiteiten. Voor de vazal was het een manier om zijn inkomsten te verhogen in een tijd dat de opbrengsten uit grondbezit daalden. In geval van militaire diensten werden de inkomsten vaak nog verhoogd met supplementaire opbrengsten uit oorlog; in het geval van politieke en diplomatieke diensten werden vaak bonussen of andere voordelen toegekend. De meeste rentelenen werden uitgegeven in functie van militaire diensten.

In dit feodaal netwerk bewoog Jan van Cuijk zich behendig tegen de achtergrond van de Frans-Engelse oorlog. We zien dat hij zowel militaire als diplomatieke activiteiten uitoefende voor zijn rente-heren. De lijn tussen de twee was moeilijk te trekken en in veel gevallen liepen militaire en diplomatieke diensten door elkaar. Voor Edward I verrichtte Jan voornamelijk diplomatieke tussenkomsten. Terwijl de graaf van Vlaanderen via rentelenen voornamelijk diplomaten in dienst nam, zien we toch dat Jan voor Gwijde van Dampierre ook militaire interventies heeft verricht.

De verbondenheid van Jan van Cuijk met zeer veel heren kon tot problematische situaties leiden. De Rooms-koning was zonder twijfel zijn ligische leenheer: in theorie primeerde deze vazalliteit altijd op alle andere.²⁴¹ Op het moment dat Jan leenman van Vlaanderen werd, zien we dat voorbehoud gemaakt werd ten aanzien van enkele andere leenheren (Rooms-koning, Brabant, Kleef en Holland). In de overeenkomst met Engeland is dat niet het geval.

Jan onderhandelde in 1295 met succes een vrede tussen de graven van Vlaanderen en Holland, twee heren met wie hij verbonden was. Hij deed dat in opdracht van een derde heer, de koning van Engeland. Er diende zich een probleem aan toen Floris V een verbond sloot met Filips IV de Schone van Frankrijk en daarmee zichzelf tot vijand van de Engelse koning Edward I (en zijn bondgenoten) verklaarde. Jan van Cuijk reageerde volgens het boekje en zegde zijn leenband met Holland op.

Jan van Cuijk honoreerde zijn feodale verplichtingen. Dat de heren met wie hij zich via een renteleen verbond allemaal in dezelfde coalitie te vinden waren, zal geen toeval geweest zijn, maar een weloverwogen keuze die er voor zorgde dat hij met weinig problematische situaties af te rekenen kreeg. Zijn handelingen werden uiteraard ook geïnspireerd vanuit persoonlijke motieven: zijn keuze voor Albrecht I ten nadele van Adolf van Nassau is daar een sprekend voorbeeld van. Anderzijds speelden ook familiebanden een belangrijke rol. Zo zette hij zich in voor de rehabilitatie van Amstel en Woerden na de moord op Floris V.

Jan van Cuijk blonk vooral uit als topdiplomaat in een uiterst complexe internationale setting. Hij behartigde in de eerste plaats de belangen van zijn ligische leenheer (de Rooms-koning) en van de hertog van Brabant (wiens belangrijkste raadgever hij was). Hij werd aangeduid om beide heren te vervangen voor belangrijke taken, zoals het afnemen van de feodale eed. Van de hertog van Brabant kreeg hij volmacht in onderhandelingen met steden. Door alle heren voor wie hij werkte, werd hij gewaardeerd als scheidsrechter in geschillen en vertrouwd als tussenpersoon bij financiële transacties. Hij slaagde erin om zonder kleerscheuren en tot ieders tevredenheid op te treden als onderhandelaar tussen Engeland, Vlaanderen, Brabant, Holland en het Duitse rijk. Hij kan perfect doorgaan voor het prototype van de beroepsdiplomaat.

240 Lyon, *From fief to indenture*.

241 Opsommer, *Omme dat leengoed*.

Lijst van afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
DONB	Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant
MGH	Monumenta Germaniae Historica
NHJ	Noordbrabants Historisch Jaarboek
OGZ	Oorkonden van Gelre en Zutphen
OHZ	Oorkonden van Holland en Zeeland
ONB	Oorkonden van Noord-Brabant
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht

Archivalia

Archives Nationales, Parijs

J545, nr. 5

J548, nr. 8

The National Archives, Londen

E30/1373

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adriaensen, E., 'De Heeren van Cuyk van Hoogstraten en van Mierop', *Taxandria* 3 (1906) 160-182.
- Amstel, Th.A.A.M. van, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999).
- Behaud, A. de, 'La noblesse hennuyère au tournoi de Compiègne, de 1238', *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 22 (1890) 61-114.
- Bergh, L.Ph.C. van den (ed.), *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezameld uit de archieven te Rijssel, en op gezag van het gouvernement uitgegeven* I (Utrecht 1849).
- Bergh, L.Ph.C. van den (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, II ('s-Gravenhage 1886).
- Böhmer, J.F. (ed.), *Regesta Imperii* VI, 2 (Innsbrück 1948).
- Bondam, P. (ed.), *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* I (Utrecht 1783).
- Brand, M.P.J. van den, 'Over de Cuykse Maaastol en enkele Cuykse leenverhoudingen in de Middeleeuwen', *Brabants Heem* 28 (1976) 17-26.
- Brill, W.G. (ed.), *Rijmkroniek van Melis Stoke* (Utrecht 1983).
- Burgers, J.W.J., en E.C. Dijkhof (eds.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (Hilversum 1995).
- Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office. Edward I. A.D. 1288-1296* (London 1904).
- Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office. Edward III. A.D. 1330-1333* (London 1898).
- Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Edward I. A.D. 1292-1301* (London 1895).
- Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Edward I. A.D. 1301-1307* (London 1898).
- Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office. Edward III. A.D. 1327-1330* (London 1891).
- Camps, H.P.H., M. Dillo en G.A. van Syngel (eds.), *Oorkonden van Noord-Brabant tot 1312* II ('s-Gravenhage 1979).
- Cerutti, F.F.X. (ed.), *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* I (Utrecht 1956).
- Chaplais, P., *English medieval diplomatic practice* I/2 (Londen 1982).
- Chaplais, P., en J. Ferguson (eds.), *Treaty rolls preserved in the Public Record Office* I (Londen 1955).
- Coldewey, J.A., *De Heren van Cuyck 1096-1400* (Leiden 1982).
- Cordfunke, E.H.P., 'Familierelaties en dynastieke belangen' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke, E.H.P., en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 31-33.
- Cousse-maker, I. de (ed.), *Documents inédits relatifs à la ville de Bailleul en Flandre* I (Paris 1877).

- Croenen, G., 'Governing Brabant in the twelfth century. The duke, his household and the nobility' in: W. Blockmans, M. Boone en Th. de Hemptinne (red.), *Secretum scriptorum: Liber alumnorum Walter Preve-nier* (Leuven 1999) 39-76.
- Croenen, G., *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven 2003).
- Cuttino, G.P., *English Diplomatic Administration 1259-1339* (Londen 1940).
- Divivier, Ch., *Les influences française et germanique en Belgique au XIIIe siècle. La querelle des Avesnes et des Dampierre jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes (1257)* (Bruxelles/Paris 1894).
- Douma, H., e.a., *700 jaar Sint-Catharinagasthuis Grave: zeven eeuwen zorg en liefdewerk* (z.p. 1990).
- Eekhoff, W., 'Afschriften van de Friesche charters, door den Heer W. Eekhoff, in het Archief der stad Utrecht, gekopieerd, met afbeelding van derzelver zegels' en 'Iets, betreffelijk de hiernevens afge-beelde zegels, behoorende bij de charters hierbo-ven medegedeeld', *De Vrije Fries* 2 (1842) 24-36.
- Enklaar, D.Th., *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht 1941).
- Ennen, L. (ed.), *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln III* (Köln 1867).
- Erens, M.A., en M.H. Koyen (eds.), *De oorkonden der abdij Tongerlo* (Tongerlo 1948).
- Essink, H., en F. van Wagenberg, *Tongelaar van domein-goed der heren van Cuijk naar particulier bezit der Bel-gische edellieden* (Grave/Vlijmen 1968).
- Essink, H.B.M., *Een onderzoek naar de absolute rechten van de heren van Cuijk: een bijdrage tot de rechtsgeschiede-nis van het land van Cuijk en de stad Grave* (z.p. 1968).
- Fierst van Wijnantsbergen, R., *Ghege ende gheve in Grave. Fondsvorming van Armeninstellingen en mid-deleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg 2013).
- Fierst van Wijnantsbergen, R., 'Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenle-ving in de periode 1537-1543', *NHJ* 31 (2014) 47-87.
- Foppens, J.F. (ed.), *Diplomatum Belgicorum nova collection sive supplementum ad opera diplomatica Auberti Mi-raei IV* (Brussel 1748).
- Funck-Brentano, F., *Philippe le Bel en Flandre* (Paris 1897).
- Funck-Brentano, F. (ed.), *Chronique Artésienne* (Paris 1899).
- Genderen van den Hoven, B. van, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland' in: 1299. *Eén graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hil-versum 2000) 77-92.
- Graaf, R.P. de, 'De kastelen van Floris V als instrumen-ten van zijn machtspolitiek' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 173-190.
- Graaf, R.P. de, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004).
- Graat, G., *Het Geslacht van Cuijk* (Haps 2008).
- Haeghen, V. van der, en A. van Werveke, *Uitleggingen tot de Gentsche stads- en Baljuwsrekeningen, 1280-1315, nagelaten werk van J. Vuylsteke* (Gent 1906).
- Harenberg, E.J., M.S. Polak en E.C. Dijkhof (eds.), *Oorkonden van Gelre en Zutphen tot 1326 III* ('s-Gravenhage 1988); VI ('s-Gravenhage 1994); VIII ('s-Gravenhage 2003).
- Heirbaut, D., 'The fief-rente: a nex evaluation, based on Flemish sources (1000-1305)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 67 (1999) 1-37.
- Herwaarden, J. van, e.a., *Geschiedenis van Dordrecht I* (Hilversum 1996).
- Jan van Heelu, *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*, ed. J.F. Wil-lems (Brussel 1836).
- Janssen, W., 'Die Schlacht bei Worringen und die Ver-bündeten des Herzogs von Brabant', *De Maasgouw* 107 (1988) 251-257.
- Janssen, W., en H. Stehkämper (red.), *Der Tag bei Wor-ringen 5. Juni 1288* (Köln/Wien 1988).
- Kerling, N.J.M., *Commercial relations of Holland and Zee-land with England from the late 13th century to the close of the middle ages* (Leiden 1954).
- Kern, F. (ed.), *Acta Imperii Angliae et Franciae ab A. 1267 ad A. 1313* (Tübingen 1911).
- Kervyn de Lettenhove, J., 'Etudes sur l'histoire du XII-me siècle', *Mémoires de l'Académie royale de Belgique* 28 (1854) 2-105.
- Ketner, F. (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht III* ('s-Gravenhage 1949); IV ('s-Gravenhage 1954).
- Ketner, F., 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 12 (1957) 1-25.
- Keunen, M., en J. Goossens, *Jan I, hertog van Brabant: de dichtende en bedichte vorst* (Leuven 1994).
- Klaversma, T., 'De geslachten van Altena en van Horne tot ca. 1300', *Publications de la Société historique et ar-chéologique dans le Limbourg* 94 (1978) 7-61.
- Klaversma, T., 'De Hornes 1296-1345', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 121 (1985) 7-68.
- Knipping, R. (ed.), *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln in Mittelalter* (Bonn 1913).
- Koch, A.C.F., J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhof (eds.), *Oor-konden van Holland en Zeeland tot 1299 III* (Assen/ Maastricht 1992); IV (Assen/Maastricht 1997).
- Kuys, J.A.E., 'De stad Grave onder de heren van Kuyc', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Ja-cobs (red.), *De heerlijke stad. Achtste colloquium "De Brabantse stad"* (Assen/Maastricht 1988) 47-56.
- Lacomblet, Th. J. (ed.), *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Für-stenthümer Külich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Wer-den II* (Düsseldorf 1846).
- Libon, J., *Recherches sur la formation du Conseil des ducs de Brabant* (Bruxelles 1947).
- Limburg-Stirum, Th. De (ed.), *Codex Diplomaticus Fland-riae I* (Bruges 1879).

- Lodewijk van Velthem, *Spiegel historiael*, ed. H. vander Linden, W. de Vreese en P. De Keyser (Brussel 1931).
- Luykx, Th., *Het grafelijk geslacht Dampierre en zijn strijd tegen Filips de Schone* (Leuven 1952).
- Lyon, B., *From fief to indenture. The transition from feudal to non-feudal contract in Western Europe* (Cambridge Mass. 1957).
- Lyon, B., en M. Lyon, *The Wardrobe Book of 1296-1297: A Financial and Logistical Record of Edward I's 1297 Autumn Campaign in Flanders Against Philip IV of France* (Brussel 2004).
- Maitland, F.W., *Records of the Parliament holden at Westminster on the twenty-eight day of february, in the thirty-third year of the reign of king Edward the first (A.D. 1305)* (Cambridge reprint 2012).
- Martène, E., en U. Durand (eds.), *Thesaurus novus Anecdotorum I* (Parijs 1717).
- McEwen, T.P., *The life and times of John, Lord of Cuyk, 1265-1308* (Scriptie University of Washington 1951).
- Melis Stoke, *Rymkroniek*, ed. W.G. Brill (Utrecht 1983).
- Mieris, F. van (ed.), *Groot Charterboek der Graven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland I* (Leiden 1753).
- Niermeyer, J.F., en J.G. Smit (eds.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied I* ('s Gravenhage 1968).
- Nijhoff, I.A. (ed.), *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd I* (Arnhem 1830).
- Obreen, H., *Floris V. Graaf van Holland en Zeeland. Heer van Friesland. 1256-1296* (Gent 1907).
- Obreen, H., 'Bijdragen tot de Geschiedenis der oudste Heeren van Hoogstraten (XIIIe en XIVe eeuwen)', *Tijdschrift Koninklijke Hoogstraten Oudheidkundige Kring* 4 (1936) 341-356.
- Op en om het begijnhof van Grave. Catalogus tentoonstelling Graafs Museum, 1992-1993* (Grave 1992).
- Opsommer, R., *Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt: het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Brussel 1995).
- Paringet, D., *Memoriaal of beschrijving van de stad Grave en den lande van Cuyk I* (Utrecht 1752).
- Powicke, F.M., *The thirteenth century, 1216-1307* (Oxford 1962).
- Prestwich, M., 'Edward I and Adolf of Nassau' in: *Proceedings of the Newcastle upon Tyne Conference 1989* (Woodbridge 1991) 127-136.
- Queller, D.E., 'Diplomatic Personnel Employed by the Counts of Flanders in the Thirteenth Century', *Revue belge de philologie et d'histoire* 34 (1956) 385-422.
- Queller, D.E., en E.E. Kittell, 'Jakemon of Deinze, General Receiver of Flanders in the Thirteenth Century', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 61 (1983) 286-321.
- Ree-Scholten, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 6 (Assen/Maastricht 1993).
- Rieter, P., 'Juridische aspecten omtrent de uitgifte van de gemene gronden in 1308 door heer Jan van Kuyc', *Merlet* 25 (1989) 79-83.
- Roth, D.L., *Ene stille waarheyt van sware dingen. Historische opstellen betreffende de Zeeuwse geschiedenis en haar Hollandse en Vlaamse context, 1245-1305* (Delft 2007).
- Rymer, Th. (ed.), *ÆFoedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae, et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte saeculo duodecimo ... ad nostra usque tempora, habita aut tractata* I, 2 (Den Haag 1745).
- Sabbe, J., 'De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland, Holland en Utrecht van 1303 tot 1305', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks* 5 (1951) 225-304.
- Saint-Genois, J. de (ed.), *Monuments anciens I* (Lille 1782).
- Saint-Genois, J. de (ed.), *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne, autrefois déposées au chateau de Rupelmonde, et conservées aujourd'hui aux archives de la Flandre-Orientale* (Gand 1843-1846).
- Sassen, J.N.G. (ed.), *Charters en privilegebrieven berustende in het archief der gemeente 's Hertogenbosch I* ('s-Hertogenbosch 1862).
- Schwalm, J. (ed.), *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCCXCXVIII usque ad a. MCCXCXIII (1298-1313) I*, MGH Leges IV.1 (Hannover 1906).
- Simons, W., *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2003).
- Simpson, G.G., 'The claim of Florence, Count of Holland, to the Scottish Throne, 1291-2', *The Scottish Historical Review* 36 (1957) 111-124.
- Sloet, L.A.J.W. (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage 1872-1876).
- Smit, H.J. (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland* ('s-Gravenhage 1938).
- Stones, E.L.G., en G.G. Simpson, *Edward I and the throne of Scotland 1290-1296. An edition of the record sources for the Great Cause* (2 bdn.; Oxford 1978).
- Sturler, J. de, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au Moyen Age. L'étape des laines anglaises en Brabant et les origines du développement du port d'Anvers* (Parijs 1936).
- Synghel, G.A.M. van (ed.), *Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant*, www.donb.nl.
- Uytven, R. van, 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)', *Revue belge de philologie et d'histoire* 44 (1966) 413-456.
- Vanbossele, J. (ed.), *Annales Gandenses* (Kortrijk 2008).
- Vandermaesen, M., 'Het graafschap Henegouwen' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 441-442.
- Vandermaesen, M., 'Vlaanderen en Henegouwen onder het huis van Dampierre 1244-1384' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 399-414.

- Verbruggen, J.F., 'De slag bij Pevelenberg (18 Aug. 1304)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 6 (1952) 169-198.
- Verbruggen, J.F., *De Slag der Guldensporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog 1297-1305* (Antwerpen/Amsterdam 1952).
- Verbruggen, J.F., *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305* (Brussel 1960).
- Verbruggen, J.F., *The Battle of the Golden Spurs (Courtrai, 11 July 1302). A contribution to the history of Flanders' war of liberty, 1297-1305* (Woodbridge 2002).
- Verbruggen, J.F., en R. Falter, 1302. *Opstand in Vlaanderen* (Tielt 2002).
- Verkaik, J.W., *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996).
- Verkooren, A. (ed.), *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse II. Cartulaires I* (Brussel 1961).
- Voisin, A., *Bataille de Courtrai ou des Eperons d'Or* (Gand 1840).
- Vuytsteke, J., en A. van Werveke (eds.), *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336 I* (Gent 1900).
- Wap, J.J.F., *Geschiedenis van het Land en de Heeren van Cuyk* (Utrecht 1858).
- Warnkoenig, L.A., en A.E. Gheldof, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques, jusqu'à l'année 1305* (2 bdn.; Bruxelles 1836).
- Wauters, A., *Le Duc Jean I et le Brabant sous le règne de ce prince (1267-1294)* (Bruxelles 1862).
- Werveke, H. van, *Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamse handel* (Gent 1941).
- Wilhelm, F. (ed.), *Corpus des altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300 II* (Lahr 1943).
- Willems, J.F. (ed.), *Les gestes des ducs de Brabant I* (Bruxelles 1839).
- Winkelmann, E., *Acta Imperii Inedita. II. Urkunden und Briefe zur Geschichte des Kaiserreiches und des Königreiches Sicilien in den Jahren 1200-1400* (Innsbruck 1880).
- Winter, J. M. van, 'De landsheren van de noordelijke gewesten: de bisschoppen van Utrecht en de graven van Gelre, Kleef en Bentheim' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 55-67.
- Wyffels, C., en A. Vandewalle (eds.), *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319) II/1* (Brussel 1995). II/2 (Brussel 1997)

Und wann die Eysenach vnd eront vnd
 stat vrom in Burgen den durch die
 vordern gar mit groffer wisheit vnd
 getwisheit manichen mit vil nuz
 vnd arde dar in groffen eren sachomen vnd
 gebuwen ist vnd mit manichen taten gar vil
 erfristen eluogten vnd was von vrenden er
 wort vnd begenut sand. Do haben si veracat

Mark Vermeer

Pragmatische geletterdheid in de middeleeuwse Meierij.

De dorpssecretarie van Oisterwijk tot 1550

De afgelopen decennia is vanuit de mediëvistiek meer aandacht gekomen voor pragmatische geletterdheid. Deze term omvat, om Mostert te citeren, ‘all forms of literacy which directly serve functional actions, or which were meant to teach human actions and behaviour by making available knowledge’.¹ Men denke hierbij aan bijvoorbeeld rekeningen, oorkonden en brieven, maar ook aan studieboeken of handboeken. Vele studies zijn verschenen over de oorzaken en ontwikkelingen van de groeiende waardering voor het geschreven woord, die vanaf de dertiende eeuw in geheel Europa toeneemt. Hoewel het debat nog steeds voortduurt, is er consensus bereikt over enkele kenmerken. Een van de belangrijkste is de mate van verstedelijking. Juist in gebieden met een hoge graad van urbanisatie heeft het geschreven woord eerder en op specialistischer niveau zijn intrede gedaan. Om die reden zijn de meeste studies gewijd aan het verschriftelijkingsproces in grotere instellingen, zoals vorstenhoven of stedelijke autoriteiten. Dit betreft echter maar een disproportioneel klein deel van de middeleeuwse samenleving. Zelfs in de Lage Landen, die naast Italië de grootste concentratie van steden in middeleeuws Europa kenden, leefde het grootste deel van de bevolking op het platteland. De vraag rijst dan ook hoe dit schriftgebruik zich buiten de stedelijke gemeenschappen ontwikkelde en welke functie het had voor de bevolking op het platteland. Dit is des te meer interessant omdat de Utrechtse economisch historicus Van Zanden enige jaren geleden heeft beweerd dat de Industriële Revolutie, en daarmee feitelijk onze moderne samenleving, slechts heeft kunnen ontstaan door de aanwezigheid van een hoge graad van geletterdheid in Noordwest Europa, in het bijzonder in de Lage Landen.² Bovendien bemerkte hij hierin geen significante verschillen tussen stad en platteland. Deze studie dient daarom als bijdrage tot het nog vrijwel onbetreden onderzoeksveld van middeleeuwse plattelandsgelletterdheid.

Onderzoek naar plattelandsgelletterdheid is slechts mogelijk na het definiëren van stedelijke en plattelandsgemeenschappen. Een dergelijke tweedeling blijkt in de praktijk te worden bemoeilijkt door de aanwezigheid van veel centrale plaatsen op het platteland. Zij waren kleiner in omvang dan steden en hadden minder stedelijke kenmerken, maar vormden desalniettemin belangrijke schakels in de regionale netwerken. De economisch geograaf Christaller ontwikkelde in de jaren 1930 een theoretisch model waarin een stedelijke gemeenschap met een breed aanbod van specialistische diensten en producten centraal staat. Deze wordt omringd door kleinere centra die elk voor het ommeland meer basale functies aanbieden.³ Hoewel er sindsdien kritiek op dit model is geweest, is het nuttig gebleken om mobiliteitspatronen te onderzoeken. Ook voor de Meierij van 's-Hertogenbosch kan dit

¹ Mostert, *Bibliography*, 13.

² Van Zanden, *The Long Road*, 196.

³ Christaller, *Die zentralen Orte*.

model worden toegepast. De stad 's-Hertogenbosch vormde de hoofdplaats van het gebied en werd omringd door verschillende kleinere steden en vrijheden, zoals Eindhoven, Oss, Sint-Oedenrode, Helmond en Oisterwijk. Elk van deze kleinere centra werd op economisch, juridisch en politiek vlak beïnvloed door de hoofdplaats, maar had tevens een centrale functie voor het omringende platteland.

In deze studie is een dergelijk kleiner centrum onderzocht. Oisterwijk was een vrijheid, een nederzetting die privileges van de hertog had ontvangen en daardoor direct aan hem onderhorig was. Het was de hoofdplaats van het gelijknamige kwartier en vormde aldus een belangrijke schakel in het economische netwerk als intermediair tussen 's-Hertogenbosch en de plattelandsgemeenschappen. Van Uytven stelde in 1992 een lijst samen met achttien stedelijke kenmerken die hij projecteerde op de verschillende nederzettingen in Noord-Brabant.⁴ Hoe meer kenmerken aanwezig waren in een nederzetting, hoe groter haar centrale functie en hoe stedelijker haar aard. In Breda en Bergen op Zoom trof hij zeventien kenmerken aan, zodat zij zich zonder twijfel steden konden noemen. Oisterwijk had de helft van de kenmerken en bevond zich op toepasselijke wijze halverwege op deze schaal, tussen de steden en de dorpen in.

De stichting van de vrijheid Oisterwijk, kort voor het jaar 1212, zal ongetwijfeld vergezeld zijn gegaan van een oorkonde met vrijheidsrechten. Pas in 1230 werden deze rechten op schrift gesteld.⁵ Oisterwijk ontving dezelfde keur als 's-Hertogenbosch had verkregen, met uitzondering van de tolvrijheid op de Maas. Tot deze rechten behoorde ook de oprichting van een schepenbank. Dit college, dat bestond uit zeven jaarlijks gekozen schepenen, vormde het bestuur van de vrijheid en was belast met zowel de vrijwillige, de civiele als de criminele rechtspraak. Het gebrek aan bronnen ten spijt kan worden vermoed dat Oisterwijk zich vrij snel ontwikkelde tot een bloeiend centrum, dat bovendien vanaf het einde van de dertiende eeuw de rol van hoofdplaats van het kwartier vervulde.⁶ Het was gunstig gelegen aan handelsroutes tussen Holland en Vlaanderen en naar het Rijnland. In de eerste decennia ontving de vrijheid verschillende economische privileges en in 1355 trad zij toe tot het verbond van goede steden dat aan de vooravond van het successieconflict werd gesloten.⁷ Gedurende de oorlogen tussen Brabant en Gelre stak de hertog van Gelre in 1388 de vrijheid in brand. Wederopbouw volgde snel en de vijftiende en vroege zestiende eeuw kunnen worden gezien als een bloeiperiode voor Oisterwijk. De lakenhandel was hier debet aan: Oisterwijks laken werd onder meer naar Holland en Antwerpen geëxporteerd en vormde zelfs een bedreiging voor de Mechelse lakenhandel.

Ook bij de verspreiding van het geschreven woord in de Meierij is het bovengenoemde netwerk van belang geweest. Nadat schriftgebruik te 's-Hertogenbosch zijn intrede had gedaan in het bestuur en de rechtspraak, is het vervolgens vanuit de stad doorgegeven aan de kleinere centra, die zo op hun beurt het platteland konden voorzien van geschreven teksten.

Twee kaartjes van Oisterwijk: een uit de Topografische kaart 1:25.000 van 1912 (links) en een schematische weergave van het middeleeuwse dorp met de belangrijkste onderdelen (rechts). De Lind, de langwerpige open ruimte in het centrum van Oisterwijk, waar de schepenbank gewoonlijk bijeenkwam, is op beide kaartjes duidelijk zichtbaar (Tekening Karel Leenders)

Het paleografische onderzoek

Oisterwijk is geen gemakkelijke casus gebleken door gebrek aan geschikt bronnenmateriaal. De meeste administratieve reeksen beginnen pas in de zestiende eeuw en het aantal bronnen over de eerste drie eeuwen van de geschiedenis van de vrijheid is miniem in vergelijking met stedelijke centra, en bovendien weinig divers.⁸ Zo ontbreken bijvoorbeeld dorpsrekeningen en aanstellingsoorkonden van scribenten, bronnen die veelvuldig aangewend worden om de ontwikkeling van pragmatische geletterdheid te bestuderen. Een andere methodologie was derhalve noodzakelijk. De historische hulpwetenschappen paleografie en diplomatiek bleken hiervoor uitermate geschikt. Paleografie is de studie van het handschrift, terwijl diplomatiek aandacht besteedt aan het ontstaan en de vorm van de oorkonden, waaronder de totstandkoming van de tekst. Hoewel slechts incidenteel gebruikt, zijn de resultaten van deze disciplines tot op heden veelbelovend. Het proefschrift van Van Synghele over de secretariële ontwikkeling van 's-Hertogenbosch is van groot belang geweest voor deze studie.⁹

Zowel de klassieke methode van Bresslau, die afgelopen decennia uitgewerkt is door Kruisheer en zijn studenten, als de diplomatische methode van Prevenier hebben we toegepast op het bronnencorpus.¹⁰ Conform de klassieke methode is van alle originele stukken het handschrift onderzocht, zodat deze konden worden toegeschreven aan een groep scribenten, van wie vervolgens kon worden bepaald of zij in Oisterwijk werkzaam waren. Ondanks de afwezigheid van enkele nuttige bronnentypes hebben we onverwacht een omvangrijke verzameling oorkonden en schepenprotocollen kunnen samenstellen uit Nederlandse en Belgische archieven. In totaal zijn 1.339 oorkonden uit de periode 1259-1550 aangetroffen, zowel originelen als afschriften en *deperdita*.¹¹ De schepenprotocollen, bewaard vanaf 1418, omvatten 5.269 folia.¹² In deze protocollen werden de minuutakten ingeschreven, waarna de scribent de tekst later in het net uitschreef in de vorm van een oorkonde (grosse). Om de invloed en reikwijdte van de secretarie in en rond Oisterwijk te achterhalen hebben we besloten het onderzoek niet te beperken tot de bestuurlijke en rechterlijke bronnen. In plaats daarvan is al het overgebleven materiaal dat tot 1550 in of door de vrijheid is uitgevaardigd in het onderzoek opgenomen. Hiertoe behoorden twee *Libri Anniversariorum*, gedateerd op circa 1400-1410 en op 1532, een door de Tafel van de Heilige Geest vervaardigd *cartularium* en de administratie van twee religieuze broederschappen, bestaande uit statuten, lidmaatschapslijsten en een renteboek.¹³ Daarnaast zijn de rekeningen onderzocht van de Oisterwijkse kwartierschout, die drie rollen en 1.162 folia omvatten.¹⁴ In totaal is dus uit de vrijheid een omvangrijke, doch niet heel gevarieerde, middeleeuwse nalatenschap bekend.

4 Van Uytven, 'Les moyennes', 65-84. Vgl. Van Uytven, 'Stadsgeschiedenis', 188-253, voor een eerdere, meer subjectieve, methode om een onderscheid te maken tussen stedelijke en plattelandsnederzettingen.

5 Camps, *ONB I*, 222-226, nr. 150, d.d. 1230 [november 25].

6 Oisterwijk verkreeg het recht accijns te heffen op bier en wijn in 1292 en ontving gemeenschappelijke gronden in 1300. In 1355 volgde een privilege om twee jaarmarkten en een weekmarkt te houden. Camps, *ONB I*, 592-593, nr. 489, d.d. 1292 en 727-728, nr. 603, d.d. 1300 december 4. RAT, *DB Oisterwijk*, inv. nr. 1.

7 Van Uytven, 'Het gewicht', 120.

8 Fasel, *Inventaris*.

9 Van Synghele, *Actum*.

10 De klassieke methode is enige decennia terug volledig omgewerkt door Burgers: *De paleografie*, en vervolgens vereenvoudigd toegepast door Dijkhof: *Het oorkondewezen*. Voor de methode van Prevenier, zie Prevenier, *De oorkonden*.

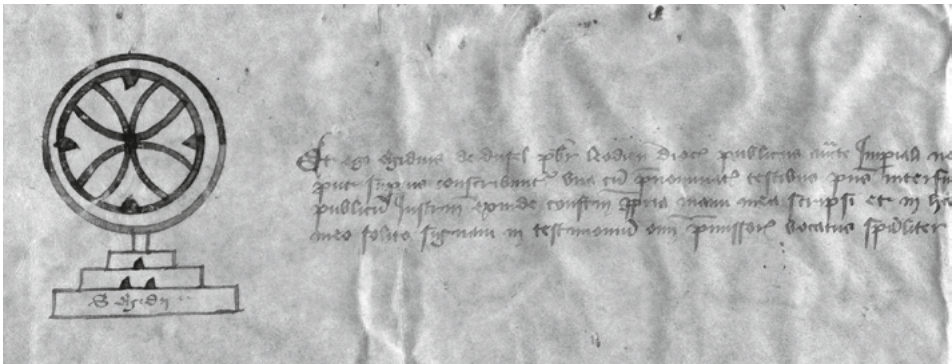
11 Zie Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 2 voor de onderzochte oorkonden. *Deperdita* zijn oorkonden die verloren zijn gegaan, doch waarvan het eertijds bestaan uit andere bronnen bekend is.

12 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'. Verwachte verschijning als handelseditie in 2017 of 2018.

13 Het *Liber* van circa 1400-1410 was in privébezit van G. Berkelmans en kwam in 2010 na een veiling in onbekende handen. Een fotokopie stond ons ter beschikking. De inhoud werd door Berkelmans schematisch gepubliceerd in 'Jaargetijden en maandstonden'. Een *cartularium* is een codex waarin een instelling de door haar ontvangen oorkonden afschreef en ordende, ten behoeve van goederenbeheer en preservatie van de originele stukken.

14 ARAB, *RvB*, inv. nrs. 2749-6, 2804, 2807, 2812, 2819 en 13024-13027. Voor het ambt van (kwartier)schout, zie Jacobs, *Justitie*, 20-30, en Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 23.

De diplomatische methode, waarin op basis van de gebruikte formules (het dictaat) wordt onderzocht waar een stuk was geredigeerd, bleek minder bruikbaar dan de klassieke methode, aangezien het dictaat in de schepenoorkonden reeds vanaf een vroeg moment was gestandaardiseerd. Beide methoden konden echter worden samengevoegd tot een bruikbare synthese. Zo kon een lijst worden opgesteld van 24 schrijfheden, aantoonbaar werkzaam in dienst van de Oisterwijkse schepenbank. Van elk van hen was het bovendien mogelijk de werkzame periode en activiteit te achterhalen, zodat productiviteit en specialisatie in kaart konden worden gebracht. Enkele andere handen waren verbonden aan andere instellingen in de vrijheid, maar assisteerden de secretarie op incidentele basis.

De schrijfhand van Egidius de Dusel in een notariële oorkonde (boven) en een schepenoorkonde (onder) (bron: RAT, Chartercollectie Oisterwijk, nr. 14; d.d. 1438 juni 29 en BHIC, ChPG, nr. 119; d.d. 1414 augustus 5)

De opgestelde lijst was tot op dat moment echter anoniem en behalve de werkzaamheden verschaftte het overzicht nog geen informatie over de aard van het schrijfpersoneel. Om die reden was het noodzakelijk de schrijfhanden te identificeren met historische personen. Dit bleek mogelijk op basis van historisch onderzoek en paleografische vergelijkingen. De sterke band tussen de Meierijse secretariéklerken en het notariaat was al door Van den Bichelaer opgemerkt en vervolgens door Van Synghel voor 's-Hertogenbosch verder uitgewerkt.¹⁵ Om die reden onderzochten we het handschrift van de notarissen die in en rond Oisterwijk actief waren. Zes scribenten bleken een notariële admissie te hebben, onder wie de vier oudst bekende scribenten.¹⁶

De ontwikkeling van de Oisterwijkse secretarie

Voordat we over de Oisterwijkse secretarie kunnen spreken, is het noodzakelijk een duidelijke definitie van het begrip te geven. De precieze definitie is het onderwerp geweest van discussie. Dijkhof vereenzelvigde een secretarie met een kanselarij, met dien verstande dat de term kanselarij gebruikt wordt om vorstelijke schrijfcentra aan te duiden en de term secretarie als het om een stedelijk scriptorium gaat.¹⁷ Kruisheer definieerde een kanselarij als 'een georganiseerde groep personen, werkend naar zekere regels en met als taak oorkonden van een bepaalde oorkonder te vervaardigen'.¹⁸ Binnen een semi-stedelijke gemeenschap zoals Oisterwijk is deze definitie echter maar deels bruikbaar: met name de aanwezigheid van verscheidene personen is een problematische premisse. Om die reden hebben wij besloten om dit aspect te vervangen door een door Van Caenegem geopperd kenmerk. Hij benadrukte de continuïteit van de schrijfproductie, zelfs als deze in handen van slechts één scribent was.¹⁹ Voor deze studie is aldus besloten dat een secretarie een instelling van minstens één scribent is die belast is met de vervaardiging van geschreven documenten volgens vaste regels, op een meer dan incidentele basis en ononderbroken gedurende een langere periode, ten behoeve van een specifieke uitvaardiger.

Met deze definitie kan het ontstaan van de Oisterwijkse secretarie worden geplaatst in het derde kwart van de veertiende eeuw. Eerder was nog niet aan alle voorwaarden voldaan. Op diplomatische gronden kunnen we de dertiende-eeuwse oorkonden waar Oisterwijk bij betrokken is geweest, toewijzen aan andere schrijfcentra. In de vroege veertiende eeuw verschenen de eerste scribenten die we in Oisterwijk kunnen lokaliseren, maar zij lijken geen van allen een permanente aanstelling te hebben gehad. De achtendertig oorkonden die tussen 1301 en 1360 werden uitgevaardigd, zijn geschreven door elf handen, waaronder vijf *hapaxen* (handen die slechts eenmalig voorkomen). Slechts één scribent schijnt een meer permanente positie te hebben gehad, met twaalf oorkonden tussen 1335 en 1347. Dit veranderde in of rond 1362, toen de notaris Jacobus de Dusel de gehele schrijfproductie op zich nam en dit vervolgens bijna veertig jaar lang volhield. In diezelfde tijd werden er wijzigingen doorgevoerd in de oorkonden. Enige jaren eerder had de volkstaal vrij abrupt het Latijn vervangen en in 1362 werd het objectieve dictaat permanent geïntroduceerd,

¹⁵ Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 145-150; Van Synghel, *Actum*, 145-166.

¹⁶ De secretarissen waren Jacobus de Dusel (fl. 1362-1400), Egidius de Dusel (fl. 1394-1418) en Wilhelmus de Ponte/vanden Bruggen (fl. 1535-1551). De incidentele scribenten waren Wilhelmus de Hukelem (fl. 1353-1360), Johannes de Ele (fl. 1358) en Wilhelmus Nuweert (fl. 1434-1459).

¹⁷ Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 30-31. Vergelijk Prevenier, 'Avant propos', IX.

¹⁸ Kruisheer, *De oorkonden*, 177-178.

¹⁹ Van Caenegem, *Royal writs*, 136-137.

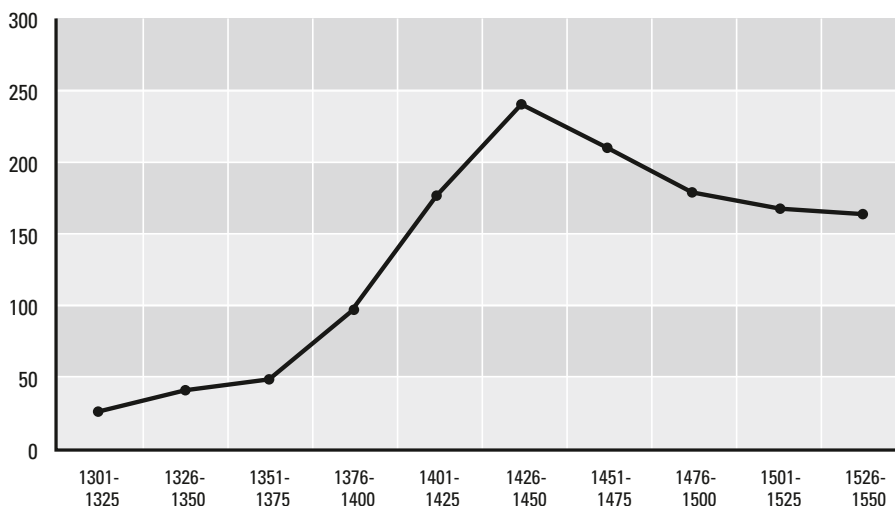
slechts bestaande uit een *dispositio*, *corroboratio* en *datatio*.²⁰ Aldus, met een vaste scribent in dienst en nieuwe dictaatgebruiken, vermoeden we dat de Oisterwijkse secretarie in 1362 is opgericht.²¹

Zoals uit de grafiek op pagina 59 is af te lezen, vond er in de decennia na de oprichting een opleving in de schrijfproductie plaats: binnen een eeuw vermenigvuldigde dit aantal zich bijna zesvoudig. De vraag naar oorkonden steeg als gevolg van twee ontwikkelingen. Enerzijds was er sprake van een bevolkingsgroei tot halverwege de vijftiende eeuw. Dit is duidelijk zichtbaar in de haardstedentellingen, waarin het aantal woningen in ieder plaats was geteld. Binnen het kwartier van Oisterwijk steeg dit aantal van circa 2.800 in 1374 naar circa 3.800 in 1438. Ook in de rest van de onderzochte periode lopen deze ontwikkelingen gelijk: gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw daalde het aantal woningen licht, terwijl vanaf 1500 weer een lichte stijging optrad.²² Daarnaast is een toename merkbaar in het vertrouwen in de rechtskracht van het geschreven woord. Dit vertrouwen was ontstaan in de grote stedelijke centra en had zich uitgebreid naar het platteland. Terwijl de oudste oorkonden zwaar leunden op mondeling overgedragen informatie verscheen in 1336 het eerste stuk dat op een *retroactum* was gebaseerd.²³ In zijn kielzog versterkte deze ontwikkeling de positie van de Oisterwijkse schepenbank. Hoewel 's-Hertogenbosch de inwoners van de Meierij naar zich toetrok met juridische voordelen, zouden de lokale schepenbanken niet hebben kunnen voortbestaan als er vanuit het ommeland geen vraag zou zijn geweest. In de praktijk werden de dagelijkse transporten verleden voor de lokale banken, terwijl men voor de grotere rechtshandelingen en contracten over leengoederen afreisde naar 's-Hertogenbosch. Omdat Oisterwijk handig aan handelsroutes gelegen was, bood de aanwezigheid van een schepenbank economische kansen voor de vrijheid: vele handelaren reisden immers via deze routes door de vrijheid. Desalniettemin zijn er in de optekening van contracten geen pieken te zien tijdens marktdagen, zoals wel in 's-Hertogenbosch het geval was.²⁴

De schepenbank bood niet als enige de mogelijkheid om rechtshandelingen te laten vastleggen: tot de andere schrijvers kon men notarissen rekenen en enkele geestelijken (al zijn door de laatste categorie uitgevaardigde oorkonden vrij zeldzaam). Wel was de schepenbank de meest populaire uitvaardiger. Hier zijn verschillende redenen voor te geven. Allereerst was de schepenbank als college betrouwbaarder dan geestelijken en notarissen, die op persoonlijke titel handelden.²⁵ Zoals Van den Bichelaer opmerkte, bevatte een notariële oorkonde tal van validatiemiddelen, vele malen meer dan een schepenoorkonde. Dit hield echter niet in dat de individuele levenswandel en status van de schepenen geen invloed had, integendeel.²⁶ Het bevestigen van het eigen schepenzegel was het teken dat een schepen zijn geloofwaardigheid aan het stuk had verbonden. Het is aldus te begrijpen dat het in Oisterwijk behoorlijke commotie veroorzaakte toen Peter Jan van Laerhoven in 1435 de schepen Wijtman Wouter van den Dael beschuldigde van het bezegelen van oorkonden waarin hij zelf een belang had gehad. Aangezien schepenen door het recht werden beschermd tegen laster, kwam de zaak voor een gebannen vierschaar (een gerechtelijk tribunaal). Zij stelden uiteindelijk Van den Dael in het gelijk en droegen Van Laerhoven op te erkennen dat zijn beschuldiging vals was.²⁷ Indien deze echter wel gegrond zou zijn verklaard, zou dat gevolgen hebben gehad voor alle oorkonden die door Van den Dael waren bezegeld. Een tweede en meer praktische reden behelsde de prijs: een notariële grosse was viermaal zo duur als een schepenoorkonde.²⁸ In 's-Hertogenbosch, waar het merendeel van de stadssecretarissen ook een notariële carrière had, was het tot halverwege de vijftiende eeuw gebruikelijk dat een notariële akte werd opgesteld voor de lossingsvoorwaarden

van een cijns of pacht die kort hiervoor ten overstaande van schepenen was opgesteld. De schrijvers wisselden hier moeiteloos van ambt.²⁹ In Oisterwijk en de omringende kleinere schepenbanken is dit echter niet aangetroffen, zelfs tijdens de ambtstermijn van een secretaris met een notariële admissie.³⁰

Grafiek 1 Aantal oorkonden uitgevaardigd door schepenen en bestuur van Oisterwijk, per 25 jaar (1300-1550)

Gedurende de vijftiende eeuw ontwikkelde de secretarie zich verder. Een ononderbroken reeks secretarissen leidde het schrijfcentrum. Zij werden bijgestaan door assisterende klerken. De eerste klerk verscheen in de jaren 1434-1459 terwijl een tweede aansloot tussen 1454 en 1470, als gevolg van de piek die de oorkondeproductie halverwege deze eeuw bereikte. Dat deze personeelsuitbreiding slechts van tijdelijke aard was, blijkt uit het feit dat

- 20 In de structuur van een oorkondetext omvat de *dispositio* de eigenlijke rechtshandeling, de *corroboratio* de aankondiging van de getuigen (in dit onderzoek de schepenen van Oisterwijk) en zegels, en de *datatio* de datering.
- 21 De eerste oorkonde met het objectieve dictaat is BHIC, *ChPG*, inv. nr. 24; 'Claus gheheyten vander Riit een stuc lands [...] heeft hii ghegheven in eenre gherechter ghysten [...] Ghiisbrecht gheheyten Houtappel sinen neve [...] Orconde hebben hierover gheweest scepen in Oesterwiic Willem Coman ende lanne van Eel die hoer zeghelen in ghetughenisse hier aen hebben ghehanghen int iaer ons heren dusent dryehondert tsestich ende twee, des dynsdaghs na sente Matheus.' Zie ook Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk', bijlage 2, nr. 72: Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.
- 22 RAT, *THG Oisterwijk*, inv. nr. 1, fol. 3v: 'censum annum et hereditariam [...] quem erga Iohannem Dicbier de Buscoducis comparuerat, prout in litteris scabinorum de Buscoducis super hoc confectis vidimus contineri'. Een *retroactum* is een bewijsstuk betreffende een eerder transport van het betreffende goed. Bij een transporthandeling werden in de regel alle *retroacta* overgedragen aan de ontvangende partij.
- 23 Jansen, *Landbouwpacht*, 35.
- 24 Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 188.
- 25 Cerutti, 'De schepenbank', 51.
- 26 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 149, fol. 16r: 'Wii lan van Catwiic ende lan Ian Wytmans, schepenen in Oesterwiic, doen cont dat want een dystensy ende discoert geweest heeft een lange tiid tussen Wytman Wouter vanden Dael enerziids en Peter van Laerhoven [...] anderziids van dreygheliken woorden die dese voirs. Peter openbaerlijck geseeght ende gesproken heeft opten voirs. Wytmans dat hi als een scepen hen selven geseghelt soude hebben scepenen brieven hen selven toebehoirende'.
- 27 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 204. Een grosse is een in het net uitgevaardigd afschrift van een ambtelijk document, waarvan de oorspronkelijke akte, de minuutakte, in het protocol bij de notaris of schepenbank berust. De op perkament uitgevaardigde oorkonden, voorzien van bezegeling of bekrachtiging en met de juridische formuleringen volledig uitgewerkt, worden grosse genoemd.
- 28 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 349.
- 29 In andere plaatsen in de Meierij treffen we echter wel notariële minuten in de schepenprotocollen: Maarschalkerweerd, 'Het Helmondse schepenprotocol', 99.

de scribenten weer verdwenen nadat de productie in de tweede helft van de eeuw afnam. Terwijl in 's-Hertogenbosch een duidelijke specialisatie optrad, waarbij de stadssecretarissen de inschrijving in de protocollen verzorgden en een groep secretariéklerken of notarissen de grossen vervaardigde, bleef een dergelijk proces in Oisterwijk uit. De schrijfheden van zowel de secretarissen als de assistenten worden namelijk aangetroffen in alle typen documenten. Desalniettemin was er wel sprake van een hiërarchie: zo zijn er voorbeelden waarin de secretaris correcties aanbracht in de door een assistent geschreven minuutakte en een conceptakte afrondde door de toevoeging van de datum en schepenopgave. De secretaris bleef daarnaast verantwoordelijk voor het merendeel van de productie.

Niet alleen de bezetting werd aangepast aan de productie, dat gold ook voor de administratieve gebruiken. In augustus 1418 begon de reeks schepenprotocollen.³¹ Deze ontwikkeling houdt wellicht verband met de aanstelling van een nieuwe secretaris, Hubrecht van Oosterhout, twee maanden eerder.³² Zijn voorgangers waren allen notarissen en zullen hun secretariële en notariële administratie waarschijnlijk hebben gecombineerd in dezelfde registers. Deze banden waren persoonlijk bezit en zullen dus na hun dood verspreid zijn geraakt en verloren zijn gegaan. De banden van Van Oosterhout bevatten echter alleen minuten van schepenakten en kunnen dus als echte schepenprotocollen worden beschouwd. Zijn opvolger kreeg deze banden in handen en zette de reeks voor. Dat de protocollen bewaard zijn, in tegenstelling tot de rest van de administratieve archieven, zal te maken hebben met de inhoud. Terwijl dorpsrekeningen en raadsbesluiten vrij spoedig hun waarde verloren, konden akten van vrijwillige rechtspraak eeuwenlang hun nut behouden. Zij werden dan ook lang nadien geraadpleegd. De volgende ontwikkeling had betrekking op de opmaak van de protocollen. Bij de aanleg van de banden werden brede marges en behoorlijke ruimtes tussen de contracten aangehouden om latere toevoegingen mogelijk te maken. Daarvoor konden minuten overal op de pagina worden neergeschreven: soms tussen twee oudere contracten geperst of zelfs verticaal. Chronologisch werd elk protocol gesteld op één schepenjaar, dat in Oisterwijk begon op Gezworen Maandag (maandag na Driekoningen). Vóór die tijd omvatten de protocollen vaak meerdere jaren. Op de kaft werden de plaats en de periode geschreven, soms eveneens voorzien van de naam van de secretaris. Het eerste folium bevatte een opgave van de schepenstoel van dat jaar; vanaf de zestiende eeuw werden hier de namen van de burgemeesters, de schout, de gezworenen en de secretaris aan toegevoegd. De laatste aanpassing betrof een alfabetische index, met aparte kolommen voor verdelingen en transporten door erfgenamen als collectief. Vanaf 1553 legde de secretaris deze indices aan, maar vervaardigde deze met terugwerkende kracht tot 1538. Al deze uiterlijke veranderingen tonen aan dat de protocollen nadien nog geregeld werden geraadpleegd.

Identificatie van scribenten

Het identificeren van schrijfheden door middel van notariële akten is hierboven reeds beschreven. Verder bleek het ook mogelijk te zijn handen met personen te vereenzelvigen via aantekeningen in de schepenprotocollen en andere archivalia. De eerste scribenten in Oisterwijk zullen waarschijnlijk verbonden zijn geweest aan de Petruskerk, waar sinds de dertiende eeuw verschillende geestelijken actief waren.³³ De abdi van Sint-Geertrui te Leuven, die het patronaatsrecht voor de parochie in bezit had, heeft geen invloed gehad op de vroege stadia van de schriftelijke ontwikkeling.³⁴ Deze rol was voorbehouden aan de abdi van Tongerlo, die dichterbij gelegen was en binnen de jurisdictie van Oisterwijk vele

goederen bezat.³⁵ De diplomatische analyse van de oudste oorkonden plaatst het ontstaansmilieu ook bij deze abdij. In het tweede stadium treffen we dictaatgebruiken aan die in die tijd gangbaar waren in 's-Hertogenbosch.³⁶ Dit doet vermoeden dat op dat moment in Oisterwijk schrijvers uit het Bossche milieu actief waren.

De eerste identificeerbare scribenten in Oisterwijk waren geestelijken met een notariële admisie. Dit ambt oefenden zij uit naast hun activiteiten voor de dorpssecretarie. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw was het aantal notarissen in de omgeving gering en geen van hen heeft een omvangrijke productie nagelaten. Daarentegen ervoer Jacobus de Dusel in de eerste jaren van de secretarie concurrentie van drie zeer productieve notarissen, onder wie de schoolmeester. De enkele notarissen die nog overbleven, waren veelal verbonden aan de geestelijke instellingen in de vrijheid, zoals de kerk of het klooster Catharinenberg, waarschijnlijk om van werk verzekerd te blijven.³⁷ We kunnen dus concluderen dat de aanwezigheid van de dorpssecretarie voorzag in vrijwel de volledige vraag naar schriftelijke bewijsstukken van de vrijwillige rechtspraak, waardoor er nauwelijks ruimte overbleef voor andere professionele schrijvers. De hierboven genoemde juridische en financiële voordelen van schepenakten zullen hierin een grote rol hebben gespeeld. Notarissen verdwenen niet volledig, maar de kloof tussen hen en de secretariëkerken groeide gedurende de vijftiende eeuw. De klerken waren in toenemende mate uit de lekenbevolking afkomstig en het aantal dat nog enige banden met de geestelijkheid had, was gering. In vaardigheid ging het personeel er niet op achteruit: het niveau van basisonderwijs in de kwartieren van Oisterwijk en Kempenland lag erg hoog, zeker in vergelijking met de rest van het hertogdom.³⁸ Een kleine meerderheid van de scribenten was inheems; zij behoorden allen tot de sociaaleconomische bovenklasse, die tevens de bestuurders leverde. Schrijvers van buitenaf slaagden er allen in om vrij vlot tot deze klasse toe te treden, veelal via huwelijk.³⁹ Het ambt was echter niet erfelijk. Een benoemingsbeleid was evenmin mogelijk, aangezien de bezetting van de secretarie afhankelijk was van het in pacht houden van het schrijfambt. In de praktijk is het toch mogelijk om patronen te ontwaren. Vrijwel alle secretarissen begonnen hun carrière als assistent in dienst van hun voorganger. Reeds bekend met het schrift en het Latijn, leerden zij van hem de praktische vaardigheden, zoals de *ars dictandi* (het opstellen van akten) en het lokale recht.⁴⁰ Het is niet ondenkbaar dat de secretaris een rol speelde in het veiligstellen van het ambt voor zijn assistent.

31 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 143, fol. 1r: 'Anno XVIIIo Illa die augusti scabini Iohannes de Fine, Mychael vanden Oerde, Wijtmannus filius Iohannis Wytmanis, Iohannes Brabants, Laurencio de Merica, Gerardus de Meyensvoert et Henricus de Avoert filius Henrici.'

32 In de Bossche schepenprotocollen is opgetekend dat Egidius de Dusel het Oisterwijkse schrijfambt pachtte voor een periode van drie jaar, beginnend op Sint-Jansgeboorte (24 juni) 1412, en dit met nogmaals drie jaar verlengde in 1415. Aldus moet Van Oesterhout hem hebben opgevolgd tussen 25 juni en 2 augustus 1418. Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

33 Franken e.a., *Oisterwijk*, 58.

34 Franken e.a., *Oisterwijk*, 57-58.

35 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

36 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'. Het dictaat bestaat uit een *intitulatio*, *notificatio*, *inscriptio*, *dispositio*, *corroboratio* en *datatio*. Zie de volgende twee oorkonden voor de overeenkomsten tussen Oisterwijk en 's-Hertogenbosch:

AAT, *Charters*, inv. nr. 368 (20 juni 1316): 'Nos Gerardus Iudays et Engelbertus Hoefslaghere, scabini in Oesterwiic, notum facimus universis quod coram nobis Elisabeth relicta Iohannis quondam dicti vander Wilt ... presentium testimonio litterarum. Datum anno Domini Mo CCCo sextodecimo in dominica ante Nativitatem beati Iohannis Baptiste.'

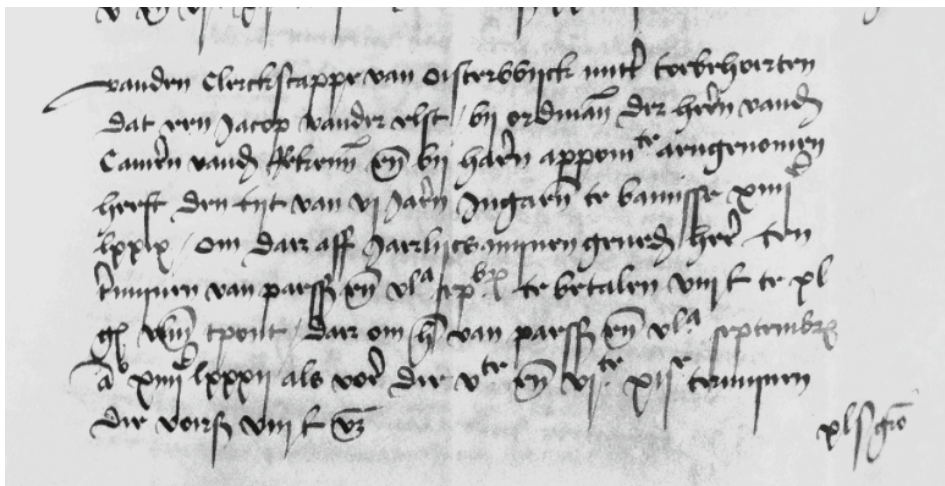
Camps, *ONB I*, 1072-1073, nr. 881, d.d. 1312 september 17: 'Nos Arnoldus Dicbier et Iohannes Franke, scabini in Buscho ducis, notum facimus universis quod coram nobis Gerardus de Esghe ... presentium testimonio litterarum. Datum anno Domini Mo CoCoCo duodecimo, in die beati Lamberti martiris.'

37 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nrs. 86, 129, 142, 198, 232, 254 en 391.

38 Bijsterveld, *Laverend*, 139.

39 Zes van de elf secretarissen tussen 1362 en 1552 kwamen uit de Oisterwijkse bovenklasse, terwijl twee van de andere vijf hierbinnen huwden. Ook de meeste Oisterwijkse notarissen behoorden tot deze klasse. Vgl. Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nrs. 11, 61, 86, 97, 142, 156, 171, 232, 246, 252, 317, 354, 368, 391 en 419.

40 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

De inkomsten van het schrijffambt van Oisterwijk over 1481-2 in de rekening van de hertogelijke rentmeester voor de Meierij (bron: ARAB, *Rekenkamer van Brabant*, inv. nr. 5297, fol. 87v)

Dit schrijffambt (*officium scripturie*, *scrijffambacht*, *clercscappe*) vormde een centraal aspect in de organisatie van de secretarie. Voor elk van de vier kwartieren bestond een dergelijk ambt, op grond waarvan men gerechtigd was om de bestuurlijke schrijftaken voor alle aan de hertog ondergeschikte plaatsen in het kwartier te verzorgen. Dit behoorde oorspronkelijk tot de hertogelijke regalen.⁴¹ In tegenstelling tot de meeste steden in de Lage Landen was dit ambt in Oisterwijk niet in bezit van het dorpsbestuur, zodat dit officieel geen invloed had op de benoeming van de secretaris. In de praktijk echter werkten secretarie en bestuur nauw samen en de secretaris stond ook veelvuldig te boek als *scepenclerc*. Door de aard van zijn werkzaamheden was hij op vrijwel dagelijkse basis bij de schepenbank aanwezig. De eerste vermelding van het ambt dateert uit 1407, maar gegevens zijn schaars tot halverwege de vijftiende eeuw. Gedurende de eerste helft van die eeuw was het ambt in handen van tussenpersonen. Zij hadden het ambt gepacht van de hertog en gaven het voor een hogere pacht door aan een onderpachter, die de daadwerkelijke secretaris was. Op deze wijze is het te begrijpen dat Egidius de Dusel in 1412 het ambt van een Brusselse apotheker pachtte en drie jaar later van een waard.⁴² Rond 1450 kwam hier een einde aan. Het hertogdom was toegevoegd aan het Bourgondische rijk, waarvan de hertogen vanuit een centralisatiebeleid pogingen ondernamen om alle in de voorgaande eeuwen uitgegeven en vervreemde ambten en rechten terug in bezit te krijgen. Hiertoe behoorden ook verschillende schrijffambten.⁴³ Haarlem, in het graafschap Holland, verloor het benoemingsrecht, terwijl de vorst zijn aanspraken op het schrijffambt van 's-Hertogenbosch pas na een verloren rechtszaak opgaf. De lagere ambten werden vervolgens door de Brusselse Rekenkamer beheerd en uitgegeven. Vanaf 1467 verschijnen de inkomsten van deze ambten in de rekeningen van de hertogelijk rentmeester voor de Meierij.⁴⁴ De pachttermijn was in de regel drie jaar, waarna het terugkwam aan de Rekenkamer en opnieuw in een openbare biding werd aangeboden. Een benoemingsbeleid was aldus niet goed mogelijk. De zittende pachter had het recht om het eerste bod te doen, maar kon vervolgens door andere geïnteresseerden worden overboden. De bijna een halve eeuw durende carrière van Jacob van der Elst (1456-1491) werd tussen 1467 en 1470 abrupt onderbroken toen Ansem van Tulden uit Hilvarenbeek

Hertog Filips de Goede van Bourgondië bevorderde de centralisatie van het bestuur, waarbij hij veel belang hechtte aan het schrijffambt. De schrijver Jean de Miélot was in de periode 1449-1467 bij Filips in dienst als zijn persoonlijk secretaris. Hier zien we hem aan het werk in de hertogelijke bibliotheek. Portret door Jean Le Tavernier, kort na 1456 (Bron: Jean de Miélot, *Miracles de Notre Dame*, f.19. Vindplaats: Bibliothèque Nationale de France, Fr9198)

plots een hoger eindbod uitbracht en de nieuwe pachter werd. Desalniettemin hadden de secretarissen allen een aanzienlijk lange carrière in Oisterwijk. Bij zeven van hen eindigde hun activiteit pas met hun pensionering of overlijden. De concurrentie bij de veiling zal dus niet groot zijn geweest. Daarbij was het mogelijk om persoonlijke afspraken te maken. Jan Lombarts kwam in 1528 met de Rekenkamer overeen dat zijn zoon hem na zijn dood zou opvolgen, voor een jaarlijkse cijns van twaalf gulden.⁴⁵ Dit was hoger dan de tien gulden die Lombarts op dat moment zelf betaalde, maar in een veiling zou de prijs nog verder opgedreven kunnen worden.

Groeiende professionalisering

De economische groei en de toenemende rol van Oisterwijk als centrale plaats voor de omgeving hadden gevolgen voor de omvang van het bestuur en de administratie. De privileges die in de dertiende en veertiende eeuw waren verleend, hadden geleid tot welvaart, maar eveneens tot een toename in de hoeveelheid informatie die verwerkt en bewaard

⁴¹ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 141.

⁴² SAH, *ORA*, inv. nr. 1187, fol. 343r; inv. nr. 1189, fol. 89v.

⁴³ Vgl. Van Uytven 'De kern van een dynastieke federatie', 217-218; Marsilje, 'Het Haarlemse klerkambt', 189.

⁴⁴ ARAB, *RvB*, inv. nrs. 5282-5367 (1467-1550).

⁴⁵ ARAB, *RvB*, inv. nrs. 294, fol. 40r.

diende te worden. Zoals we hierboven hebben betoogd, steeg tegelijkertijd vanuit de bevolking de vraag naar geschreven bewijsstukken. Deze groei werd gedeeltelijk opgevangen door een tijdelijke uitbreiding van het personeel, maar resulteerde tevens in structurele veranderingen. De rol van de schepenklerk binnen het Oisterwijkse bestuur werd steeds belangrijker. Met een bestuurscollege waarvan de leden telkens maar een jaar dienden, vormde de klerk een stabiele factor. Niet alleen was hij bekend met het plaatselijke recht en de rechterlijke procedures, hij was tevens de spil in de officiële communicatie. Daarnaast trad hij steeds regelmatig op als juridisch vertegenwoordiger van de vrijheid. Vanaf de late vijftiende eeuw vergaderden vertegenwoordigers van 's-Hertogenbosch en de vier kwartieren op regelmatige basis om te spreken over zaken die de gehele Meierij aangingen, voornamelijk de kosten en schade die de oorlog met Gelre met zich meebracht. Dit versterkte de contacten tussen de verschillende plaatsen, maar voegde ook een extra belasting toe aan het takenpakket van de secretarissen.⁴⁶ Het vertegenwoordigen van de vrijheid was ook noodzakelijk bij bijzondere gebeurtenissen. Zo nam Jan Lombarts in 1507 deel aan een verwelkomingscomité dat naar Brussel afreisde om Margaretha van Oostenrijk te feliciteren met haar zo pas verkregen landvoogdij over de Nederlanden.⁴⁷ Tegen het einde van de vijftiende eeuw vormden de schrijftaken slechts een deel van het secretariële takenpakket. Kennis van het recht was noodzakelijk en de klerk diende overzicht te houden over de dorpsfinanciën. In steden in Holland en Zeeland leidde dit tot de aanstelling van nieuwe ambtenaren, elk met een eigen specialistische opdracht. Van Steensel karakteriseert dit proces van professionalisering aan de hand van enkele kenmerken, waaronder contractuele aanstelling, opleidingseisen, salariëring en verdere carrièremogelijkheden.⁴⁸

In Oisterwijk vertoonde dit proces een afwijkend verloop, als gevolg van de afstand tussen het bestuur en het schrijfamtb. De secretaris was aan de Rekenkamer verbonden door een contractuele aanstelling: deze had plaatsgevonden met een aanstellingsoorkonde.⁴⁹ Van salariëring was geen sprake: de inkomsten kwamen volledig uit de schrijfproductie. Op basis van het aantal akten in de protocollen verdienden de klerken circa twee tot viermaal het bedrag dat zij als pacht betaalden, zodat het over het algemeen als een goedbetaalde baan kan worden beschouwd.⁵⁰ Zij hadden echter niet de zekerheid van een minimuminkomen, zoals hun stedelijke collega's. Hoewel het nooit officieel als vereiste werd opgegeven, werden kwalificaties belangrijker. Verschillende kandidaten meldden aan de Rekenkamer hun opleidingsniveau en praktijkervaring. Vanuit de Rekenkamer zelf kwamen bovendien aanvullende functie-eisen. In 1550 werd Jan Rijsbroeck bij zijn aantreden opgedragen 'een goet ende rechtveerdich registre te houden voer alle acten, brieven ende contracten de voere de selve scepenen passeeren sullen'.⁵¹ Enkele jaren eerder was dezelfde taak bij keizerlijke ordonnantie al aan het notariaat opgedragen.⁵² In de eerste helft van de zestiende eeuw hadden drie van de vijf secretarissen een academische achtergrond, een teken dat een gedegen opleiding van toegevoegde waarde of mogelijk zelfs noodzakelijk was voor het uitvoeren van het ambt.⁵³ De carrièremogelijkheden voor klerken in de Oisterwijkse secretarie zijn niet helder. Maar liefst zeven van de elf geïdentificeerde schrijvers beëindigden hun carrière in Oisterwijk als gevolg van pensionering of overlijden; van de overige vier heeft slechts één naderhand publieke functies vervuld. Een mogelijke verklaring voor deze geringe mobiliteit kan de aantrekkingskracht van het ambt zijn geweest. Zowel Jan Lombarts de jonge als Willem van Bruggen verkoos uiteindelijk de positie van zelfstandige Oisterwijkse schepenklerk boven een (gedeelde) positie in de Bossche secretarie.⁵⁴

Professionalisering vond dus plaats op een kleinere schaal dan in de grotere steden. De secretaris bleef het belangrijkste lid van het bestuur, zelfs al maakte hij er officieel geen

deel van uit. Zijn opleidingsniveau steeg eveneens steeds verder. Dit liep parallel aan de uitbreiding van zijn taakomschrijving met nieuwe verplichtingen, zowel binnen als buiten het bestuur, die kennis en opleiding vereisten. Jan Lombarts trad in 1498 op als pensionaris in een conflict tussen Oisterwijk en Haaren, was enige jaren later provisor van de Heilige Geesttafel en speelde in 1517 een rol in de codificatie van de statuten van een broederschap.⁵⁵ De toewijzing van ambten aan gespecialiseerde ambtenaren, zoals in de vijftiende en zestiende eeuw in Holland en Zeeland zichtbaar was, begon op het Meierijse platteland pas later. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw – dus buiten de in deze studie onderzochte periode – treffen we dergelijke ambtenaren in Oisterwijk aan, in de functie van de *borgemeesters*, aan wie de financiën werden toegewezen.⁵⁶ Voor de overige taken bleven de secretarissen nog tot ver in de zeventiende eeuw verantwoordelijk.

Niet alleen onder het personeel trad een specialisatie op, ook in de wijze van administreren en archiveren trad deze ontwikkeling binnen. Eerder hebben we de opmaak en de vergrote toegankelijkheid van de schepenprotocollen besproken. Net buiten het chronologische kader van deze studie, in 1572, werd een nieuwe reeks aangelegd met opwinningsakten.⁵⁷ Voor die tijd werden deze akten opgenomen in de algemene protocollen, waarschijnlijk omdat zij vrijwel altijd eindigden in het transport van het opgewonnen goed. Ook de bewaring en archivering van de administratie waren aan verandering onderhevig. Waar het archief gedurende de vijftiende eeuw werd bewaard, is niet bekend. De schepenprotocollen behoorden tot het persoonlijke bezit van de secretaris en zullen waarschijnlijk in diens woning zijn bewaard. Hubrecht van Oesterhout bezat een kist in zijn werkkamer waar de inwoners der vrijheid hun oorkonden veilig konden opbergen.⁵⁸ Het is niet onwaarschijnlijk dat hierin ook de protocollen bewaard werden. De vrijheidsprivileges lagen op een andere plaats opgeborgen, mogelijk in de kerk, waar men veelvuldig waardevolle documenten bewaarde.⁵⁹ De omstandigheden zullen niet optimaal zijn geweest: de privileges moesten door de eeuwen heen meermaals opnieuw worden gecodificeerd. De tekst van de oudste verlening uit 1230 is slechts uit een vierdegraads afschrift bekend, de accijnsverlening uit 1292 is verloren gegaan en het marktprivilege uit 1355 diende in 1434 opnieuw bekrachtigd te worden, omdat de originele oorkonde verwacht werd binnen afzienbare tijd te vergaan.⁶⁰ In 1501 begon de bouw van een raadhuis. Tot die tijd had de schepenbank vergaderd in de

46 Coopmans, 'De onderlinge rechtsverhoudingen', 90-91; Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 37-39.

47 Verrett en Juten, 'Noordbrabantsche zegels', 78.

48 Van Steensel, 'The emergence', 52.

49 De rekeningen van de hertogelijke audiencier vermeldt drie aanstellingsbrieven: voor Jacob van der Elst in 1477, voor Mathijs Scheenaerts in 1491 en voor Dirck vanden Hoevel in 1557.

50 Met een gemiddelde prijs van drie Vlaamse groten (1½ stuiver) voor een oorkonde zal de klerk in 1430, met een productie van 319 oorkonden, ongeveer 25 gulden hebben verdiend. In deze productie zijn geen meervoudige uitvaardigingen meegeteld, noch de opbrengst voor de registratie. Zijn pachtsom was 12 gulden, minder dan de helft.

51 ARAB, *RvB*, inv. nr. 295, fol. 121r.

52 *Receuil* IV, 232-238.

53 Jan Lombarts (fl. 1494-1530), zijn zoon Jan Lombarts (fl. 1528-1533) en Jan Willem Rijsbroeck (fl. 1550-1553). De laatste twee hebben te Leuven gestudeerd; van de oudste Lombarts is dit niet overgeleverd.

54 Lombarts junior werd in 1522 benoemd tot secretaris in 's-Hertogenbosch. Zijn hand komt echter niet meer voorbij sinds 1530, toen hij het Oisterwijkse ambt in handen kreeg en namens 's-Hertogenbosch meermaals op reis moest. Willem van Bruggen verkoos eveneens de plattelandsecretarie boven een assisterende positie in de stad.

55 ARAB, *RvB*, inv. nr. 291, fol. 54v. De Bakker en Berkelmans, *Den arme gegeven*, 55; RAT, *ALVB*, inv. nrs. 340, 363-366.

56 Franken e.a., *Oisterwijk*, 67.

57 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nrs. 392-394.

58 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 161, losliggend bij fol. 4.

59 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

60 Het oudst bewaarde exemplaar is een oorkonde van Filips II uit 1555, waarin de vidimus is opgenomen van keizer Karel V uit 1545 van de oorkonde van hertogin Johanna uit 1403, waarin zij het oorspronkelijk stuk uit 1230 bekrachtigde.

kapel op de Lind, naast de lindeboom. Het nieuwe gebouw moet een aanbouw aan de kapel zijn geweest, waar de schepenbank kon zetelen. Uit hetzelfde jaar dateert de vroegste marginale aantekening in de vijftiende-eeuwse protocollen.⁶¹ Wellicht zijn deze twee gebeurtenissen verbonden en verhuisde de secretariële administratie toen naar het nieuwe complex. Hier, dichtbij de schepenbank, was dit eenvoudiger te raadplegen. De intensivering van het raadplegen leidde vervolgens tot het openleggen van de inhoud van de protocollen via indices, zoals hierboven is verhaald.

De functie van Oisterwijk voor de omgeving⁶²

Het Oisterwijkse schrijfambt beperkte zich niet tot de vrijheid alleen, maar omvatte het gehele kwartier. Elk van de vier kwartieren had een dergelijk ambt.⁶³ Twee van deze ambten waren erfelijk en zo kan het bezit van het Maaslandse ambt vanaf 1386 tot in de achttiende eeuw genealogisch worden gevolgd.⁶⁴ Deze vaak adellijke bezitters oefenden het ambt niet zelf uit, maar besteedden dit uit aan pachters. Het is zodoende vaak lastig om te achterhalen wie nu daadwerkelijk het schrijfambt uitvoerde en wie het slechts in naam hield. De andere twee, waaronder Oisterwijk, hadden een minder complexe structuur en werden meestal uitgevoerd door de daadwerkelijke pachter.

In de Meierij lag een aanzienlijk aantal plaatsen met een eigen schepenbank. Deze plaatsen waren ofwel een onafhankelijke heerlijkheid, ofwel hertogelijk bezit. Voor het kwartier van Oisterwijk worden in 1505 de volgende hertogsdorpen vermeld: 'Oisterwiick metten dorpen

ende dinghbancken daer toe behoirende; te wetende van Beke, van Hogemierde, van Nedermierde, van Poppel ende van Weelde, van Heluoert ende van Essche'.⁶⁵ Deze plaatsen vielen binnen de reikwijdte van het hertogelijke schrijfambt. De andere plaatsen, zoals Boxtel, Tilburg en Goirle, Moergestel en Drunen, waren heerlijkheden, terwijl Hilvarenbeek een halfheerlijkheid was. In deze plaatsen had de lokale heer het benoemingsrecht. Uit het paleografische onderzoek blijkt dat in de hertogsdorpen inderdaad Oisterwijkse schrijfhanden actief zijn geweest. In Helvoirt zijn ze betrokken bij het munderen (in het net schrijven) van oorkonden vanaf 1393 en het bijhouden van een schepenprotocol vanaf 1422 en vanaf 1394 tot halverwege de vijftiende eeuw tref-

Het grondgebied van de verschillende schepenbanken binnen het kwartier van Oisterwijk in 1795. De achttiende-eeuwse grenzen zullen niet significant veranderd zijn ten opzichte van de middeleeuwse situatie (Tekening Karel Leenders naar Sanders e.a., *Noord-Brabant*).

fen we hen ook in Hilvarenbeek. Schepenbanken die verder verwijderd waren van Oisterwijk haalden hun scribenten uit andere streken: in Vught is geen enkele Oisterwijkse hand aangetroffen, terwijl een van de geïdentificeerde handen bleek toe te behoren aan de lokale notaris en pastoor Otto de Hedel.

Hierna rijst de vraag of de Oisterwijkse scribenten ook een aandeel hebben gehad in de schrijfproductie in de heerlijkheden. Voor zover de beperkingen van het onderzoek dit toestonden, hebben we de archivalia van enkele van deze plaatsen paleografisch onderzocht. Hieruit bleek dat zij inderdaad in enkele nabije heerlijkheden actief waren, zoals Moergestel, Tilburg en Goirle, en enkele malen ook in Drunen. In Boxtel was daarentegen een bloeiend schrijfcentrum actief, dat geen assistentie behoefde. In het nabijgelegen Moergestel is ook een van de assisterende klerken aangetroffen in de oorkonden, wat doet vermoeden dat het uitschrijven van deze stukken terug in Oisterwijk plaats had. Het inschrijven van de minuutakten in de protocollen zal ter plekke in de dorpen hebben plaatsgevonden. Uit enkele steekproeven bleek dat de klerken regelmatig op rondreis door de omgeving gingen en een behoorlijk deel van hun tijd buiten Oisterwijk doorbrachten.⁶⁶ Voor elk van de dorpen die zij bedienden, hielden ze protocollen bij. Oorspronkelijk zal dit nog niet heel geordend hebben plaatsgevonden: twee bladen uit het Helvoirtse protocol van 1428-1430 zijn namelijk beland in het Oisterwijkse protocol.⁶⁷ Later werd de kaft van elk protocol voorzien van de plaatsnaam en het jaar, om dergelijke vergissingen te voorkomen.

Dit systeem, waarbij Oisterwijk als centrale plaats een administratieve functie had voor het omringende platteland, viel vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw langzaam uiteen. De eerste secessie vond plaats in 1453, toen de hertog het bestuur van Tilburg en Goirle reorganiseerde.⁶⁸ De schepenbank kreeg toen tevens assistentie van een eigen klerk, benoemd door de heer van het dorp. Hiermee werd de heerlijkheid onttrokken aan het rechtsgebied van Oisterwijk. De secretaris van de vrijheid werd gecompenseerd door vermindering van de pachtsom voor het schrijfambt. Slechter is deze er zeker niet van geworden: de Oisterwijkse productie kromp slechts met 11 tot 14 procent, terwijl de pachtsom met 25 procent daalde. Bovendien werd hij in de heerlijkheid aangesteld als schepenklerk. Het is waarschijnlijk dat de Tilburgers geen geschikte kandidaat in hun midden hadden en zich daarom tot de secretaris hebben gewend met wie zij vertrouwd waren. Deze personele unie bleef bijna een halve eeuw bestaan, tot Mathijs Schenaerts in 1498 en 1500 afstand deed van respectievelijk het Moergestelse en Oisterwijkse ambt, maar het Tilburgse behield. In Moergestel werd hij opgevolgd door een klerk uit Kempenland en in Oisterwijk door zijn assistent Jan Lombarts.⁶⁹ Pas in 1507 deed hij afstand van het Tilburgse ambt, ten gunste van zijn schoonzoon. In de decennia hierna zette de versplintering door. Hilvarenbeek verkreeg een eigen schrijfambt in 1520, gevolgd door Helvoirt en de twee Mierden in 1534, Esch in 1535 en ten slotte Vught in 1541.⁷⁰ Uit de hertogelijke rekeningen blijkt dat verschillende van deze nieuwe ambten in eerste instantie werden gepacht door de Oisterwijkse scribenten. In de praktijk bedienden zij alleen de nabijgelegen

61 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 192, fol. 23v; Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

62 Deze paragraaf is gebaseerd op voorlopige gegevens uit mijn promotieonderzoek.

63 De verschillende steden en dorpen die binnen een heerlijkheid lagen, zoals Eindhoven en Helmond, hadden hun eigen schrijfambt.

64 Korveze, *Inventarissen*, 70-71.

65 ARAB, *RvB*, nr. 445, fol. 180v.

66 Volgens de schepenprotocollen van Helvoirt en Moergestel bezocht de secretaris de eerste plaats negen maal tussen januari en juli 1424, en de tweede zeventien maal tussen januari en mei 1483. BHIC, *ORA Helvoirt*, inv. nr. 14, fol. 1r-5v; RAT, *ORA Moergestel*, inv. nr. 285.

67 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 147, fol. 3r-4v.

68 Jacobs en Steijns, 'Recht en rechtspraak', 218.

69 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

70 Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk'.

plaatsen en lieten ze de andere, zoals Vught en Esch, over aan plaatsvervangers. Tegen de jaren vijftig van de zestiende eeuw was dit verzamelen van ambten voorbij en werd iedere plaats door een aparte scribe bediend. De versplintering was toen ook in de praktijk een feit geworden.

De nieuwe schrijfambten, hoewel volledig losgemaakt van Oisterwijk en volwaardige ambten in hun eigen recht, namen de gebruiken van de Oisterwijkse secretarie over. De schepenprotocollen werden voortgezet door de nieuwe secretarissen of naar Oisterwijks voorbeeld aangelegd.⁷¹ Het oorkondendictaat werd vrijwel letterlijk overgenomen. Wel duidt het ontstaan van deze kleinere schrijfcentra op een verlangen naar administratieve onafhankelijkheid. Het was meer dan alleen een principiële kwestie: er waren ook praktische motieven. Het delen van een secretaris met andere dorpen en het veelvuldige reizen telkens wanneer men een rechtshandeling op schrift wilde stellen, was onpraktisch en kostte naar verhouding veel tijd, geld en inspanning.

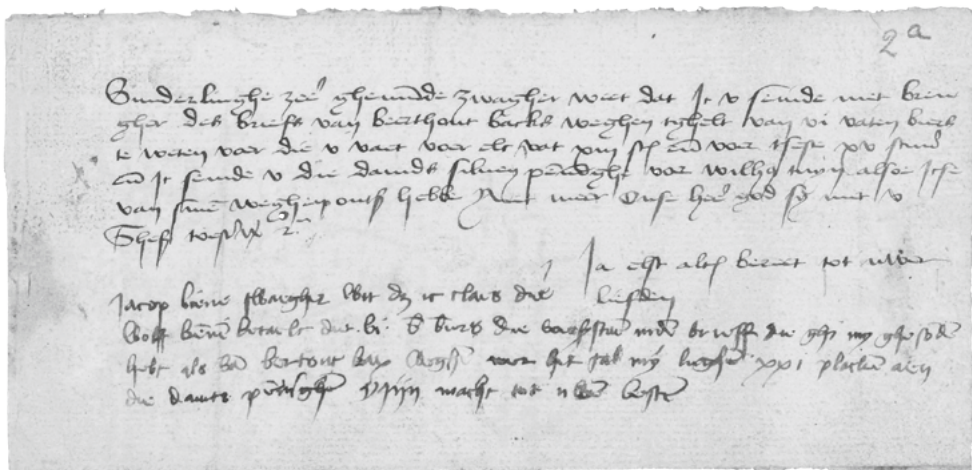
Tabel 1 De afscheiding van de verschillende schrijfambten van Oisterwijk

Jaar	Dorp	Ambt gepacht door Oisterwijkse klerken?	Ambt uitgevoerd door Oisterwijkse klerken?
1453	Tilburg en Goirle	Ja	Tot 1500
1520	Hilvarenbeek	Nee	Eigen klerken vanaf de 15e eeuw
1534	Helvoirt	Ja	Tot de jaren 1550
1534	Mierde	Nee	Eigen klerken minstens vanaf de 15e eeuw
1535	Esch	Ja	Eigen klerken minstens vanaf de 15e eeuw
1541	Vught	Ja	Eigen klerken minstens vanaf de 14e eeuw

Geletterdheid op het platteland

Voor het voortbestaan van deze instellingen en zeker voor de bloei ervan, moest het belang van het schrift aanvaard en ondersteund worden door de bevolking. Op basis van een schatting van het aantal geestelijken, academici, notarissen en mensen die een intellectueel beroep uitoefenden (zoals artsen en schoolmeesters) of hiervoor de opleiding hadden genoten, kunnen we stellen dat ongeveer vier tot zes procent van Oisterwijkse bevolking actief geletterd was.⁷² Dit houdt in dat dit deel van de bevolking in staat was tot lezen en schrijven. Dit percentage is vergelijkbaar met dat van andere plaatsen in het kwartier en lag erg hoog in vergelijking met andere Europese regio's.⁷³ In deze schatting is echter niet het aantal leken opgenomen dat in staat was te communiceren door middel van het geschreven woord, maar dit niet in het dagelijkse leven gebruikte. Kennis van de aard en omvang van deze groep is slechts op fragmentarisch bewijs gebaseerd. Zo is een brief, omstreeks 1461 door de klerk Jacob van der Elst aan zijn verwant Claus die Wolff geschreven, bewaard omdat de laatste een antwoord op het blaadje plaatste en dit terugzond. Hoewel zijn handschrift erg ruw en ongeïfend is, blijkt Claus toch een degelijke kennis van het schrift te hebben, waaronder het gebruik van afkortingstekens. Beheersing van het geschreven woord lijkt vrij gebruikelijk te zijn geweest bij de welgestelde en sociaal actieve leden van de bovenklasse. Uit ongeveer dezelfde tijd als de bovengenoemde briefwisseling is een verzoek om advies aan Jacob van der Elst overgemaakt, geschreven door zijn broer Thomas.

De laatste was opgelicht tijdens de aankoop van graan ten behoeve van een inwoonster van de vrijheid en werd nu door deze dame beschuldigd van verduistering.⁷⁴ Een andere Oisterwijker met kennis van de dictaatgebruiken in de secretarie schreef een conceptakte van een rechtshandeling waarbij hij persoonlijk betrokken was en stuurde deze naar de klerk met het verzoek *'Item Jacop vander Elst, goede vriend, maect mij dit aldus in enen brieffe'*.⁷⁵

Brief van secretaris Jacob van der Elst aan zijn verwant Claus die Wolff, met een antwoord van de laatstgenoemde op de onderste helft (bron: RAT, Schepenbank Oisterwijk, inv. nr. 167, losliggend bij fol. 3).

De academicus Jan Ghijsbrecht Korstiaens, hertogelijk rentmeester en schepen in de late vijftiende eeuw, liet in zijn testament een kleine bibliotheek met boeken in het Latijn en in de volkstaal na aan zijn verwanten en vrienden. Hiertoef behoorde onder meer een exemplaar van Boëthius' *De disciplina et consolatione*, en een *Raymundus*, waarmee de op verzoek van paus Gregorius IX samengestelde verzameling pauselijke decretalen werd bedoeld.⁷⁶ In de jaren vijftig van dezelfde eeuw getuigde de secretaris dat verschillende schepenen in de protocollen zekere minuutakten hadden gezien en gelezen.⁷⁷ Ten slotte zijn er meerdere *contractus portati per scabinos* overgebleven, minuutakten die ten overstaande van schepenen buiten de schepenbank op losse blaadjes werden neergeschreven, vervolgens meegebracht en overhandigd aan de klerk om te verwerken. Hoewel de meeste handen niet te identificeren zijn en ook slechts een enkele maal voorbij komen, zullen verschillende daarvan hebben toebehoord aan schepenen.

71 Zowel in Moergestel (1498) als Loon op Zand (1504) begonnen protocollen gelijktijdig met de aanstelling van een nieuwe scribent.
72 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

73 Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 207-235.

74 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 172, fol. 50r: 'Wyt, geminde brueder, dat daer een is vanden luyden die welc die haver gehael hebben, daer ghy my laestwerf af gescreven had ... Maes vander Elst u brueder.'

75 RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 177, fol. 217r: 'Item Jacop vander Elst, goede vriend, maect my dit aldus in enen brieffe. Ick wils wesen tot uwen will. Symon Scheenken, uu goede vriend.'

76 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

77 Vermeer, 'Gescreven tOesterwijk'.

[illegible]

En door een schepen geschreven conceptakte, die nadien overgedragen is aan de secretaris. Deze schreef onderaan ter verduidelijking 'dit heeft gescr. Aelbrecht Willems'. Het betreft een *contractus portati per scabinos*, dat als een los velletje (links boven) in de protocollen werd geleed (bron: RAT, Schepenbank Oosterwijk, inv. nr. 227, losliggend bij fol. 20).

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

In contrast met deze groep moet het aantal semi-ongeletterde inwoners nog hoger zijn geweest. Mostert definieert semi-ongeletterden als mensen die zelf niet in staat zijn te lezen en schrijven, maar bewust zijn van de betekenis en de rechtskracht van het geschreven woord.⁷⁸ Hoewel in hun dagelijkse leven geschreven communicatie volledig ontbrak, zullen zij toch allen een of meer oorkonden in bezit hebben gehad waarin de rechten op hun bezittingen bevestigd werden. Het was geen verplichting om transporten te laten optekenen, maar het bood verscheidene voordelen en beschermde de positie van de bezitter. Men hoefde niet in staat te zijn de oorkonde volledig te kunnen lezen om de inhoud en juridische implicaties te kunnen begrijpen. Daarnaast droeg men gewoonlijk de *retroacta* bij een transport met de goederen mee over. Het is zodoende waarschijnlijk dat een persoon die goederen verwierf, hiermee uiteindelijk ook in het bezit van oorkonden kwam. Ook voor Holland is aangetoond dat deze bevoordeelde positie een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de bevolking, die de transporten steeds vaker voor het lokale gerechtshof liet passeren.⁷⁹ In verscheidene steden werd ratificatie, in het bijzonder bij het vestigen en overdragen van renten, zelfs verplicht gesteld. Dit versterkte het monopolie van het lokale bestuur over het omringende gebied.

Geletterdheid was niet alleen voorbehouden aan de secretarie, de kerkelijke gemeenschappen of bepaalde inwoners. Oisterwijk kende meer instellingen die gebruik maakten van het geschreven woord. De Heilige Geesttafel liet een uitgebreide administratie na via renteboeken en een cartularium, terwijl van twee broederschappen ledenlijsten en statuten bewaard zijn gebleven. Terwijl in de steden deze instellingen meestal eigen klerken in dienst hadden voor de administratie, zien we in Oisterwijk vrijwel constant de secretaris van de vrijheid aan het werk. Het is niet duidelijk of hij deze documenten heeft geschreven als secretaris of uit hoofde van enig ambt bij deze instellingen. Leden van de bovenklasse, waartoe ook de secretarissen behoorden, bezaten ook hier veelvuldig ambten.⁸⁰

Evenals de rest van de Meierij stapte ook de Oisterwijkse secretarie halverwege de veertiende eeuw af van het Latijn ten faveure van de volkstaal. Deze omslag vond bovendien vrij abrupt plaats: de eerste Middelnederlandse oorkonde dateert uit 1348, terwijl het laatste Latijnse stuk in 1367 werd geschreven.⁸¹ Voor 's-Hertogenbosch heeft Van Synghel betoogd dat het halsstarrige vasthouden aan het Latijn een gevolg is van de zware verbondenheid met het notariaat, dat de gelederen gesloten probeerde te houden door het gebruik van deze taal.⁸² Op het platteland bestond een dergelijk monopolie niet en was het aantal mensen met kennis van het Latijn aanzienlijk kleiner. Hierdoor was het gemakkelijk en logisch de overstap naar de volkstaal te maken. Desalniettemin bleef het Latijn in gebruik op het platteland: de geestelijkheid en het notariaat vervaardigden nog altijd een aanzienlijk deel van hun geschriften in het Latijn, terwijl ook de secretariëklkerken zich dienden te bekwamen in de taal om de Bossche schepenakten te kunnen lezen. Daarnaast gebruikten zij zelf de taal veelvuldig in hun minuutakten voor de vaste juridische formules, vanwege aangeleerde gewoonte en beknoptheid.⁸³

⁷⁸ Mostert, 'Forgery and trust', 40-41.

⁷⁹ Zijderduijn, *Medieval Capital Markets*, 184-187.

⁸⁰ Jacob van der Elst was provisor van de Tafel in 1461, terwijl Jan Lombarts en Mathijs Schenaerts in 1495 samen dit ambt bekleedden. De Bakker en Berkelmans, *Den arme gegeven*, 54.

⁸¹ AAT, *Cartularium A*, fol. 219r; d.d. 1348 mei 31; idem, charters, nr. 785b; d.d. 1367 april 13. Zie ook Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 2, nrs. 49 en 80.

⁸² Van Synghel, *Actum*, 251-252.

⁸³ Zie bijvoorbeeld RAT, *ORA Oisterwijk*, inv. nr. 163, fol. 25v: 'Peter geheiten Poynenborch, zoen quondam Godevert Poynenborch, alle ende enygeheliken guede ... legitime et hereditarie vendidit Iacob geheiten van Laerhoven ... ab eodem, resignavit cum omnibus litteris et iuribus, promittens super omnia et habenda perpetue ratam servare ende allen commer van sinen wegen der in af te doen ... Scabini predicti, datum supra.' Voor de complete transcriptie van minuut en grosse, zie Vermeer, 'Gescreven tOisterwijk', bijlage 3.

Vóór de uitvinding van de boekdrukkunst was overschrijven de enige manier om een kopie te verkrijgen. Ook ambtelijke schrijvers maakten veel kopieën, bijvoorbeeld van documenten die vanwege een ondeugdelijke opbergplaats in slechte staat waren komen te verkeren (detail uit een middeleeuwse miniatuur, argoul.files.wordpress.com)

Conclusie

Oisterwijk speelde een belangrijke rol als tussenschakel in de verspreiding van het geschreven woord vanuit de grotere stedelijke centra naar de kleinere gemeenschappen op het platteland. De oprichting van een schepenbank in de vrijheid en het instellen van een schrijfambt vormden de voedingsbodem waarop in de veertiende eeuw een secretarie kon ontstaan. In de eeuwen hierna onderging deze een interessante ontwikkeling. Enerzijds vond er vanaf de vijftiende eeuw een proces van professionalisering plaats. De opmaak en inhoud van de documenten werden gestandaardiseerd en het archief kreeg een permanente opberglocatie in het nieuwe raadhuis. De toenemende complexiteit van de secretariële taken stelde nieuwe opleidingseisen aan de scribenten. Tegelijk echter leidde deze periode een decentralisatie in: de kleinere schepenbanken binnen het kwartier verkregen eigen schrijfambten en slaagden erin zich te onttrekken aan het monopolie van de vrijheid. Hierdoor werd een netwerk van dorpssecretariëen gevormd dat tot in de moderne tijd zou blijven voortbestaan. Deze nieuwe centra namen de gebruiken en werkwijzen van de Oisterwijkse secretarie over.

Via de oorkonden van vrijwillige rechtspraak raakte de bevolking van Oisterwijk in contact met het geschreven woord. Naarmate deze documenten steeds meer ingeburgerd raakten in de samenleving en het geloof in hun rechtskracht verder toenam, zag uiteindelijk eenieder zich gedwongen zijn bezittingen te registreren om zijn rechten te beschermen. Op die manier is in Oisterwijk dezelfde ontwikkeling zichtbaar als in 's-Hertogenbosch en de graafschappen Holland en Zeeland.⁸⁴

Daarnaast is aangetoond dat de toepassing van de hulpwetenschappen paleografie en diplomatiek ook voor het onderzoek naar schriftgebruik op het platteland bruikbaar is, ondanks het geringere aantal bronnen ten opzichte van meer verstedelijkte gebieden. In mijn promotie-onderzoek zal ik deze methodologie dan ook voortzetten voor de gehele Meierij.

Afkortingen

AAT	Abdijarchief Tongerlo
ALVB	<i>Archief van de Lieve Vrouwe Broederschap</i>
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum
ChPG	<i>Charters van het Provinciaal Genootschap</i>
DB	<i>(Archief van het) Dorpsbestuur</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
ORA	<i>Oud Rechterlijk Archief (= archieven van de schepensbank)</i>
RAT	Regionaal Archief Tilburg
RvB	<i>Rekenkamer van Brabant</i>
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
THG	<i>(Archief van de) Tafel van de Heilige Geest</i>

Archivalia

Abdijarchief Tongerlo (ATT)

Cartularium A.

Charters

inv. nr. 368

Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARAB)

Rekenkamer van Brabant

inv. nrs. 291, 295, 445, 2749-6, 2804, 2807, 2812, 2819, 5287, 13024-13027

Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch (BHIC)

Archief van de schepensbank van Helvoirt

inv. nr. 14

Charters van het Provinciaal Genootschap

inv. nrs. 24 en 119

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Archief van de Lieve Vrouwe Broederschap en de Broederschap van het Heilig Sacrament te Oisterwijk

inv. nrs. 340, 363-366

Archief van de schepensbank van Moergestel

inv. nr. 285

Archief van de schepenbank van Oisterwijk

inv. nrs. 143, 147, 149, 161, 163, 172, 177, 192, 392-394

Archief van de Tafel van de Heilige Geest van Oisterwijk

inv. nr. 1

Chartercollectie van de gemeente Oisterwijk

nr. 14

Dorpsbestuur van Oisterwijk

inv. nr. 1

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH)

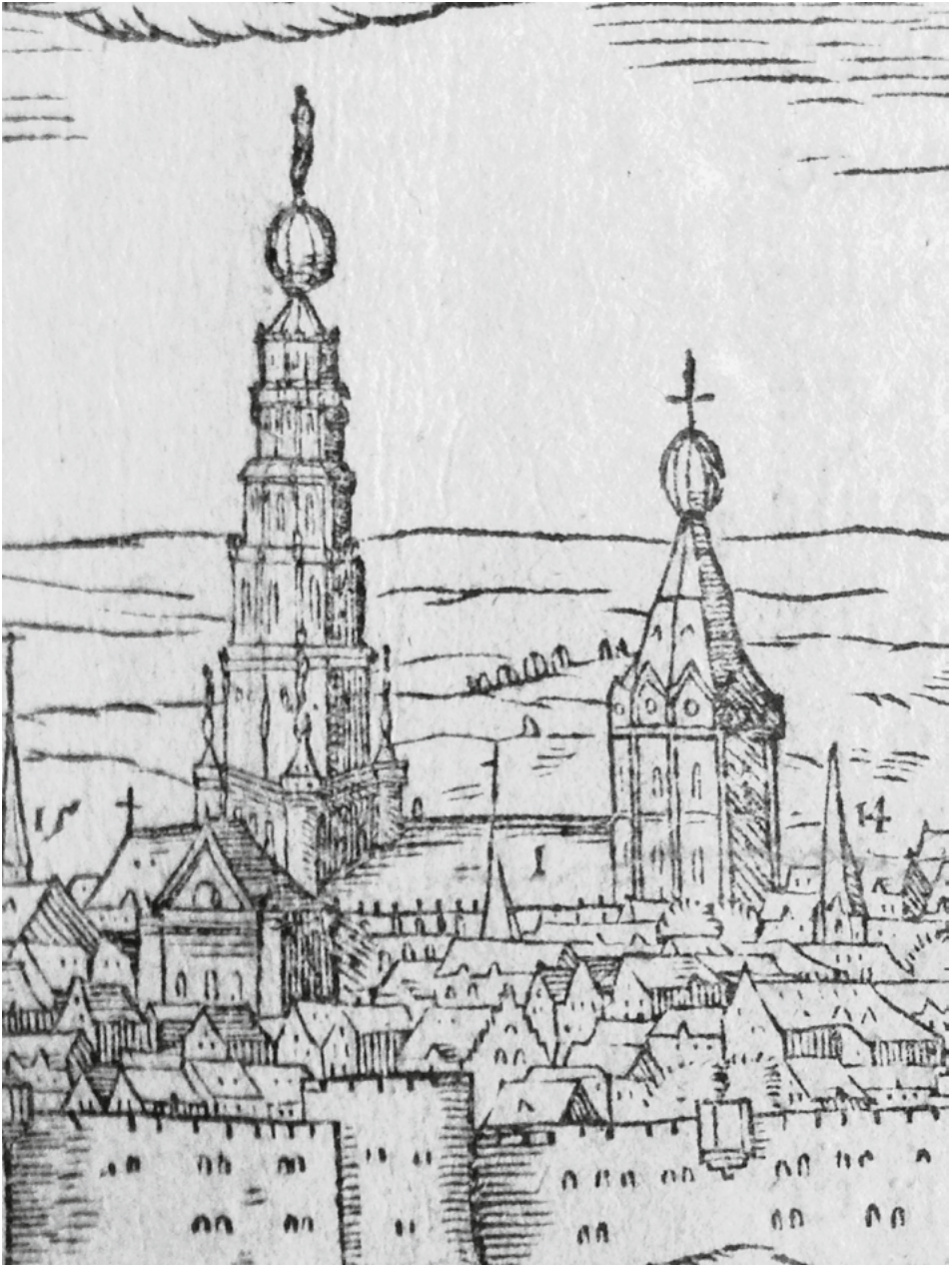
Oud Rechterlijk Archief 's-Hertogenbosch

inv. nrs. 1187 en 1189

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adriaenssen, L. F. W., *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit* (Hilvarenbeek 1987).
- Adriaenssen, L. F. W., *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2008).
- Asseldonk, M. van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- Bakker, W. de, en G. Berkelmans, *Den arme gegeven. De oudste registers van de Tafel van de H. Geest van Oisterwijk* (Oisterwijk 2002).
- Berkelmans, G., 'Jaargetijden en maandstonen gesticht in de kerk van Oisterwijk in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw', in: L. F. W. Adriaenssen (red.), *Welpen van de Brabantse Leeuw: genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1991) 245-264.
- Bichelaer, A. H. P. van den, *Het notariaat in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late Middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- Bijsterveld, A.-J., *Laverend tussen Kerk en wereld: de pastoors in Noord-Brabant, 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Burgers, J. W. J., *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw* (3 bdn., Leuven 1995).
- Burgers, J. W. J., E. C. Dijkhof en J. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D. de Boer e.a. (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 191-211.
- Caenegem, R. van, *Royal writs in England from the conquest to Glanvill: studies in the early history of the common law* (Londen 1959).
- Camps, H. P. H. (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I De Meierij van 's-Hertogenbosch* (met de heerlijkheid Gemert) (2 bdn. 's-Gravenhage 1979).
- Cerutti, F. F. X., 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen', *Varia Historica Brabantica* 3 ('s-Hertogenbosch 1969) 47-88.
- Christaller, W., *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen* (Darmstadt 1968).
- Coopmans, J., 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629', *Bijdragen tot de geschiedenis* 28 (1975) 73-116.
- Dijkhof, E. C., *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325* (2 bdn., Leuven 2003).
- Fasel, W., *Inventaris van het Administratief Archief van de Gemeente Oisterwijk* (1230) 1390-1921 (1930) (Oisterwijk 1992).
- Franken, J., A. van den Oord en W. de Bakker, *Oisterwijk, een geschiedenis van meer dan 800 jaar* (Oisterwijk 2013).
- Jacobs, B. C. M., *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen 1986).
- Jacobs, B. C. M., en G. J. W. Steijns, 'Recht en rechtspraak in Tilburg, 1342-1803', in: B. C. M. Jacobs en P. L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid. Derde Colloquium Raad van Brabant. Tilburg, 30 en 31 januari 1993*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 7 (Assen 1994) 217-245.
- Jansen, H. P. H., *Landbouwopacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955).

- Korvezee, E., *Inventarissen van de archieven van de particuliere verzamelingen: Becx; Van Cooth; Van Engelen van Strijen; Hultman; Van der Fosse en Van den Bogaerde; de Oude Schouwe-Santvoort, Erfsecretarie Maasland* ('s-Hertogenbosch 1975).
- Kruisheer, J., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 bdn., 's-Gravenhage 1971).
- Maarschalkerweerd, P. C. B., 'Het Helmondse schepenprotocol 1397-1400', *De Vlasbloem: historisch jaarboek voor Helmond* 8 (1987) 91-108.
- Marsilje, J., 'Het Haarlemse klerkambt in de 15e eeuw', in: D. de Boer en J. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 182-196.
- Mostert, M., 'Forgery and trust', in: P. Schulte e.a. (red.), *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 13 (Turnhout 2008) 37-59.
- Mostert, M., *A Bibliography of Works on Medieval Communication*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 2 (Turnhout 2012).
- Prevenier, W., 'Avant propos', in: W. Blockmans en Th. de Hemptinne (red.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge* (Leuven 2000) IX-XI.
- Prevenier, W., *De oorkonden van de graven van Vlaanderen, 1191-aanvang 1206* (3 bdn., Brussel 1964-1971). *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série: 1506-1700* (10 bdn. Brussel 1893-1978).
- Sanders, J. G. M., W. A. van Ham en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding* (Den Bosch en Hilversum 1996).
- Steensel, A. van, 'The emergence of an administrative apparatus in the Dutch towns of Haarlem and Leiden during the late medieval and early modern periods, circa 1430-1570', in: M. van der Heyden e.a. (red.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 42-61.
- Synghel, G. van, 'Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': *de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Uytven, R. van, 'De kern van een dynastieke federatie', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle en Leuven 2004) 213-234.
- Uytven, R. van, 'Het gewicht van de goede steden', in: R. van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle en Leuven 2004) 118-125.
- Uytven, R. van, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *Publications de la Section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg* 108 (1992) 65-84.
- Uytven, R. van, 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 188-253.
- Vermeer, M., 'Gescreven tOesterwijk' *The town secretariat of Oisterwijk* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2015).
- Verrett, Ch., en W. Juten, 'Noordbrabantsche zegels', *Taxandria* 10 (1903) 73-80.
- Zanden, J. L. van, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective, 1000-1800* (Leiden 2009).
- Zuijderduijn, C. J., *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, State Formation and Private Investment in Holland* (Leiden 2009).

De Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch. Detail van een houtsnede, gepubliceerd in Lodovico Guicciardini, *Discritione di tutti i Paesi Bassi* (Antwerpen 1567 en 1568)

Jan Sanders

Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch en zijn rechten als pastoor, 1412-1559

Het kapittel van 's-Hertogenbosch is relatief laat gesticht. Binnen het bisdom Luik, waartoe de stad behoorde, dateert het oudste kapittel al van voor het jaar 1000. In de Meierij van 's-Hertogenbosch ontstonden de vroegste kapittels in de elfde eeuw of kort daarna. De oudste zijn die van Alem, Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek.

Het Bossche kapittel van Sint-Jan werd in 1366 gevestigd in de kerk van de parochie Sint-Jan, die afhing van de parochie van Sint-Salvator in Orthen. Oorspronkelijk bezat het kapittel geen parochierechten. Nadat het de parochierechten van Orthen-Den Bosch verworven had, moest het zijn rechten veiligstellen toen andere instellingen ze vanuit gegroeide verhoudingen claimden. In de decennia daarna werden nog meer parochies aan het bezit toegevoegd. Rond het derde kwart van de vijftiende eeuw 'verkleosterden' vele geestelijke instellingen in de stad met als gevolg dat deze nieuwe organisaties losser van de parochie kwamen te staan en daarmee inkomstenondermijnend konden werken.

In dit artikel gaan we na welke kenmerken het kapittel bij aanvang bezat en hoe bijzonder dit kapittel was in het licht van andere kapittels in het noorden van het bisdom Luik en de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch. Tevens zoeken we een verklaring voor de incorporatie van de eerste parochie in 1412/1413, die van Orthen-Den Bosch, en onderzoeken we de houding van de hertog in dit proces. Wat waren de achterliggende drijfveren van het kapittel om voort te gaan met dergelijke verwervingen en waarom koos het hiervoor bepaalde parochies uit? Ten slotte gaan we in op de wijze waarop het kapittel directe zeggenschap verwierf over deze parochies en hoe het zijn rechten verdedigde in geval van betwisting door bestaande gemeenschappen die een taak in de zielzorg voor zich weggelegd zagen, en door nieuwe, dan wel zich vernieuwende, religieuze gemeenschappen binnen de parochies.

In 1559 veranderde de situatie voor het bisdom en het kapittel: 's-Hertogenbosch werd een bisschopsstad en het collegiale kapittel veranderde in een kathedraal kapittel, waardoor het voortaan onder rechtstreekse controle van de bisschop stond. De parochie 's-Hertogenbosch werd tien jaar later opgedeeld in vijf parochies.

De kerkelijke organisatie in het bisdom Luik

In de rooms-katholieke kerkelijke organisatie vormde de parochie de basiseenheid. Centrum van de parochie was de kerk. Daaromheen woonden de parochianen, de gelovigen, die de kerk gebruikten als plaats voor de vieringen van de erediensten en als plaats waar ze de kerkelijke sacramenten ontvingen, zoals doop, vormsel en huwelijk. Uiteindelijk werden ze er in de regel begraven, tenzij ze nadrukkelijk te kennen gaven elders, bijvoorbeeld

in een klooster, hun begraafplaats te kiezen. De pastoor was de geestelijke leider van de parochie. Het kerkgebouw werd door de parochiegemeenschap onderhouden via de kerkmeesters. Ook de armenzorg was parochieel geregeld. Heilige Geestmeesters of armmeesters waren vanuit de kerkelijke organisatie ontstaan, al ressorteerden zij op den duur volledig onder het burgerlijke bestuur. Het kleine aantal kerken zorgde oorspronkelijk voor uitgestrekte parochies. Vanaf de twaalfde eeuw krijgen we meer zicht op de parochie-indeling en begint een proces van consolidatie, gevolgd door afsplitsingen van kleinere eenheden.

Vanuit de parochies liep een lijn hogerop de organisatie in naar de bisdommen, aartsbisdommen en het centrale bestuur in Rome. Het huidige Noord-Brabant viel grotendeels onder het bisdom Luik en daarbinnen onder het aartsdiakonaat Kempenland (*Campinia*), een van de zeven aartsdiakonaten van het bisdom tot 1559.¹ Het aartsdiakonaat was opgedeeld in dekenaten. Ieder dekenaat omvatte een aantal parochies. De kloosters binnen het bisdom hadden veelal hun eigen organisatie, buiten het bisdom om.

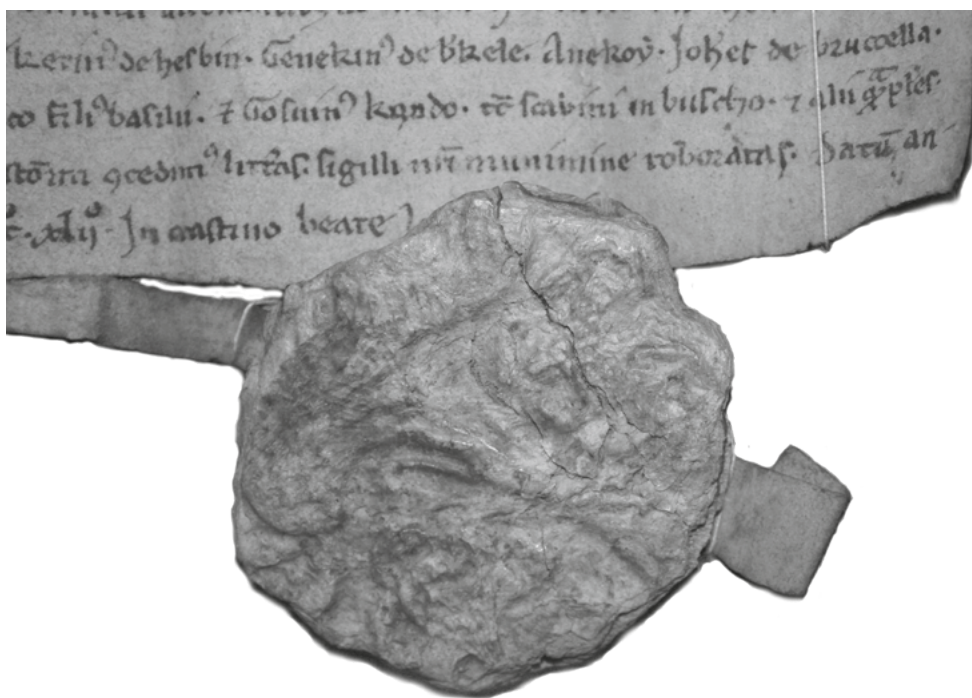
De kerken en parochies waren gesticht door de bisschop, kloosters of lokale heren. Deze stichters hadden daarmee het patronaatsrecht verkregen: het recht de pastoor voor te dragen aan de bisschop en hem van inkomsten te voorzien (presentatie- en collatierecht). Dit recht was interessant vanuit het oogpunt van inkomens- en machtspolitiek. Aan het patronaatsrecht waren namelijk veelal tiendrechten gekoppeld. Het was daarmee een begeerlijk goed. Het bezit van de tiend gaf de tiendheffer namelijk het recht in principe een tiende deel van de oogst aan landbouwproducten en van de aangroei van de veestapel op te eisen. Omdat dit in natura plaatsvond, werd de opbrengst niet beïnvloed door inflatie, iets waar de waarde van vastgelegde geldelijke inkomsten juist sterk aan onderhevig was. Bij een door ontginningen uitdijend landbouwareaal en de toepassing van betere teelttechnieken werden deze inkomsten per hectare steeds hoger. Bezit van deze tiendrechten gaf dus grote financiële voordelen. Daarbij kwam dat de bezitter van het patronaatsrecht de mogelijkheid had zijn familieleden en gunstelingen met het pastoorsambt (en de daarbij behorende inkomsten) te laten bekleden. Hierdoor kon hij zijn vertrouwelingen in invloedrijke posities manoeuvreren. Dat het geestelijk welzijn van de parochianen ondergeschikt kon zijn aan zijn persoonlijke belangen behoeft geen nadere uitleg.

De pastoors (*persona, curatus, investitus*) hoefden bovendien de lasten van het pastoorsambt niet zelf te dragen. Soms oefenden ze zelf de zielzorg in hun parochie uit, veelal lieten ze dit werk echter over aan een plaatsvervanger: de vicaris of vice-cureit. De bisschop of, als afgeleide macht, zijn aartsdiaken dan wel de landdeken, was bevoegd de parochie aan de gepresenteerde pastoor toe te wijzen en daarna opdracht te geven aan een plaatselijke kerkelijke ambtsdrager de nieuwe pastoor daadwerkelijk in het bezit van zijn parochie te stellen: de admissie en institutie of installatie.

De zielzorgende vicaris leefde van de inkomsten die hij ontving van de officiële pastoor. Laatstgenoemde beschikte via zijn patroon over de rechten die aan het pastoorsambt verbonden waren. Hoewel dit lokaal kon verschillen maakten een hoeve als ambtswoning en tienden daarvan in de regel het belangrijkste onderdeel uit. Daarnaast had de vicaris incidentele inkomsten, bijvoorbeeld uit doop- en begraafrechten (*jura stolae*), offergaven (*oblaciones altaris*) en de eerste missen van priesters in de parochiekerk. Naast de dienstdoende pastoor, aan wie de zielzorg was toevertrouwd, waren in de kerk vaak priesters te vinden die aangesteld waren aan een altaar, waaraan ze missen dienden op te dragen. Daarvoor ontvingen deze personen, ook vicarissen geheten maar zonder zielzorg, inkomsten die ze trokken uit de goederen die de stichter van het altaar beschikbaar gesteld had.

De parochie Orthen-'s-Hertogenbosch

De stad 's-Hertogenbosch was vanaf de twaalfde eeuw gevormd op het eigen goed van de hertog van Brabant, nabij het dorp Orthen. Ze was door hem gesticht met economische, militair-strategische en politieke motieven. Ze was de meest noordelijk gelegen stad van het hertogdom Brabant en als vooruitgeschoven post door de hertog kort voor 1200 van stadsrechten voorzien om handel en nijverheid te bevorderen. Gunstig gelegen aan de samenvloeiing van Dommel en Aa, bood de stad haar inwoners een beschermde plek voor handel en nijverheid. Een op deze rivieren aansluitend stelsel van waterwegen in de stad verschaftte een nuttige infrastructuur. Via de Dieze had ze in noordelijke richting direct toegang tot de Maas. Deze strategische ligging gaf de hertog de mogelijkheid de noordelijke grens van zijn hertogdom ermee te beschermen. De stad diende hem bovendien als steunpunt om de Meierij te beheersen.

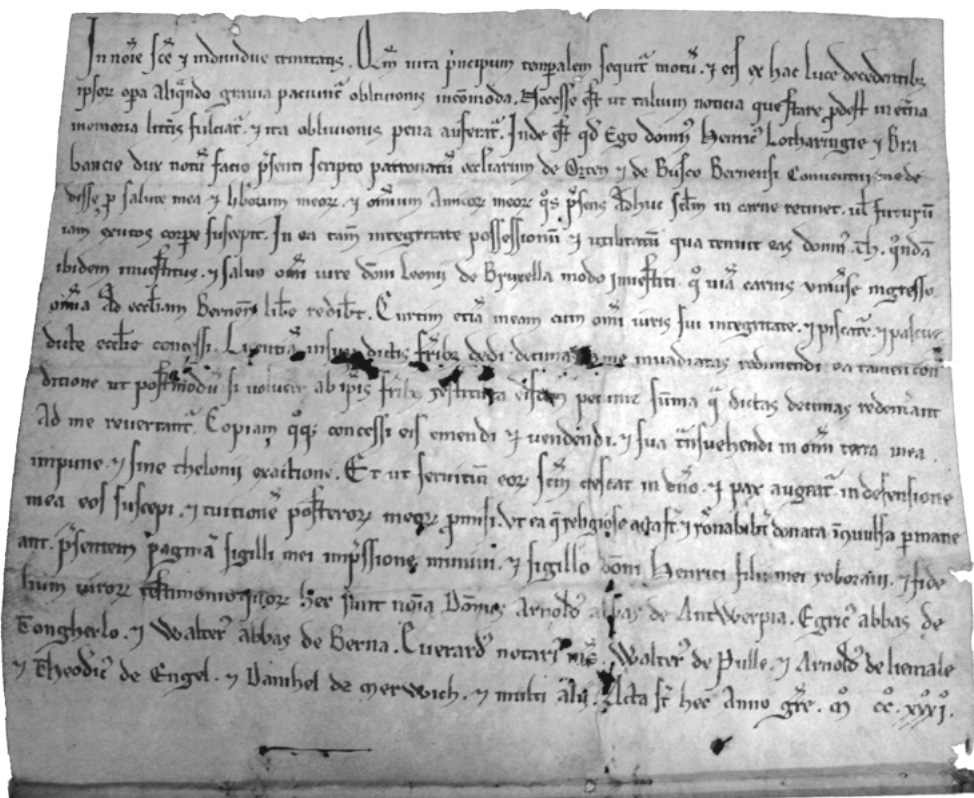
Niet het mooiste, wel het oudst bewaarde stadszegel van 's-Hertogenbosch, 1242 (AAB, inv. nr. IXB1)

Deze stedelingen hadden ook behoefte aan geestelijke verzorging. Parochieel hoorde de stad onder het veel oudere Orthen. De nieuwe stad was gesticht binnen de grenzen van die parochie. De kerk in Orthen stond op flinke afstand van de stad. Om die reden ontwikkelden zich in of bij 's-Hertogenbosch een of meer cultusplaatsen waar de Bosschenaren terecht konden voor hun meer dagelijkse godsdienstige behoeften. De belangrijkste bidplaats van de stad werd de Sint-Janskerk. Ze werd gebouwd buiten de oudste stadsomwalling. Vermoedelijk werd ze voor het eerst vermeld in 1222 of 1223, toen hertog Hendrik I van Brabant een aantal

¹ Zie voor de kerkelijk-institutionele situatie in het bisdom Luik: Bijsterveld, *Laverend*, 27-60.

goederen aan de aartsbisschop van Keulen opdroeg, met uitzondering van zijn hof en het terrein van de kerk, en ze vervolgens van hem in leen terug ontving.² Deze kerk ontwikkelde zich zo sterk dat de kerk in Den Bosch een dochterkerk werd van de parochie Orthen en de pastoor van Orthen zich pastoor van de canoniek verenigde parochies Orthen en Den Bosch kon gaan noemen. Kerkrechtelijk bleef de parochie 's-Hertogenbosch afhankelijk van en onderhorig aan de pastoor van Orthen. Onder de Bossche parochie ressorteerde naast de stad ook het vrijdom (Deuteren, Hintham en Den Dungen).

Het patronaatsrecht van de kerken van Orthen en Den Bosch behoorde toe aan de heer, de hertog van Brabant. Hertog Hendrik I schonk het in 1231 of 1232 (toen waren er blijkbaar twee kerkgebouwen) aan de premonstratenzerabdij van Berne ten noordoosten van Heusden. De norbertijnen moesten bij deze schenking het bezit en gebruik van die kerken door de voormalige pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch, Theodericus, en de pastoor van dat moment, Leonius de Bruxella, respecteren. De tienden (hoewel toen verpand) hoorden erbij, evenals een hof (*curtis*), visrechten en weilanden.³ Het is onbekend wie de abdij na het overlijden van of de vrijwillige afstand door Leonius als nieuwe *investitus* voorgedragen heeft aan de aartsdiaken. Mogelijk is de vermelding uit deze tijd van twee priesters van Den Bosch in het necrologium van de abdij een aanwijzing voor pastorale activiteiten van Berne daar.⁴ De abdijsleden zelf waren nog niet actief in de zielzorg.⁵

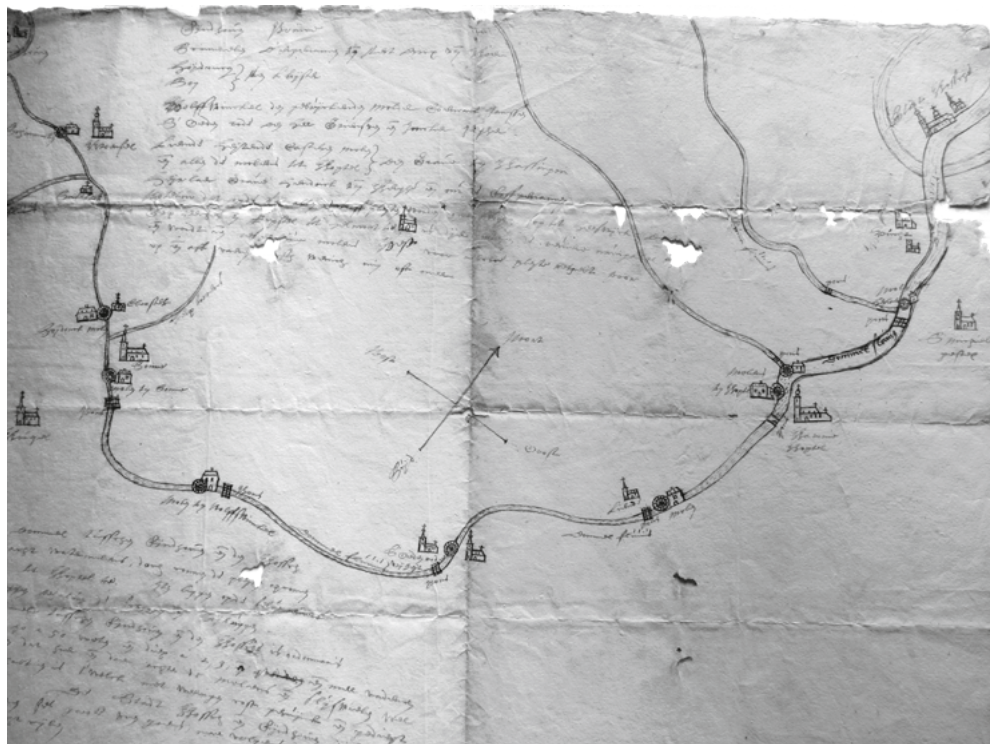

Akte waarbij de Abdij van Berne bij Heusden de patronaatsrechten krijgt van de kerken van Orthen en 's-Hertogenbosch (AAB, inv. nr. IIC1a)

De voordracht van seculiere priesters (priesters die niet tot een klooster behoren) door de abdij ging gepaard met de exploitatie van de goederen in Orthen-Den Bosch. De vermelding van een zekere Thomas, proost (*praepositus*) van Orthen, in het necrologium van de abdij wijst hierop. Het gaat hier niet om een biechtvader van de Zusters van Orthen, zoals de uitgever ervan meende.⁶ Een Thomas in die functie is niet bekend, de benaming *praepositus* voor een biechtvader van die zusters is ongebruikelijk en zijn vermelding staat in de oudste lagen van het necrologium. Proost in de betekenis van beheerder van een goederencomplex, een uithof, in dit geval van norbertijnen, ligt meer voor de hand. Een relatie met de schenking van 1231-1232 kan daarom verondersteld worden: Thomas als proost van de proosdij Orthen.

Deze schenking was na de uithof Bernheze te Heeswijk en Dinther, ongeveer dertig jaar tevoren verkregen, de tweede uithof van Berne in de Meierij. Een dergelijk uithof kon als overslagplaats bij een handelscentrum van groot nut zijn en was daarom voor de hertog welkom en voor de abdij van belang.⁷ Het is onbekend wat precies behoorde bij de uithof Orthen. Van de uithof van de norbertijnenpriorij van Postel, die rond 1250 bij 's-Hertogenbosch een aanvang nam, is wat meer bekend. Die lag tussen de oude stadsmuur en de Dommel.⁸ Deze ligging bood transportmogelijkheden via die rivier. Voor Berne lijkt de Aa interessanter. Deze rivier liep toen via het deel van de huidige Groote Stroom dat nu parallel loopt aan de Hinthamerstraat, tot aan de oude haven aan de Markt.⁹ Vermoedelijk was de uithof Orthen meer op die kant van de stad georiënteerd. Via de Aa konden immers goederen getransporteerd worden tussen de uithof Bernheze en de Bossche markt.¹⁰ Een koppeling van deze uithof met het oudste refugiehuis van de Abdij van Berne, net buiten de oude stadsomwalling (Achter het stadhuis 14-20), past goed in dit beeld.¹¹ Mogelijk werd van hieruit de proosdij bestuurd met de Aa én de Dommel binnen direct bereik.

- 2 Camps, *ONBI*, 190-192 nr. 123 d.d. 1222 [april 3 – 1223 april 22]. Het gaat onder meer om zijn allodium Orthen met Den Bosch en alle toebehoren '*excepta curia sua et atrio ecclesie*', dus met uitzondering van zijn hof en het terrein van de kerk. 'Atrium' moet hier worden opgevat als het directe rechtsgebied van het kerkhof (vergelijk de plaats van handeling in 1372: '*in Buscoducis, in atrio capelle Sancte Crucis, ante domum inhabitationis dicti Johannis [de Os]*' en in 1376: '*in Buscoducis, in atrio prope turrim Sancti Johannis*': Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2 nr. 258.1 en 81.3, en de Middelnederlandse vertaling ervan als 'hof', 'veurhof' en 'vrijd-hoof': C. Kiliaen, *Etymologicum Teutonicæ Linguae*). Om welke kerk het gaat wordt niet aangegeven: de Orthense (het minst waarschijnlijk) of de Bossche. In het geval dat de Bossche bedoeld is, kan het gaan om een bidplaats binnen de oudste omwalling, dan wel het terrein van de huidige Sint-Jan. Tevens is onduidelijk of er al een gebouw stond. Twijfels of het gebied van de huidige Sint-Jan bedoeld is, worden uitgesproken door Steurs, *Naissance d'une région*, 366-367 en Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 55 en 131 noot 10. De Bossche kroniekschrijver Molijs houdt het op het terrein van de toekomstige Sint-Jan (Molijs, *Kroniek*, 142).
- 3 Camps, *ONBI*, 234-235 nr. 159 d.d. 1231 [maart 21 – 1232 april 10].
- 4 Zegebertus '*sacerdos de Busco Ducis*' (na 1238/1239) en Everardus '*sacerdos de Busco*' (voor 1285), naar analogie van de vermelding in het necrologium van Wilhelmus '*sacerdos de Pijnacker*' in verband met de parochie Pijnacker waarvan de norbertinessen van Koningsveld het patronaatsrecht bezaten: Van der Velden, *Necrologium*, 39, 67 en 85. Een Zegebertus was bedienaar van een altaar in de Sint-Jan in 1309: Camps, *ONBI*, 953-954 nr. 786 d.d. 1309 september 10.
- 5 Met de verwerving van het patronaatsrecht van Orthen-Den Bosch zette de abdij een reeks verwervingen van patronaatsrechten in. Kort na Orthen-Den Bosch kreeg de abdij de parochie Berlicum (voorbereid in 1237, geëffectueerd in 1240: Camps, *ONBI*, 262-262 en 269-270 nr. 182 d.d. 1237 maart 26 en nr 190 d.d. 1240 juni 15. In het begin plaatste de abdij er geen abbdijleden als pastoor. Het bezit van het patronaatsrecht van de parochie Herpt vanaf 1247 leverde daar ook geen zielzorgende norbertijn op. Een teken van de overgang van een contemplatieve naar een zielzorgende abdij treffen we eerst aan bij de patronaatsrechten van de abdij over Heeswijk vanaf 1284/1285 (waar ze sinds 1196 de uithof Bernheze bezaten) en over Vlijmen-Engelen, Hedikhuizen en Oudheusden vanaf 1285, dicht bij hun abdij. Daar zetten ze meteen en permanent norbertijnen als pastoor in. Ook andere norbertijnenabbdijen kenden een dergelijke ontwikkeling: Ardura, *The Order of Prémontré*, 50-51; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 65.
- 6 Van der Velden, *Necrologium*, 94.
- 7 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 287; Van Bavel, 'De stadshoven', 14-16; Van Bavel, 'Schakels'.
- 8 Janssen en Zoetbrood, 'De Uithof', 76; De Vries, 'De dendrochronologische datering', 104-105; Van Drunen, 'Een speurtocht', 74.
- 9 Janssen, 's-Hertogenbosch, een novum oppidum', 112-113.
- 10 Opgravingen op het oude Sint-Janskerkhof wijzen op belangrijke landbouwactiviteiten ter plaatse tot circa 1275 toen een verstedelijking aanving: Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 54-94; Van Haaster, 'Plantaardige en dierlijke resten', 141-147.
- 11 Het grote terrein waarop het eerste refugiehuis van de abdij stond, lag tussen het Lombartstraatje en de Verwerstroom: Van Drunen, 'Een speurtocht', 74.

De Dommel tussen Eindhoven en 's-Hertogenbosch, met ingetekend de bruggen en watermolens (Archief Abdi van Postel, digitaal: BHIC, 2114 Abdi van Postel, inv. nr. 28 abdi-kaarten)

Het patronaatsrecht keerde korte tijd later terug bij de hertog. Of de economische exploitatie door de abdi van Berne ook stopte, is onbekend.¹² Mogelijk verstedelijkte het gebied van de uithof. In november 1270 schonk hertog Jan I het patronaatsrecht van Orthen-'s-Hertogenbosch aan de dominicanessen van Hertoginnedal te Oudergem bij Brussel voor het zielenheil van zijn vader hertog Hendrik III en wegens devotie van zijn toen nog levende moeder Aleidis. Zij had het klooster kort tevoren, in 1262, gesticht.¹³ Diende de afstand van haar rechten in 1267 op het bos van Baest onder Oostelbeers aan de abdi van Berne als compensatie voor dit verlies?¹⁴ Het patronaatsrecht van dit strategisch gelegen gebied was in de hertogelijke politiek interessant genoeg om het terug te nemen van de Hollandse abdi Berne en in handen te brengen van een Brabants klooster waarop de hertog direct invloed kon uitoefenen. De zusters van Hertoginnedal behielden dit recht tot 1412.

De overgang van het patronaatsrecht in 1270 en een conflict met de begijnen in 1274 duiden op een afronding rond die tijd van de definitieve vestiging van een parochiekerk voor de Bosschenaren buiten de eerste omwalling, tegen het beginhof aan.¹⁵ De datering van de oudste delen van de kerktoren, circa 1250-circa 1260, onlangs bijgesteld naar 1240-1250, komen overeen met deze gedachte.¹⁶ Archeologische opgravingen geven een ophoging van dit gebied vanaf die tijd te zien. De aangetroffen delen van de immunitetsmuur rondom de kerk worden op circa 1275 gedateerd.¹⁷ De uitleg van de stad maakte de vestiging van de Bossche parochiekerk in dit nieuwe stedelijke gebied mogelijk. Vanaf het eind van de dertiende eeuw werd dit terrein ommuurd. De hertog had zijn *curia* juist buiten de oude

stadsmuur aan de Hinthamerstraat gevestigd. Midden in deze uitbreidingswijk van de stad overvleugelde de nieuwe parochiekerk, waarvan de patroonheilige Sint-Jan voor het eerst vermeld wordt in 1274,¹⁸ al snel de kleine Orthense kerk.

De vorming van kapittels

In de wildgroei van geestelijken in de christelijke wereld van West-Europa die groeps-gewijs al dan niet volgens een bepaalde regel leefden, werd structuur aangebracht rond het jaar 800. Keizer Lodewijk de Vrome schreef in 816 een scherpe verdeling in twee groepen voor. Enerzijds waren er de geestelijken die zich terugtrokken uit de wereld. Zij werden verplicht de Regel van Sint-Benedictus te volgen die aan de basis ligt van het West-Europese kloosterleven. Andere geestelijken bleven in de wereld. Zij dienden de Regel van Augustinus te volgen, zoals die rond 765 was aangepast door Chrodegang van Metz (*Regula Canonicorum*). Omdat deze regel op het Concilie van Aken in 816 werd voorgeschreven aan deze tweede groep geestelijken heet ze ook wel de Akense regel. De laatstgenoemde geestelijken zonderden zich niet af van de wereld, waren verbonden aan een kerk, leefden gemeenschappelijk, legden geen geloften af en konden daarom beschikken over privébezit. Ze vierden hun dagelijkse getijden en gemeenschappelijke mis in de kerk waaraan ze verbonden waren, en waren niet belast met zielzorg. De slechte naleving en verslapping van de regeltucht uitten zich na enkele eeuwen onder meer in het loslaten van het gemeenschappelijke leven: de leden gingen in afzonderlijke huizen bij de kerk wonen. De kerkhervorming onder paus Gregorius de Grote rond 1100 leidde tot kapittels die teruggrepen op de Regel van Augustinus. Zij kozen weer voor het gemeenschappelijke leven en het verbod op privébezit en werden reguliere kapittels genoemd. Voorbeelden ervan zijn de norbertijnen en kruisheren. De kapittels die zich niet hervormden werden seculiere kapittels genoemd. Vanaf de twaalfde eeuw werd de term kapittel algemeen gebruikt. Aan het hoofd stonden oorspronkelijk meestal een deken voor de geestelijke en een proost voor de zakelijke leiding. De leden waren kanunniken. Ze leefden van hun aandeel, hun prebende, in de inkomsten die het kapittel uit zijn gezamenlijke goederen en rechten (de *mensa*) trok.

Ook in het bisdom Luik vormden zich dergelijke groepen geestelijken. De oudsten bevonden zich in de stad Luik, centrum van het diocees. Rond het jaar 1000 groeide het aantal kapittels er van twee naar acht. Het kapittel, verbonden aan de bisschopskerk, het kapittel van Sint-Lambertus, was het kathedraal kapittel, de overige waren zogenoemde secundaire of collegiale kapittels. De oudste kapittels in het aartsdiakonaat Kempenland zijn vrijwel alle ontstaan in het kader van consolidering van de macht van de keizer of bisschop. Ze stonden

12 De omzetting van de agrarische uithof naar een stadshof zonder landbouwexploitatie, zoals in het geval van de Postelse uithof aangetoond is (Janssen en Zoetbrood, 'De Uithof', 76), kan ook voor Berne opgeld gedaan hebben.

13 Camps, *ONBI*, 417 nr. 327 d.d. 1270 november (vóór 21), slechts bekend uit een zeventiende-eeuwse notitie. Deze schenking werd bevestigd in 1290: Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 237-238. De bevestiging is niet opgenomen in *ONBI*.

14 Camps, *ONBI*, 392-393 nr. 309 d.d. 1267 juli 28.

15 Het conflict met de beginnen werd officieel opgelost op 6 juli 1274: Camps, *ONBI*, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6. Drie maanden tevoren, op 30 maart, verklaarde het voltallige schepencollege van 's-Hertogenbosch de laatste wilsverklaring van Willem van Gent omtrent een schenking te zullen uitvoeren. Er stonden toen (en al ten tijde van het opmaken van het testament) vier altaren in de kerk waaraan vier priesters verbonden waren, een zeer bescheiden geheel: Camps, *ONBI*, 431-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30. Deze vier priesters werden in 1311 aangeduid als de vier oude priesters van de Sint-Jan: Camps, *ONBI*, 1025 nr. 838 d.d. 1311 april 23. Kerk- en Heilige Geestmeesters van de Sint-Jan worden pas in 1295 voor het eerst vermeld.

16 Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 419; Glaudemans, *De Sint-Jan*, 38-42.

17 Van de Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek', 69 en 73.

18 Camps, *ONBI*, 431-434 nr. 343 d.d. 1274 maart 30.

los van de parochiekerk en werden bijna altijd gevestigd in een plaats waar de relieken van een heilige werden vereerd. Door hun aanwezigheid gaven ze aanzien aan hun kerken, door hun officie verrijkten ze de eredienst. Bovendien legitimeerden ze de macht van hun stichter. Hij kon ze inzetten in zijn bestuur en administratie en in het onderwijs. Ten slotte was het kapittel voor hem een middel om zijn gunstelingen te belonen met een plaats in dit college. Als stichter had hij immers het begevensrecht.¹⁹

De opkomende regionale aristocratie kopieerde deze strategie vanaf de elfde eeuw. Gesticht door de lokale machthebber in een kader van een heiligencultus, meestal een lokale heilige, versterkten ze zijn grip op het gebied. Gevestigd in de burchtkapel, die tevens dienst deed als grafkapel, kon het kapittel geestelijk waken over de dynastie van de heerser. Zo werden deze instellingen een middel tot legitimatie en bestendiging van zijn macht. In het noorden van het bisdom behoorden de kapittels van Alem, Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek tot dit type. Qua omvang waren deze kapittels niet te vergelijken met de oude kapittels in Tongeren, Maastricht of Luik, die ontstaan waren in bisschoppelijke vestigingsplaatsen. De oorsprong van deze oude Meierij-kapittels uit de elfde of twaalfde eeuw ligt bij lokale machthebbers. Ze zijn respectievelijk verbonden aan de relieken van Sint Odrada, Sint Oda en Sint Bugisis (de vader van Sint Odulphus). Het kapittel van Hilvarenbeek moest het

zonder heilige stellen. In Sint-Oedenrode stond de kapittelkerk bij de burcht aan de ene kant van de Dommel, de parochiekerk stond in Eerschot aan de andere kant. De hertog gebruikte deze kapittels later bij de uitbouw van zijn macht in de Meierij. Al voor 1300 had hij er zich een machtspositie in verworven. Van het kapittel van Sint-Oedenrode kon hij alle prebenden vergeven. De heren van Oirschot en Hilvarenbeek had hij gedwongen hun benoemingsrecht met hem te delen.²⁰

De knoptoren, voormalige parochiekerk van Sint-Oedenrode in Eerschot. Foto: Jospé Arnhem (BHIC, *Fotoverzameling*, 1669-002834)

Het kapittel van Sint-Jan

's-Hertogenbosch was in de veertiende eeuw steeds welvarender geworden. De stad ontwikkelde zich tot bestuurlijk en administratief centrum van de Meierij, een van de vier kwartieren van het hertogdom. Het zelfbewustzijn van haar burgers nam toe. De eerste drie hoofdsteden van het hertogdom (Leuven, Brussel en Antwerpen) hadden al enkele eeuwen hun kapittel. Een eigen kapittel in de Sint-Janskerk, die de moederkerk van Orthen ontgroeide was, zou niet misstaan. De stad zou eer en aanzien verwerven met een dergelijk college binnen zijn muren. Religie en onderwijs zouden er wél bij varen, de snel voortschrijdende verschriftelijking in de stad had er behoefte aan.²¹ De hertogin, Johanna van Brabant, en haar echtgenoot Wenceslaus van Luxemburg zullen er meer dan welwillend tegenover gestaan hebben.

In 20 januari 1366 richtte de Luikse bisschop Jan van Arkel met instemming van Adam die Lu, pastoor van de parochies Orthen en 's-Hertogenbosch, een kapittel van dertig kanunniken op in de Sint-Jan. Het was hiermee kleiner dan de oude kapitels van Luik (veertig tot zestig kanunniken) of het Sint-Servaaskapittel van Maastricht (veertig kanunniken), maar verreweg het grootste in de Meierij. Binnen de hoofdsteden van het hertogdom was dit kapittel het jongste en meteen het grootste.²² Deze heren hadden vanuit deze functie niets van doen met zielzorg. Die was en bleef een zaak van pastoor Adam die Lu persoonlijk, die tevens als eerste deken van het kapittel fungeerde. De zielzorger in de Sint-Jan (Adam zelf of een plaatsvervanger) moest natuurlijk concessies doen aan dit college. De dertig kanunniken waren voorheen vicarissen, verbonden aan de altaren in de kerk. Samen met de pastoor hadden zij de aanvraag bij de bisschop ingediend. Hun opwaardering betekende dat de zielzorger beduidend minder grip op 'zijn' kerk had. Hij moest dit gebouw voortaan delen met het nieuwe college en genoeg nemen met een tweederangspositie. De bisschop regelde de onderlinge verhouding statutair.²³ De nieuwe kanunniken hadden geld over voor hun statusverhoging. Ze beloofden op 27 januari aan Coenraad van Driel, zegelaar van de aartsdiaken van Kempenland, ten behoeve van de aartsdiaken 250 gouden rozenmottoenen te betalen en rond diezelfde tijd aan Gerard van Uden, zegelaar van de bisschop, voor laatstgenoemde hetzelfde bedrag als dank voor hun arbeid ten behoeve van de verheffing van de Sint-Jan tot kapittelkerk.²⁴

Opvallend is het ontbreken van een compensatieregeling met de priorin van Oudergem, die het patronaatsrecht voor de pastoor behield. Ze moest zich deze ingreep in 'haar' kerk laten welgevalen. We merken niets van tegenstand van de families of personen die de

19 Bijsterveld, 'De oorsprong van de oudste kapitels', 206-221; Bijsterveld, 'Bisdommen, kapitels, kloosters', 224-245 en 255-256.

20 Bijsterveld, 'De oorsprong van de oudste kapitels', 212-214; Bijsterveld, 'De stichting van kerk en kapittel', 132-133. Het Oirschotse kapittel telde elf leden, die van Sint-Oedenrode en Hilvarenbeek ieder negen.

21 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, 126-132; Van Synghel, *Actum*, 53-60. Naast het notariaat en stadssecretariaat bestonden vanaf de stichting van het kapittel nauwe banden met de in 1318 gestichte Lieve-Vrouwe-Broederschap. De familie De Mierde is hiervan een sprekend voorbeeld: Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1 nr. 264 en Van Synghel, *Actum*, 284-287. Aan het altaar van de broederschap waren drie kanunniken verbonden.

22 Leuven 1015, 28 zetels; Brussel 1047(?), 22 zetels; Antwerpen 1124, 24 zetels. Ook het Antwerpse kapittel was voortgekomen uit priester-prebenden.

23 Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica*, 1356-1358. Alle ambten in de kerk behoefden goedkeuring van het kapittel; het hoogkoor was voortaan voorbehouden aan het kapittel; de pastoor moest zijn werkzaamheden verrichten aan het altaar van de Zielenmis of een ander altaar; als de kanunniken hun getijden zongen mocht de pastoor niet hardop zingen. Er waren op het moment van stichting geen dertig altaren aanwezig in de kerk. Aan één altaar waren namelijk soms meer vicarieën verbonden. De vier prebenden waaraan de plicht tot dagelijkse misvieringen verbonden waren, gaan mogelijk terug op de vier oude priesters en de vier altaren van de Sint-Jan die in 1274 en 1311 genoemd werden.

24 AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 1v-2r. Zie voor de carrière van Koenraad van Driel, Bosssenaar en grondlegger van het Sint-Eloysgasthuis (†25 oktober 1380): Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, III 82-83 n. 1.

vicarieën gesticht hadden. Het ligt voor de hand dat de meest vooraanstaanden uit de stad ze vroeger gesticht hadden. In de meeste gevallen zullen ze zich bij de stichting het patroonaatsrecht hebben voorbehouden om familieleden of andere gunstelingen als bedienaar naar voren te kunnen schuiven. Dit recht verviel nu aan het kapittel. Dat er desondanks een kapittel kon komen, toont aan dat de heersende groep in de stad volmondig achter de stichting stond of moest staan. Ook de rol van de hertog blijft volledig in het duister gehuld. In de stichtingsakte regelde de bisschop veel, soms tot in detail, maar hij geeft niet aan wie in de vacante plaatsen kon voorzien. Uiteraard kon de paus personen begiftigen met een kanonikaat.²⁵ Hertogin Johanna en haar echtgenoot Wenceslaus gebruikten eveneens hun rechten op dergelijke benoemingen.²⁶ Alleen uit 1394 kennen we een verzoek

van de hertog van Brabant aan de paus om een gunsteling te benoemen in het Bossche kapittel met uitzicht op een prebende.²⁷ Op basis daarvan en wegens de klaarblijkelijke instemming van de priorin van Oudergem en de gegoede Bossche burgerij vermoeden we dat de hertog *collator* (patroon van de kerk met benoemingsbevoegdheid) was en mogelijk zelf aan de wieg van het kapittel stond.²⁸ Dit is in overeenstemming met de ontstaansgeschiedenis van de veertiende- en vijftiende-eeuwse kapitels uit naburige Brabantse plaatsen: ze werden door de heer gesticht en hij beschikte bij de stichting meestal volledig over het collatierecht. Ze waren veel kleiner dan het Bossche.²⁹

Het Boterkerkje in Oirschot, gebouwd in de twaalfde eeuw, oorspronkelijk de zetel van het kapittel van Oirschot (BHIC, *Fotoverzameling*, PNB001046919)

Van een bijzondere heiligenverering was op dat moment in 's-Hertogenbosch nog geen sprake, hoewel de Mariaverering in de decennia onmiddellijk daarna sterke opgang maakte. Evenmin bestond er een speciale band met de hertogelijke dynastie, zoals die duidelijk tot uiting kwam bij de kapitels van Leuven en Brussel. Wél ligt de stichting volkomen in lijn met de vestiging, uitbouw en consolidatie van de hertogelijke macht in het noordelijke deel van het hertogdom. In de kapitels van Sint-Oedenrode, Oirschot en Hilvarenbeek had hij in de dertiende eeuw, samen met de feitelijke machtsovername, de begeving van de prebenden geheel of gedeeltelijk in handen gekregen.³⁰ Enkele decennia voor de stichting van het kapittel had hertog Jan III zijn greep op het stadsbestuur van Den Bosch versterkt. In 1336 had hij de benoeming van de schepenen aan zich getrokken en de macht van het patriciaat in het bestuur verminderd door de controle van de ambachten op de stadsfinanciën te versterken.

Toen zijn enige dochter Johanna tijdens de oorlog rondom de opvolging in 1356 van de vier hoofdsteden alleen 's-Hertogenbosch nog aan haar zijde vond, vluchtte ze daarheen. Met het verlies van Heusden en het Land van Heusden aan de Hollandse graaf werd de noordgrens van het hertogdom bij 's-Hertogenbosch ernstig verzwakt.³¹ Iedere mogelijkheid tot grotere hertogelijke invloed in en op de stad zal de hertogin aangegrepen hebben.

Het moment van stichting van het Bossche kapittel viel niet samen met andere kapittelstichtingen in het bisdom Luik. Wat dat betreft is er meer overeenkomst met het Utrechtse diocees. Vanaf de veertiende eeuw speelde de bisschop als initiatiefnemer daar vrijwel geen rol meer, maar werden de stichtingen in gang gezet door lokale wereldlijke heren of landsheren. Dicht bij 's-Hertogenbosch, in Heusden, stichtte in 1355 Mechteld, weduwe van heer Herberen van Riede, een klein kapittel in de parochiekerk. Het bestond uit vijf kanunniken. De stichteress behield de begeving van de prebenden aan zichzelf en haar familie. Heusden was op dat moment Brabants bezit. De collator van de kerk, hertog Jan III van Brabant, behield zich het recht voor de door de kanunniken te kiezen deken te benoemen.³² De Bossche situatie vertoont meer gelijkenis met de activiteiten van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren korte tijd later. Hij stichtte onder meer kapittels in Dordrecht (1367), Den Haag (1367) en Zierikzee (1378). Hij vestigde het Haagse in de hofkapel, de twee andere in bestaande parochiekerken. Dat van Zierikzee stichtte hij door de bestaande groep van acht priesters met hun prebenden in een kapittel om te zetten. Bij de vorming van deze drie kapittels werden de prebenden door hem vergeven.³³

Zolang Adam die Lu deken en pastoor was, zal het gezamenlijke gebruik van het Bossche kerkgebouw niet tot problemen geleid hebben. Deze situatie veranderde mogelijk al in 1367 wegens zijn terugtreden.³⁴ Het kapittel koos een nieuwe deken. De priorin van Oudergem droeg, los van het kapittel, een nieuwe pastoor voor aan de aartsdiaken. Vanaf 1367 was Emundus de Ghemert als rector van de parochies van Orthen en Den Bosch belast met de zielzorg in de Sint-Jan.³⁵ Op 4 januari 1369 gaf paus Urbanus V opdracht aan de dekens van Sint-Georgius in Keulen, Sint Paulinus in Trier en Sint-Marie in Utrecht gedurende drie

25 Zie bijvoorbeeld Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, II nr. 2207. De paus verving in 1391 de onwaardige kanunnik Wilhelmus de Witrode de Venlo door Nicolaus Cleymael: Gastout, *Suppliques et lettres*, 422 nr. 439. In 1392 schonk hij het kanonikaat van de overleden Henricus Tulpini aan Jacobus Walteri de Leodio, in 1393 het kanonikaat van de overleden Ghiselbertus de Palude aan Arnoldus de Stamelardi de Uden, in hetzelfde jaar het kanonikaat van de overleden Petrus de Steewech aan Walterus Wal: Gastout, *Suppliques et lettres*, 524 nr. 648, 528 nr. 656 en 569 nr. 727.

26 Beiden verkregen van de paus in 1376 bijvoorbeeld het recht vier van hun huiskapelen in kapittels te benoemen zonder residentieplicht: Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, III nr. 3693 en 3694. In het Bossche kapittel was residentie niet vereist, evenmin als het priesterschap.

27 Aanvraag om gunsten wegens de intronisatie van Benedictus XIII door de hofmeester van de hertog van Bourgondië op 27 oktober 1394. Voorgedragen werd Theodoricus geboren Godefridus de Eyndhoven: Briegleb en Laret-Kayser, *Suppliques de Benoît XIII*, nr. 1168-1180, rotulus van heer Jan van Immerseel, nr. 1174. Deze naam komt niet voor in het *Handschrift Kievits*, dat overigens voor de veertiende eeuw erg onvolledig is.

28 De eerder genoemde Koenraad van Driel kreeg een plaats in het kapittel in 1372 'ex collatione Joannis episcopi Leodiensis iure devoluto': AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r. De bisschop had de benoeming zelf ter hand genomen omdat de collator er niet tijdig in voorzien had. Dit toont aan dat de bisschop niet de eerste collator was. Als het kapittel zelf de collatie bezeten had, had het wel tijdig een opvolger gekozen.

29 Breda (1303, alle elf prebenden), Eindhoven (1399, negen prebenden, begeving beurtelings door de heer van Eindhoven en de hertog van Brabant), Bergen op Zoom (1428, alle tien prebenden), Bostel (1493, alle zeven prebenden).

30 Bijsterveld, 'De stichting van kerk en kapittel', 132-133.

31 Kuijper, *'s-Hertogenbosch*, 80-88.

32 Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 148-155.

33 Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 23-27.

34 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 654. Op 3 mei in dat jaar zou hij overleden zijn volgens de Bossche kanunnik en penitentiarius Jan Kievits (1609-1620): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r. Dit is onjuist. De Lieve Vrouwe Broederschap ontving de doodschuld van Adam die Lu, deken en persoon (pastoor) van 's-Hertogenbosch, pas in het rekenjaar 1397/1398: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 116, f. 155r. Dekens was hij in ieder geval niet meer sinds 12 augustus 1373 toen Arnoldus Noyde dit ambt bekleedde: SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, charters, 1373 augustus 12.

35 Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 136.

De onderzijde van de toren van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, het oudste en enig overgebleven romaanse deel van de kerk uit de dertiende eeuw (rijksmonumenten.nl)

jaar te waken over de belangen van het Bossche kapittel. Dat was wel nodig want er was een hevige ruzie opgelaaid tussen het drie jaar oude kapittel en de zielzorger. De deken van het kapittel van Sint-Marie moest met juridische stappen dreigen tegen hem en andere personen die zich niet voegden naar de rechten van het jonge kapittel. Lang zal het conflict niet geduurd hebben.³⁶

Incorporatie van de parochies Orthen en Den Bosch bij het kapittel

Vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw, de tijd van het Pauselijke Schisma, was het pastoraat van Orthen met het rectoraat van 's-Hertogenbosch een speelbal geworden in de strijd tussen curialen aan de elkaar bestrijdende pauselijke hoven van Rome en Avignon.³⁷ Toen Henricus, kardinaal-bisschop van Santa Sabina, bezitter van de kerk en het rectoraat, stierf, diende zich een geschikt moment aan voor verbetering. De paus wenste een eind te maken aan deze strijd en het kapittel had een vette buit in het vizier. Paus Johannes XXIII (paus in Pisa) willigde op 17 juni 1412 daarom het verzoek van deken en kanunniken van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch in. Het kapittel mocht wegens zijn geringe inkomsten voor het onderhoud van dertig kanunniken de Sint-Salvatorkerk van Orthen en het rectoraat van de Sint-Janskerk van 's-Hertogenbosch incorporeren. Het kapittel had een geschat jaarinkomen van 200 mark zilver, waaraan met deze actie jaarlijks 80 mark zilver werd toegevoegd.³⁸ De waarde van dergelijke kerkelijke bezitscomplexen werd door Rome uitgedrukt in marken puur zilver ter waarde van 7 à 8 rijnsgulden.³⁹ De belangrijkste reden voor deze incorporatie was van religieus-financiële aard: verhoging van de dagelijkse vergoedingen voor de kanunniken, zodat de vieringen op een hoger niveau konden plaatsvinden. Voortaan bezat het kapittel als collectief het pastoorsambt met alle hieraan verbonden inkomsten, vooral tiendrechten. Hiermee wist het zijn financieel benarde situatie opgelost en kreeg het volledig zeggenschap in de Sint-Jan. Bovendien deelde de hertog zijn collatierecht voortaan officieel bij toerbeurt met de kanunniken.⁴⁰ Of deze situatie nieuw was of nu pas officieel vastgelegd werd, is niet duidelijk. Daarbij kwam dat de paus meer en meer gebruikmaakte van het reservatierecht, waardoor hij naar believen kanunniken kon aanstellen in het Bossche kapittel. De pauselijke aanstellingen gingen ten koste van de kandidaten van het kapittel. Een van de hertogelijke plaatsen werd sinds 1428, zoals bij meer kapittels het geval was, toegewezen aan een hoogleraar van de Universiteit van Leuven.⁴¹ Rijkere prebenden waren nodig om het aanzien en de aantrekkelijkheid van het kapittel gelijke tred te laten houden met de inmiddels gestegen welvaart van de stad.

Er dienden nog twee praktische problemen opgelost te worden voordat de incorporatie ten uitvoer gebracht kon worden. De hertog moest nog officieel instemmen met de afwikkeling en de zusters van Oudergem verlangden schadeloosstelling. Op 6 augustus 1412 hadden de Bossche kanunniken Johannes Osman en Petrus Vannyn een afspraak met Anselmus Fabri van Breda, kanunnik van Antwerpen, abbreviator van de pauselijke breven⁴² en secretaris van de hertog van Brabant, in zijn woonhuis in Rome. Hij trad op namens de hertog zelf, maar ook namens Hector de Vitry, biechtvader van de hertog en predikheer. Anselmus was de ideale persoon om in Rome de zaken voor Hector en het Bossche kapittel te behartigen.⁴³ Ze spraken af dat er onderhandelingen zouden volgen over de inkomsten van de twee kerken en een vergoeding voor door Hector te bewijzen diensten als het plan doorgang zou vinden.

36 Tihon, *Lettres d'Urbain V*, nr. 2323; BHIC, MA, inv. nr. 1. De paus vergaf op 21 juni 1371 het pastoraat van Orthen-Den Bosch wegens het overlijden van Emundus aan Robertus, kardinaal-priester van de Santi XII Apostoli; Tihon, *Lettres de Grégoire XI*, I, nr. 1003.

37 Bijsterveld, *Laverend*, 112, 227, 313.

38 BHIC, MA, inv. nr. 33 en 34.

39 Bijsterveld, *Laverend*, 44 n. 89. Een gemiddelde kerk leverde 6 à 9 mark op, een rijkere 18 à 30 mark.

40 BHIC, MA, inv. nr. 33 en 34.

41 Ingesteld door hertog Filips van Sint-Pols in 1428, bevestigd door paus Eugenius IV in 1431; Reusens, *Documents relatifs*, 81-93.

42 De abbreviatores waren een groep schrijvers verbonden aan de pauselijke kanselarij. Hun taak was officiële pauselijke documenten, zoals bullen en breven, in de juiste vorm voor te bereiden, waarna ze in het net uitgeschreven en verstuurd konden worden.

43 Zie over Anselmus Fabri: Gooskens, *Idealen en macht*. De 'Duitse' setting waarbinnen zich dit in Rome voltrok, blijkt uit de notaris die de akte verleed, Hermannus Cappardi de Urdinghen, clericus van Keulen, en de getuigen Henricus Lolhuys, kapelaan in de Antwerpse Burchkerk, en Arnoldus de Reckoven, respectievelijk clerici van Kamerijk en Luik.

Mocht de hertogelijke toestemming uitblijven dan zou het kapittel verder geen actie meer ondernemen. Op 28 september kwamen Hector, die namens de zusters onderhandelde, en de deken overeen dat de zusters een derde van de offergaven zouden krijgen of, als ze dat liever wilden, 36 rijns gulden. Daarbij zou het kapittel aan de zusters iedere zeven jaar een mark puur zilver geven. Dit alles op voorwaarde dat de hertog zou toestemmen. Als Hector hierin slaagde zou het kapittel hem levenslang 180 gouden kronen per jaar geven. Bij uitblijven van de toestemming zou Hector zijn uiterste best daarvoor blijven doen en de voortgang bij de Curie bevorderen, vermoedelijk mede via Anselmus.⁴⁴

Alles liep zoals bedacht. Op 29 mei 1413 kwam de deken met de incorporatiebul op het uur van de hoogmis in de Sint-Jan, samen met de overige kanunniken. Hij nam de sleutels in bezit van de kluis waarin het Heilig Sacrament en het Heilig Oliesel bewaard werden, en van de doopkapel en kreeg andere zaken aangereikt die ten dienste stonden van de zielzorg, zoals boeken, missalen, kelken en klokkentouwen, ten teken van de inbezitting. Hij stelde kanunnik Wilhelmus de Wecht als zielzorger aan. Onder klokgelui las de deken vanaf de preekstoel de incorporatiebul voor aan het samengestroomde volk. Hetzelfde tafereel speelde zich onmiddellijk daarna af in de kerk van Orthen waar de deken Jacobus van de Hoerne als zielzorger naar voren schoof.⁴⁵

De personele unie tussen beide parochies bleef bestaan via het kapittel. Kerkrechtelijk was het kapittel pastoor (*investitus*) van de parochies Orthen en Den Bosch.⁴⁶ Dit lichaam kreeg daarmee de zielzorg van alle inwoners van Orthen en 's-Hertogenbosch als taak en als recht. Een vicaris in Orthen en een of meer plebanen of vicecureiten in Den Bosch stonden voortaan in voor de zielzorg. Ze waren plaatsvervangers van het kapittel als officiële pastoor. Het betrof een volle incorporatie, het kapittel hoefde hen niet te presenteren aan de bisschop of aartsdiaken en kon hen naar vrije wil afzetten ('*ad nutum amovibiles*'). Deze zielzorgers waren geen '*vicaris perpetuus*' die in beginsel niet afzetbaar waren. Het kapittel kreeg bovendien controle over bestaande, maar vooral nieuwe kapelanieën zonder zielzorg in de geïncorporeerde parochies door waar mogelijk de patronaatsrechten te claimen. De bedienaren van deze kapelanieën werden aangesteld door de aartsdiaken, doorgaans op voordracht van het kapittel als pastoor.

De overgang verliep niet soepel. De dominicanessen van Hertoginnedal bleven als vanouds tienden innen. Pas een uitspraak in hoger beroep bij het pauselijk hof, als reactie op een vonnis van de deken van Sint-Georgius te Keulen, dwong de zusters in 1417 de tienden van Orthen over te laten aan het kapittel.⁴⁷ De afspraak over de offergaven waarvan het derde deel aan de zusters zou toevallen, bleek onduidelijk. Via hun zaakgelastigde Christianus van Herborch, abbreviator van de pauselijke brieven, verzochten ze daarom in 1418 aan de paus de hoogte ervan te vergelijken met andere parochies en vooral met de offergaven in de Mariakerk in Antwerpen. De paus belastte de abt van Sint-Michiels in Antwerpen en de deken van Sint-Goedele in Brussel met dit onderzoek. In 1422 bekrachtigde de abt de eerder gemaakte afspraken.⁴⁸ Het kapittel verhaalde de lasten die de incorporatie met zich meebracht op zijn toekomstige leden. Vanaf 1427 moest iedere nieuwe kanunnik een cijns van 1 pond payment overdragen aan het kapittel ter delging van de onkosten voor deze parochierechten.⁴⁹

Verhouding tussen het kapittel en de in 1412 bestaande religieuze gemeenschappen

Na de verwerving van de pastoorstitel van 's-Hertogenbosch was het voor het kapittel eerst zaak de bestaande verhoudingen onder de loep te nemen. Waren er vastgelegde afspraken of door gewoonte verworven rechten en wilde het kapittel deze respecteren? Op het eind van de veertiende eeuw waren er in ieder geval spanningen tussen de parochies Orthen-Den Bosch en sommige kloosters geweest. De pastoor, Marinus Bulcano, kardinaal-diaken van Santa Maria Nuova, deed er eind 1393 zijn beklag over bij de paus.⁵⁰ Naast de minderbroeders en wilhelmieten waren vooral de predikheren de boosdoeners. Zie voor de ontwikkeling van de verhoudingen tussen kapittel en religieuze gemeenschappen het overzicht op pagina 106-107.

Met de wilhelmieten zijn later geen geschillen bekend. De clarissen verkregen in 1424 pauselijke goedkeuring voor het lezen van zielenmissen in hun klooster.⁵¹ Beide gemeenschappen erkenden de rechten van de pastoor. De semireligieuze gemeenschappen, zoals de bogarden, tertiarissen, gasthuizusters, zwartzusters en lollarden vormden zonder bijzondere status onderdeel van de parochie, hetgeen niet conflicteerde met de belangen van het kapittel als pastoor.

Ook ten aanzien van de begijnen veranderde er niets. Zij konden vasthouden aan de regeling die ze kort na hun stichting getroffen hadden met de pastoor. Toen in 1270 het patroonaatsrecht van Orthen-Den Bosch aan de dominicanessen van Oudergem gekomen was, werden deze laatsten geconfronteerd met een begijnhof aan de voet van de Sint-Jan. Beide partijen zullen hun rechten hebben willen afbakenen. De begijnen streden voor een zelfstandige gemeenschap en zagen nu wellicht mogelijkheden los te komen van de parochie. Een eigen parochiekerk voor de begijnen paste bij hun streven zich af te sonderen van de rest van de stadsbevolking. De partijen bereikten een overeenkomst in 1274. Scheidsman was de prior van de predikheren in Leuven.⁵² Hij deed uitspraak in het geschil tussen de dominicanessen en Godfried, rector van de kerk van Orthen en Den Bosch, enerzijds en de begijnen met hun provisoren, de deken van Cuijk en de pastoor van Vught, anderzijds. Uitkomst was dat de begijnengemeenschap losgeweekt werd uit het Bossche parochieverband en met bepaalde reserves een zelfstandige status kreeg. Ongetwijfeld was aan deze overeenkomst een stevige onderhandeling voorafgegaan. Het recht om de nieuwe pastoor van de begijnen te presenteren aan de aartsdiaken bleef vast in handen van de zusters. Afspraken werden vastgelegd over de zelfstandige parochiestatus van de te bouwen begijnenkerk en de eraan te verbinden priester. Omdat ze een eigen kerkhof mochten aanleggen, regelde de scheidsman betaling door de begijnen aan de pastoor van Orthen en Den Bosch wegens gederfde inkomsten, onder meer betreffende offergaven bij begrafenissen van begijnen en parochianen.⁵³

44 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657). Kievits spreekt van een bevestiging van de afspraak over de betaling aan Hector op 18 oktober: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9r en 13v. Deze rente zou hem betaald zijn tot 1421. Hij noemt Hector pastoor ('investitus'): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9r. Wij troffen dit in de oorspronkelijke teksten niet aan.

45 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3. De pastoor-kanunnik van de Sint-Jan liet zich vervangen door een of meer plebanen. De term plebaan heeft hier niets van doen met de latere term die gebruikt wordt voor een pastoor die namens de bisschop de zielzorg uitvoert in de kathedraal.

46 BHIC, MA, inv. nr. 39, 83, 96; Bijsterveld, *Laverend*, 49-50.

47 BHIC, MA, inv. nr. 35. Alle tiendplichtige percelen aan weerszijden van Die Stege worden in dit stuk opgesomd.

48 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3.

49 BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 117.

50 Gastout, *Suppliques et lettres*, 571-572, nr. 732.

51 SAH, AC, inv. nr. 3 Oorkonde van paus Martinus V, 1424.

52 Deze persoon zal voor beide partijen aanvaardbaar geweest zijn. Hertog Hendrik III was een sterke begunstiger van de dominicanen. Hij had nauwe banden met het Leuvense klooster, zoals zijn echtgenote Aleid die had met de dominicanessen van Oudergem. Anderzijds traden dominicanen vaak op als beschermers van begijnengemeenschappen: Van Bruaene e.a., *Gouden eeuwen*, 240.

53 Camps, *ONB I*, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6.

Toen het Bossche kapittel in 1412-1413 het pastoraat van Orthen en 's-Hertogenbosch in handen kreeg, behield het begijnhof zijn status aparte en bleven de zusters van Oudergem iedere nieuwe pastoor van het begijnhof voordragen aan de aartsdiaken.

Zorgvuldig bewaarde het kapittel de overeenkomsten die het gesloten had met kloosters, zoals de minderbroeders en de dominicanen, en hun toestemming tot het houden van processies en preken.⁵⁴ Met deze twee kloosters onder vond het kapittel al meteen problemen. Dit was te verwachten omdat beide orden zich ten doel stelden Gods Woord uit te dragen. Beide kloosters waren al lang in de stad gevestigd en genoten veel aanzien onder de parochianen, die zich dan ook vaak bij hen lieten begraven. De onenigheid betrof niet zozeer het biecht horen en preken, als wel het begraven van de parochianen van buiten het klooster.⁵⁵ Dit had alles te maken met de inkomsten die dit laatste genereerde.

Sint-Dominicus ontvangt de rozenkrans uit handen van de Maagd Maria, zeventiende eeuw (Collectie Abdij van Berne)

Ten aanzien van de dominicanen moesten de kanunniken hun nieuwe rechten daarom helder afbakenen. Dit ging niet zonder slag of stoot. Het patronaatsrecht van 's-Hertogenbosch en Orthen was zoals gezegd sinds 1270 in handen van de dominicanessen van Hertoginnedal. Het pauselijk privilege van 1295 dat Hertoginnedal gekregen had, gaf enkel de bevoegdheid aan priorin en convent de te presenteren pastoor van Orthen en 's-Hertogenbosch vóór voordracht met hun kleeid te kleden, hetgeen zoveel inhield als in de dominicanenorde op te nemen. Indien nodig konden de zusters deze persoon naar Hertoginnedal terughalen en andere kandidaten in hun plaats voordragen.⁵⁶ De status van dominicaan was dus geen verplichting, de kandidaat kon pas juist vóór het moment van presentatie dominicaan worden en kon zonder opgaaf van redenen van zijn functie ontheven worden. In de incorporatiebul van 1412 wees de paus evenwel op het feit dat de rector van de kerken van Orthen en Den Bosch gewoonlijk een regulier geweest was en dat het kapittel voortaan een kanunnik of een seculiere priester als bedienaar zou leveren, eveneens zonder doorlopende aanstelling.

De dominicanen volgden de regel die Dominicus voor hen gekozen had. Als basis daarvoor diende de Regel van Augustinus, onder meer aangevuld met gewoonten die voor hen noodzakelijk waren om voor buitenstaanders te preken. Ze wilden hun oude rechten vastleggen voordat het patronaatsrecht van Orthen en Den Bosch zou overgaan van de dominicanessen naar het kapittel, uit vrees beknot te worden in hun bevoegdheden. In 1412 maakten ze hierover heldere afspraken met het kapittel. Dat zou hun rechten inzake preken en biecht horen respecteren en aan hen begraafrechten toekennen zoals dat in Leuven geregeld was.⁵⁷

Nadat het kapittel kort daarop het patronaatsrecht daadwerkelijk in handen gekregen had, stelde het nog in datzelfde jaar vergeefse pogingen in het werk om op de gemaakte afspraken terug te komen. Korte tijd later zou dat wel gelukt zijn, volgens de kroniek van het Bossche klooster.⁵⁸

Sint-Franciscus krijgt vanuit de hemel martelwerktuigen van Christus en de doek van Veronica aangereikt, zeventiende eeuw (Collectie Abdij van Berne)

Bij de botsing met de minderbroeders ging het om dezelfde onderwerpen. Nog maar net was het kapittel als pastoor van 's-Hertogenbosch erkend, of er ontstond al een geschil met hen over het recht van biechthoren en begraven. Mogelijk dateert dit conflict al van vóór 1412, maar ging het kapittel de strijd toen pas echt aan.⁵⁹ De minderbroeders hadden de deken van Sint-Georgius in Keulen, als gemachtigde van bisschop Otto van Munster, beschermmer van hun orde, documenten laten uitvaardigen waardoor ze sinds oktober 1414 rechten kregen toebedeeld inzake biechten en begraven van Bossche parochianen. Het kapittel vocht met gunstig gevolg de geldigheid van deze documenten tot aan de Curie aan. Op 22 december

1419 verklaarde paus Martinus V de documenten ongeldig.⁶⁰ Korte tijd later, op 3 maart 1420, kwamen het kapittel en de minderbroeders tot afspraken over biechten en begraven.⁶¹

⁵⁴ BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 142a.

⁵⁵ Ook het Brusselse kapittel van Sint-Goedele was het bij de verdediging van zijn rechten vooral om de begraafrechten te doen (Charuadas, *Croissance rurale*, 32-33).

⁵⁶ Camps, *ONB* 1, 626-627 nr. 515 d.d. 1295 januari 8. De bevestiging van dit recht in 1306 (Bogaerts, *Het klooster Hertoginnedal*, 241-242) is niet opgenomen in *ONB* 1.

⁵⁷ Zie ook Van den Bichelaer, *Het notariaat*, bijlage 2, nr. 284.1 (1412-09-28).

⁵⁸ Meijer, *De predikheeren*, 213-216; Meijer, *Chronicon*, 35-40. We weten van het bestaan van een overeenkomst over begraafrechten uit 1426. Deze wordt genoemd in een inventaris uit 1734 van archiefstukken die apostolisch vicaris van Den Bosch, Govarts, afscheiden had van de overige kapittelstukken die in bewaring waren gegeven aan het kapittel van Sint-Rombout in Mechelen. Zie hiervoor: Polman, 'Bossche archivalia', 104. Het stuk zelf hebben we niet kunnen terugvinden. Ook Jan Kievits noemt deze overkomst die op 26 oktober 1426 gesloten zou zijn: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 7r. De dominicanen betaalden rond 1500 niet voor 'oblationes' aan het kapittel: SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium, 476.

⁵⁹ Beda Verbeek beredeneert dat de minderbroeders in 1228 in de stad kwamen en er tot omstreeks 1280 de zielzorg uitoefenden, toen naar zijn mening de Sint-Jan pas als volwaardige parochiekerk ging functioneren. Verderop in hetzelfde artikel beperkt hij het minderbroedersklooster tot een hulpkerk met als taken gewone misvieringen, biecht horen en preken: Verbeek, 'De komst der Minderbroeders', 112, 115-116, 118. Hoe noodzakelijk was het dat de minderbroeders met een mogelijk pas in 1263 ingewijde grote kloosterkerk (Verbeek, 'De komst der Minderbroeders', 131) parochietaken uitvoerden voor de oude binnenstad met een parochiekerk vlakbij en met bedienaren die de abdij van Berne sinds 1232 verschaften? Suggereert handschrift T, het oudste handschrift van de kroniek van Molius, dat de minderbroeders zelf later beweerden dat hun kerk als parochiekerk gebruikt is ('Postea fratrum minorum templum tunc parrochie vice cives aliquamdiu habuisse tradunt'): Molius, *Kroniek*, 94-95?

⁶⁰ BHIC, MA, inv. nr. 36. Hierin wordt ook verwezen naar de geschillen met de predikheren.

⁶¹ AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 9v. De minderbroeders beriepen zich in hun conflict met het kapittel niet op oude parochierechten in de stad. Hadden ze die al eeuwenlang uitgeoefend dan zouden ze dit zeker als argument gebruikt hebben.

Nieuwe incorporaties

In de vijftiende eeuw bereikte de stad een grote bloei, een bloei waarin de kapittelheren wilden delen. Inlijving van parochies bij de *mensa* van het kapittel beviel de kanunniken blijkbaar goed. Daarbij kwam dat de hertog aan hun zijde stond, omdat hij indirect er zelf ook profijt van had. Kapittel en hertog trokken de volgende jaren meestal gezamenlijk op in hun zoektocht naar inkomstenvermeerdering. Na Orthen-Den Bosch in 1412-1413 breidde het bezit van het kapittel zich dan ook met verscheidene naburige parochies uit, met als verschil dat het kapittel hier na de incorporatie overal *vicarii perpetui* (voor hun leven benoemde pastoors) aanstelde. Doel was niet de zielzorg in de geïncorporeerde parochies op een hoger peil te brengen, maar extra luister bij te zetten aan de diensten in de Sint-Jan en aantrekkelijk te blijven voor nieuwelingen van de zijde van de hertog, de zittende kanunniken of de paus. Aantrekkelijkheid hing nauw samen met de hoogte van de prebenden. Om verhoging te krijgen van de inkomsten van de individuele kanunniken ging het kapittel actief op zoek naar parochies waarmee het zijn financiële armslag kon vergroten.

Parochies Nuland en Geffen

Dit proces begon met Nuland, waarmee duidelijk al banden bestonden. Adam die Lu, investiet van Orthen en Den Bosch, voerde in 1354 een rechtszaak tegen de investiet van Nuland.⁶² Het onderwerp is onbekend. De verhoudingen worden wat duidelijker in 1359. Toen werd Adam patroon van de kerk van Nuland genoemd. Hij gaf in die functie toestemming voor de stichting van een kapelanie in de Nulandse kerk.⁶³ Toen de pastoor van Nuland, Johannes de Dunghen, proost van Mechelen werd, werd het pastoraat in 1391 opgedragen aan Daniel Hol van Vlijmen.⁶⁴ Hij was tevens priester van Sint-Salvator in Orthen en onderhield nauwe betrekkingen met het Bossche kapittel.⁶⁵ Korte tijd later was hij er kanunnik.⁶⁶

De kerk van Geffen in de achttiende eeuw (BHIC, Fotoverzameling, 1636-000734)

In de periode 1419-1422 kreeg de incorporatie van de kerk van Nuland haar beslag. Tegelijkertijd werd de kerk van Geffen ingelijfd. Ook daarvan bezat het kapittel al het presentatierecht. De kerken hadden samen een jaarlijks inkomen ter waarde van 40 mark zilver, hetgeen toegevoegd kon worden aan de *mensa* van het kapittel, toen geschat op een jaarwaarde van 250 mark. Evenals dat van Nuland was het patronaatsrecht van Geffen afkomstig van de pastoor van Orthen. In 1419 had het kapittel met grote verliezen te kampen wegens de stadsbrand van dat jaar. De dertig kanunniken waren aangetast in hun inkomsten en hadden bovendien lasten te dragen voor de kerken van Nuland en Geffen. De deken van Hilvarenbeek kreeg opdracht van de paus hiernaar een onderzoek in te stellen. De rectoren van de parochiekerken van Nuland en Geffen, respectievelijk Daniel Hol van Vlijmen en Philippus de Geldrop, wilden meewerken aan de incorporatie, mits zij schadeloos werden gesteld. In 1422 werd beide pastoors uiteindelijk een levenslange uitkering in het vooruitzicht gesteld, waarmee de incorporatie afgerond was.⁶⁷

Afbeelding van het interieur van de polderkerk, de oude parochiekerk van Nuland. Deze kerk (waarschijnlijk vroeg-gotisch) werd halverwege de negentiende eeuw gesloopt (BHIC, Fotoverzameling, 1657-001356)

In Nuland traden in die periode spanningen aan het licht tussen de geestelijke en de parochianen. In 1359 (en mogelijk al in 1354) was, zoals hierboven aangehaald, een vicarie of kapelanie gesticht in de Nulandse kerk tot ondersteuning van de pastoor. Deze, Jan van der Lucht, had het initiatief hiervoor genomen en legde de basis voor de inkomsten van de bedenaar die verbonden zou worden aan het kort tevoren ter ere van God en Sint-Jan evangelist gewijde altaar. De kapelaan kreeg van de pastoor een deel van diens inkomsten: de offergaven op de altaren, alle broden die hij drie keer per jaar ophaalde, de kleine tiend met toebehoren uitgezonderd de eieren, diverse erfcijnzen en de inkomsten voor verklaringen dat pelgrims de kerk bezocht hadden. De Nulandse gemeenschap vulde op verzoek van de pastoor deze dotatie aan met goederen uit de kerkfabriek. De benoeming van deze

⁶² AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 2r.

⁶³ BHIC, MA, inv. nr. 114.

⁶⁴ Gastout, *Suppliques et lettres*, 408 nr. 388.

⁶⁵ BHIC, MA, inv. nr. 2. Dit gold ook voor een andere priester van de Orthense Sint-Salvator, meester Johannes de Hersel, investiet van de parochiekerk van Wanssum.

⁶⁶ SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, charters, d.d. 1405 maart 20.

⁶⁷ BHIC, MA, inv. nr. 116-119, 32-33. Daniel Hol overleed op 27 augustus 1422: Bijsterveld, *Laverend*, bijlage 6, nr. 654.

kapelaan behoefde, zo was afgesproken, de toestemming van de 'gebueren' van Nuland. De eerste kapelaan, Gerit Bijndop, beviel uitstekend, mede omdat hij de kinderen in zijn school onderwees. Ook over zijn opvolger, Aert Dekens, waren de Nulanders vol lof. Pastoor ('persoen') Daniel Hol echter vergaf de vicarie daarna op eigen houtje aan een persoon met een mismaakt aanzicht, '*met eenre groeter lippen*'. Daar kwam herrie van. De rust keerde weder toen Gielis van Os met instemming van de parochianen de vicarie overnam, maar verdween weer na zijn dood toen een man uit Breda, '*aen beyden syden manck*' in zijn plaats kwam. Pastoor Daniel ruilde vervolgens een vicarie in Geffen met hem en werd daarmee ook kapelaan in Nuland (een plaatsvervanger verrichtte toen mogelijk de zielzorg). Dit duurde totdat Jan van Vijfeyken door ruil kapelaan werd. Deze was al de zielzorgende vicaris ('*vicaris perpetuus*') van Nuland, waardoor de parochianen nu in plaats van een zielenherder en een assistent nog maar één persoon voor beide functies hadden.

De geburen, die bovenstaande gang van zaken schetsten, beweerden dat er sprake was van bedrog. Toen Jan de vicarie en het pastoraat wilde samenvoegen, werd er vanuit Luik afkondiging van gedaan in de kerk van Nuland zodat er bezwaren tegen konden worden ingebracht. Toen de burens de woensdag daarna naar het kapittel wilden gaan om hun bezwaren kenbaar te maken, kregen ze te horen dat twee dagen eerder Jan van Vijfeyken en Daniel Hol bij het kapittel geweest waren en inmiddels al naar Luik afgereisd waren om de zaak te beklinnen. De geburen wilden dat het kapittel de goederen van de kerkfabriek teruggaf en de vicarie teniet liet gaan.⁶⁸ Hoe de klacht afgehandeld werd, is niet bekend. Wel is zeker dat Jan van Vijfeyken tot zijn dood als zielenherder in Nuland dienst heeft gedaan.⁶⁹

Parochies Heesch en Dinther

Ook in de parochie Heesch bezat het kapittel al voor de incorporatie het patronaatsrecht van de zielzorger. Dit kan wijzen op een oude juridische band tussen de parochie Orthen enerzijds en de parochies van Nuland, Geffen en Heesch anderzijds.⁷⁰ Op 21 januari 1441

De oude parochiekerk van Heesch, 1728 (BHIC, Fotoverzameling, 1641-000560)

Aan weerszijden van de ingang van de huidige Sint-Servatiuskerk in Dinther, nu onderdeel van de parochie Sint-Augustinus, staan deze heiligen uitgebeeld. Servatius is er niet bij. Het is een eerbetoon aan de aangrenzende parochiekerken. Links Sint-Lambertus, patroon van Veghel, rechts Sint-Willibrordus, patroon van Heeswijk (foto auteur)

verzochten hertog Filips de Goede en deken en kapittel aan de paus de kerk van Heesch te mogen incorporeren om in het onderhoud van de dertig kanunniken te kunnen voorzien. De toenmalige pastoor, Wilhelmus Petri de Helmont, wilde afstand van zijn ambt doen tegen een jaarlijkse uitkering. De aartsdiaken van Famenne in het bisdom Luik, meester Johannes Bont, kreeg opdracht dit verder te onderzoeken en uit te voeren.⁷¹ De parochie Heesch werd berekend op een waarde van 28 mark zilver, terwijl het kapittel toen op 290 mark geschat werd. Tegelijkertijd verzochten de hertog en het kapittel hetzelfde aan de paus met betrekking tot de kerk van Dinther, waarvan de pastoor Everardus Everardi de Eyndoven (tevens kanunnik van de Sint-Jan) zijn ambt al had neergelegd. De Dintherse parochie werd eveneens op een waarde van 28 mark zilver geschat.⁷²

Erkende de kerk van Heesch tevoren al het kapittel als patroon, in Dinther was de proost van het kapittel van Sint-Servaas in Maastricht patroon. Dit bezit dateerde minstens al van voor 1139, mogelijk al voor 1050,⁷³ en zou een lichte complicatie gaan vormen. De hertog gaf zijn toestemming voor de incorporatie van beide kerken op 6 augustus 1441.⁷⁴ De volgende dag, bij de daadwerkelijke incorporatie van de kerk, werd bepaald dat het Bossche kapittel de inkomsten die deken en kapittel van Maastricht altijd uit deze kerk ontvangen hadden,

⁶⁸ BHIC, MA, inv.nr. 120.

⁶⁹ Bijsterveld, *Laverend*, 330 en bijlage 6, nr. 634. De Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch noteerde de betaling van zijn doodschoold als priester in Nuland in het rekeningjaar 1462/1463: BHIC, *ILVB*, inv. nr. 119, f. 215r.

⁷⁰ Het kapittel bezat overigens ook het patronaatsrecht van Steensel, geschenken door kanunnik Egidius de Statera (overleden 14 april 1376?) en van de parochie Well (Gelderland): AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 1v; BAH, *Oud kapittel Sint-Jan*, doos 3, Papieren Groot Seminarie (=map Bossche Kapittel 1320-1657), inv. nr. 142a (catalogus munimentorum) f. 1v; RG Online, RG IX 05459, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RG/9/5459>> (Datum 13.10.2016), 12 november 1468. Het kapittel incorporeerde deze parochies niet, mogelijk vanwege hun excentrische ligging.

⁷¹ BHIC, MA, inv. nr. 33. Met de pastoor van Heesch had het kapittel veel moeite. Uiteindelijk ging hij weg met een lijfrente van 210 gulden: AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 13v. Johannes Bont was tevens kanselier van de hertog.

⁷² BHIC, MA, inv. nr. 33, 123 en 125.

⁷³ Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 63, 74, 456-457.

⁷⁴ Uitgegeven in Miraeus-Foppens, *Diplomatum Belgicorum*, dl. 3, 188-189.

voortaan aan hen diende te betalen.⁷⁵ De Bosschenaren hadden echter onvoldoende rekening gehouden met de positie van de proost van het Maastrichtse kapittel. Het patronaatsrecht van Dinther was namelijk onderdeel van zijn eigen bezit en niet van het bezit van deken en kapittel als geheel. Bovendien pretendeerde het Bossche kapittel aanvankelijk als nieuwe pastoor van Dinther ook het presentatierecht te bezitten van de kerk van Schijndel, dochterkerk van Dinther. Proost Wilhelmus de Gavere eiste compensatie en verkreeg die al op 22 november van dat jaar, toen de paus hem het presentatierecht toekende van de Schijndelse kerk.⁷⁶ Zo ging de proost er niet op achteruit. Het duurde nog tot 1444 voordat deze regeling definitief werd.⁷⁷

Parochie Rosmalen

De parochie Rosmalen, met een jaarinkomen van 28 mark zilver per jaar, lag geklemd tussen Den Bosch en Orthen aan de ene kant en Nuland aan de andere kant. Dit leidde tot conflicten over tienden en de grenzen van tiendblokken tussen de rectoren van de kerk van Rosmalen en het kapittel. Om deze problemen uit de wereld te helpen verzochten hertog Filips de Goede en het Bossche kapittel aan de paus de kerk van Rosmalen bij het kapittel in te lijven, hetgeen de paus krachtens zijn reservatierecht op 21 maart 1451 toestond. De uit Son afkomstige titulaire pastoor, Eymericus de Campo, meester in de theologie, had via Johannes Scade, proost van Sint-Pieter te Utrecht, aan de paus vrijwillig afstand van zijn rechten gedaan om daarmee de geschillen uit de wereld te helpen en de weg voor incorporatie vrij te maken. Met een jaarrente van 200 schild en enkele andere voorwaarden achtte hij zich voldoende schadeloos gesteld.⁷⁸ Door de aanstelling van een vicaris waarborgde het kapittel na 1451 voortaan de lokale zielzorg. De kapelaan aan het Maria-altaar, waarvan de presentatie aan deken en kapittel kwam, fungeerde vanaf 1471 als assistent van de pastoor wanneer de nood aan de man kwam.⁷⁹

De Sint-Lambertuskerk in Rosmalen (foto auteur)

Parochie van het Groot Begijnhof

In 1517 eindigden de bemoeienissen van de dominicanessen van Oudergem met Den Bosch. Tot dan toe hadden ze het patronaatsrecht over de begijnenkerk uitgeoefend, een afzonderlijke parochie binnen de parochie Den Bosch. Er waren geregeld wrijvingen geweest tussen beide instellingen, in het bijzonder over het aandeel van het kapittel in de offergaven van het begijnhof. Om die problemen op te lossen wilde het kapittel deze parochie, slechts op een jaarinkomen van 7 mark zilver geschat maar gelegen in de schaduw van de Sint-Janskerk, graag inlijven. Pas in 1517 slaagde het daarin, toen de toenmalige pastoor van het Groot Begijnhof, Rodolphus de Vries, tevens kanunnik van het kapittel, zijn plaats vrijwillig opgaf, waarna de paus de zeggenschap hierover aan zich trok en de kerk toewees aan het kapittel. Tussenpersoon in dit spel was kardinaal Willem van Enkevort, kanunnik van de Sint-Jan en kind aan huis bij de paus.⁸⁰ De seculiere priester die het kapittel hier als zielzorger aanstelde, was, evenals in Orthen en de Sint-Jan, *ad nutum amovibilis* en kon dus naar believen worden afgezet.⁸¹

De begijnenkerk was de laatste verwerving van parochies in een eeuw tijd. Kenmerkend is dat ze alle aaneen liggen. Andere logische aanwinsten zouden Berlicum en Heeswijk geweest zijn, maar die waren al lang in handen van de Abdij van Berne bij Heusden. Die had er bovendien nog andere belangen, waardoor overname geen eenvoudige zaak geweest zou zijn.

Nieuwe en vernieuwde religieuze gemeenschappen

De ontwikkeling in de vijftiende eeuw van diverse devote gemeenschappen tot kloosters leidde tot nieuwe verhoudingen met het kapittel als pastoor. In de jaren 1462-1468 veranderden zes van dergelijke gemeenschappen in de stad in kloosters, de een in meerdere, de ander in mindere mate.⁸² De gasthuiszusters, bogarden, cellebroeders, cellezusters en tertiariësen maakten ieder een eigen ontwikkeling door. Nieuwe vestigingen van bestaande orden, zoals de zusters augustinessen, vroegen om hun eigen invoeging in de parochiële structuur. Daarnaast werden nog leefgemeenschappen gevormd van volgelingen van de Moderne Devotie, een nieuwe stroming met een eigensoortig kerkrechtelijk statuut. Met al deze groepen moest het kapittel als pastoor afspraken maken om zijn rechten niet te verspelen. Zie hiervoor het overzicht op pagina 106-107.

Uiteindelijk kwamen kapittel en kloosters altijd tot een vergelijk. Bij de gemeenschappen die zich omvormden tot klooster werd bij hun nieuwe status meteen al de verhouding tot de parochie vastgesteld, tenzij er redenen waren hiervan af te wijken. De realisering van de afspraken kon geruime tijd op zich laten wachten. We laten dit zien aan de hand van de ontwikkeling van de cellezusters.

⁷⁵ BHIC, MA, inv. nr. 125.

⁷⁶ Het patronaatsrecht van Schijndel behoorde toe aan de pastoor van Dinther. Zie als bewijs hiervoor Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom*, dl. 3, 458 en dl. 5, 1048. Deze situatie is ontstaan door de afsplitsing van de parochie Schijndel van de moederparochie Dinther.

⁷⁷ BHIC, MA, inv. nr. 126. Wegens de onkosten die het Bossche kapittel moest maken voor deze twee incorporaties verkocht het dat jaar een erfpacht aan hun medekanunnik heer Ghiselbertus Back: BHIC, MA, inv. nr. 124.

⁷⁸ BHIC, MA, inv. nr. 33, f. 11r-14r; RG Online, RG VI 00603, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RG/6/603>> (Datum 13.10.2016). Nyberg citeert een document uit de pauselijke archieven van 21 maart 1451 waarin zou staan dat het kapittel al lang een permanente plaatsvervanger ('*locum tenens*') in Rosmalen had. Dit zou wijzen op een verregaande invloed. Hij meent ook dat het pastoraat van Rosmalen toen een prebende van het kapittel was. Beide zaken vinden we nergens bevestigd. Zijn bron hiervoor is van dezelfde inhoud als BHIC, MA, inv. nr. 33 f. 11r-14r, namelijk ASV, Reg. Vat. 395 f. 24r-25v. In april 1451 werd de incorporatie daadwerkelijk ten uitvoer gebracht: Nyberg, *Birgittinische Klostergründungen*, 188.

⁷⁹ BHIC, MA, inv. nr. 129.

⁸⁰ Uitgegeven in Miraëus-Foppens, *Diplomatum Belgicorum*, dl. 4, 99-100. AAB, hs. 97 (*Handschrift Kievits*), f. 11v.

⁸¹ BHIC, 2074 *Collectie Oude Parochiearchieven*, voorlopig inv. nr. 341.

⁸² Sanders, 'Verkloosterij', 94-105.

De cellezusters als voorbeeld

Vanaf 1335 woonden er cellezusters in Den Bosch. Hun status van eenvoudige parochianen van de Sint-Jan veranderde toen ze in 1464 op last van de Luikse bisschop de regel van Augustinus officieel gingen volgen. De bisschop gaf hun voorschriften, onder meer over een kapel met draagbare altaarsteen, zodat zij daar de mis konden bijwonen. Hun biechtvader stond in nauwe relatie met de parochie. De paus steunde de charitatieve werkzaamheden van de cellieten en schonk de orde daarom in 1472 bepaalde voorrechten. Dit gaf de Bossche cellezusters de mogelijkheid zich lossen op te stellen binnen het parochieverband, met dien verstande dat de rechten van de parochie wat betreft de bediening van de sacramenten, de paasplicht, het mishoren en begraven in acht genomen moesten worden. De Luikse bisschop herhaalde in 1477 de voorschriften voor de Bossche zusters uit 1464.⁸³ Nieuw was onder meer dat in de kapel nu een vast altaar gebouwd kon worden waaraan een priester-religieuze dienst kon doen.⁸⁴ De vroegst bekende vermelding van een misstichting bij de zusters dateert van 5 september 1479.⁸⁵

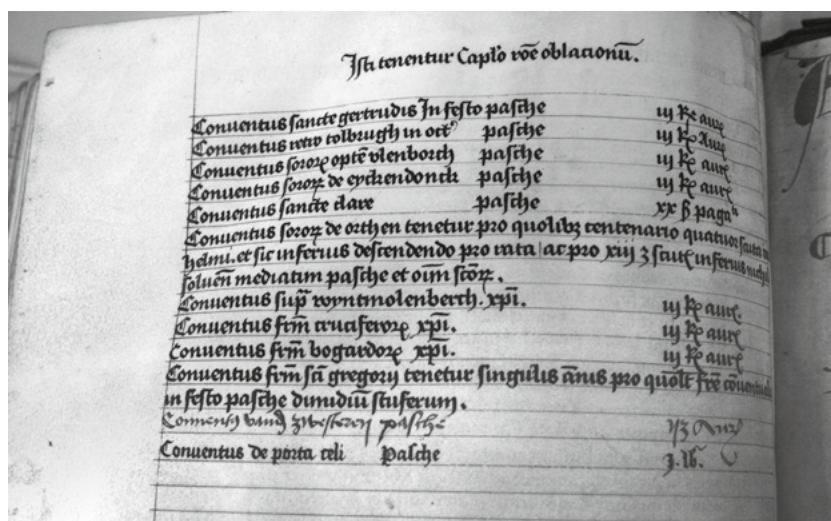

De kapel van de cellezusters, ook wel zwartzusters of zwestern geheten, gelegen bij de Sint-Jan en grenzend aan het begijnhof (huidige Parade) op de hoek van de Papenhulst en de Choorstraat. Detail uit een plattegrond van 's-Hertogenbosch van Hadrianus Barlandus, circa 1572 (BHIC, 343 *Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant*, inv. nr. 1999)

De echte kapel kwam er pas in het begin van de zestiende eeuw, tezamen met andere bouwkundige aanpassingen. Tevoren maakten de zusters afspraken met het kapittel over de nieuwe situatie. Daarbij zorgde het kapittel ervoor zijn rechten stevig te verankeren, zo stevig dat het de rechten van de bisschop bijna overnam. Op 20 september 1514 werd de overeenkomst officieel vastgelegd. De zusters bleven hun regel volgen en de zieken verzorgen. Zonder toestemming van het kapittel zouden ze geen onroerende goederen in de stad kopen en als ze die kregen, zouden ze die verkopen aan het naburige Vondelingenhuys. Ze mochten geen nieuwe voorrechten aannemen zonder toestemming van het kapittel. Vervolgens kwamen de inperkingen van de kapel in aanbouw aan de beurt. Ze mochten haar niet uitbreiden en moesten haar, samen met het kerkhof, laten wijden. Zonder toestemming van het kapittel mochten ze er geen kerkelijke beneficies (laten) vestigen of er inkomsten aan verbinden door een geregelde dienst. Bij een te stichten beneficie moesten ze Walterus, zoon van Petrus

Walteri Symonssoen Faber, als eerste rector aanstellen en bij diens dood een rector naar eigen keuze, die onder het gezag van het kapittel zou staan. Er mochten geen broederschappen of gilden in de kapel gevestigd worden. Op de kapel mochten ze een klokkentoren bouwen, waarvoor ze speciale luivorschriften kregen. Alleen met toestemming van het kapittel mochten ze een biechtvader kiezen uit priesters die aan het kapittel onderhorig waren. Ook maakten partijen afspraken over misvieringen en begraafrechten, waarin de rechten van de zusters beperkt werden. Zieken onder de leden van het kapittel en zijn *familia* (huishouden, personeel) zouden tot en met hun dood en begrafenis op verzorging van de zusters kunnen rekenen. En niet geheel onbelangrijk: vanaf 1517 moesten ze jaarlijks 2½ gulden aan de parochie afdragen. Deze uitgebreide bepalingen ontlokten een latere kloosterbewoonster de volgende dorsale aantekening op deze overeenkomst: 'Wonderlijcke conditien van accoort tussen het capittel ende de swesteren'.⁸⁶ De zusters hadden dan wel een eigen plaats binnen de parochie verworven, het kapittel hield een sterke grip op hen.⁸⁷

Deze regeling is de meest uitgewerkte die we kennen. Een aantal onderdelen komen we ook bij andere nieuwe kloosters tegen. De mannen- en vrouwenkloosters wijken natuurlijk wat van elkaar af. Vrouwen mogen nu eenmaal niet preken, geen missen opdragen en geen sacramenten toedienen. Er werden afspraken gemaakt over begraven, preken en het opdragen van eerste missen in het klooster. Deken en kapittel als pastoor van de Sint-Jan behielden zich meestentijds het patronaatsrecht voor van alle beneficijs en officies in het klooster en hadden graag een vinger in de pap als het ging om de aanstelling van biechtvaders. De ontwikkeling van een draagbaar naar een vast altaar vormde normaliter een stap die enige tijd vergde.

Aantekening van de verschuldigde betalingen ('*oblationes*') door de kloosters in de stad aan het kapittel als pastoor. De zwartzusters (zwestern) zijn achteraf bijgeschreven, wat te zien is aan de lichtere tint van de inkt (SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium)

⁸³ Sanders, 'Verkloosterij', 99-102.

⁸⁴ BHIC, ZZ, inv. nr. 1 regest 92.

⁸⁵ Op 5 september 1479 droegen de zusters van Maria Magdalena in Wijk bij Duurstede een rente over aan de Bossche zwestern voor een wekelijkse mis in het convent: SAH, RAH, inv. nr. 1265 f. 637r. Wat uitvoeriger gedocumenteerd is de misstichting van 16 augustus 1488: naast een wekelijkse mis moesten de zusters het jaargetide van de stichter Gerit die Joede vieren. De betalingsregeling voor deze mis was vastgelegd voor schepenen van Zaltbommel: SAH, RAH, inv. nr. 1257 f. 376v.

⁸⁶ BHIC, ZZ, inv. nr. 3.

⁸⁷ SAH, *Parochie Sint-Jan tot 1629*, Obituarium, 476.

Problemen met de Zusters (en broeders) van Orthen

Van een echt conflict is alleen sprake bij de Zusters van Orthen. Dit heeft vermoedelijk te maken met het grote aantal personen waaruit deze gemeenschap bestond. Deze volgelingen van de Moderne Devotie waren rond 1410 ontstaan toen vanuit Diepenveen het voorbeeld van Geert Grote naar Den Bosch werd gebracht. Na een aanloopfase werden de biechtvaders van buitenaf gepresenteerd aan de zusters, onder meer vanuit het fraterhuis in Zwolle. Rond 1430 begonnen de zusters aan het optrekken van een nevenvestiging in Vught. De Bossche zusters hadden al sinds 1435 het recht een kapel aan het klooster toe te voegen. De vergunning voor de bouw van de kapel in 1450 en de wijding ervan het jaar daarop met drie altaren en een begraafplaats veroorzaakten onenigheid met deken en kapittel.⁸⁸ In 1453 kwamen de strijdende partijen overeen zich te onderwerpen aan de uitspraak van twee juristen uit Luik. Er werd een betalingsregeling vastgesteld voor de offergaven en inkomsten uit begrafenissen. De zusters moesten binnen twee jaar twee oude gradualia opnieuw laten schrijven voor het kapittel '*in magna scriptura et cum notis grossis*' (in groot schrift en met vette [muziek] noten). De begraafrechten van het klooster werden beperkt tot de zusters, hun biechtvader en negentien mannelijke personen uit hun *familia*. Vermoedelijk zijn met deze laatsten de broeders van Orthen bedoeld en geeft dit een indicatie van hun aantal. Het aantal zusters lag veel hoger aangezien in de overeenkomst de betalingen voor begraafrechten van de zusters in honderdtallen zusters afgesproken werden. Maar belangrijker was dat het kapittel via de biechtvader van de zusters direct invloed kreeg op de zustergemeenschap. De zusters hadden in 1431 het recht gekregen hun eigen biechtvader te kiezen, maar werden nu verplicht hun kandidaat, wanneer hij een beneficie aan een van de altaren in het klooster had, aan het kapittel te presenteren. Het kapittel beoordeelde hem en onderwierp hem aan zijn rechtsmacht. Bovendien viel het benoemingsrecht van alle nieuwe beneficiërs in de kapel van de zusters rechtstreeks aan het kapittel. Ook hier treffen we de vaste elementen aan.

Een bijzondere situatie bij de gasthuiszusters

De zusters van het Groot Gasthuis kregen een bijzonder statuut. Vanaf het begin van hun ontstaan hadden ze onderdeel uitgemaakt van de parochie. Mogelijk lag de groei van het gasthuis ten grondslag aan de behoefte aan een meer toegesneden geestelijke zorg. Halverwege de vijftiende eeuw ondernamen de hertog en het stadsbestuur actie om de kerkelijke situatie aan te passen. Gevolg was een opdracht in 1456 van de paus aan de deken van de Sint-Jan het gasthuis tot een eigen parochie te verheffen. De rector van het gasthuis zou aftreden en in zijn plaats zouden twee priesters aangesteld worden die vanuit de Mariakapel van het gasthuis de zielzorg van de bewoners op zich namen. De pastorale zorg werd gesplitst in twee delen: een voor de zusters en hun *familia* en een voor de zieken en armen van het gasthuis. Daarmee kwam het Groot Gasthuis buiten het Bossche parochieverband te staan. Deken en kapittel als pastoor van de parochie oefenden echter sterke invloed uit door het presentatierecht van de twee priesters en andere rechten voor te behouden.

Kloosters in Rosmalen

Rond 1437 moet het begin gesitueerd worden van het klooster van birgittinessen en birgittijnen Coudewater of Mariënwater in Rosmalen. Het klooster was zeer bescheiden bij zijn aanvang. Het begin verliep moeizaam. Grondlegster was Milla van Kampen, een dame die

zonder alle regels in acht te nemen een convent wilde stichten. Bossche begunstigers van het klooster waren in 1442 zelfs bang geworden kerkelijke straffen te zullen oplopen omdat ze vol vertrouwen haar gevolgd hadden in haar streven en door haar op een dwaalspoor gebracht waren. De bisschop van Luik had toen overigens zijn goedkeuring aan de stichting al gegeven.⁸⁹ Wellicht was deze 'misleiding' van zijn parochianen reden voor het Bossche kapittel met als deken Peter Crom (1420-1450) om de plannen aanvankelijk tegen te werken. De Bossche priester Molijs getuigt van een moeizame samenwerking met het kapittel in de beginjaren van het klooster, vooral met de deken.⁹⁰ Na het vertrek van Milla klaarde de lucht op.

In 1447 vroeg het klooster een pauselijke bevestiging van zijn stichting. De eerste aanvraag op 4 mei was blijkbaar onbevredigend en Rome verlangde een verbeterd verzoekschrift. De toestemming voor de kloosterstichting kwam af op 11 juli van dat jaar en werd aan deken Peter Crom gestuurd.⁹¹ Had deze positieve bemoeienis van het kapittel te maken met de op handen zijnde incorporatie van de parochie Rosmalen of betrof het spontane hulp nadat een ouder conflict tussen de deken en de eigenzinnige Milla van Kampen opgelost was door haar vertrek? Op 13 juni 1450 kreeg Crom onderdak bij de birgittijnen van Coudewater, waar hij in 1453 zelfs zijn geloften aflegde.⁹² Het duurde tot 1472 voordat de kerk gewijd werd. Tevoren bleef het kapittel telkens een belangrijke speler voor de abdijs.⁹³

De parochie Rosmalen was aanvankelijk onafhankelijk van het kapittel van 's-Hertogenbosch. Ten tijde van de incorporatie van de parochie in 1451 was, zoals gezegd, de theoloog Eymericus de Campo (Eumeric van den Velde) niet-residerend pastoor van Rosmalen. Hij had gestudeerd in Parijs en Keulen en gedoopt in Keulen en later in Leuven. Zijn broer Goyaert was sinds 1443 kanunnik van de Sint-Jan, twee jaar voordat Eymeric pastoor van Rosmalen werd. Eymeric was de orde van de birgittinessen zeer toegedaan.⁹⁴ Op het Concilie van Basel (1431-1439) was hij in de bres gesprongen voor de zuiverheid van de *Revelationes* van Birgitta.⁹⁵ Hij was een voorstander van de monastieke clausuur (kloosterleven in afzondering van de wereld), ook bij orden die de regel van Augustinus als uitgangspunt kozen, zoals de birgittijnerorde.⁹⁶ Deze pastoor kan moeilijk aangemerkt worden als tegenstander van het jonge klooster, ook al oefende hij de zielzorg in Rosmalen niet persoonlijk uit en was het pastoraat een van de onderdelen van zijn inkomsten. Veeleer was hij een voorvechter van de nieuwe stichting. In haar kroniek over de orde beschreef Marie van Oss in de eerste jaren van de zestiende eeuw onder meer de wordingsgeschiedenis van Coudewater, het dubbelklooster waar ze zelf vele jaren doorbracht. Ze verhaalde over het enthousiasme van 'Her Herman (Eymeric)' en van de deken van het kapittel: '*men began vromelijc te metsen ende te tymeren*'.⁹⁷

88 Coeverincx, *Analecta*, dl. 2, 193.

89 RG Online, RPG I 00374, URL: <<http://rg-online.dhi-roma.it/RPG/1/374>> (Datum 12.10.2016). Als begunstigers worden met name genoemd: Arnoldus Heyme, Petrus de Alrieto en Heinrich Svermont.

90 Molijs, *Kroniek*, 140-141.

91 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 28-29, 35.

92 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 32 en 36. Molijs, *Kroniek*, 140-141. De opvolger van Crom, Martinus Steenberch, had op 18 april 1451 pauselijke toestemming gekregen als deken van de Sint-Jan niet persoonlijk te hoeven resideren wegens zijn functie van secretaris van de Filips de Goede (ASV, Reg. Vat, 395 f. 246r-247r).

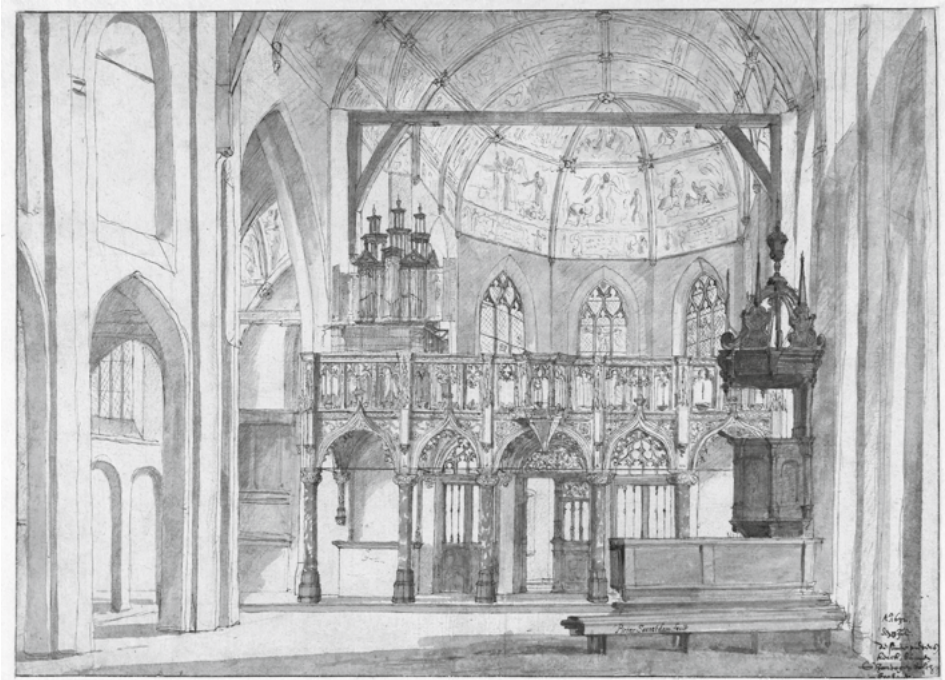
93 Poelman, *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis*, 37-39, 44, 55-57.

94 Van den Bichelaar, *Het notariaat*, bijlage 1, nr. 210. Tussen 1453 en 1457 was Eymeric kanunnik van de Sint-Jan.

95 Adman, *Heymericus de Campo*.

96 Zie hierover bijvoorbeeld zijn bijdrage in het academische debat over de interpretatie van de regel van Augustinus (het Praeceptum) ten aanzien van de afzondering van de wereld ('*solitudo*'), zoals besproken door Mario Meliàdò, '*De religiosa solitudine*', 768-770. Deze auteur bepleit een nader onderzoek naar de relatie tussen De Campo en de monastieke wereld.

97 Sander Olsen, 'Kroniek', 268. Ze identificeert Herman als Eymeric de Campo. Logischer lijkt dat verwezen wordt naar de Bossche notaris en kanunnik Hermannus ten Kolke (vriendelijke mededeling van dr. Lucas van Dijk, die onderzoek doet naar dit klooster). Zeker is dat Eymericus de stichting sterk bevordert heeft: Adman, *Heymericus de Campo*, 101.

De kapel van Petrus en Paulus aan de Orthenstraat werd in het midden van de vijftiende eeuw gesticht en in 1569 verheven tot parochiekerk. Tijdens zijn bezoek aan Den Bosch in 1632 tekende Pieter Saenredam het interieur van deze kerk. Dat was toen grotendeels ontdaan van alle versieringen als beelden en schilderijen, nadat Frederik Hendrik drie jaar daarvoor de stad had veroverd en in Staatse handen gebracht en de calvinisten het er voor het zeggen kregen (Collectie Rijksprentenkabinet Rijksmuseum Amsterdam)

Een overeenkomst met de parochie of het kapittel is niet gevonden en over problemen tussen beide instellingen is niets gevonden. Over de afspraken van het andere Rosmalense klooster, Sint-Annenborch, dochterstichting van de augustinessen van het Bethaniëklooster uit 1485, en de parochie is evenmin iets bekend, maar mogelijk was een nieuwe overeenkomst niet nodig omdat de dochter Annenborch onder dezelfde pastoor viel als moeder Bethanië.

Kapellen

De parochies waarvan het kapittel pastoor was, telden diverse kapellen. Die hadden normaliter niets of weinig van doen met de zielzorg. Er werden wel religieuze diensten in gehouden die het kapittel schade konden berokkenen. Daarom zullen afspraken gemaakt zijn, te vergelijken met die van de kloosters.

Voor zover bekend leidde dit maar één keer tot serieuze problemen. Bij de bouw van de kapel van Petrus en Paulus in de Orthenstraat, een van de stadskapellen die in 1569 zou uitgroeien tot parochiekerk, liep het geschil tussen het kapittel en de kapelstichters, de broederschap van Petrus en Paulus, zo hoog op dat het tot een rechtszaak kwam. Het proces voor de abt van Sint-Geertrui in Leuven van 24 mei 1454 gaf partijen het inzicht dat voortzetting van rechtelijke procedures hun letterlijk duur zou komen staan. Daarom besloten ze gezamenlijk een college van arbiters te kiezen voor een bindende uitspraak. Die kwam op 4 juli. De broederschap moest een dagelijkse mis in de kapel stichten. De eerste priester die deze missen zou lezen, zou door de broederschap gepresenteerd worden aan de aartsdiaken, alle

volgenden echter door het kapittel. Een dergelijke regeling ging ook gelden voor andere geestelijke ambtsbekleders in de kapel. Bovendien werden afspraken vastgelegd over de priester, de mistijden, de klok, het gezang, het gebruik van wijwater en het recht er te laten preken. De vespers mochten er pas beginnen na afloop van die in de Sint-Jan. Een eventuele preek op zondag moest 's middags plaatsvinden om de parochianen niet te laten vervreemden van hun parochiekerk. Ten slotte moest de broederschap jaarlijks 5 pond payment afdragen aan de parochiekerk, omdat de plaats die de kapel bezette bewoond was geweest en had kunnen worden door parochianen; omdat de bezoekers van de kapel offerden in de offerblokken en op de altaren; en omdat eerbied bewezen moest worden aan de parochiekerk.⁹⁸

Conclusie

De Sint-Janskerk is rond het midden van de dertiende eeuw gebouwd als nieuwe parochiekerk van 's-Hertogenbosch. Moederkerk was de kerk van Orthen, waarvan de pastoor tevens het pastoraat van de Bossche kerk bekleedde. De patronaatsrechten van de twee kerken waren in 1270, na de abdij van Berne, via de hertog van Brabant in handen gekomen van het dominicanessenklooster van Oudergem bij Brussel. In de Bossche parochiekerk werd in 1366 een kapittel van dertig kanunniken gevestigd. Anders dan de oudere naburige kapitels werd het niet door een lokale heer gesticht rondom een cultusplaats van een heilige. Vermoedelijk heeft de hertog van Brabant er de hand in gehad met als doel zijn macht te versterken in het noorden van het hertogdom en de status van 's-Hertogenbosch als opkomend administratief centrum te verhogen. Het begeavingsrecht van de prebenden lag in de eerste halve eeuw naar alle waarschijnlijkheid in zijn handen, waarbij hij de rechten van de paus diende te eerbiedigen. De stichting van dit verhoudingsgewijs grote kapittel zal in deze tijd van toenemende verschriftelijking positief ontvangen zijn door de heersende elite van de stad. Het kerkgebouw werd sindsdien gedeeld door de pastoor en het kapittel.

In de vijftiende eeuw zette het kapittel een politiek van expansie in door parochiekerken te incorporeren in de *mensa* van het kapittel ter vergroting van zijn inkomsten. Ze waren aantrekkelijk wegens de tienden. Die voorzagen de eigenaar van niet aan inflatie onderhevige inkomsten in natura. Deze stegen bovendien ten gevolge van het uitbreidende landbouwareaal en de verbeterde productiemethoden in de landbouw. Enerzijds speelde de grotere rijkdom van de stad een rol, anderzijds streefde de hertog van Brabant naar meer macht in de stad en zijn hertogdom, waardoor de prebenden op niveau moesten blijven. De incorporatie van parochies maakte het kapittel permanent tot de officiële pastoor. Het richtte zich daarbij op parochiekerken in de onmiddellijke nabijheid en op die waarvan het al patronaatsrechten had.

Omdat het kapittel geen pastoorsrechten in de eigen kapittelkerk bezat, kwam die, samen met de moederkerk Orthen, als eerste voor incorporatie in aanmerking. Dit vond, gesteund door de hertog, zijn beslag in 1412-1413. Vanaf die tijd, maar mogelijk ook al eerder, werden de prebenden beurtelings door de hertog en het kapittel vergeven. Na Orthen-Den Bosch volgden naburige parochies: Nuland en Geffen (1419), Heesch en Dinther (1441) en Rosmalen (1451). Van de eerste drie bezat het kapittel al de patronaatsrechten, dus die vielen het gemakkelijkst in zijn handen. De parochie Dinther grensde aan Heesch. Samen met Rosmalen vormden de geïncorporeerde parochies een aaneengesloten gebied, in vier decennia tijds verworven. De laatste parochie die opgenomen werd, was de parochie van het Groot-Begijnhof. Afsplitst van de Bossche parochie in 1274, werd ze pas in 1517 min of meer teruggehaald, waarmee de dominicanessen van Oudergem hun laatste invloed in de stad verloren.

Deze incorporaties riepen de nodige weerstand op, zowel bij de vroegere houders van de patroonaatsrechten als de zittende pastoors of vicarissen. Daarnaast ontstonden spanningen met de minderbroeders en de dominicanen in de stad, die zich vanouds een taak op het gebied van zielzorg hadden toegemeten. Anderen, zoals de clarissen, stelden hun belangen tijdig veilig. De vijftiende eeuw kende een monastieke ontwikkeling die voor het kapittel als pastoor vérstreckende gevolgen had. Met de meeste kloosters kon het kapittel in onderling overleg afspraken maken over begraven, preken, biechthoren en het opdragen van eerste missen, allemaal zaken waarmee inkomsten te genereren waren. Naast jaarlijkse afdrachten verwierf het kapittel in veel gevallen controle over de beneficiés in de kloosterkerken en kapellen en over de biechtvaders in de zusterkloosters. Bij de cellezusters werd de inmenging van het kapittel bijna als een wurgcontract ervaren. Alleen de grote gemeenschap van Zusters (en Broeders) van Orthen raakte kort na 1450 in een juridische strijd gewikkeld met het kapittel.

Overzicht van de Bossche kloosters in relatie tot de rechten van de parochie tot 1559

klooster/ gemeenschap	ontstaan gemeenschap ⁽¹⁾	omvorming tot klooster ⁽¹⁾	jaarlijkse afdracht aan kapittel ⁽²⁾	overige afspraken	bronnen
Wilhelmieten	circa 1200	-	1 pond op Pasen		
Minderbroeders	midden 13e eeuw	-	-	3 maart 1420 afspraken over biechten en begraven	BHIC, MA, inv. nr. 36; AAB, hs. 97 f. 9v
Begijnen	voor 1274	zelfstandige parochie vanaf 6 juli 1274	-	<i>Oblationes</i> zijn voor de pastoor van het begijnhof, bij uitvaarten van begijnen worden ze gedeeld met de pastoor van Orthen-Den Bosch. Iedere begin betaalt hem jaarlijks 2 penningen Leuens, half in de octaaf van Kerstmis, half in de octaaf van Pasen. Afspraken over begravenissen van leken, jaargetijden en dertigsten.	Camps, ONB I, 438-440 nr. 348 d.d. 1274 juli 6
Gasthuiszusters	voor 1277	zelfstandige parochie vanaf 1456	-	1456 twee priesters belast met de zielzorg. Kapittel had presentatierecht.	Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 9-11, 26-33
Dominicanen	circa 1290-1300	-	-	26 oktober 1426 afspraken over biechten, preken en begraven	AAB, hs. 97, f. 7r
Bogarden	begin 14e eeuw	circa 1440	3 rijngulden op Kerstmis	1470 aanvullende overeenkomst over begraven, preken en opdragen van eerste missen in het klooster. Deken en kapittel als pastoor hadden presentatierecht van alle beneficiés en officies in het klooster. In 1518 aanpassing tarieven voor parochierechten en begravenissen van parochieleden.	BHIC, MA, inv. nr. 39
Cellezusters, Zwestern, zwartzusters	1335	1464-1477	2½ rijngulden op Pasen (later toegevoegd in het obituarium)	1514 uitgebreide afspraken	BHIC, ZZ, inv. nr. 3
Clarissen	circa 1350	-	20 schelling payment op Pasen	1424 eigenmachtige regeling van de zusters via de paus zielenmissen te mogen laten lezen in het klooster	SAH, 184 <i>Clarissenklooster</i> , inv. nr. 3
Lollarden, cellebroeders	circa 1350	circa 1468	-		
Tertiariissen van de Papenhulst, later Bloemkamp	laatste kwart 14e eeuw	1459	3 rijngulden op Pasen		
Zusters en Broeders van Orthen	1409-1410	-	4 wilhelmusschild per 100 zusters met een maximum van 13½ schild, half op Pasen, half op Allerheiligen	1453 uitgebreide afspraken	BHIC, MA, inv. nr. 38

klooster/ gemeenschap	ontstaan gemeenschap ⁽¹⁾	omvorming tot klooster ⁽¹⁾	jaarlijkse afdracht aan kapittel ⁽²⁾	overige afspraken	bronnen
Tertiariissen op de Uilenburg	1423-1425	1469 (bouw kerk 1488-1491)	3 rijngulden op Pasen	1491 regeling begraafrechten	BHIC, 252 <i>Klooster Mariënborg op de Uilenburg</i> , inv. nrs. 303 en 304; Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 350 en 354
Broeders van het Gemene Leven	circa 1425	-	½ stuiver per kloosterling op Pasen	1450 nadere regeling. De priesters onder de fraters mochten biechthoren bij de fraters en clerici zelf, alsmede bij de inwonende studenten en ze mochten een eenvoudige toespraak of lezing houden voor de scholieren en andere gelovigen na afloop van de diensten in de parochiekerk.	Universiteit van Tilburg, <i>Brabant Collectie</i> , TFK Hs. 2
Magdalenazusters, Zusters van Bethanië	kort voor 1428	1466 (bouw kerk in 1488)	3 rijngulden op Kerstmis		SAH, <i>RAH</i> , inv. nr. 1257 f. 203v; Van Dijk, <i>De constituties</i> , 598
Augustinessen, Geertruijklooster	1448	1453 (kerk gereed in 1466)	3 rijngulden op Pasen		Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 219-223 en 229-231
Kruisbroeders	1469	-	3 rijngulden op Kerstmis	1514 nieuwe regeling begraafrecht en recht de sacramenten toe te dienen aan bewoners van het klooster. Preekrecht, biechthoren en eerste missen. Beneficia en broederschappen alleen met toestemming van het kapittel	BHIC, <i>MA</i> , inv. nr. 40
Tertiariissen op de Eikendonk	1475	-	3 rijngulden op Pasen		Coeverincx, <i>Analecta</i> , dl. 2, 363-366; Van de Meerendonk, <i>Het klooster</i> , 14-17

(1) Ontstaan en omvorming tot klooster zijn gebaseerd op Sanders, 'Verkloosterling'.

(2) De aantekening over jaarlijkse betalingen aan het kapittel wegens de *oblaciones* dateert van rond 1500 (SAH, *obituarium van de Sint-Jan*, p. 476).

Afkortingen

AAB	Archief Abdij van Berne
AC	<i>Archief van het Clarissenklooster</i>
ASV	Archivum Secretum Vaticanum
BAH	Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch
inv. nr.	inventarisnummer
MA	<i>Mechelse Aanwinsten (BHIC)</i>
ILVB	<i>Illustre Lieve Vrouwe Broederschap</i>
ONB	<i>Oorkondenboek van Noord-Brabant</i>
RAH	<i>Rechterlijk archief 's-Hertogenbosch</i>
Reg. Vat.	Registra Vaticana
RG online	Repertorium Germanicum online
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
ZZ	<i>Zwartzusters (in 's-Hertogenbosch)</i>

Archivalia

Archief Abdij van Berne (AAB), Heeswijk

- hs. 97 'Handschrift Kievits', afschriften van stukken betreffende het kapittel van 's-Hertogenbosch uit de jaren 1283-circa 1630, aangelegd circa 1600

Bisschoppelijk Archief 's-Hertogenbosch (BAH), 's-Hertogenbosch

- Oud Kapittel Sint-Jan*, doos 3

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 1232 *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch* (1291) 1318-2005 (ILVB)
 inv. nr. 116 Rekening, periode 1329 – 1496
 inv. nr. 119 Rekening, band 3, periode 1448 – 1469
 1891 *Zwartzusters in 's-Hertogenbosch* 1335-1642 (ZZ)
 inv. nr. 1 Verheffing door de elect, later bisschop van Luik van het huis van de cellezusters tot een klooster onder de Regel van Augustinus met voorschriften over de te volgen levenswijze, met latere aanpassing, 1464 en 1477
 inv. nr. 3 Overeenkomst tussen de zusters en het kapittel van 's-Hertogenbosch naar aanleiding van de nieuwe kapel in het klooster, 1514
 2006 *Mechelse Aanwinsten van het bisdom Den Bosch* 1330-1719 (MA)
 inv. nr. 1 Akte van bescherming voor het kapittel door de deken van Sint-Marie te Utrecht, 1369
 inv. nr. 2 Overeenkomst tussen negen kanunniken dat ze zich zullen houden aan de uitspraak van een pauselijke commissaris in hun onderlinge geschil over de verdeling van de prebenden, 1393
 inv. nr. 33 Katern met afschriften van de akten van incorporatie van de kerken van Heesch, Dinther, Orthen en 's-Hertogenbosch, Nuland en Geffen en Rosmalen (tweede helft 15e eeuw)
 inv. nr. 34 Bul waarbij de kerk van Orthen en het rectoraat van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch bij het kapittel geïncorporeerd worden, 1412
 inv. nr. 35 Uitspraak in het geschil tussen het kapittel en het klooster Hertoginnendal over de tienden van Orthen, 1417
 inv. nr. 36 Uitspraak ten gunste van het kapittel in het geschil met de minderbroeders in 's-Hertogenbosch over parochiële rechten, 1419
 inv. nr. 38 Overeenkomst tussen het kapittel en de Zusters van Orthen over de parochiële rechten van de zusters, 1453
 inv. nr. 39 Overeenkomst tussen het kapittel en de bogarden over de parochiële rechten van de kloosterlingen, 1470
 inv. nr. 40 Overeenkomst tussen het kapittel en de kruisbroeders over de parochiële rechten van de kloosterlingen, 1514
 inv. nr. 83 Stichting door het kapittel van twee missen in de kapel via twee bestaande legaten, 1487. Met goedkeuring van de bisschop, 1490
 inv. nr. 96 Stichting van twee wekelijkse missen op het altaar, 1480-1481
 inv. nr. 114 Afschrift (15e eeuw) van stukken betreffende de stichting van een kapelanie in de kerk van Nuland, 1359

- inv. nr. 116 Bul waarbij de paus opdracht geeft aan de deken van Hilvarenbeek onderzoek te doen teneinde de kerken van Nuland en Geffen in het kapittel te incorporeren, 1419
 - inv. nr. 117 Akte waarin de deken van Hilvarenbeek uitvoering geeft aan het verzoek van paus Martinus V om de kerken van Nuland en Geffen te incorporeren in het kapittel, 1420
 - inv. nr. 118 Bul waarbij de paus de kerken van Nuland en Geffen bij het kapittel incorporeert, 1420
 - inv. nr. 119 Gedeeltelijk afschrift van een akte uit 1422 of kort erna, waarbij de pastoor van Nuland schadeloos wordt gesteld voor zijn afstand van het pastoraat (15e eeuw)
 - inv. nr. 120 Verzoekschrift van de parochianen van Nuland aan deken en kapittel om hun de goederen van de kerkfabriek terug te geven, waarmee pastoor Jan van der Lucht een vicarie in de kerk van Nuland gesticht heeft met instemmingsrecht van de parochianen bij de voordracht van een nieuwe vicaris, wegens frauduleus handelen van heer Daniel Hol, de oude pastoor, en heer Jan van Vijfeiken, de nieuwe vicaris, en om de vicarie teniet te laten gaan (circa 1424)
 - inv. nr. 123 Machting van deken en kapittel voor de deken om de incorporatie van de kerken van Heesch en Dinther ten uitvoer te laten brengen via de pauselijk gedelegeerde, de aartsdiaken van Famenne, 1441
 - inv. nr. 124 Akte van verkoop door het kapittel van een roggepacht wegens grote lasten ter verwerving van de parochiekerken van Dinther en Heesch, met akte van toestemming van de bisschop, 1441
 - inv. nr. 125 Akte waarbij de kerk van Dinther wordt geïncorporeerd bij het kapittel, 1441
 - inv. nr. 126 Overeenkomst tussen proost van het kapittel van Sint-Servatius in Maastricht en deken van kapittel van 's-Hertogenbosch, waarbij de presentatie en collatie van de kerk van Schijndel voortaan aan de proost toevalt, 1444
 - inv. nr. 129 Collatie door notaris Johannes Ghemert van de stichtingsakten uit 1471 van een kapelanie in de kerk van Rosmalen (laatste kwart 15e eeuw)
- 2074 *Collectie Oude Parochiearchieven van het bisdom van 's-Hertogenbosch*
 [inv. nr. 341] Verzoekschrift van de meesteressen van het Groot Begijnhof aan de bisschop van 's-Hertogenbosch het beneficie of altaar van Sint-Antonius en de Vier Doctoren in de begijnenkerk in geval van vacature te incorporeren bij hun zielzorger, circa 1620

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

- 014 *Rechterlijk archief van 's-Hertogenbosch*
 - inv. nr. 1257 en 1265 Secretariële protocollen (Bosch' Protocol)
 - 184 *Archief van het Clarissenklooster (1281-1335-1668 (AC))*
 - inv. nr. 3 Oorkonde van paus Martinus V waarbij hij het convent toestemming geeft wereldheren zielemissen te laten lezen zonder toestemming van de bisschop of de officiaal, 1424
- Parochie Sint-Jan tot 1629*
- Charters d.d. 1373 augustus 12 (alleen regest), d.d. 1405 maart 20 (alleen regest), d.d. 1454 juli 4 (alleen regest)
 - Obituarium

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adman, A.F., *Heymericus de Campo: Dialoqus super Reuelacionibus Beate Birgitte. A Critical Edition with an Introduction* (Uppsala 2003).
- Ardura, B., *The Order of Prémontré. History and Spirituality* (Wisconsin 1995).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd 1129-1592*. Werken uitgegeven door Gelre, Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheid en recht 44 (Hilversum 1993).
- Bavel, B.J.P. van, 'De stadshoven van de Norbertijner abdijen tijdens de late middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd. Een beknopte inleiding', in: S. van de Perre (red.), *De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie*. Verslagen van de vijfde contactdag Abdijs van Postel zaterdag 29 april 1995 (Brussel 1995) 9-26.
- Bavel, B.P.J. van, 'Schakels tussen abdij en stad. De stadshoven van de norbertijner abdijen in de Nederlanden (ca. 1250-ca.1600)', *Analecta Praemonstratensia* 76 (2000) 133-157.
- Bichelaer, A. van den, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).
- Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- Bijsterveld, A.J.A., 'De oorsprong van de oudste kapittels in het noorden van het bisdom Luik: een voorlopige synthese', in: R. Bauer, M. De Smet, B. Meijns en P. Trio (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant. Liber amicorum Raf De Keyser. Verzameling opstellen over middeleeuwse geschiedenis en geschiedenisdidactiek*. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis Series A vol. 30 (Leuven 2002) 206-221.
- Bijsterveld, A.J.A., 'Bisdommen, kapittels, kloosters en kerken in de Volle Middeleeuwen', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels met F. Hermans en E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis* (3 dln.; Maastricht, 2015) I, 241-266.
- Bijsterveld, A.J.A., 'De stichting van kerk en kapittel van Sint-Oda', in: A.J.A. Bijsterveld en V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-OedenRode. Macht, religie en cultuur in de Meierij* (Woudrichem 2016).
- Bogaerts, A.M., *Het klooster Hertoginnedal der Zusters Dominikanessen te Oudergem 1262-1797*. Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden 18 (Leuven 1979).
- Briegleb, P., en A. Laret-Kayser, *Suppliques de Benoît XIII (1394-1422), première partie: Textes et analyses*. Analecta Vaticano-Belgica 26, Document Relatifs au Grand Schisme 6 (Bruxelles-Rome 1973).
- Bruaene, A.-L. Van, B. Blondé en M. Boone (eds.), *Gouden eeuwen: stad en samenleving in de Lage Landen, 1100-1600* (Gent 2016).
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979).
- Charruadas, P., *Créissance rurale et essor urbain à Bruxelles. Les dynamiques d'une société entre ville et campagnes (1100-1300)* Mémoire de la Classe des Lettres, collection in-80, tome LVI (Bruxelles 2011).
- Gijsbertus Coeverincx, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, eds. G. van den Elsen en W. Hoevenaars (2 dln.; ['s-Hertogenbosch] 1907 en 1905).
- Dijk, R.Th.M. van, *De constituties der Windesheimse Vrouwenkloosters vóór 1559* (Nijmegen 1986).
- Drunen, A. van, 'Een speurtocht naar middeleeuwse Bossche kloosters. Bouwhistorie en archeologie: betrouwbare gidsen', in: M. Ackermans en Th. Hoogbergen (red.), *Kloosters en religieus leven. Historie met toekomst* ('s-Hertogenbosch 2002) 56-77.
- Gastout, M., *Suppliques et lettres d'Urbain VI (1378-1389) et de Boniface IX (1389-1394). Textes et analyses*. Analecta Vaticano-Belgica 29, Document Relatifs au Grand Schisme 7 (Bruxelles-Rome 1976).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle 2017).
- Gooskens, F., *Idealen en macht: Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen* (Enschede 2016).
- Haaster, H. van, 'Plantaardige en dierlijke resten uit de middeleeuwen. De resultaten van het oecologisch onderzoek op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwilt en H.L. Janssen, *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 140-162.
- Hackeng, R., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg 1 (Maastricht 2006).
- Janssen, H.L., 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L., en P.A.M. Zoetbrood, 'De Uithof en het Refugiehuis van de Abdij van Postel', in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 74-88.
- Kuijper, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).

- Kuys, J., *Repertorium van collegiale kapittels in het middel-eeuwse bisdom Utrecht* (Hilversum 2014).
- Meijer, G.A., *De predikheeren te 's-Hertogenbosch, 1296-1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
- Meijer, G.A. (ed.), *P. Jacobo Brouwer, Chronicon conventus Buscoducensis ordinis praedicatorum et historia monasterii Worcumiensis* ('s-Hertogenbosch 1908).
- Meliadò, M., 'De religiosa solitudine. Eimerico di Campo e una controversia tardo-medievale sulla clausura', *Quaestio* 15 (2015) 761-772.
- Miraeus, A., voortgezet door Joannes Foppens, *Opera diplomatica et historica* (...). (Editio secunda, tomus secundus; Bruxellis, Typis Francisci Foppens, sub signo S. Spiritus, 1723).
- Miraeus, A., voortgezet door Joannes Foppens, *Diplomatium Belgicorum nova collectio* (...) (dl. 3-4; Bruxellis 1734-1748).
- Wilhelmus Moliu, *Kroniek van Moliu. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, eds. J.A.M. Hoekx e.a. ([s-Hertogenbosch 2003]).
- Nyberg, T., *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters* (Bibliotheca Historica Lundensis 15; Lund 1965).
- Peeters, C.J.A.C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985).
- Poelman, J.C.M., *Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis. Geschiedenis van Coudewater* ([Rosmalen] 1968).
- Polman, P., 'Bossche archivalia in België. Een inventaris uit 1734', *Bossche Bijdragen* 24 (1958-1959) 91-110.
- Reusens, E., *Documents relatifs à l'histoire de l'université de Louvain (1425-1797)* (dl. 1; Louvain 1893-1902).
- Sander Olsen, U., 'De Kroniek van Abdis Maria van Oss, Birgittenessenabdij Maria Troon, Dendermonde', *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, vierde reeks, 21 (2002) 250-332.
- Sanders, J., 'Verkloosterling in het vijftiende-eeuwse 's-Hertogenbosch', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 33 (2016) 76-111.
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- Steurs, W., *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Mémoire de la Classe des Lettres, Collection in 80, 3e série (Tome III; [Brussel] 1993).
- Synghel, G. Van, 'Actum in camera scriptorum de Buscoducis'. *De stedelijke secretarie van 'sHertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Tihon, C., *Lettres d'Urbain V (1362-1370). II (1366-1370). Textes et analyses*. *Analecta Vaticano-Belgica* 15 (Rome-Bruxelles-Paris 1932).
- Tihon, C., *Lettres de Grégoire XI (1371-1378)*. *Analecta Vaticano-Belgica* 11, 20, 25, 28 (4 dln; Bruxelles-Rome 1958-1975).
- Velden, G. van der, *Het necrologium van Arnold van Vessel uit 1574 aangevuld met namen van de abdijleden tot 1986* ([Heeswijk-Dinther] 1986).
- Verbeek, B., 'De komst der Minderbroeders in het Hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch (1228)' in: *Collectanea Franciscana Neerlandica* (dl II; 's-Hertogenbosch 1931) 61-131.
- Vrie, D.M. van de, en H.L. Janssen, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan* ('s-Hertogenbosch 1997) 48-139.
- Vries, D.J. de, 'De dendrochronologische datering van paalresten afkomstig van de Uithof van de abdij van Postel te 'sHertogenbosch', in: H.L. Janssen en H.W. Boekwijt (red.), *Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch nr. 1* ('s-Hertogenbosch 1988) 102-107.

P.P. Rubens, pinx.

Kon. Ned. Steendr.

J.J. Mesker, del.

Michael Ophovius. Lithografie naar een tekening van J.J. Mesker naar het schilderij van P.P. Rubens uit 1615-1617 (Brabant-Collectie, Tilburg)

Wim Cöpi

Het proces en de vrijlating van Michael Ophovius.

De aanslag op Heusden in 1623 nogmaals tegen het licht gehouden

Toen bisschop Michael Ophovius in 1637 te Lier overleed, had hij een bewogen leven achter de rug. Bij velen is hij bekend als zesde bisschop van 's-Hertogenbosch, als auteur van het dagboek over de periode tussen 14 augustus 1629 en 31 december 1631 en bovenal als eerste ondertekenaar van het capitulatieverdrag van de stad in 1629.² In de geschiedschrijving duikt zijn naam met grote regelmaat op vanaf ongeveer 1630. De historie- en kroniekschrijvers uit de zeventiende en achttiende eeuw, onder wie Bor, Van den Sande en Van Oudenhoven, noemen hem in verband met de aanslag op Heusden in 1623, een poging namens aartshertogin Isabella om Heusden door omkoping te doen overlopen naar het Zuid-Nederlandse kamp.³ Onder anderen de historici van de predikheren, Moulaert en Meijer, benadrukken de ontberingen die Ophovius moest ondergaan tijdens zijn daarop volgende gevangenschap en de kracht waarmee hij het katholieke geloof verdedigde tegen de calvinisten.⁴ De chroniqueurs Foppens en Schutjes gaven een korte levensschets van Ophovius in het kader van hun beschrijving van de geschiedenis van het Bossche diocesis.⁵ Ook in de meest volledige biografie over Ophovius, verschenen in 1937 en van de hand van Frenken, kreeg de gevangenschap van Ophovius in Heusden en Den Haag in 1623-1624 de nodige aandacht.⁶ De informatie over het proces en over de gang van zaken rond zijn vrijlating was echter ook hier summier. Frenken meldt dat Ophovius zou zijn uitgewisseld tegen 240 of 270 Hollanders en dat er weliswaar stukken zouden moeten zijn over het proces tegen hem, maar dat hij noch in Den Haag noch in Brussel documenten hierover had kunnen vinden. Blijkbaar waren ze dus verloren gegaan, of bestonden ze toch niet, een conclusie die ook Kuijer overnam.⁷ Adriaenssen veronderstelde dat hij met het ontdekken van de *artyckulen [...] omme daer af naeder behoort te werden de persoon van Michael Ophovius* in het Nationaal Archief de door Frenken bedoelde stukken had ontdekt, maar dit document omvat alleen een vragenlijst ten behoeve van de ondervraging van Ophovius.⁸

Tot onze verrassing gewaagt geen enkele van de hiervoor genoemde historici van uitgebreid onderzoek in de resoluties van de Staten-Generaal en de notulen van de Staten van Holland. Uit een verkenning van deze bronnen kwam naar voren dat de naam van Ophovius

1 Mijn dank gaat uit naar Hans van de Griend die behulpzaam is geweest bij het interpreteren van een aantal documenten en een eerdere versie van dit artikel van kritisch commentaar heeft voorzien.

2 Schutjes, *Geschiedenis*, 122-127; Frenken, 'Het Dagboek', 1-340; Hoekx, 'Het capitulatieverdrag', 48.

3 Bor, *Gelegentheit van 's-Hertogenbosch*, 147-148; Van den Sande, *Kort begrip der Nederlandsche historien*, 266-267, 274-275; Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stad Heusden*, 195-196, 199-201.

4 Moulaert, *Ven. P. Michael Ophoven*; Meijer, *De Predikheren*, 84-95.

5 Foppens, *Oudheden en gestichten*, 234-242; Schutjes, *Geschiedenis*, 122-127.

6 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 15-164.

7 Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 601.

8 Adriaenssen, 'De erfgenamen', 55-57.

Michael Ophovius was dominicaan in hart en nieren. Als S.T.L. (lector in theologie) was hij betrokken bij de uitgave van een boek over het leven van de Heilige Catharina van Siena (Antwerpen 1603). Op het titelblad staan de portretten van acht belangrijke vertegenwoordigers van de Orde der Predikheren of dominicanen (www.the-saleroom.com/en-gb/auction-catalogues)

hierin in de periode 1623-1624 geregeld voorkomt. Ook blijkt in het Nationaal Archief een tweetal documentmappen aanwezig te zijn die nader licht kunnen werpen op het proces en de vrijlating: *Crimineel proces vanden Priester Ophoven over het Verraet van Heusden en Wisseling van gevangenen a[nn]o 1624*.⁹ De resoluties van de Staten-Generaal, de notulen van het Hof van Holland en de twee genoemde documentmappen vormen de voornaamste bronnen van dit onderzoek. De poging om de gouverneur van Heusden te doen overlopen naar het Zuid-Nederlandse kamp, het daaropvolgende (criminele) proces tegen Ophovius en de stelling dat hij werd uitgewisseld tegen 240 of 270 Hollanders, zijn de kernpunten waarop we ons richten. We beginnen deze bijdrage met een korte schets van het leven van Ophovius, diens drijfveren en het tijdsgewricht waarin de aanslag, het proces en vrijlating plaatsvonden. Vervolgens besteden we aandacht aan de aanslag zelf, het proces en de onderhandelingen over zijn vrijlating en de uitvoering van het akkoord over zijn vrijlating.

Ophovius en zijn tijd

Levensschets

Michael Ophovius werd op 22 januari 1570 gedoopt in de Sint-Jan van 's-Hertogenbosch als tweede zoon van de linnenlakenkoopman Henrick Peter van Ophoven en Henrica, natuurlijke dochter van Claes Henrick Janszn. van den Bosch.¹⁰ In 1585 vertrok hij naar Antwerpen en trad hij in bij de dominicanen. Tussen 1590 en 1596/1597 studeerde hij artes en theologie aan de universiteit te Leuven en in 1597 zette hij zijn studies voort aan de hogeschool der predikheren in Bologna.¹¹ In oktober 1599 verwierf hij de graad van *lector philosophiae et sacrae Theologiae* en in 1609 promoveerde hij tot doctor in de Theologie (S.T.D. of *Magister (Doctor) sacrae Theologiae*). Als wetenschapper is zijn betekenis betrekkelijk. Slechts enkele kleine werken zijn van hem bekend. In maart 1590 werd hij door de bisschop van Antwerpen tot subdiaken gewijd en het jaar daarop tot diaken. Zijn priesterwijding volgde op 13 maart 1593 in Leuven. Ophovius begon zijn eerste taak voor de predikheren in 1592 als lector in de filosofie in het Leuvense studiehuis.¹² Eind 1601 werd hij aangesteld tot inquisiteur voor het bisdom Antwerpen, een functie waarin hij nog vier keer werd herbevestigd. Viermaal – in 1608, 1617, 1620 en 1626 – werd hij gekozen als prior van het klooster van de dominicanen te Antwerpen. Tussen 1611 en 1615 was Ophovius Provinciaal van de Nederlandse Provincie van de Dominicanen. In 1615 volgde een benoeming tot Prefect van de Dominicaanse Missie in Holland en in 1622 werd hem vanuit de Propaganda Fide opgedragen ook de missionering van Denemarken, Holstein en de andere Noordse landen ter hand te nemen. In 1623 en 1624 zat hij ruim anderhalf jaar gevangen in Heusden en Den Haag op beschuldiging van landverraad, een periode die het centrale thema van deze publicatie is.

Op 22 juni 1626 volgde de kerkrechtelijke goedkeuring van de benoeming van Ophovius door de paus tot bisschop van 's-Hertogenbosch – op voordracht van aartsbischop Isabella – en op 19 augustus volgde de goedkeuring door de Spaanse koning Filips IV. De bisschopswijding vond plaats op 13 september 1626 te Antwerpen door de aartsbisschop van Mechelen. De

⁹ NA, *FP*, inv.nr. 185; NA, *ASG*, inv.nr. 48, 49, 12561.43; Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, deel I en II.

¹⁰ Tegen de achtergrond van een tweetal aktes in het Bosch' Protocol (SAH, *sH*, R 1418, f 20v; *ibidem*, R 1845, f 489) is de stelling in de lijkrede van Ophovius, dat zowel zijn vader als zijn moeder uit het geslacht Van Ophoven stamde, niet houdbaar (Frenken, 'De Bossche Bisschop', 19); Adriaenssen, 'De erfgenamen', 53-54.

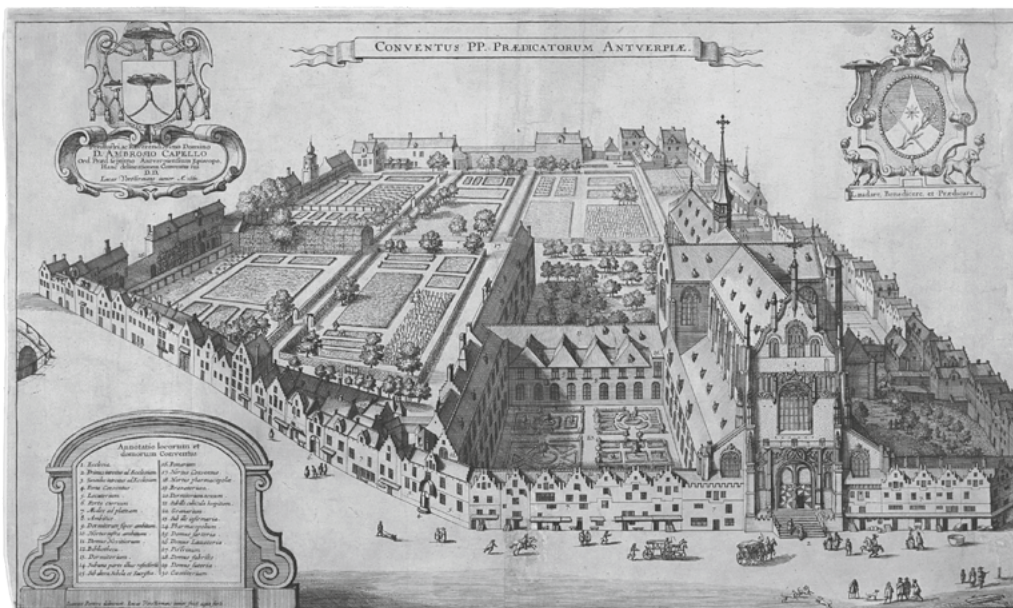
¹¹ Bots e.a., *Noordbrabantse studenten*, 553 nr. 3922.

¹² Moulart, *Ven. P. Michael Ophoven*, 1.

officiële ontvangst van de nieuwe bisschop door de stad 's-Hertogenbosch geschiedde op 30 oktober 1626. Alle historici zijn eensgezind van mening dat de keuze van de aartshertogin mede op Ophovius viel omdat zij in belangrijke mate de oorzaak was geweest van Ophovius' detentie drie jaar tevoren. Rogier zet echter duidelijk vraagtekens bij de benoeming van Ophovius op dat moment.¹³ Hij verwijt Ophovius dat diens arrestatie in 1623 niet eervol was, omdat hij wegens politieke activiteiten – die zelfs zeer nadelig hadden kunnen zijn voor de Hollandse missie – en niet bij het uitoefenen van zijn kerkelijke functie was opgepakt. Daarnaast had hij de ware reden voor zijn gevangenneming – poging tot omkoping – in zijn schrijven van maart 1625 voor de *Propaganda Fide* in Rome en voor de curie verborgen gehouden. Wel deelt Rogier de overtuiging dat Ophovius kwalitatief voor het bisschopsambt geschikt was en ook een goede bisschop is geweest. Hij noemt hem dan ook in één adem met Masius en Zoesius als verklaring waarom de protestantisering van Noord-Brabant na de inname van 's-Hertogenbosch en de vrede van Munster niet is geslaagd.¹⁴ Het episcopaat van Ophovius was zeer hectisch. Een derde van zijn bisdom – de Bommelerwaard en het land van Heusden en Altena – behoorde tot de Republiek. Tijdens de onderhandelingen en de overgave van 's-Hertogenbosch speelde hij een prominente rol. Op 20 november 1629 verliet hij de stad definitief. Vanaf medio maart 1630 tot eind 1636 verbleef hij meestal op het kasteel van Geldrop als gast van de zeer katholieke en Isabella-gezinde Amand II van Horne.¹⁵ In die periode zag hij de uitoefening van het katholieke geloof steeds meer beperkt en bemoeilijkt worden. Medio november 1636 besloot Ophovius samen met de bij hem wonende familieleden Geldrop voorgoed te verlaten. Het risico om door de Republiek te worden gevangen genomen was te groot. In april 1637 was hij in Lier, waar hij op vier november van hetzelfde jaar overleed. Op 5 januari 1638 vond zijn uitvaart plaats in de predikherenkerk te Antwerpen.

Drijfveren

Van Rijnsoever typeert Ophovius als eenvoudig kloosterling, zielzorger, bestuurder en bekend als volkspredikant.¹⁶ Wij prefereren hem te karakteriseren met drie woorden: zielzorger, hervormer en dominicaan. Ophovius bleef de orderegels zijn hele leven zoveel mogelijk in acht nemen. Hij bleef werken aan de verbreiding van de orde door onder andere zijn aandacht voor het door hem gestichte vicariaat te Lier, de restauratie van het klooster te Antwerpen en zijn pogingen om een dominicanessenklooster in 's-Hertogenbosch te stichten en een convent in Ravenstein. Ophovius had een uitstekende opleiding genoten en had grote intellectuele capaciteiten. Toch was hij op de eerste plaats een man van de praktijk: zielzorger. Al tijdens zijn studietijd in Leuven stond hij frequent op de kansel en ook als bisschop was hij op zon- en feestdagen de vaste predikant in de Sint-Jan. Het feit dat hij na de inname van 's-Hertogenbosch verkoos te blijven werken in zijn bisdom en ten behoeve van de missionering in Holland in plaats van een benoeming als bisschop van Brugge te aanvaarden, duidt op zijn gedrevenheid voor de praktische zielzorg. Ten derde was hij hervormer. Niet alleen leverde hij in dit opzicht een grote bijdrage aan de orde – Carolus Pontanus noemde hem in dit verband in 1626 al '*quasi Ordinis sui reformator*'¹⁷ – ook kan hij een hervormer ten dienste van de kerk worden genoemd. Hij zette immers het werk van Zoesius voort, hij bemoeide zich intensief met het 'bekeren' van het calvinistische Noorden als prefect van de dominicaanse missie, het opzetten van een convent voor de opleiding van missionarissen ten behoeve van Holland en de Noordse landen.

Het Antwerpse Predikherenklooster, waarvan Michael Ophovius viermaal als prior werd gekozen. Gravure door Lucas Vorsterman, 1661 (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam)

De aanduiding van Ophovius als reformator, maar ook als inquisiteur, doet niet verwachten dat hij een meegaand persoon zal zijn geweest. Een aantal biografen prijst zijn vermogen tot het leggen en onderhouden van contacten, maar Poelhekke geeft duidelijk aan dat Ophovius in zijn dagboek naar voren komt als een niet bovenmatig aantrekkelijk personage.¹⁸ Placidus verwoordt het wat milder als hij zegt: 'Ophovius trad vooral leidend, aanmoedigend en vermanend op.' Het zal duidelijk zijn dat sturen acties vereist, maar dat Ophovius daarbij vaak de grenzen van het betamelijke overschreed, lijkt onwaarschijnlijk. Hij zou immers in dat geval nooit hebben toegestaan dat het klooster in Antwerpen er meer dan vijftientwintig jaar over mocht doen 'om de Orderegel op zijn strengst te onderhouden'.¹⁹ Ook zou hij dan niet zo geroemd zijn om zijn sociale vaardigheden.

Tijdsgevoel

Ophovius' levensjaren vielen volledig binnen de periode van de Opstand. In alle functies die hij bekleedde, had hij te maken met de veelsoortige conflicten en heroriënteringen die in zijn tijd speelden. De implementatie van de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563) was nog lang niet voltooid. De daar gestarte roep om kloosterhervormingen was onderdeel van de takenportefeuille van Ophovius als provinciaal van de Nederlandse provincie van de dominicanen. Ook de in het eind van de zestiende eeuw in gang gezette contrareformatie

¹³ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 549-551.

¹⁴ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 560-561.

¹⁵ Goethals, *Histoire généalogique*, 287-301; Van Asten, 'Michaël Ophovius', 97-99.

¹⁶ Van Rijnsoever, 'Ophovius', 17-19.

¹⁷ Frenken, 'De Bossche Bisschop', 28.

¹⁸ Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 289.

¹⁹ Frenken, 'De Bossche Bisschop', 27. Verzachtingen van de kloosterregel zoals het weglaten van het nachtofficie en het veelvuldig eten van vlees moesten dus worden teruggedraaid.

met als speerpunten het verbeteren van de opleiding en discipline van geestelijken, het oprichten van zondagsscholen voor de jeugd en broederschappen voor volwassenen was nog in volle gang. Daarnaast stond de in het begin van de zestiende eeuw opgezette Hollandse missie in de aandacht. Onder de gereformeerden was de strijd tussen de remonstranten (de rekkelingen of arminianen en verdedigers van het bestaan van de menselijke vrije wil) en de contraremonstranten (de preciezen of gomaristen en verdedigers van de voorbeschikking door God) op de synode van Dordrecht in 1618-1619 weliswaar beslist in het voordeel van de contraremonstranten, maar de tegenstellingen waren nog steeds zichtbaar zoals de mislukte aanslag op Maurits als wraak op de terechtstelling van Oldenbarnevelt en de harde aanpak van remonstrantsgezinde predikanten laat zien.²⁰ Maar het belangrijkste conflict dat de tegenstellingen tussen Noord en Zuid op scherp zette, was uiteraard de Opstand zelf. Het conflict werd vooral uitgevochten in Brabant en in mindere mate in Gelderland-Overijssel. 's-Hertogenbosch zelf kwam de strijd betrekkelijk ongeschonden door, maar hoezeer het Brabantse platteland te lijden heeft gehad, heeft Adriaenssen beschreven in zijn proefschrift *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629*.²¹ Na afloop van het Bestand in 1621 waren beide partijen opnieuw ten strijde getrokken met de belegering van Bergen op Zoom en Steenberghe door de Spanjaarden, een aanslag op 's-Hertogenbosch door Maurits en een plundertocht op de Veluwe door graaf Henrick van den Bergh.

Het waren deze conflicten en tegenstellingen die de houding van personen en groepen ten opzichte van (potentiële) gevangenen zoals Ophovius beïnvloedden, die druk uitoefenden, strenge bestraffingen eisten en tot hoge losprijzen of strafvergoedingen aanzetten.

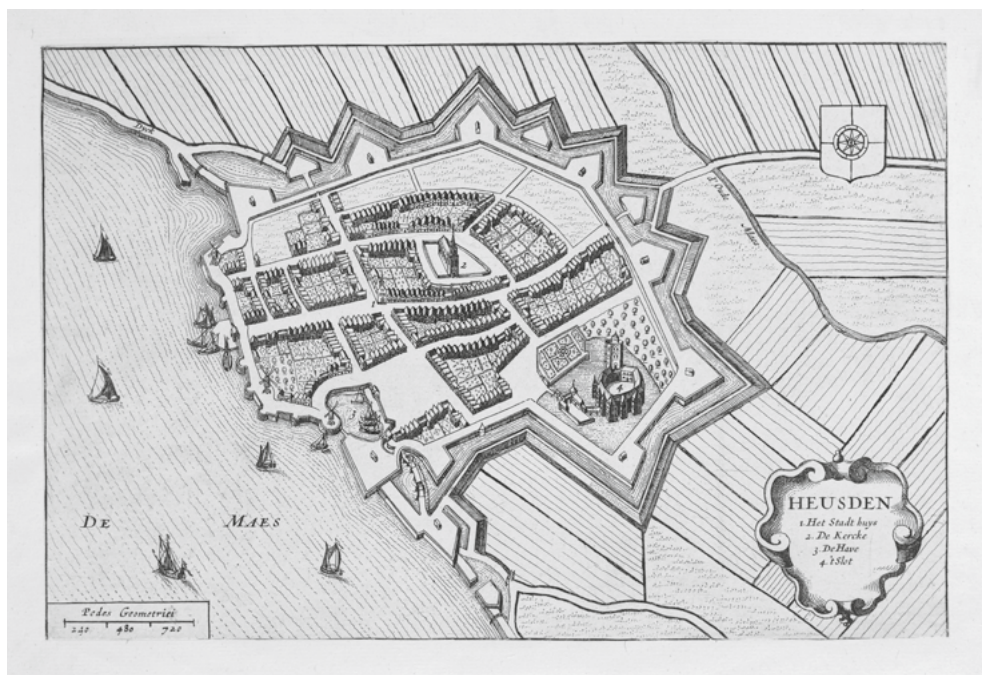
De aanslag op Heusden in de geschiedschrijving

Reeds vanaf de zeventiende eeuw is vanuit verschillende invalshoeken aandacht besteed aan de aanslag op Heusden en de gevangenschap van Ophovius. Op de eerste plaats waren het de oorlogsverslaggevers *casu quo* algemene historici die de zaak als oorlogsfeit beschreven.²² Zij namen vooral de aanslag zelf als thema. Tot deze groep rekenen wij ook Brandts, die een uitgebreide verhandeling heeft verzorgd over de geschiedenis van de reformatie en ingaat op Ophovius' discussies met enkele calvinistische boegbeelden.²³ De tweede groep, de geschiedschrijvers van de geestelijke orden, richten zich – met name voor interne propagandadoeleinden – in de eerste plaats op (de gruwelen van) de gevangenschap.²⁴ Een derde groep vormen de biografen en de geschiedschrijvers van het bisdom 's-Hertogenbosch. Zij vermelden het voorval inclusief de gevangenschap als onderdeel van een beknopte biografie van Ophovius.²⁵

Behalve deze geschiedschrijvers is er nog een andere informatiebron. Enkele brieven van Ophovius zelf zijn bewaard gebleven: zijn dankbrief aan het Bossche stadsbestuur kort na zijn vrijlating in 1624 en een brief aan de secretaris van de *Propaganda Fide*, waarin hij beknopt zijn levensloop en lotgevallen meedeelt.²⁶

Oorlogsverslaggevers casu quo algemene historici

Frenken concludeert dat het verhaal van Bor de basis vormt voor de historici. Deze conclusie moet volledig worden gebaseerd op het tijdstip van uitgave van de diverse bronnen en uit vergelijking van geschreven teksten. Bor, Van den Sande, Schriverius en Van Aitzema

Plattegrond vesting Heusden. Kopergravure uit: M.Z. Boxhorn, *Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio* (Amsterdam, H. Hondius, 1632) (Brabant-Collectie, Tilburg)

gebruikten immers geen systematiek van citaten. Brandts en Van Oudenhoven, die hun studies in respectievelijk 1704 en 1743 publiceerden, zijn de eersten die over deze affaire schrijven en daarbij rechtstreeks verwijzen naar één of meer voorgaande schrijvers.

Bor begint zijn relaas met de aanleiding van Ophovius om Heusden te bezoeken. Als oppervoogd over de minderjarige kinderen van zijn overleden broer wilde hij daar enkele zaken verband houdende met de boedel afwikkelen.²⁷ Vervolgens stelt Ophovius aan de orde dat de Infanta (aartshertogin Isabella) van Godefroij van Horne, een ver familielid van Willem Adriaan I van Horne, heer van Kessel en gouverneur van Heusden, had vernomen dat de gouverneur bereid zou zijn de kant te kiezen van de Spanjaarden en Heusden en het kasteel aan haar over te dragen in ruil voor een vorstelijke beloning. Zij had hem, Ophovius, gevraagd deze zaak af te handelen en, in ruil voor de overdracht, de gouverneur een erfelijke grafelijke titel aan te bieden, alsmede het lidmaatschap van de Orde van het Gulden Vlies en 'hondert duysent Croonen (oft so sommige seggen 300.000 Croonen)'. De gouverneur had zeer verontwaardigd gereageerd op dit voorstel – 'al waer 't dat hem alle de schatten des Coninx van Spaengien voorgedragen ende gepresenteert werden, dat men hem tot ghenen verrader maken en soude' – en liet de hevig protesterende Ophovius gevangen nemen. Na

20 Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 227-290.

21 Cöp, *Het spel van de macht*; Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*.

22 Bor, *Gelegenthey van 's-Hertogenbosch*, 147-148; Van den Sande, *Kort begriip der Nederlandsche historien*, 266-267 en 274-275; Schriverius, *Een korte beschrijvinghe*, 195-196; Van Aitzema, *Saken van staet*, 162.

23 Brandts, *Historie der reformatie*, 1101-1104.

24 Vanden Bosch, 'Over de doden niets dan goeds?', 334-345.

25 Foppens, *Oudheden en gestichten*, 234-242; Coppens, *Nieuwe beschrijving*, 122-127.

26 SAH, OSA, inv. nr. 254 brief 15 december 1624; Meijer, 'Brief van P. Michael Ophovius', 161-173.

27 Bor, *Gelegenthey van 's-Hertogenbosch*, 147-148.

een korte detentie in Heusden werd hij overgebracht naar Den Haag. De Infanta liet op haar beurt Godefroij van Horne, 'die alles valschelick ghepractiseert hadde' in Vilvoorde gevangen zetten en scherp verhoren over de brieven die hij over de wankelmoedigheid van de gouverneur ten opzichte van de Staten-Generaal had geschreven. Over de afloop van de zaak deed Bor geen mededelingen.

Het kasteel te Heusden. Kopergravure naar een tekening van A. de Haen (Brabant-Collectie, Tilburg)

Schrivierius volgt in zijn beschrijving in grote lijnen Bor.²⁸ Hij voegt op het eind van zijn verhaal alleen toe dat bij 's-Hertogenbosch een grote aantal manschappen gereed stond, maar dat deze weer naar hun basis werden teruggezonden toen men hoorde dat de aanslag mislukt was.

Johan van den Sande was de derde geschiedschrijver die melding maakt van de aanslag op Heusden.²⁹ In het eerste deel vermeldt hij kort de aanslag, waarbij hij tevens de beloning specificeert op 300.000 kronen. In het tweede deel geeft Van den Sande aan dat de vrijlating van Ophovius onderdeel was van een gevangenenruil tussen de Infanta en de Staten-Generaal. De uitvoering van de overeenkomst zou echter uiterst moeizaam zijn verlopen vanwege trainen van de zijde van de aartshertogin.

Ook de beschrijving van Van Aitzema van de aanslag raakt slechts enkele hoofdpunten.³⁰ Wel voegt hij het pleidooi toe van de Engelse koning Jacobus I en zijn gezant Carleton ten gunste van Ophovius in april/mei 1623. Het geeft te meer aan hoe bezorgd de Infanta was dat voor Ophovius de doodstraf dreigde.³¹ Nog meer extra informatie die via Van Aitzema tot ons komt, is de mededeling dat Ophovius zou zijn gespaard omdat luitenant-kolonel Gremu, commandant van IJzendijke, in Spaanse handen was gevallen toen hij in een hinderlaag was gelopen bij een mislukte aanslag op Grevelingen.³²

Brandts refereert in zijn *Historie der reformatie en andere kerkelyke geschiedenissen* aan Van Aitzema, Schrivierius en Van den Sande bij zijn beschrijving van de aanslag op Heusden.³³ Ook zijn beschrijving van de aanslag is kort. Brandts doet wel uitgebreid verslag van het optreden van de Engelse gezant in de Staten-Generaal en diens toelichting op het pleidooi in de brief van de koning ten gunste van Ophovius. Het antwoord van de Staten-Generaal op de rede van Carleton was duidelijk: 'dat men de voorbede van de Koning altydts hoogh hadt geacht en noch soude achten, maer dat dit een stuck was van merkelyk insicht, en dat men niet ongestraft kon laeten.' Brandts besteedt tevens aandacht aan het dispuut tussen Ophovius en de calvinisten Roseaus, predikant van de Staten, en Festus Hommius, de voornaamste hoogleraar in godsdienstzaken aan de Leidse universiteit.

Geschiedschrijvers van geestelijke orden

In het geval Heusden en de gevangenschap van Ophovius zijn het vooral geschiedschrijvers van de dominicanen en van de jezuïeten – de medegevangenen van Ophovius behoorden tot die orde – die het relaas zelf en de nasleep ervan uitvoerig belichten.³⁴ Frenken refereert met name aan het handschrift van Norbertus Aerts – geschiedschrijver van de jezuïetenorde – als hij schrijft over de onderhandelingen over de vrijlating.³⁵ De aanslag op Heusden wordt door de ordehistorici meestal slechts met enkele regels vermeld. Meer aandacht krijgen de omstandigheden tijdens de gevangenschap en het reeds door Brandts vermelde dispuut

²⁸ Schrivierius, *Een korte beschrijvinghe*, 195-196.

²⁹ Van den Sande, *Kort begriip der Nederlandsche historien*, 266-267, 274-275.

³⁰ Van Aitzema, *Saken van staet*, 162.

³¹ Kuijer ('s-Hertogenbosch, 603) spreekt duidelijk zijn twijfels uit of het inzetten van Jacobus I een gelukkige keuze was. De relatie tussen Engeland en de Republiek zou slecht zijn, ook door de situatie rond de Pfalz, waar de schoonzoon van Jacobus koning was. Jacobus was op dat moment bovendien zeer Spaansgezind omdat hij zijn zoon wilde laten huwen met een dochter van de Spaanse koning. Zie Brandts, *Historie der reformatie*, 1102.

³² Deze informatie kan volgens Frenken ('De Bossche Bisschop', 52) niet kloppen, omdat hij pas in 1625 zou zijn opgepakt, een jaar na de vrijlating van Ophovius,

³³ Brandts, *Historie der reformatie*, 1101-1104.

³⁴ Van Hoeck, 'De gevangenschap', 236-255; Allard, 'De Oosterhouter Theodorus Tack', 27-30, 63-70, 95-102; B.C.B. Moulaert, *Ven. P. Michael Ophoven*; Meijer, *De predikheeren*, 83-95.

³⁵ Van Hoeck, 'De gevangenschap', 251-255.

tussen Ophovius en de calvinisten Roseaus en Festus Hommius. Moulaert wijdt hieraan ruim twee pagina's, Meijer een halve bladzijde.³⁶ Meijer verwoordt de glorieuze overwinning van Ophovius met het nodige bravoure, als hij schrijft: 'Toegerust met alle wapenen, die in het arsenaal van Luther en Calvijn slechts te vinden waren, traden zij voor den gevangenen en begonnen den strijd. [...] Alle wapenen werden hun uit de hand geslagen en wel zoo vaardig en triomfantelijk, dat zij beschaamd zich verwijderden...' Ook Ophovius zelf noemt het dispuut in enkele van zijn brieven aan de kardinaal-secretaris van de *Propaganda Fide* en aan de procurator van de dominicanen.³⁷ In het oog springend in zijn brief aan de *Propaganda Fide* is ten slotte de vermelding dat hij als gevangene zou zijn uitgeruild tegen 240 gevangenen aan Spaanse zijde.

De aanslag als onderdeel van biografie

De meest uitgebreide en met uitvoerig bronnenonderzoek gestaafde levensbeschrijving van Michael Ophovius is, zoals in de inleiding vermeld, van de hand van Frenken.³⁸ Ze werd in 1936-1937 gepubliceerd en beslaat 150 pagina's. Deze publicatie was mede bedoeld als voorbereiding op de uitgave van het dagboek van Ophovius over de periode 14 augustus 1629 tot 31 december 1631.³⁹ Frenken besteedt in de biografie veel aandacht aan de aanslag en de gevangenschap van Ophovius. Hij analyseert zowel de beschrijvingen van de oorlogshistorici als de verhalen die door de ordehistorici zijn geschreven over Ophovius en zijn medegevangenen Maillart en Tack. Foppens, Coppens en Schutjes vermelden in hun geschiedenis van het bisdom de aanslag op Heusden en de gevangenschap van Ophovius als onderdeel van een korte biografie van de zesde bisschop van 's-Hertogenbosch. In hun beschrijvingen refereren zij vooral aan Bor. Ook in de meer recente levensschetsen van Ophovius door Van Rijnsoever en Sirjacobs krijgen de aanslag en de gevangenschap van Ophovius aandacht.⁴⁰ Huys Janssen daarentegen vermeldt alleen de gevangenschap, maar zwijgt over de reden.⁴¹ Voor zover niet vermeld, mag gevoeglijk worden aangenomen dat hun informatie terugvoert op de biografie door Frenken.

Ophovius maakt zelf melding van zijn gevangenschap in zijn bedankbrief aan het Bossche stadsbestuur van 15 december 1624 en in een schrijven van 15 maart 1625 aan de kardinaal-secretaris van de *Propaganda Fide*, waarin hij beknopt zijn levensloop en lotgevalen meedeelt.⁴²

Conclusie

Uit het voorgaande relaas is een duidelijk en vrij uniform beeld van de aanslag af te leiden. Ook zal blijken dat de besproken auteurs correct waren geïnformeerd. Dit is niet verwonderlijk. Bor werd immers door de Staten van Holland financieel ondersteund voor het samenstellen van zijn historiografie en had via zijn zwager toegang tot alle archiefstukken van de Staten. Johan van den Sande was lid van het Hof van Friesland, was waarnemer geweest bij de Synode van Dordrecht en was destijds één van de rechters die het vonnis over Johan van Oldenbarnevelt hadden uitgesproken. Dat ook hij bekend was in Den Haag en kon beschikken over (vrijwel) alle stukken, spreekt daarmee voor zich. Zoals in de inleiding reeds is aangegeven, bevatten de verslagen geen informatie over een proces voor het Hof van Holland en ook de info over de onderhandelingen over vrijlating van Ophovius is – zelfs bij Van Aitzema – zeer summier.

Interieur van de Rolzaal op het Binnenhof, waar het Hof van Holland zitting hield. Foto J. Rozema, 1965 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

De aanslag en het proces tegen Ophovius voor het Hof van Holland

De stukken die verband houden met het criminele proces tegen Ophovius maken het mogelijk de periode van de gevangenschap en het proces vollediger en exacter in te vullen. Zo heeft het gesprek tussen Ophovius en de gouverneur van Heusden, Willem Adriaan van Horne⁴³, om de laatste over te halen Heusden de Spaanse zijde te doen kiezen, plaatsgevonden op 17 maart 1623, dus ruim een maand later dan door Frenken werd verondersteld.⁴⁴ Ook kan worden bevestigd dat Ophovius op 2 of 3 april vanuit Heusden is overgebracht naar de Voorpoort in Den Haag. Hij zegt namelijk in een brief van 21 april aan Monseigneur Dierck de Jonghe dat hij dan achttien dagen in Den Haag zit.⁴⁵ We vonden 3 april eveneens als begindatum van zijn gevangenschap in Den Haag in de notulen en resoluties van het Hof van Holland.⁴⁶ Ophovius bleef gedetineerd tot 26 november 1624: een vol jaar als crimineel gevangene en vervolgens acht maanden als civiel gevangene.⁴⁷ De bevestiging van de ontslagdatum vinden we in een resolutie van de Staten-Generaal.⁴⁸

³⁶ Moulart, *Ven. P. Michael Ophoven*, 3-6; Meijer, *De Predikheren*, 86-87.

³⁷ Meijer, 'Brief van P. Michael Ophovius'.

³⁸ Frenken, 'De Bossche Bisschop'.

³⁹ Frenken, 'Het Dagboek'.

⁴⁰ Van Rijnsoever, 'Ophovius'; Sirjacobs, 'Wie was Ophovius?'.

⁴¹ Huys Janssen, 'Michael Ophovius'.

⁴² SAH, OSA, inv. nr. 254, brief 15 december 1624; Meijer, 'Brief van P. Michael Ophovius'.

⁴³ Hij wordt ook aangeduid als Heer van Kessel.

⁴⁴ NA, FP, inv.nr. 185, 'Memorie hoe den prior', 28 maart 1623; Frenken, 'De Bossche Bisschop', 36-37.

⁴⁵ NA, FP, inv.nr. 185, 'Monsieur Dierck de Jonghe', 21 april 1623.

⁴⁶ NA, AHH, inv.nr. 377, 30 september 1623.

⁴⁷ Frenken, 'De Bossche Bisschop', 36-37.

⁴⁸ NA, ASG, inv.nr. 49, f 489, 25 november 1624.

Ainsi arrivant a Bourdeaux pourrez par les moyens
possibles pour vous aboucher ou communiquer avec led.
Général et lui dire, que puis qu'il y a tant de jours
qu'il se traite de cet affaire, et que la personne qui est
venant de sa part la communiquer avec d'autres, et se ba-
galler; et que venant a l'ouïe de l'Ennemy, pourroit
avoir le dommage qui se laisse considérer, et pourtant est
nécessaire de l'exécuter incontinent, et venant là, se
pourra traiter et ajuster de la forme qu'il se doit
exécuter; Et quant a ce que nous soule, s'accomplir
punctuellement ce qui est promis en conformité de la
promesse dont on vous baille la Copie, et avec ce
faisons toujours S. Maj.^{te} et moy le conte que méritent
vrs services pour luy faire toujours de bien.

De ce qu'en cela se presente m'advertissez; Vous gouvernant
en cette matière si secrettement, et avec telle prudence
que trouverez convenir.

Fait a Bruxelles ce 6. Fevrier 1623.

De aanslag volgens de archiefstukken

Het plan om de vier steden onder commando van de gouverneur van Heusden over te dragen aan de Infanta is weergegeven in een anoniem schrijven aan Maurits van 27 november 1622.⁴⁹ De brief beschrijft uitgebreid de onderhandelingen tussen gouverneur Van Kessel (Willem Adriaan van Horne) en Godefroij van Horne. De aanslag zou in de nacht plaatsvinden. Van Kessel zou aan de kapitein van elk van de vier plaatsen een wachtwoord doorgeven dat ook aan het krijgsvolk van de koning bekend was. Daarop zou het nieuwe garnizoen worden toegelaten. Het nieuwe krijgsvolk zou speciale kleding dragen zodat het onverdacht was. Als beloning voor de gouverneur wordt naast het lidmaatschap van de Orde van het Gulden Vlies ook concreet het bedrag van 300.000 cronen genoemd; een bedrag, dat niet in de memorie van de gouverneur van 28 maart 1623 wordt vermeld, maar wel in de beschrijving van Bor. Godefroij zou voor zijn aandeel in de aanslag het graafschap Horn krijgen (de Infanta zou dit via koop van Godefroij's broer verwerven) alsmede 150.000 cronen. De briefschrijver beloofde zich binnen niet al te lange tijd bekend te maken aan de prins en verwachtte een gepaste beloning voor deze waarschuwing.

De feitelijke startsituatie voor de aanslag is beschreven in de instructie die aartshertogin Isabella op 6 februari 1623 op papier zette voor Ophovius⁵⁰ en kan gebaseerd zijn op c.q. aansluiten bij de situatie zoals beschreven in de hiervoor genoemde brief aan Maurits. Al is de tijdspanne van 27 november 1622 tot 6 februari 1623 lang voor een missie die dreigde uit te lekken. Ook suggereert de brief van 27 november dat alle zaken tot in het detail waren geregeld, terwijl er in werkelijkheid nog allerlei zaken openstonden. In haar instructie van 6 februari omschrijft de Infanta allereerst de stand van zaken rond de geplande aanslag op Heusden voor zover die door Godefroij van Horne met haar was gecommuniceerd. Er zouden gesprekken zijn geweest tussen Godefroij van Horne en de gouverneur van Heusden, waarin deze laatste had aangegeven dat hij bereid was vier plaatsen, waaronder Heusden, over te dragen aan de koning. De aartshertogin had de geloofsbrief waarin deze toezegging stond nog niet zwart op wit ontvangen omdat de tabberd waarin deze brief verstopt zou zitten nog niet was aangekomen in Brussel. Bovendien waren de onderhandelingen nog niet afgerond. Ophovius werd gevraagd de bereidheid tot verzoening van de gouverneur met de koning nogmaals na te gaan en vervolgens een finaal akkoord met hem te sluiten. Verder was haast gewenst om de zaak uit te voeren, omdat het plan dreigde uit te lekken, vanwege loslippigheid van de intermediair (Godefroij volgens brief van 2 april) van de gouverneur. De beloning van de koning was verwoord in een brief, waarvan Ophovius een kopie mee zou krijgen.

Het gesprek tussen Ophovius en de gouverneur volgde op 17 maart. De laatste heeft dat gedetailleerd beschreven in een memorie aan Den Haag, gedateerd 28 maart 1623.⁵¹ Hoewel Ophovius toestemming had om vrijuit tot de gouverneur te spreken, liep het slecht voor hem af. Hij was nog niet uitgesproken of de gouverneur ontstak in grote verontwaardiging en wierp het voorstel verre van zich, zeggende dat hij zich niet kon voorstellen 'dat ick (de gouverneur) d'eerste verraeder soude zijn van mijn huijs [...] en noch om haer (de Infanta) goet, nocte dat van de Coninck van Spaengien selfs sal men seggen dat Wilhelm de Hornes sal weesen een verraeder.' Daarom zou hij Ophovius in Heusden detineren, totdat hij zijn 'heeren en meesters' van deze affaire op de hoogte had gebracht en Ophovius Godefroij van Horne aan hem (de gouverneur) had overgeleverd. Ophovius drong aan, deed een beroep

49 NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Doorluchtichsten Hooghgeboren Prince', 27 november 1622.

50 NA, *FP*, inv.nr. 185, '*Instruction de ce que vous frère*', 6 februari 1623.

51 NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Memorie hoe den prior', 28 maart 1623.

op de toestemming van de gouverneur om vrijuit te mogen spreken, meldde dat ook in Frankrijk belangrijke heren zich met de koning hadden verzoend en beloofde een extra beloning voor zijn kinderen, maar dat mocht niet baten. Al de volgende dag vroeg Ophovius toestemming aan de gouverneur een brief te mogen schrijven aan zijn klooster in Antwerpen en aan zijn aangetrouwde neef Jan van de Gevel de jonge,⁵² om hen in kennis te stellen van zijn gevangenneming en om de Infanta te vragen Godefroij van Horne gevangen te nemen.⁵³ Op 2 april kon Ophovius al aan de gouverneur melden dat Godefroij was opgepakt. Hoopvol schreef hij de gouverneur dan ook:

‘Ende aengesien nu den dito Godefrido in arrestament is zoo uwe genaeden begheert heeft, dat gesciede soude, mij toeseegghende soo verre de selve geleevert worde mij te ontslaen, soo is mijn versoeck dat u genaeden sal believen voordert te declareeren wat daer in van mij geeijst wort te doen; ende sal soecken te effectueeren wat in mijn macht is om in alles te toonen sijncerteijt tot dienst ende contentement van u genaeden.’⁵⁴

Het verzoek bleef zonder positief resultaat. Wellicht nog dezelfde dag werd hij overgebracht naar de Voorpoort in Den Haag, om daar vervolgens anderhalf jaar te moeten blijven.

Ridderkamer in de Voorpoort. Foto Kees Hagema (Haags Historisch Museum, Den Haag)

Inmiddels zat de Infanta duidelijk met de gevangenneming van Ophovius in haar maag. Langs drie wegen ondernam ze pogingen om de vrijlating van Ophovius te bewerkstelligen en diens lot te verzachten. Op de eerste plaats langs diplomatieke lijn, gebruik makend van dezelfde kanalen en mensen die ook met het Noorden onderhandelden over een bestand, vrede of het uitwisselen van gevangenen. Ten tweede maakte zij gebruik van de invloed van personen van koninklijke bloede, landen en gezanten. Het meest bekend in deze is de brief van Jacobus I van april 1623 en het pleidooi dat de Engelse gezant Carleton hield in de Staten-Generaal.⁵⁵ Hij pleitte daarin openlijk voor gratie en vrijlating van Ophovius, die

door de handelwijze van Godefroij van Horne meer gezien moest worden als een bedrogene dan als een bedrieger, meer als iemand die verraden was dan als een verrader. Vrij kwam hij niet, want de Staten-Generaal spraken weliswaar hun waardering uit voor de koning, maar voegden er tegelijk aan toe dat deze zaak te belangrijk was om zo maar te laten passeren. Brandts lijkt de authentieke brief van Jacobus I in handen te hebben gehad en citeert deze uitgebreid.⁵⁶ De druk van de Franse gezant lijkt vooral effect gehad te hebben op de behandeling van Ophovius als gevangene, alsmede om te voorkomen dat hij de doodstraf zou krijgen. Ten derde zette de Infanta individuele personen in. Belangrijk is in deze de bijdrage van Barbara van Swieten, de weduwe van Floret Tserclaes. Zij had grote invloed op Maurits en werd zowel door hem als de Infanta zeer gewaardeerd. Zij werd weliswaar door de Franse gezant gevreesd vanwege haar inzet voor de vrede, maar ze heeft door haar voortdurende pendeldiplomatie gezorgd voor betere omstandigheden en mede bewerkt dat Ophovius op den duur niet langer als crimineel maar als civiel gevangene werd behandeld.⁵⁷ Maar ook de relatief milde houding van Maurits in dezen is zeker belangrijk geweest.

Processtukken en het verhoor

Het verhoor van Ophovius was gebaseerd op ten minste zes stukken die op 20 april 1623 op last van Maurits aan het Hof van Holland waren overgeleverd.⁵⁸ Het betrof de brief van 27 november 1622, waarin Maurits werd gewaarschuwd voor een aanslag; de instructie in het Spaans en in het Frans van 6 februari 1623 voor Ophovius in verband met zijn missie naar Heusden; een brief van Ophovius van 2 april 1623 aan de gouverneur van Heusden, waarin onder andere de gevangenneming van Godefroij van Horne werd gemeld; een brief van de subprior van de dominicanen te Antwerpen aan Ophovius, waarin deze zijn diensten aanbiedt en toezegt aan Brussel te vragen Godefroij van Horne gevangen te nemen; ten slotte, een memorie van de gouverneur hoe zijn gesprek met Ophovius op 17 maart 1623 was verlopen.

Ten behoeve van het eerste verhoor formuleerde de advocaat-fiscaal van het Hof, Nicolaas van Kinschot, een twaalfstal vragen, als aanvulling op en verificatie van de aan het Hof ter hand gestelde stukken.⁵⁹ Allereerst werd Ophovius' identiteit gecheckt en nagegaan of zijn bezoek aan Heusden inderdaad was gelegitimeerd vanwege een zakelijke transactie: de verkoop van een uiterwaard in Maren. Daarna volgde de vraag of hij, Ophovius, inderdaad aan de gouverneur had gevraagd om hem alleen te mogen spreken en daarbij vrijuit te mogen spreken. Had hij daarna de aanslag, waaraan de gouverneur zou willen meewerken, ter sprake gebracht, inclusief de daar voor hem aan vastzittende beloning alsmede de loslippigheid van Godefroij van Horne en de daardoor dreigende risico's voor de gouverneur? Had hij de gouverneur laten zien dat hij het zegel van de Infanta, hangende aan zijn geloofsbrief, had afgesneden en separaat bewaarde? Had hij, nadat hij had geconstateerd dat de gouverneur zijn voorstellen met klem afwees en aangaf hem te detineren, de gouverneur gewezen op het toegezegde recht om vrijuit te mogen spreken en hem en zijn kinderen extra beloningen toegezegd om het tij alsnog te keren? Ook informeerde hij wie Ophovius gevraagd had het voorstel van de aanslag aan de gouverneur voor te leggen, wie de Spaanse instructie aan

⁵² Jan van de Gevel de jonge was gehuwd met Hendrina Nicolaasdr. van Ophoven.

⁵³ NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Sijn edele doorluchtighe genade' z.d.; *ibidem*, 'E. ende beminde P. Nicolae', 18 maart 1623.

⁵⁴ NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Verstaen hebbende het goet arrivement', 2 april 1623.

⁵⁵ NA, *ASG*, inv.nr. 48, f 156, 9 mei 1623.

⁵⁶ Brandts, *Historie der reformatie*, 1102-1103.

⁵⁷ Frenken, 'De Bossche Bisschop', 43-52; Goethals, *Dictionnaire généalogique*, 842-857.

⁵⁸ NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Inventaris van seeckere stucken', 20 april 1623.

⁵⁹ NA, *FP*, inv.nr. 185, 'Artyckulen den Hooft van Holland overgegeven', z.d.

hem had overhandigd en of deze voorzien was van het zegel van de Infanta. Verder wilde hij weten of Ophovius ook nog een mondelinge toelichting had gekregen op de instructie, en zo ja, welke. Hij vroeg welke de vier over te leveren plaatsen waren, hoe de overdracht in zijn werk zou gaan en wat in ruil voor de overgave was beloofd en aan wie. Zijn laatste vraag was waar de in de instructie genoemde kopie was waarop de beloften zwart op wit waren gezet en of Ophovius deze kopie alsnog kon laten zien.

Willem Adriaen van Horne, heer van Kessel, gouverneur van Heusden. Illustratie uit 1675 in: Lambert van den Bos, *Schauplatz des Krieges* (Bibliotheek Vredespaleis, Den Haag)

De antwoorden van Ophovius op de voorstaande vragen kennen we niet. Wel is er nog een tweede reeks vragen aan Ophovius voorgelegd. Ook deze – een tiental – werden door Nicolaas van Kinschot als openbaar aanklager geformuleerd.⁶⁰ Ditmaal lag de nadruk vooral op de instructie die Ophovius van de Infanta had gekregen, maar ten langen leste kwam ook de naam van Godefroij van Horne naar voren alsmede enkele ‘wat-als-vragen’. Had hij, Ophovius, de instructie van tevoren gelezen, en zo ja, was dat voordat hij uit Antwerpen was vertrokken? Was de instructie hem door de Infanta toegezonden? Eerder had hij blijkbaar aangegeven benieuwd te zijn geweest wat er zoal met de heer Van Kessel was besproken, maar nu wilde hij weten of Ophovius meer wist over de geplande aanslag en de manier waarop die zou worden uitgevoerd. Hij vroeg nogmaals waar de kopie was die in de instructie werd genoemd. Verder informeerde hij of Ophovius op advies van de Infanta de heer Van Kessel had aangeraden het plan van de aanslag snel uit te voeren wegens het gevaar dat het plan zou uitlekken en of hij nog extra beloften aan de heer Van Kessel had gedaan. Ook stelde hij de vraag of het feit dat Ophovius, zoals hij eerder zei, de heer van Kessel had willen waarschuwen voor mogelijke gevolgen van het uitvoeren van de aanslag, betekende dat hij overwogen heeft de instructie van de Infanta niet uit te voeren. Als laatste wilde hij vernemen waarover Ophovius met de heer Van Kessel had willen praten als deze zich bereid had verklaard het aanbod dat hij aan Godefroij van Horne had gedaan, uit te voeren.

Over het verloop van het proces is verder geen informatie bekend. Evenmin wordt in stukken gezinspeeld op pogingen van het Hof om Ophovius via folteringingen tot uitspraken en bekentenissen te dwingen die een veroordeling wegens landverraad mogelijk maakten. Wel is blijkens de stukken de relatie tussen de gouverneur van Heusden en Godefroij van Horne en diens brieven een punt van aandacht geweest. Een tweetal brieven in het dossier wijst hierop. De eerste dateert van 14 mei 1610. Godefroij's vader vraagt hierin aan Willem Adriaan van Horne, dan nog generaal van de artillerie in Geertruidenberg, zijn zoon financieel te ondersteunen en actief op hem te letten.⁶¹ De tweede dateert van 21 oktober 1622 en is door Godefroij zelf geschreven aan de gouverneur.⁶² Het voornaamste doel van dit schrijven was het verkrijgen van een paspoort om met de gouverneur te kunnen onderhandelen over de aanslag. Hiermee wordt een relatie gelegd met de hiervoor vermelde waarschuwingsbrief aan Maurits van 27 november, die aangeeft dat Godefroij driemaal in Heusden zou zijn geweest. De zakelijke dekmantel voor het paspoort van Godefroij was dat hij over een nog openstaande schuld bij de gouverneur wilde praten alsmede een aantal zaken betreffende het sterfhuis van Godefroij's vader, Amand van Horne.

Het proces zelf lijkt als een nachtkaaars te zijn uitgegaan. Met name de matigende houding van Maurits zal hierop van invloed zijn geweest. Dat Maurits er niet op uit was om Ophovius wegens landverraad de (gepaste) doodstraf te laten opleggen, blijkt onder andere uit de opdracht die hij in november 1623 aan het Hof van Holland gaf dat men de procedures tegen Ophovius ‘voor als noch zoude ophouden’. Als reden gaf hij aan dat de Republiek wellicht veel voordeel zou kunnen halen uit het feit dat men Ophovius in handen had, een argument dat ook de Heusdense gouverneur gebruikte om zijn verering te onderbouwen.⁶³ Ook de stellingname van Maurits ten aanzien van de gevangenenruil in maart 1624 geeft aan dat zijn prioriteit lag bij het uitruilen van Ophovius tegen Staatse krijgsgevangenen en niet bij een veroordeling.⁶⁴

60 Adriaenssen, ‘De erfgenamen’, 55-57.

61 NA, *FP*, inv.nr. 185, ‘brief van den heer van Geldrop’, 14 mei 1610.

62 NA, *FP*, inv.nr. 185, ‘*Je ne suis pas esté*’, 21 oktober 1622.

63 NA, *AHH*, inv.nr. 377, f 233, 21 november 1623.

64 NA, *ASG*, inv.nr. 3906, 16 maart 1624.

De aanslag: hoogverraad of een hinderlaag?

De kroniekschrijvers en historici, inclusief Frenken, zijn eensgezind dat maar één persoon verantwoordelijk kan worden gesteld voor de gevangenneming van Ophovius, namelijk Godefruij van Horne. Hun zienswijze lijkt logisch. Immers, Godefruij's verre neef, de gouverneur, werd door de verering die hij ontving voor de gevangenneming en de discussie daarover in de Staten van Holland, volledig vrijgepleit en ook de Infanta en Ophovius vallen in hun ogen af. Het lijkt immers ondenkbaar dat Isabella Ophovius naar Heusden zou hebben gestuurd zonder de overtuiging dat de gouverneur wankelmoedig stond ten opzichte van

Maurits, prins van Oranje, Stadhouder van Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel. Kopergravure door Jacob Houbraken naar Michiel Jansz. Van Mierevelt, Aert Schouman, 1747-1759, uitgegeven door Isaac Tirion (Brabant-Collectie, Tilburg)

de Verenigde Provinciën. Het blijft – ook in de beschouwing van Frenken – duister welke motieven en gedachten Godefroij van Horne heeft gehad om de Infanta tot de missie van Ophovius te doen besluiten.⁶⁵ Wat had hij te winnen als hij iedereen die met de gevolgen van de aanslag te maken kreeg, beschadigde? En meer nog: wie zou hem willen belonen voor zijn ‘inspanningen’? De aartshertogin zou verbolgen zijn omdat de aanslag mislukte. De persoon – in dit geval Ophovius – die het overleg met de gouverneur voerde, zou in de gevangenis terecht komen. De gouverneur zou verbolgen zijn, omdat hij ongewild in de verdachtenbank zou komen met alle risico’s van dien. Alléén handelen zou voor Godefroij van Horne dus een vorm van zelfdestructie zijn geweest. Hiertoe zou hij enkel bereid kunnen zijn in geval van depressiviteit of uit wraak; maar jegens wie?

Bestudering van de archiefstukken maakt het ons inziens twijfelachtig of Godefroij van Horne als enige schuldige moet worden aangewezen. Op de eerste plaats zijn er de open einden in het plan, zoals die uit de instructiebrief naar voren komen. Verder maakt de Infanta in haar instructiebrief aan Ophovius melding van een derde persoon die zou worden ingezet om de onderhandelingen met de gouverneur af te ronden. Ook het relaas waarom de onderhandelingen waren vertraagd en dat de ‘*lettre de créance*’ van de gouverneur nog niet kon worden getoond, hadden haar achterdochtig moeten maken.⁶⁶ Met het negeren van deze ‘onvolkomenheden’ – omdat Isabella de aanslag uit angst voor het ontdekken van dit voorkomen snel wilde uitvoeren – heeft zij bovendien voor Ophovius fatale risico’s genomen. Zo had Ophovius het zegel van de Infanta – op diens aandringen? – aan de gouverneur gegeven, wat er mede aan bijdroeg dat de instructiebrief extra vragen opriep.⁶⁷ Zoals gezegd is er niets bekend dat wijst op verhoren van of maatregelen tegen gouverneur Willem Adriaan van Horne, noch eind 1622, noch in 1623. Integendeel zelfs, want op 19 maart 1625 besloten de Staten van Holland hem het graafschap Horn op te dragen met de rechten zoals de provincie Holland in het graafschap bezat.⁶⁸ De Staten hadden het punt weliswaar negen keer op de agenda staan alvorens tot een besluit te komen, maar ze waren vanaf den beginne unaniem van mening dat de gouverneur een verering verdiende vanwege ‘het apprehenderen van pater Ophovius ende zijne goede diensten het landt daermeede gedaen door ’t apparente verlossen van veel gevangenen tegen zijn persoon’.⁶⁹ Dat de brief aan Maurits van 27 november 1622 geen stof heeft doen opwaaien, is verklaarbaar indien hij nooit is verzonden of indien hij persoonlijk door een van de direct betrokkenen aan hem ter hand is gesteld. Wel kan hij hebben gediend om de aartshertogin een bewijs van het overleg met de gouverneur te tonen en haar tot spoed voor actie aan te zetten. Voor de eerste optie – dat de brief niet verzonden werd – pleit, dat het bekend is, dat Godefroij van Horne valse brieven omtrent de aanslag heeft geschreven of doen schrijven. Niet alleen Ophovius meldt dit in een brief aan de gouverneur, maar ook de geschiedschrijvers Van den Sande en Bor geven het in hun beschrijving aan.⁷⁰

Een vooropgezet plan van Godefroij van Horne en de gouverneur van Heusden – waarvan Maurits eventueel kennis had – om de Infanta te beschadigen en een aanzienlijke gevangene (in dit geval Ophovius) in handen te krijgen en deze tot eigen gewin (de titel: graaf van Horn) en tot voordeel van de Verenigde Provinciën (het vrij krijgen van vele gevangenen) af te persen, mag dan ook niet terzijde worden geschoven. Dit scenario is ons inziens veel waarschijnlijker dan dat Godefroij van Horne alleen handelde. Het kan immers verklaren waarom

65 Frenken, ‘De Bossche Bisschop’, 40.

66 NA, *FP*, inv.nr. 185, ‘*Instruction de ce que vous frère*’, 6 februari 1623.

67 NA, *FP*, inv.nr. 185, ‘Verstaen hebbende het goet arrivement’, 2 april 1623; NA, *FP*, inv.nr. 185, ‘Artyckulen den Hooft van Holland overgegeven’, z.d.

68 Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, f 534, 19 maart 1625.

69 Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, f 234, 28 maart 1625.

70 Van den Sande, *Kort begrip der Nederlandtsche historien*, 267; Bor, *Geleenthey van ’s-Hertogenbosch*, 147.

Godefroij van Horne ‘er niet in slaagde’ de deal met de gouverneur, zoals voorgehouden aan de Infanta, af te ronden, waarom de gouverneur werd behandeld en vereerd zoals hiervoor werd beschreven, en waarom de hiervoor uitgebreid beschreven brief aan Maurits geen explosief karakter kreeg en redelijk vrij bekend kon zijn aan een kleine groep. Ten slotte kan het de milde houding van Maurits ten opzichte van Ophovius verklaren, in die zin, dat deze een veroordeling en terechtstelling ontliep en als gevangene redelijk benaderbaar was en met zekere égarde werd behandeld.

Een veronderstelling dat de gouverneur aanvankelijk welwillend tegenover een plan voor een aanslag heeft gestaan en naderhand van gedachte veranderde, zoals door sommige geschiedschrijvers is geopperd, lijkt onwaarschijnlijk. Dan immers zou de brief aan Maurits zeker repercussies voor de gouverneur hebben gehad bij het bekend worden ervan, zou zijn verering eerder omstreden zijn geweest en zou een huwelijk van een van de dochters van de gouverneur met Lodewijk van Nassau, een natuurlijke zoon van prins Maurits, zeker niet in de rede hebben gelegen.⁷¹

Onderhandelingen over de vrijlating van Ophovius en het uiteindelijke akkoord

De onderhandelingen over een gevangenenruil

De vrijlating van Ophovius was onderdeel van een gevangenenruil tussen Spanje en de Republiek. Namens de Infanta Isabella was Philips Pels bij de onderhandelingen over deze ruil betrokken.⁷² De feitelijke aanzet tot de ruil werd gegeven door een schrijven van de Staten van Holland en Westfriesland van 3 augustus en de reactie van Isabella via een schrijven aan de Staten-Generaal van 7 september 1623.⁷³ De Infanta gaf aan te willen instemmen met een ruil, mits Ophovius hiervan deel uit zou maken.

Dit antwoord stond eind september een aantal keren op de agenda van de Staten van Holland en werd tevens besproken in de Staten-Generaal.⁷⁴ Een conclusie was echter duidelijk: Men wilde Ophovius niet in de uitwisselingsacte opnemen. De reactie van de Staten-Generaal van 25 oktober was op de eerste plaats bedoeld om een aantal woorden en zinsneden punctueler te omschrijven ‘omme alle disputen voor te comen’.⁷⁵ Ten aanzien van Ophovius was de acte helder: *‘Et ne fera point comprins en cet accord le pretendu pere Ophovius.’* In haar reactie van 6 november bleef de Infanta echter bij haar standpunt en gaf ze nogmaals aan dat er zonder de inclusie van Ophovius geen uitwisseling van gevangenen zou komen. Vooralsnog volhardden de Staten, ook na ingewonnen advies bij de gecommitteerde raden, in hun positie. Volgens hen was Ophovius als gevangene immers ‘van geheel ongelijke nature’ als degenen tegen wie hij zou worden uitgewisseld. Toch was een ommezwaai in hun opstelling onvermijdelijk.⁷⁶

Zowel de vasthoudendheid van de Infanta als een herhaald protest en rekest van meer dan honderd vrouwen en familieleden van Hollandse gevangenen in Duinkerken om Ophovius bij een akkoord te betrekken, brachten veel Statenleden tot de overtuiging dat er in ieder geval een gevangenenruil moest komen.⁷⁷ Maar de suggestie van het Hof van Holland om serieus over een ruiling van Ophovius en Maillart tegen de Duinkerkers na te denken, werd rigoureuze van tafel geveegd met de woorden: ‘dat zij haer in deese zaecke gelieven nyet te bemoeien, maer hetzelve te willen laeten tot discretie van de heeren Gecommitteerde Raeden die daerover de sorge bevoelen es.’⁷⁸

In maart 1624 kwam er weer schot in de zaak, nadat eerder in januari en februari enkele pogingen hadden plaatsgevonden om de Duinkerkers in kleinere groepen en met ad-hoc acties vrij te krijgen. De Staten van Holland waren om en hadden op 12 maart een concept-akte aan de vergadering voorgelegd aangaande de gevangenenruil, waarin ook Ophovius was opgenomen. De dag daarna hadden ze ermee ingestemd, met de toevoeging dat daarin de namen van Maillart en Ophovius als gevangenen te land mochten worden genoemd, maar dan ook alleen zij twee.⁷⁹ Op 14 maart werd het voorstel besproken in de Staten-Generaal en twee dagen later gaf ook Maurits zijn fiat aan de acte.⁸⁰ Wel gaf hij als advies: 'vinden beter datte saecke sulcx werde gemesnageert (opgehouden), dat men mach weten, wat men aen d'ander sijde gesint sij te doen,' met andere woorden: de zaak niet overhaasten. Aldus werd de zogenoemde Hollandse acte een feit, op basis waarvan Maurits werd gemachtigd door de Staten-Generaal om de uitwisseling van de gevangenen uit te voeren.⁸¹ De acte van 15 maart werd aan aartshertogin Isabella gezonden, zeer waarschijnlijk met een aanbevelingsbrief erbij van Ophovius. Haar antwoord is gedateerd 22 april 1624 en 'varieerde alleenlijcken een woordt drie oftte vier van de acte op 'tzelve stuck aen Haere Hoogheeden van deese zijde overgesonden'.⁸² Bovendien had zij al een lijst met namen toegevoegd van de gevangenen die ze vrijgelaten wilde zien.

Hoewel de overeenkomst nagenoeg rond leek, zou nog een moeilijke onderhandelingsmaand volgen, omdat de Staten-Generaal – die de onderhandelingen over het verdrag inmiddels volledig coördineerde omdat de zaak meer provincies aanging dan Holland en West-Friesland – nu zelf enkele namen van gevangenen aan de akte wilde toevoegen. Zij wilden namelijk de (binnen)schipper Melcnap en zijn matrozen, die onlangs waren opgepakt en in de buurt van Biscaye vastzaten alsmede Cornelis van Alphen, griffier van Doel, opnemen.⁸³ De onderhandelaar van de Infanta, Pels, was hier echter mordicus tegen, en weigerde de aangepaste akte te accepteren en over te brengen.⁸⁴ Uiteindelijk bonden de Staten-Generaal in. Melcnap en de zijnen werden uit de tekst gehaald, en Cornelis van Alphen werd in een separaat document vermeld, om uitgewisseld te worden tegen de jezuïet Tack, die eveneens in de Voorpoort gevangen zat.⁸⁵ Aldus kwam de laatste versie van de uitwisselingsakte van 16 mei 1624, waarmee de Infanta door middel van haar brief van acceptatie van 24 mei daaraanvolgend haar instemming betuigde, mits Karel van Mansfelt, de kapelaan van haar hofkapel, bij de uitwisseling zou worden betrokken.⁸⁶ Mede op advies van Maurits besloten de Staten-Generaal daarop op 1 juni het akkoord te sluiten.⁸⁷

⁷¹ Goethals, *Histoire généalogique*, 355.

⁷² NA, ASG, inv.nr. 49, f 214, 13 mei 1624.

⁷³ NA, ASG, inv.nr. 12302, f 355r, 7 september 1623.

⁷⁴ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, f 36, res. 127, 27 september 1623; f 37, res. 137, 27 september 1623; f 39, res. 144, 28 september 1623.

⁷⁵ NA, ASG, inv.nr. 12302, f 355v, 25 oktober 1623.

⁷⁶ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, res. 319, f 115, 30 november 1623; res 346, f 126, 5 december 1623.

⁷⁷ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, res. 346, f 126, 5 december 1623.

⁷⁸ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, res. 479, f 174, 22 december 1623.

⁷⁹ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, res. 543, f 198, 12 maart 1624; res. 561, f 201, 13 maart 1624.

⁸⁰ NA, ASG, inv.nr. 49, f 115v, 14 maart 1624 en 16 maart 1624; NA, ASG, inv.nr. 3906, 16 maart 1624.

⁸¹ NA, ASG, inv.nr. 49, f 155, 10 april 1624.

⁸² NA, ASG, inv.nr. 12561.43, La serenissime Infante, 22 april 1624.

⁸³ NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Les Etats Generaux, 4 mei 1624.

⁸⁴ NA, ASG, inv.nr. 49, f 214, 13 mei 1624.

⁸⁵ NA, ASG, inv.nr. 49, f 218v, 16 mei 1624.

⁸⁶ NA, ASG, inv.nr. 12561.43, La serenissime Infante, 24 mei 1624.

⁸⁷ NA, ASG, inv.nr. 49, f 238 en f 238v, 1 juni 1624.

Aartshertogin Isabella Clara Eugenia, de Infanta. Kopergravure door Lucas Vorsterman naar een schilderij van Anthony van Dyck (Brabant-Collectie, Tilburg)

Het akkoord

Het akkoord van 1 juni 1624 over de gevangenenruil werd bezegeld door een korte aanvaardingsakte van de Staten-Generaal en het uitwisselen van een aantal akten met Philips Pels, de onderhandelaar namens de aartshertogin. De akte van acceptatie luidde:

‘De Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën van de Nederlanden, gezien hebbende de verklaring van de doorluchtige Infanta, aartshertogin van Oostenrijk, van de 24e mei aangaande de wederzijdse vrijlating van de gevangenen ter zee, verklaren dat zij de aartshertogelijke verklaring aanvaarden, inhoudende het heden gesloten en vastgestelde verdrag en dat de akten voor de uitvoering (van nut) zijnde hiertoe over en weer zullen worden uitgewisseld. Gedaan te Den Haag in de vergadering van de genoemde Heren Staten-Generaal onder hun zegel, paraaf en handtekening van hun griffier, de eerste juni 1624.’

De basisdocumenten van het verdrag waren de hiervoor reeds genoemde akte van 16 mei 1624 van de zijde van de Verenigde Provinciën en de brieven van de Infanta van 22 april en 24 mei. Het verdrag beoogde het ruilen van de onderdanen van de koning van Spanje, die gevangen waren genomen op zee en waren gedetineerd in of in de macht van de Verenigde Provinciën tegen allen van de partij van de Verenigde Provinciën, die gevangen waren genomen op zee en gedetineerd in de provincies van de Nederlanden onder gehoorzaamheid van de aartshertogin en de Spaanse koning. Allen die vóór 1 juni waren opgepakt, zouden voor vrijlating in aanmerking komen. Bovendien zouden van de zijde van de Verenigde Provinciën de paters Maillart en Ophovius worden vrijgelaten en van de zijde van de Infanta de zoon van de heer van Villers. Niet alleen de gewone gedetineerden zouden in vrijheid worden gesteld, maar ook degenen voor wie reeds over een losprijs werd/was onderhandeld en zij die onder borgtocht waren vrijgelaten. In een aanhangsel van de akte van 16 mei werd de uitwisseling geregeld van pater Tack tegen Cornelis van Alphen, de griffier van Doel. Omdat de griffier door Spanje werd aangemerkt als crimineel gevangene werd door Isabella bedongen dat de Verenigde Provinciën bovendien kapelaan Van Mansfeld bij deze ruiling moesten betrekken. Als kosten zouden de gevangenen alleen een faire vergoeding voor de zogenoemde mond- en teerkosten hoeven te betalen: *‘payant seulement par chacun desdits prisonniers les despens a pris et taux raisonnable’*. Van het betalen van – eventueel eerder overeengekomen – losprijzen, zou dus geen sprake zijn.

De uitvoering

De Staten van Zeeland kregen van de Staten-Generaal het mandaat om de gevangenenruil uit te voeren en Adriaan Manmaker, vertegenwoordiger van de eerste edelen van Zeeland en gedeputeerde bij de Staten-Generaal werd vervolgens door Zeeland belast met de gang van zaken.⁸⁸ Sluis en Damme werden gekozen als plaatsen van uitwisseling, terwijl gevangenen die ver van Zeeland vastzaten, zo dicht mogelijk bij hun plaats van detentie in vrijheid zouden worden gesteld. Bovendien moesten beide partijen een lijst aanleveren van gevangenen die onder de afgesproken regeling zouden vallen, ‘ten eynde nyemant bij ignorantie gepreterieert (voorbijgegaan, vergeten) magh worden, ende dat voorts de gemelte acte voor de leeden die ’t versoucken gedoubleert ende voorts wat naerder geëxamineert zal worden’.⁸⁹

⁸⁸ NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Son Alteze, advertie, 14 juni 1624; NA, ASG, inv.nr. 49, f 270, 26 juni 1624; ibidem f 301, 15 juli 1624.

⁸⁹ Veenendaal-Bart, *Particuliere Notulen*, II, res. 779, f 264, 1 mei 1624; elke provincie werd aangeschreven om de namen van haar vastzittende onderdanen en personen, die onder het verdrag vielen, door te geven.

De Infanta had al een lijst meegezonden met haar schrijven van 22 april.⁹⁰ Haar lijst bevatte de namen van ruim vijftig personen, van wie er zesentwintig gevangen zaten in Vlissingen, drie plus een ongespecificeerd aantal in Middelburg, negen (onder wie Ophovius, Maillart en Tack) in Den Haag en tien of elf in Liefkenshoek. De lijst van gevangenen die door de Infanta zouden moeten worden vrijgelaten, is niet bekend. Het zou kunnen gaan om de 240 personen waarvan Ophovius in zijn brief aan de *Propaganda Fide* vermeldde dat ze tegen hem waren uitgewisseld.⁹¹ Dat de lijst van de Staten-Generaal langer was dan die van de Infanta, staat in ieder geval buiten kijf. Immers, in Duinkerken alleen al zaten zo'n honderd gevangenen vast.

Bij de uitvoering van het uitwisselingsverdrag waren er, ondanks de op het eerste gezicht heldere afspraken, vanaf het begin twistpunten en het duurde een half jaar voordat de overeenkomst volledig was nagekomen. Isabella lijkt hierbij steevast in het defensief te zijn gedrongen, omdat de Staten-Generaal voortdurend het ophouden van het vrijlaten van Ophovius – en in mindere mate Maillart – als chantagemiddel inzetten. Al bij de eerste uitwisselingen ontstond onenigheid over onderdelen van de mond- en teerkosten, omdat de partij van de koning vier stuivers extra kosten rekende voor de provoost, slaapgeld en bier.⁹² Verder waren er lange discussies over gevangenen die door particulieren waren opgepakt en over degenen die als borg voor goederen en schepen waren aangemerkt.⁹³ Waar de problemen in detail lagen en hoe omvangrijk ze waren, komt naar voren uit de lijst van Manmaker van 17 juli 1624, die vermeldde wat er nog moest gebeuren alvorens het akkoord volledig zou zijn uitgevoerd én uit een soortgelijk, maar meer financieel uitgewerkt, overzicht dat enkele maanden later door Brussel werd gemaakt ten behoeve van de Infanta.⁹⁴ Op de lijst van Manmaker stonden de gevangenen van Winoksbergen, de extra kosten vanaf 1 juli voor de gevangenen vanwege de vertraging in de uitwisseling, de teerkosten voor Brugse gevangenen die deze niet konden betalen en de problemen rond de vrijlating van de griffier van Doel in Brussel en een gevangene in 's-Hertogenbosch, die op de rivier bij Breda was opgepakt. Op de lijst voor de aartshertogin had de volgens haar buitensporige losprijs van 23.000 gulden voor de zestien gevangenen uit Winoksbergen, die zijzelf in vrijheid moest stellen, een prominente plaats. Verder stonden er onder andere zeven problemen met borgtochtkosten en gerechtskosten op vermeld, maar ook kosten voor het verhoor van Ophovius in Den Haag en dat van Maillart in Gouda evenals een '*notable somme au Gouverneur de Heusden pour avoir delivré le pere Ophovius entre leur mains*'. Overigens had zij informatie dat de Staten al 60.000 gulden kwijt waren voor de uitwisseling van de gevangenen.

Vooraf vanaf midden augustus werden de discussies harder en nam de irritatie met name aan staatse zijde toe, omdat bekend werd dat de Winoksbergers niet bereid waren de personen vrij te laten die vastzaten als borg en losprijs voor schepen en goederen.⁹⁵ Was het aanvankelijk zo dat problemen met de uitvoering van het akkoord, zoals de problematiek van de teerkosten en de lijst van Manmaker van 17 juli met Ophovius werden gedeeld, in september werden Ophovius en Maillart echter gesommeerd zich tot het uiterste in te spannen dat de gevangenen in Winoksbergen werden vrijgelaten. Ook psychische druk werd hierbij niet geschuwd. Hun vrijheden in het ontvangen van bezoek werden ingeperkt en Maillart werd weer in een gijol geplaatst, een ruimte vergelijkbaar met een hondenkooi. Door bemoeienis van Maurits die hiertoe was benaderd door Margaretha van de Werve en Barbara Tserclaes, werden deze beperkingen weer teruggedraaid.⁹⁶ Ook het dreigement om extra kosten die de vertraging van de uitvoering van het akkoord met zich meebrachten op Ophovius te verhalen, klonk regelmatig, en meer en meer werd herhaald dat Ophovius niet zou worden vrijgelaten voordat het akkoord volledig was uitgevoerd.⁹⁷

De doorbraak in de afronding van het verdrag kwam op 4 november, toen Ophovius en Maillart de Staten-Generaal vroegen haar standpunt op schrift te zetten met betrekking tot gevangenen die vastzaten als borg voor schepen en goederen – zeg: de problematiek die rond de Winoksbergers speelde. Nadat een eerder verzoek om onder borgtocht zelf in Brussel alles in het werk te stellen om de laatste gevangenen vrijgelaten te krijgen was afgewezen, kreeg Ophovius toestemming om zijn neef Jan van de Gevel de jonge hiervoor te benaderen en werd deze een paspoort hiertoe verstrekt.⁹⁸ Op 5 november ordonneerde de Infanta de Winoksbergers de zestien Hollandse gevangenen in vrijheid te stellen en twee weken later kon Manmaker de Staten-Generaal melden dat de laatste gevangenen die in het verdrag van 1 juni waren opgenomen, waren vrijgelaten. Ook had zij de Raad van Vlaanderen opdracht gegeven om de proceskosten van de griffier van Doel te voldoen.⁹⁹ Na ontvangst van deze berichten besloten de Staten-Generaal dan ook dat Ophovius en Maillart ‘metten eersten mog[en] gesonden worden te Sluys om aldaer hunne vrijheijt ende absolute relaxatie t’ontfangen’.¹⁰⁰

Giolengang in de Voorpoort in Den Haag. Foto Kees Hagema (Haags Historisch Museum, Den Haag)

Op 25 november 1624 wezen de Staten-Generaal de Hollandse gedelegeerde Bolleman aan om samen met Manmaker Ophovius en Maillart naar Sluis te begeleiden en hen daar over te dragen, echter niet dan nadat Bolleman en Manmaker er zich van zouden hebben vergewist dat aan alle voorwaarden van het akkoord van 1 juni 1624 was voldaan. De memorie die Bolleman meekreeg, resumeert niet alleen nog eens de voornaamste punten uit het verdrag, maar geeft tevens een inkijk in het wantrouwen dat tijdens de uitvoering ervan voortdurend meespeelde.¹⁰¹ Daarom hebben we deze memorie integraal als bijlage achter dit artikel gevoegd.

90 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, *Memoire des prisonniers*, 22 april 1624(?).

91 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 55; Meijer, 'Brief van P. Michael Ophovius', 63.

92 NA, ASG, inv.nr. 49, f 291, 3 juli 1624.

93 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Aen mijn Heeren vanden Raede van Vlaenderen; ibidem, heer Manmaker den 30. Augustus 1624; NA, ASG, inv.nr. 49, f 290, 8 juli 1624; ibidem f 301, 15 juli 1624; ibidem 27 juli 1624; ibidem f 376r en 376v, 30 augustus 1624.

94 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Poincten waarop de HoogMoogenden, 17 juli 1624; ibidem, *Les Etats d'Hollande*, z.d.

95 NA, ASG, inv.nr. 49, f 360r, 21 augustus 1624.

96 NA, ASG, inv.nr. 49, f 457v, 31 oktober 1624.

97 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Heer Manmaker, 30 augustus 1624; ibidem, *Memorie voordien heer Bolleman*, 25 november 1624.

98 NA, ASG, inv.nr. 49, f 393r, 12 september 1624; ibidem, f 466v, 6 november 1624.

99 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, Isabel Clara Eugenia, 5 november 1624; ibidem, Isabel Clara Eugenia, 7 november 1624.

100 NA, ASG, inv.nr. 49, f 486r, 22 november 1624.

101 NA, ASG, inv.nr. 12561.43, *Memorie voordien heer Bolleman*, 25 november 1624.

Portret van Michael Ophovius, met daaronder in een vignet zijn bisschopswapen. Ets van Jan Baptist Jongelincq naar Peter Paul Rubens, 1710-1725 (Rijksmuseum Amsterdam)

Samenvatting

Vooral vanwege zijn prominente rol bij het tot stand komen van het capitulatieverdrag van 's-Hertogenbosch is Michael Ophovius altijd een bekende Bosschenaar gebleven. Als bisschop kon hij door de Opstand slechts moeizaam functioneren. Enkele maanden na de capitulatie verliet hij de stad. Hij was en bleef echter een dominicaan, de orde waartoe hij sinds 1585 behoorde. Als zielzorger bleef hij verkondigen en mensen uitnodigen het ware, katholieke geloof trouw te blijven of er naar terug te keren.

In 1623 en 1624 zat Ophovius gevangen: eerst in Heusden, maar al spoedig in de Voorpoort in Den Haag, omdat hij had gepoogd de Heusdense gouverneur te bewegen de Spaanse zijde te kiezen. Tot nu toe is aangenomen dat de aanzet tot deze mislukte aanslag een eenmansactie was van Godefroij van Horne, een verre neef van de gouverneur. Vooral het gebrek aan bronnen en de beschrijvingen door de oorlogshistorici hebben aan deze conclusie ten grondslag gelegen. Nieuwe bronnen, vooral notulen van de Staten van Holland, resoluties van de Staten-Generaal en documentmappen over de uitwisseling van gevangenen en het proces tegen Ophovius lieten een nieuw licht schijnen op deze affaire. Op basis van ons onderzoek concluderen we dat de geschiedschrijvers over de aanslag als zodanig correct verslag hebben gedaan. Zij schreven nauwelijks over de gevangenenruil waarbij Ophovius was betrokken en waarbij hij uiteindelijk vrijkwam. Wij menen dat nadrukkelijk rekening dient te worden gehouden met de mogelijkheid dat Godefroij van Horne niet alleen heeft gehandeld, maar dat Ophovius in een hinderlaag is beland, met medeweten van de Heusdense gouverneur en misschien zelfs prins Maurits. De voornaamste reden voor het leggen van deze hinderlaag was het in handen krijgen van een belangrijke gevangene, die als ruilobject zou kunnen worden ingezet. Het achterwege blijven van een veroordeling wegens landverraad, de verering aan de gouverneur, de moeizame onderhandelingen en het voortdurend chanteren van Ophovius door hem aansprakelijk te houden voor alle vertragingen ondersteunen dit. Uiteindelijk slaagde de gevangenenruil waarbij zo'n vijftig gevangenen van de Republiek – onder wie Ophovius – werden geruild tegen 240 of meer gevangenen van aartshertogin Isabella en de Spaanse koning. Onderzoek in Brusselse archieven kan misschien nog extra informatie opleveren.

Bijlage

‘Memorie voordien heer Bolleman’¹⁰²

Bij t'accort tusschen d' van Spaignen ende haer ho: mo: de eersten Junij lestleeden geslootten, is verdragen dat alle gevangens voorde selven eersten Junij ten beide sijden te water genomen soudén werden gerelaxeert, alwaert oock sij albereits van haer rancoen mochten hebben gesproocken betalende alleenlijck hare verteringe ende gevangkniscoste.

Int selve accort sijn mede specialicken begrepen eenige gevangens te lande gecregen, te weeten pater Ophovius, Maillart ende den cappellaen Mansfelt mitsg[ader]s den sone vande heer van Villers ende den secret[ari]s vande doele. Tot voltreckinge vant voors[eide] accort is gecommitteert de heer Manmaecker ende wort niet anders gemeent, als dat alle gevangens sijn losgelaten, behalve dat aen d'ander sijde difficulteit is gemaect int relaxeren van sestien gevangens, onder pretext dat sij niet voor hare personen, maer voor schip ende goederen soudén sitten.

Ten tweeden dat eenige losgelaten sijnde onder borchtochte geseijt wort dat hare borgen hebben moeten betaelen.

Ende ten derden dat men nijet en weet off de borgen van Melcknap dewelcke in Spaignen gebracht sijnde mede aldaer onder borchtochte is gerelaxeert het ransoen sullen hebben betaelt of niet.

Daertegens men aen dese sijde heeft ingehouden de voors[eide] patres Ophovius ende Maillart, met noch drie Spaignarts in Seelant sittende, ende alsoo tegenwoordich aen d'ander sijde wert gepresenteert het accort te voltrecken, ende dat tot dien eijnde de voors[eide] sestien gevangens gebracht sijn te Damme om aldaer gecoisselt te worden tegens de gevangens aen deser sijde.

Sal de voors[eide] heer Bolleman hem transporterén naer Sluijs mette voorseide patres Ophovius ende Maillart ende neffens de heer Manmaecker d[ae]r[op] letten, dewijl altoos geseijt is, dat de voors[eide] patres de lesten - uit relaxeren - soudén wesen, dat alvorens de voors[eide] sestien gevangens werden gerelaxeert.

Ten tweeden, soo daer eenige borgen geconstringeert (gedwongen) mochten wesen om pen[ninghen] te schieten, datte selve wederom werden gecontenteert, ende de gevangens d[ae]r[van] ten vollen ontlast.

T'selve gedaen sijnde, ende niet eer, sullen de voors[eide] Ophovius ende Maillart los gelaten werden.

Dan de voors[eide] drie Spaignarts behouven niet opgehouden te worden tot de laetsten. Sal mede gelet worden, oft niet tot laste van Ophovio ende Maillart gebracht sullen dienen te werden gelijk hunluijden sulcx menichmaels is aengeseijt de costen bijde voors[eide] xvj gevangens gedragen ter cause dat sij niet op haer behooren tijt sijn gerelaxeert geweest, dan bij aldus het selve nieuw retardement in derselver relaxa[ti]e soude causeren, ofte dat de gevangens selfs niet en soudén willen staen, sal het selve mogen werden geglisseeert.

Sall oock d[ae]r op gelet worden dat de voors[eide] Ophovius ende Maillart ten mensten belofftenisse doen dat sij sullen bevorderen bialdien noch eenige gevangens uijt de lijste mochten wesen gelaten, die nochtans d[ae]r inne soudē behooren gestelt te werden, off dat noch iets soude mogen mancyneren aen het volcomen voltrecke vant accort dat men het accort in alle sijne pointen volcomentl[ick] worde achtervolgt. Aldus gedaen ter vergaderinge vanden Heeren Staten Generael opten 25 9bris 1624.'

Afkortingen

<i>AHH</i>	<i>Archief Hof van Holland</i>
<i>ASG</i>	<i>Archief Staten-Generaal</i>
<i>f</i>	folio
<i>FP</i>	<i>Familiearchief Pots</i>
inv. nr(s).	inventarisnummer(s)
<i>NA</i>	Nationaal Archief
<i>OSA</i>	<i>Oud Stadsarchief 's-Hertogenbosch</i>
<i>SAH</i>	Stadsarchief 's-Hertogenbosch
<i>sH</i>	<i>Schepenbankprotocollen (Bosch' protocol)</i>

Archivalia

Nationaal Archief (NA), Den Haag

- 1.01.02 *Archief Staten-Generaal (ASG)*
- inv. nrs., 48, 49, 3906, 12302, 12561.43
- 3.03.01.01 *Archief Hof van Holland (AHH)*
- inv. nr. 377
- 3.20.46 *Familiearchief Pots (FP)*
- inv. nr. 185

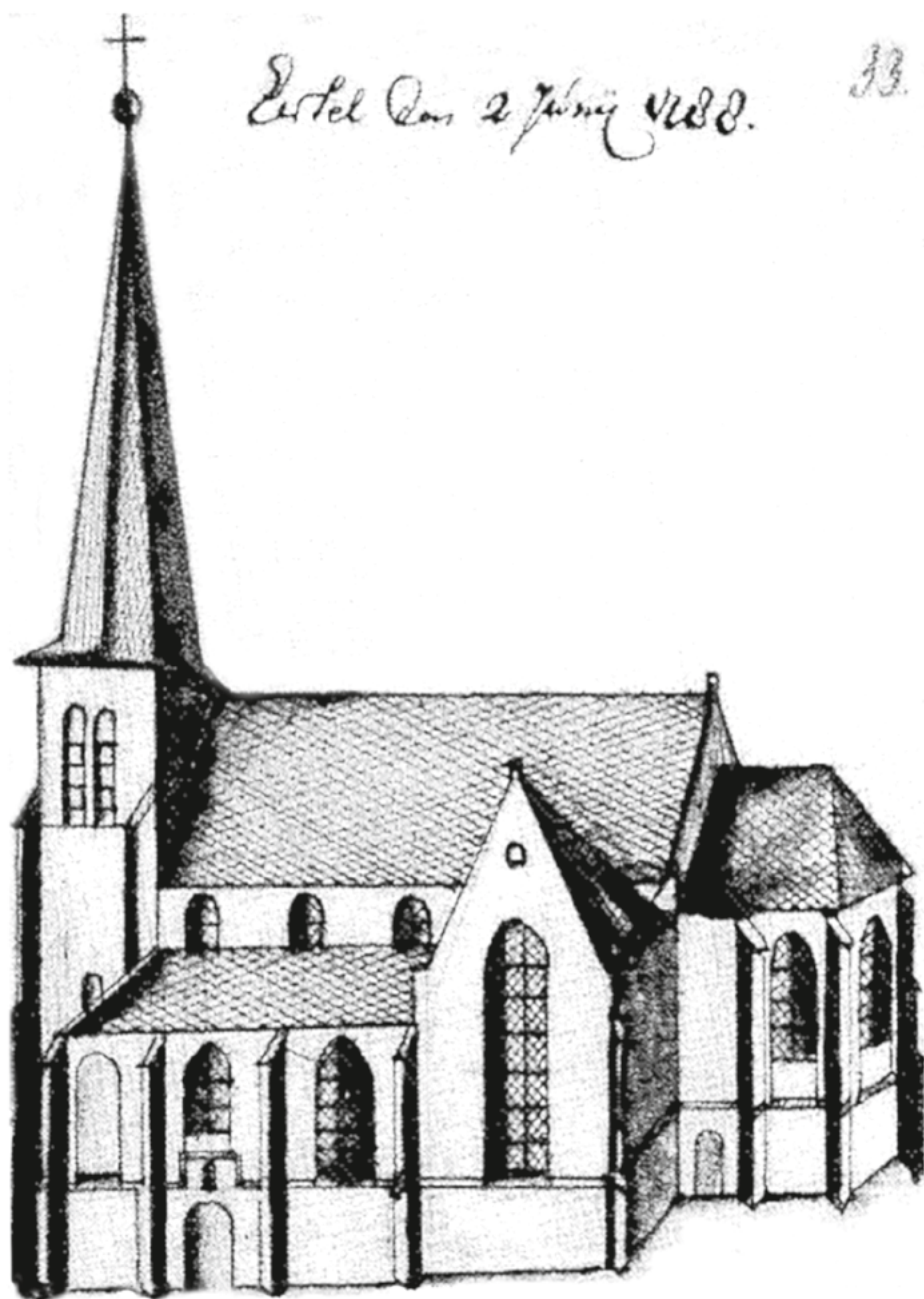
Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SAH), 's-Hertogenbosch

- Oud Stadsarchief 's-Hertogenbosch (OSA)*
- inv. nr. 254
- Schepenbankprotocollen (Bosch' protocol) (sH)*
- inv. nrs. 1418, 1845

Literatuur en gedrukte bronnen

- Adriaenssen, L.F.W., 'De erfgenamen van heer Ghijsel Back. § 11. Bisschop Ophovius en zijn familie', *De Brabantse Leeuw* 40 (1991) 45-63.
- Adriaenssen, L., *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007).
- Aitzema, L. van, *Saken van Staet en Oorlogh, in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met het jaer 1621, en eyndigende met het jaer 1632, deel I* ('s-Gravenhage 1669).
- Allard, H.J., 'De Oosterhouter Theodorus Tack S.J. (1570-1629)', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse Geschiedenis en Volkskunde* 2 (1895) 27-30, 63-70 en 95-102.
- Asten, A.W.G.W. van, 'Michaël Ophovius, bisschop van Den Bosch, in Geldrop 1630-1636', *Uit de gemeentelijke Oudheidkamer te Geldrop* 25-27 (1986-1988) 97-99.
- Bor Christiaenzoon, P., *Gelegentheyt van 's-Hertogenbosch, vierde hoofdstad van Brabant. Haer oorspronck, fundatie en vergrootinge, verscheyden hare belegeringen. Ende eyntelijcke overwinninge, verrassinghe ende inneminghe van Wesel ende meer andere geschiedenissen des jaers 1629. Alles onder't voorsichtig, wijs ende kloeck beleyt van den deurluchtigen hoogh-gebooren vorst ende prince Fredwerick Henrick, prince van Orangien, grave van Nassau, etc. Veltheer, generael der Vereenighde Nederlandsche Provintien* ('s Gravenhage 1630).
- Bosch, G. Vanden, 'Over de doden niets dan goeds? Zeventiende-eeuwse elogia en necrologia van jezuïeten in de Hollandse Zending als bronnen voor religieuze mentaliteitsgeschiedenis', *Trajecta* 6 (1997) 334-345.
- Bots, H., J. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).
- Brandts, G., *Historie der reformatie, en andre kerkelyke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden. Het vierde deel* (Rotterdam 1704).
- Cöp, W., *Het spel van de macht. De familie van Broechoven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Hilversum 2015).
- Coppens, J.A., *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's-Hertogenbosch, naar aanleiding van het katholiek Meijerijisch memorieboek van A. van Gils, deel I* ('s-Hertogenbosch 1840).
- Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2005).
- Foppens, J.F., *Oudheden en gestichten van de bisschoppelyke stadt en Meyerye van 's-Hertogenbosch of beknopte beschryvinge der steden en dorpen onder het bisdom; mitsgaders: fundatie der geestelyke gebouwen, kerken, abdye en kloosters van tyde tot tyde gesticht. Met de levens gevallen der bisschoppen en andere geleerde mammen, hun verblyv aldaar gehouden of geboren benevens de capittelen van canoniken, vicaryen enz. zoe binnen 's-Hertogenbosch als in de Meyerye gelegen. Alles gesterkt met oorspronkelyke giften, voorrechten, brieven, diplomaas, enz.* (Leiden 1749).
- Frenken, A.M., 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637', *Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* XIV (1936-1937) 15-164.
- Frenken, A.M., 'Het Dagboek van Michaël Ophovius 4 Augustus 1629 – einde 1631', *Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* XV (1937-1938) 1-340.
- Goethals, F.-V., *Histoire généalogique de la Maison de Hornes (Extraite du dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du Royaume de Belgique)* (Brussel 1848).
- Goethals, F.-V., *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du Royaume de Belgique (tome quatrième)* (Bruxelles 1852).
- Hoek S.J., F. van, 'De gevangenschap van P. Petrus Mailard S.J. 1622-1624', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 41 (1923) 236-255.
- Hoekx, J.A.M., 'Het capitulatieverdrag en de gevolgen daarvan in politiek en godsdienstig opzicht', *Bossche Bouwstenen* 2 (1979) 45-51.
- Huys Janssen, P., 'Michael Ophovius. Door Rubens geportretteerd', *Bossche Bladen* 7 (2005) 27-30.
- Kuijter, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Meijer O.P., G.A., *De Predikheren te 's-Hertogenbosch 1296-1770. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het katholieke Noord-Brabant* (Nijmegen 1897).
- Meijer O.P., G.A., 'Brief van P. Michael Ophovius O.P. waarin hij beknopt zijn levensloop en lotgevallen mededeelt. 1625. Maart 15. Antwerpen', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen, verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van L.D.H. den aartsbisschop* 42 (1916) 161-173.
- Moulaert, B.C.B., *Ven. P. Michael Ophoven, Bisschop van 's-Hertogenbosch, predikheer* (Gent 1852).
- Oudenhoven, Jacobus van, *Beschryvinge der stadt Heusden, waar in het begin, aanwasch, en tegenwoordige staat dier stadt verhaalt worden: alsmede veelderhande gedenkwaardige geschiedenissen, oorlogen, watervloeden, wyze van regeeringe, handvesten, etc., weleer ontworpen door Jacobus van Oudenhoven, dog nu door verscheide liefhebbers der oudheit merkelyk vermeerderd, en met kostige figuren verciert* (Amsterdam 1743).
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) (DBNL-TEI 1).
- Rijnsoever, J. van, 'Ophovius, de capitulatie en de uittocht in 1629', *Kring nieuws* 29 (2003) 17-19.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* (3 delen) (Amsterdam 1945).
- Sande, Johan van den, *Kort begriip der Nederlandsche historien, waarin 't begin/ voortganck en eynde der selver beroerten en oneenigheden klaerlyck aengewesen wort, en voorts tot in 't jaer 1648 met het sluyten en publiceren der vrede geeyndicht* (Amsterdam 1650).

- Schrivervius, P., *Een korte beschrijvinghe der Nederlandsche oorlogen, beginnende vanden aanvang der Nederlanse be-roerte tot den jare 1635incluys met de afbeeldinge der gou-verneurs en andere chrychshelden* (Amsterdam 1636).
- Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogen-bosch*, deel II (St. Michielsgestel 1872).
- Sirjacobs, R., 'Wie was Ophovius?', *Sint-Pauluskrantje* 23 nr. 2 (2013) 16-21.
- Veenendaal-Bart, J.W., *Particuliere Notulen van de vergade-ringen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stel-lingwerff en S. Schot*, deel I, december 1620-augustus 1623 ('s-Gravenhage 1992) en deel II, september 1623-mei 1625 ('s-Gravenhage 1987).

Tekening van de zuidzijde van de herstelde Sint-Willibrorduskerk in Eersel. Hendrik Verhees, 1788 (commons.wikimedia.org)

Rosanne Franken

Storm over Eersel in 1708

Tegenwoordig telt de gemeente Eersel vier kerkelijke gebouwen, alle gedeeltelijk of geheel daterend uit de Middeleeuwen. Een van die kerken, de kerk aan de Kerkstraat 29, wordt voor het eerst vermeld in een document uit 1308. Later, in 1340, blijkt dat deze kerk is toegewijd aan Sint Willibrordus. Al in 712 verwierf de abt van Echternach in het huidige Luxemburg diverse bezittingen in Eersel en later oefende de abt het begeavingsrecht uit over de parochiekerk in Eersel. Op grond van dit begeavingsrecht of patronaatrecht kon hij de pastoor ter benoeming voordragen. Tevens ontving de houder van het begeavingsrecht een deel van de inkomsten van de parochie. Daar tegenover staat dat de abt de pastoor en de kerk moest onderhouden.¹

In de nacht van 7 op 8 augustus 1708 waaide de torenspits om als gevolg van een zware storm. De torenspits kwam terecht op het dak van de kerk en zorgde daarmee voor aanzienlijke schade. Na een aanbesteding door de rentmeester van de geestelijke goederen in het Kwartier van Kempenland, Johan Vegelin van Claerbergen, werd het herstel van de schade toegewezen aan aannemer Dirk Eijmberts. Deze kon de schade voor een bedrag van fl. 2250 herstellen.² Hoewel dit een bedrag was dat niet zomaar kon worden opgebracht door de gemeenschap, werd de schade wel gerepareerd en was de kerktoeren in 1718 uiteindelijk hersteld.

Tot op de dag van vandaag is het niet geheel duidelijk wie uiteindelijk de kosten voor de reparatie van de kerk heeft betaald. De kerkgemeenschap was ongetwijfeld te klein om dit bedrag zelfstandig bijeen te brengen. Bovendien is het de vraag of zij zelf aansprakelijk was gezien de oorzaak van de schade. Dit blijkt uit het conflict dat in de jaren na de rampzalige gebeurtenis rees tussen het dorpsbestuur van Eersel en de abt van Echternach over de vraag wie de kosten voor de reparatie moest betalen. Beide partijen beweerden dat de ander geheel of gedeeltelijk voor de schade moest opdraaien en droegen daarvoor argumenten aan.

Dit artikel bespreekt het onderzoek naar de aansprakelijkheid voor de stormschade aan de Eerselse kerk. Het conflict en bijbehorende stellingen van de partijen worden uiteengezet, alsook de besluitvorming van alle betrokken instanties, om zo te achterhalen wie de schade uiteindelijk heeft betaald.

Allereerst zal de bestuurlijke en juridische context worden geschetst waarbinnen het conflict zich heeft afgespeeld door de diverse betrokken publieke instellingen en hun rol te bespreken. Daarna spitst het artikel zich toe op het daadwerkelijke conflict. Tevens wordt een aantal vergelijkbare zaken besproken, waarvan het verloop kan helpen bij het trekken van een conclusie over de afloop in Eersel. Ten slotte worden drie scenario's gepresenteerd, waarbij de (on)waarschijnlijkheid van ieder scenario wordt uiteengezet.

¹ Melssen, 'Grepén', 75-78.

² NA, *ARS*, inv.nr. 694.

Bestuurlijke en juridische context

In het conflict omtrent de aansprakelijkheid voor de geleden schade figureerden diverse bestuurlijke en juridische instanties. In de eerste plaats de strijdende partijen: de regenten van Eersel en de abt van Echternach. Daarnaast werden de Staten-Generaal en de Raad van State betrokken bij de vraag wie de schade moest betalen. Tevens speelde de vraag of het Eerselse dorpsbestuur daar überhaupt over mocht procederen. De kwestie werd door de abt van Echternach voorgelegd aan de rechter, in casu de Raad van Brabant in Den Haag. Op het financiële vlak speelden de Generaliteitsrekenkamer, de Rentmeester-Generaal der domeinen en geestelijke goederen en de Leen- en Tolkamer een rol. Deze rol had betrekking op het door de abt te heffen tiendrecht en de controle op de dorpsfinanciën.

Het dorpsbestuur van Eersel

Bij de Vrede van Munster in 1648 werd het noordelijk deel van het oude hertogdom Brabant definitief aan de Republiek der Zeven Verenigde Provincies toebedeeld. Dit gebied kreeg de status van generaliteitsgebied, dat wil zeggen dat het rechtstreeks onder de Staten-Generaal en Raad van State stond en werd bestuurd vanuit Den Haag. De lagere overheden kregen wel bevoegdheden toebedeeld, maar het centrale bestuur zorgde ervoor dat deze niet al te zelfstandig werden. Aanvankelijk controleerde de Raad van State de dorpsrekeningen. Pas in de achttiende eeuw werd deze controle overgelaten aan de Leen- en Tolkamer in 's-Hertogenbosch. Enkele malen per jaar kwamen ook afgevaardigden van de Raad van State naar de Meierij voor inspecties en de verpachting van een aantal belastingen.³

De Republiek der Zeven
Verenigde Provincies
(wikimedia.org)

Het bestuur van een Brabants dorp bestond in die tijd uit de corporele vergadering. Deze vergadering was een samenstelling van de schepenen, de beheerders van de goederen van de kerkfabriek en de armentafel, de gezworenen, de zettters en alle geburen of althans de rijksten onder hen. Dit grote 'bestuur' kwam in deze samenstelling echter niet of nauwelijks bijeen. Feitelijk werd een dorp meestal bestuurd door de 'regenten': te weten de schepenen, de schout of drossaard en de secretaris, eventueel aangevuld met een college van raadslieden uit de rijkste inwoners en geërfden.⁴ Het dorpsbestuur van Eersel bestond in de achttiende eeuw in beginsel uit vier schepenen, acht gezworenen, vier burgemeesters en negen ingezetenen. Het geheel stond onder leiding van de kwartierschout van Kempenland als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal.⁵

De schuldenlast van de dorpen in de Meierij was hoog in de achttiende eeuw. Eersel had bijvoorbeeld in 1727-1728 een schuld van fl. 55.000.⁶ Om een toename van de schuldenlast van de dorpen tegen te gaan vaardigden de Staten-Generaal op 31 oktober 1695 een plakkaat uit waarbij werd bepaald dat er door de dorpsbesturen geen leningen meer mochten worden aangegaan zonder toestemming van de Staten-Generaal. Gebeurde dat toch, dan waren de regenten persoonlijk aansprakelijk en waren de geldschietters hun geld kwijt. Evenmin mochten voortaan nog zonder toestemming reële belastingen worden geheven.⁷ Deze regeling was mede oorzaak van de beperkte bewegingsvrijheid van de Eerselse regenten in de onderhavige kwestie en hun verzoeken aan de Staten-Generaal over hun handelen. Het dorpsbestuur kon zonder toestemming geen financiële verplichtingen aangaan.⁸

De abt van Echternach en het tiendrecht

De monnik en missionaris Willibrord stichtte in 698 de benedictijnenabdij van Echternach. Het klooster verwierf vele bezittingen en rechten, tot ver buiten de eigen regio. Al in de dertiende eeuw had de abdij van Echternach het patronaatsrecht in Eersel. Dit hield in dat de abdij het recht had om de pastoor ter benoeming aan de bisschop voor te dragen. Overigens bezaten ook andere kloosters rechten en bezittingen in Eersel, zoals de abdij van Tongerlo, de abdij van Postel en de abdij van Averbode. Na 1629 oefende de abdij van Postel namens de abdij van Echternach het patronaatsrecht uit.⁹

Patronaatsrecht ging vaak samen met tiendrecht: een vorm van winstbelasting. Hierbij werd een evenredig deel, meestal tien procent, geheven op de opbrengst van het met deze last bezwaarde goed. Tiendrecht kende verschillende varianten. De grote of grove tiend werd geheven op de belangrijkste agrarische producten, in het bijzonder graanproducten als tarwe, rogge, gerst en boekweit; de kleine of smalle tiend op producten als erwten, bonen, knollen, hop en dergelijke. Smalle tienden op pasgeboren dieren werden krijtende of bloeditienden genoemd. Soms werden er gemengde tienden geheven op dierlijke producten als was, honing, vis en dergelijke. Novale tienden waren tienden op nieuw ontgonnen land.¹⁰ In Eersel int de

³ Kappelhof, *De belastingheffing*, 64-67.

⁴ Kappelhof, *De belastingheffing*, 145-150.

⁵ Van Ham e.a., *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 303.

⁶ Kappelhof, *De belastingheffing*, 355-357.

⁷ Kappelhof, *De belastingheffing*, 164-173.

⁸ Dat er veel mis was met de financiële dorpsadministratie blijkt bijvoorbeeld uit een procedure bij de Raad van Brabant over de rekeningen van de belangrijkste geërfden uit het dorp tegen de secretaris Willem Hendrik van Beverwijk (secretaris van 1700-1735) en president-schepen Laurens Fineth in de beginjaren van de achttiende eeuw. De bestuurders werden gegijzeld en gedwongen alle rekeningen over de jaren 1701-1709 te overleggen. De Raad van Brabant achtte de kwaliteit van de boekhouding onvoldoende. In het bijzonder was de Raad negatief over het ontbreken van voldoende controle daarop. BHIC, *ARB*, inv.nr. 788.3121. Zie ook: Hagen, 'De bestuursreglementen', 113-128.

⁹ Melssen, 'Grepnen', 75-78.

¹⁰ Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 79.

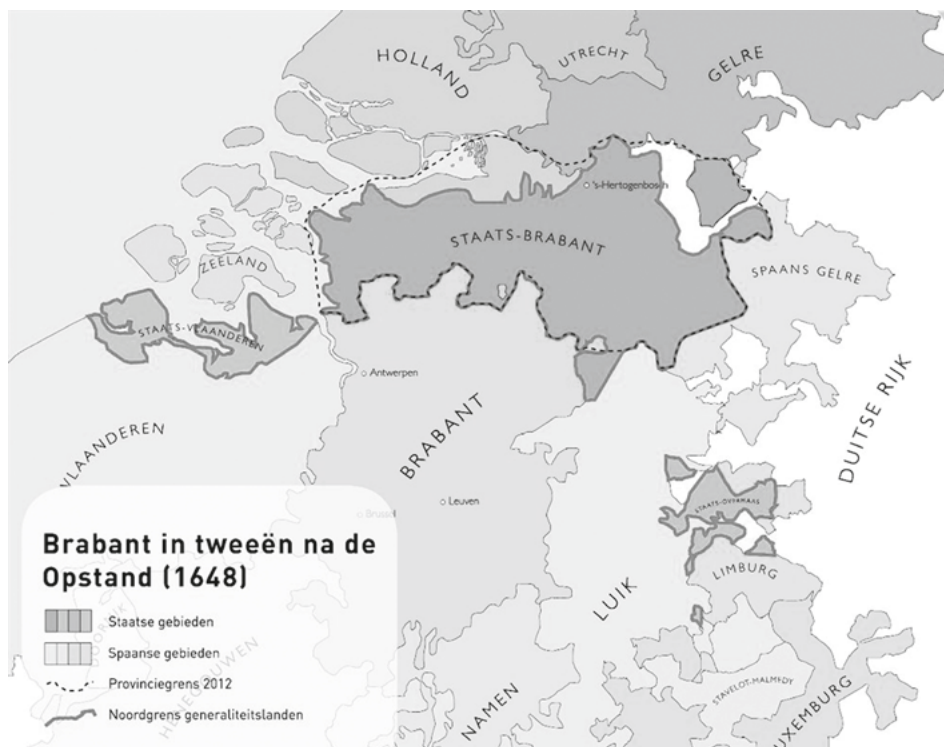
abdij grove tienden (graanproducten) en smalle tienden (gewassen). Oorspronkelijk was het tiendrecht een kerkelijke belasting, maar het ontwikkelde zich soms tot een goederenrechtelijk recht of werd later ook als zodanig gevestigd. De kerkelijke tienden werden in beginsel gebruikt voor het onderhoud van de kerk, de pastoor, de kosten van de eredienst en soms voor een deel voor de armen. Ook wereldlijke tiendgerechtigden in wier handen het kerkelijke tiendrecht was overgegaan of die tiendrecht bezaten omdat zij of hun voorgangers de kerk hadden gesticht, waren verplicht hiervoor te zorgen.

Tegenover de inkomsten voor de tiendgerechtigde stonden ook verplichtingen die de bezitter ervan diende te vervullen. Meestal behoorde tot de verplichtingen van de eigenaar van de grove tiend het zorgen voor de bouw en het onderhoud van het koor en het schip van de kerk en voor een klok.¹¹ Het kon ook zijn dat de pastoor een deel van de grove tiend en de kleine tiend ontving. Daartegenover stond dan de verplichting om het koor van de kerk te onderhouden.¹² De plaatselijke gewoonterechten konden op dit punt wel verschillen vertonen en ook de verplichtingen verdelen, maar vaak kwamen de belangrijkste onderhoudsverplichtingen toch op de kerkelijke tiendheffer neer. Een voorbeeld van een uitgebreide verdeling van de verplichtingen treffen we aan in het visitatieverslag uit 1528 van de tienden van de gezamenlijke rentmeesters van de abdis van Valbenoeten met betrekking tot Simpelveld in het Land van 's-Hertogenrade, een van de Landen van Overmaze.¹³

De afzwering van Filips II, koning van Spanje, in 1581 door de noordelijke provincies had tot gevolg dat de tienden waartoe hij als landsheer gerechtigd was, op de Staten van de verschillende provincies overgingen. In de Meierij van 's-Hertogenbosch, waartoe Eersel behoorde, was de Spaanse koning tot de capitulatie van 's-Hertogenbosch in 1629 nog de landsheer. Krachtens artikel 7 van het Capitulatieverdrag van 1629 gingen de tienden van de landsheer op de Staten-Generaal over. Rechten van kerken, kloosters en andere kerkelijke instellingen kwamen op grond van artikel 3 van het Capitulatieverdrag toe aan de Staten-Generaal.¹⁴

Na 1629 werd nog geruime tijd gestreden over de vraag of de Meierij in de capitulatie betrokken was. Zowel de Staten-Generaal als de landsheer of zijn vertegenwoordigers in de Zuidelijke Nederlanden vaardigden nog wetgeving uit voor dit gebied. Dat gaf ook voor de rechten van de abdij van Echternach in dit gebied onduidelijkheid. Toch gingen beide partijen er op den duur in feite van uit dat de gehele Meierij in handen was gekomen van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In 1648 maakte de Vrede van Munster een definitief einde aan alle onduidelijkheid. In artikel 3 van het verdrag is namelijk vastgelegd dat het gehele Generaliteitsland Brabant onder de Republiek zou blijven. Artikel 24 bepaalt vervolgens dat geconfisqueerde goederen en rechten door de oorspronkelijke eigenaars of hun rechtsopvolgers zonder vorm van proces mochten worden teruggenomen. Goederen van kerkelijke instellingen gelegen in de Republiek der Verenigde Provinciën die behoorden aan kerkelijke instellingen in het gebied van koning Filips IV van Spanje, en omgekeerd goederen in het gebied van de koning die afhingen van kerkelijke instellingen in de Republiek, moesten op grond van artikel 43 van het verdrag worden teruggegeven aan die respectieve instellingen. In het geval de goederen intussen verkocht waren, moest een financiële genoegdoening volgen.¹⁵ Dit betekent dat als de abt van Echternach zijn rechten in Eersel en elders in Staats-Brabant verloren zou hebben, hij deze krachtens het Vredesverdrag opnieuw verwierf. De kerk van Eersel kwam echter niet onmiddellijk na 1629 in Staatse handen. Pas in 1648 werd de kerk aan de fungerend pastoor, Dierixzoon Roijmans, en zijn parochianen ontnomen.¹⁶ Dat betekent tevens dat de abt het tiendrecht had kunnen blijven heffen en dat het verdrag hem vervolgens zijn rechten liet behouden. Het tiendrecht van de abt was in 1708 dan ook onomstreden,

Staats-Brabant na 1648 (www.regiocanons.nl)

zoals bijvoorbeeld blijkt uit de rekeningen van rentmeester Johan Vegelin van Claerbergen, waarin deze tiendrechten staan vermeld als behorend aan de abt van Echternach en daarom in de rekening van de rentmeester als inkomstenpost pro memorie zijn opgenomen.¹⁷

Bij plakkaat van 16 januari 1778 bepaalden de Staten-Generaal dat de geestelijke tiendheffers in Staats-Brabant moesten zorgen voor het onderhoud van de kerkgebouwen en kerktorens. Op basis van gewoonterecht was dit vaak al veel langer verplicht, maar dat werd in veel plaatsen betwist. Wellicht is dit plakkaat te zien als het sluitstuk van alle conflicten die er in de achttiende eeuw over het onderhoud van kerken en torens hebben gespeeld, maar zelfs met dit plakkaat waren de onenigheden niet volledig van de baan.¹⁸

¹¹ Dit staat los van de vraag van de eigendom van het kerkgebouw en de kerktoren. Zie hierover vooral na 1798, maar ook heel beperkt over de situatie daarvoor Ploeger, *Horizontale splitsing*, 250-288, i.h.b. 260-262.

¹² Nolet en Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 329; Godding, *Le droit privé*, 197-198.

¹³ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, 425-427.

¹⁴ Voor de tekst van het verdrag, zie Hoekx, 'Het capitulatieverdrag', 82-88.

¹⁵ Cosijn, *Het oude tiendrecht*, 92-99. Zie voor een moderne teksteditie: Groenveld e.a., *Vrede van Munster*, 29-109. Een vergelijkbaar artikel 20 stond overigens al in het Twaalfjarig Bestand van 1609. Zie voor de artikelen 24 en 43 ook Lesaffer en Broers, 'Private Property', 176-179.

¹⁶ Boelaars, 'Uit het archief', 28.

¹⁷ Bijvoorbeeld de rekeningen uit 1714-1715. BHIC, AG, inv.nrs. 3714-3715.

¹⁸ Ganderheyden, *Pleitrede*. Hierin verwijst de schrijver naar het plakkaat van 16 januari 1778. Zijn argumentatie is er echter vooral op gericht aan te tonen dat de heffers van novale tienden noch volgens het gemene of Romeinse recht, noch volgens de jurisprudentie, noch volgens de edicten van de hertogen en dus ook niet krachtens de plakkaten van de Staten Generaal behoeften bij te dragen aan bouw en onderhoud. Voor een voorbeeld van na 1778, zie Fasel, 'Parochie Udenhout', 119-135. De Raad van Brabant gaf ondanks het plakkaat de abt van Sint Geertruid in Leuven gelijk bij het conflict met de regenten van Udenhout over het onderhoud van de kapel aldaar. De regenten hadden hier echter in 1684 al een overeenkomst met de abt gesloten over het onderhoud.

De Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en de Raad van State

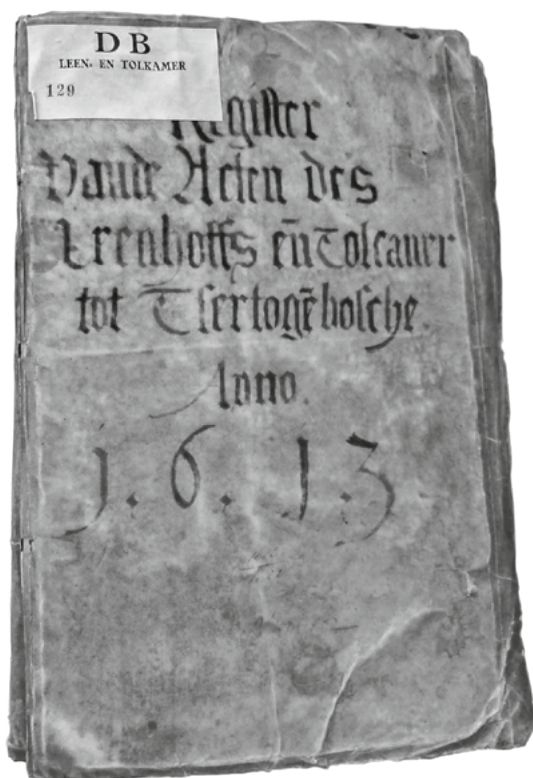
In de Republiek der Verenigde Nederlanden was de soevereiniteit komen te liggen bij de Staten of Standen van de provincies. Afgevaardigden van de zeven Provinciale Staten kwamen bijeen in de Staten-Generaal. De Staten-Generaal hielden zich vooral bezig met defensie en buitenlandse betrekkingen. Zij bepaalden verder onder andere ook het beleid ten aanzien van de financiën. In het kader van de Eerselse aansprakelijkheidskwestie is van belang dat zij de veroverde en in 1648 aan de Republiek gebleven Generaliteitslanden rechtstreeks bestuurden, voor zover taken en bevoegdheden niet aan de stads- en dorpsbesturen en speciale instellingen waren overgelaten of gedelegeerd. De Raad van State vormde het belangrijkste adviescollege voor de Staten-Generaal. De Raad van State stelde ook de Uniebegroting op. Bovendien droeg de Raad zorg voor de inning van de belastingen in de Generaliteitslanden en stelde hij de functionarissen aan die met deze inning werden belast. Afgevaardigden uit de Staten-Generaal en vooral uit de Raad van State bezochten regelmatig de Meierij voor informatie en controle.¹⁹

De financiële autoriteiten

De controle op de financiën van de Generaliteitslanden geschiedde aanvankelijk door de Raad van State zelf. In 1651 werd bepaald dat de rekeningen voortaan aan de in 1608 opgerichte Generaliteitsrekenkamer moesten worden overgelegd. De hertog van Brabant had voor het beheer van zijn domeinen vanaf de vijftiende eeuw gebruik gemaakt van een viertal rentmeesters-generaal in de vier Brabantse hoofdsteden. Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 en de overgang van de hertogelijke domeinen naar de Staten-Generaal kwam er in deze stad een Rentmeester-Generaal van de Generaliteit. Deze moest verantwoording afleggen aan de Raad van State en later aan de Generaliteitsrekenkamer. De Leen- en Tolkamer, die ook in 's-Hertogenbosch was gevestigd, was een college dat rechtspraak in domeinzaken en de bezitsveranderingen van de domeingoederen registreerde. In de achttiende eeuw lieten de Staten-Generaal en de Raad van State de controle van de dorpsfinanciën en andere bestuurlijke aangelegenheden met betrekking tot de dorpen in toenemende mate over aan deze tussenbestuurslaag van de Rentmeester-Generaal en de Leen- en Tolkamer.²⁰

Zegel van de Leen- en Tolkamer der Hoofdstad, Meierij en Kwartieren van 's Hertogenbosch (uit: Ch. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes de la duché de Brabant*, Antwerpen, Christophe Jegher, 1641)

Het oudste archiefstuk van de Leen- en Tolkamer van de Meierij van 's-Hertogenbosch dateert uit 1613 (BHIC, ALT, inv. nr. 129)

Indien de financiële afwikkeling van de schade aan de kerk door het Eerselse dorpsbestuur is gebeurd, moeten een of meer van deze instellingen informatie daarover hebben gezien. Helaas zijn lang niet alle archiefstukken van deze instellingen uit het begin van de achttiende eeuw bewaard gebleven.

De Staatse Raad van Brabant

Wanneer dorpsbesturen in de Meierij in procedures waren verwikkeld, was het bevoegde gerecht de Raad van Brabant in Den Haag. Dit justitiehof was in 1586 in het leven geroepen als

voorlopige voorziening voor het markizaat van Bergen op Zoom. Omdat dit markizaat door prins Maurits was veroverd, kon men van daaruit niet meer naar de soevereine Raad van Brabant in Brussel voor een proces. In 1591 besloten de Staten-Generaal deze voorziening uit te breiden voor alle in Brabant veroverde en nog te veroveren gebieden en de naam te geven van Raad en Leenhof van Brabant en Landen van Overmaze. Het gerechtshof kreeg het Binnenhof in Den Haag als zetel.²¹

Voor het conflict tussen de abt van Echternach en het Eerselse dorpsbestuur was deze Staatse Raad van Brabant dus het gerecht waar een juridische strijd over de aansprakelijkheid voor de schade zou kunnen worden uitgevochten. Voor verschillende andere conflicten over tiendrecht van de abt van Echternach of andere abdijen in de Zuidelijke Nederlanden is dat ook gebeurd. Eersel was zeker niet de enige plaats waar over onderhoud en wederopbouw van de kerk is gestreden. Behalve als rechter kon de Raad optreden als scheidsrecht. Partijen konden de Raad namelijk ook verzoeken hun geschil bij wege van arbitrage, in redelijkheid, op te lossen. Vaak leidde dat tot een compromis. De abt van Echternach heeft hiervan bijvoorbeeld gebruikgemaakt bij een tiendconflict met de regenten van Oss.²²

¹⁹ Leenknecht e.a., *Een institutionele geschiedenis*, 71-74, 76-77. Van Boven, 'Bestuur', 76-79.

²⁰ Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 55-56; Van Boven, 'Bestuur', 79. Zie over deze instellingen ook de inleiding in Formsma, *De archieven*.

²¹ Broers en Jacobs, *Procesgids*, 9-13, 16-18.

²² Zie verderop de sub-paragraaf 'De afgebrande kerk van Oss'.

Echternach versus Eersel en vice versa: het proces

Na de beschadiging aan de kerk besloot Rentmeester Vegelin van Claerbergen, destijds verantwoordelijk voor het beheer van de geestelijke goederen, met goedkeuring van de Raad van State tot een aanbesteding van de reparatie. Bij brief van 10 augustus 1711 berichtte hij de Raad van State dat bij de publieke aanbesteding van de reparatie en wederopbouw van de kerk, begroot op fl. 2615,-, uiteindelijk aannemer Dirk Eijmberts voor de som van fl. 2550,- de uitvoering van het herstel had verworven.²³

Op 20 september 1713 vroeg de abt van Echternach aan de Raad van Brabant een 'mandement van daagsele *ex lege diffamari* om actie te institueren', dat op 29 september werd verleend.²⁴ Een dergelijk mandement of bevelschrift kon worden verzocht door iemand tegen wie een ander beweerde een vordering te hebben. Met het mandement kon de gediffameerde persoon, dat wil zeggen degene die was beledigd of wiens goede naam was aangetast door een bewering, eisen dat de ander op straffe van eeuwig stilzwijgen binnen zekere tijd een procedure tegen hem moest beginnen.²⁵ De abt was het dus beu dat het bestuur van Eersel stelde dat hij moest betalen voor de schade van de kerk en voelde zich in zijn goede naam aangetast. Als de Eerselse regenten meenden dat hij de reparatie moest betalen, dan moesten ze de abt maar binnen zes weken voor het gerecht dagen. Deden zij dat niet, of werd de vordering afgewezen, dan was de naam van de abt gezuiverd.

De zaak verscheen vervolgens op de rol van de Raad van Brabant. Op 8 november 1713 diende de abt van Echternach bij monde van procureur Pieter Roscam zijn eis in tegen 'de regenten van Eersel ende alle anderen die zich partijen zouden willen maken'. De procureur van de regenten van Eersel, Sieragh van Oldersom, vroeg uitstel om te antwoorden. Omdat hij op de volgende rechtsdagen (6 en 20 december) niets van zich liet horen, werd er telkens verstek tegen hem verleend.²⁶ Op 10 en 24 januari 1714 was Van Oldersom aanwezig, vroeg om uitstel en kreeg dat uiteindelijk ook. Op 7 februari verzocht Roscam namens de abt dan weer om verstek omdat Van Oldersom (nog steeds) in gebreke bleef te antwoorden. Roscam verzocht ook om een veroordeling tot het instellen van een actie binnen zes weken, op straffe van het verlies van het recht om te procederen tegen de abt. Van Oldersom kreeg echter opnieuw uitstel. Op 21 februari leek er schot in de zaak te komen. Van Oldersom zuiverde 'purgeert' – het verstek en stemde in met het institueren van de actie *ex lege diffamari* binnen een termijn van zes weken. Op 8 maart stond de zaak weer op de rol. Roscam nam kennis van de instemming en verzocht de Raad om een veroordeling.²⁷

Intussen vroegen de regenten van Eersel door middel van een rekest toestemming aan de Staten-Generaal om een eis bij de Raad van Brabant te mogen indienen. Enerzijds stelden de regenten dat het voeren van onnodige processen de Eerselse ingezetenen met kosten belastte. Anderzijds zou het onredelijk zijn dat zij geen rechtsmiddelen zouden kunnen of mogen inzetten zodat de schade voor de gemeenschap zoveel mogelijk werd beperkt.

Toen op 11 april 1714 de nieuwe procedure op de rol stond, nu met de schepenen van Eersel als eisers en de abt van Echternach als gedaagde, was de toestemming van de Staten-Generaal nog niet binnen. Desalniettemin diende procureur Van Oldersom namens de Eerselse regenten een conclusie van eis in. Hij stelde dat de abt van Echternach krachtens de tekst van de synodale statuten van het bisdom Luik verplicht was tot onderhoud aangezien de abt optrad als tiendheffer. Dit betrof het onderhoud van de tiendklok, van het koor en van de buik (of het schip) van de kerk, evenals het onderhoud van de toren voor zover die zich boven de buik bevond. De statuten van Luik waren in het Kwartier van Kempenland vanouds volledig nageleefd. De abt van Echternach was op 24 januari 1555 door de Raad

van Brabant in Brussel veroordeeld overeenkomstig deze statuten om de kerk van Waalre en Valkenswaard te repareren en onderhouden.²⁸ De Raad van State van de Verenigde Nederlanden had, zich baserend op dat vonnis, bij resolutie van 16 juli 1670 de rentmeester van de geestelijke goederen gemachtigd de abt te dwingen tot reparatie van het koor van de kerk van Eersel. Aangezien de abt zichzelf kwalificeerde als tiendheffer was hij volgens procureur Van Oldersom dus ook dit keer gehouden tot reparatie. Direct antwoord kreeg Van Oldersom echter niet, want ditmaal verzocht Roscam namens de abt van Echternach om zes dagen uitstel.²⁹

De bestuurlijke molen stond intussen niet stil. Op 19 april 1714 besloten de Staten-Generaal advies te vragen aan de Raad van Brabant over het rekest van de regenten van Eersel. In dit rekest stellen de dorpsbestuurders, net als in de conclusie van eis, dat de abt van Echternach tiendheffer was van de grote tiende in Eersel en derhalve verplicht tot reparatie van de kerk, het koor en de toren. Aangezien de kerk aanzienlijke schade had opgelopen, hadden zij de abt herhaalde malen aangemaand deze schade te herstellen. In plaats van dat te doen had de abt echter, zoals hierboven reeds beschreven, op 20 september 1713 bij de Raad van Brabant om een 'mandement van daagsele *ex lege diffamari* en om actie te institueren' gevraagd. De regenten verzochten de Staten-Generaal om toestemming om de zaak te mogen voorleggen aan de Raad van Brabant. De Raad van Brabant adviseerde de Staten-Generaal op 30 april 1714 de machtiging te verlenen, zij het onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat indien de Raad ten slotte zou beslissen dat de regenten ongefundeerd hadden geprocedeerd, zij dan persoonlijk aansprakelijk werden gesteld voor de proceskosten.³⁰

Pas op 16 mei 1714 stond de zaak weer op de rol van de Raad van Brabant. Het uitstel van zes dagen vanaf 11 april zoals verzocht door Roscam was dus langer geworden. Van Oldersom herhaalde de eis en de abt moest antwoorden. Wederom volgde uitstel, tot op 6 juni de conclusie van antwoord werd ingediend. Daarin staat dat de abt overeenkomstig een eerder akkoord van 9 juli 1674 bereid was tot het betalen van het koor van de kerk, maar niet de kosten voor de overige delen wilde dragen. Wanneer de regenten dit aanbod weigerden te aanvaarden, achtte de abt zich niet verder of voor andere kosten aansprakelijk en zou hij daarom ontzegging van de eis voor die verdere kosten vragen.³¹

De zaak stond meermaals op de rol voor repliek van de eisers (20 juni, 4 en 18 juli), maar Van Oldersom was niet aanwezig of verzocht om uitstel voor zijn conclusie van repliek. Op 25 juli diende Van Oldersom deze conclusie voor het eerst in: hij sloeg daarbij het verweer en het aanbod tot alleen het herstel van het koor af als 'captieus en insuffisant', dus als arglistig en onvoldoende. Daarmee persisteerde hij in zijn eis dat de abt een groter deel van de herstelkosten moest betalen. Tevens vroeg Van Oldersom de Raad om de abt te veroordelen in de kosten van het geding. Procureur Roscam persisteerde onmiddellijk voor dupliek. Met andere woorden: ook hij bleef bij zijn ingenomen standpunt.

Na deze repliek en dupliek verdween de zaak van de rol. Opvallend is dat tegelijkertijd ook twee andere zaken waarin de abt van Echternach partij was en die in dezelfde periode

²³ NA, *ARS*, inv.nr. 692.

²⁴ BHIC, *ARB*, inv.nr. 55, notulen 1713.

²⁵ Over het mandement *ex lege diffamari* of mandement om een actie te institueren of ook wel *lettre de purge civile*, zie Broers, *Beledigingszaken*, 198-201.

²⁶ Als een gedaagde niet verschijnt, kan de rechter verstek tegen hem verlenen en de eisen van de andere partij inwilligen.

²⁷ BHIC, *ARB*, inv.nrs. 703-704, rol 1713-1714, inv.nrs. 887-888, conclusies 1713-1714.

²⁸ Zie voor de kerk in Waalre Walinga, *De kerk van Sint Willibrord*.

²⁹ BHIC, *ARB*, inv. nr. 888, conclusies 1714.

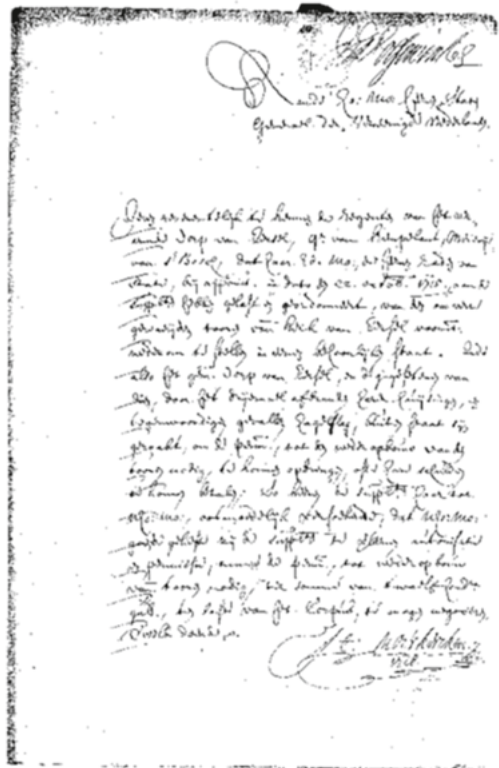
³⁰ BHIC, *ARB*, inv.nr. 328, (vermoedelijk) minuut van het advies. In de tekst zijn nogal wat doorhalingen aangebracht.

³¹ BHIC, *ARB*, inv.nr. 888, conclusies 1714.

werden behandeld, van de rol verdwenen. Er zijn in elk geval in het Eerselse conflict geen pleidooien meer gehouden en er is ook geen uitspraak van de Raad van Brabant terug te vinden. De vraag is derhalve of de abt een schikking heeft getroffen met alle partijen met wie hij nog in een rechtsstrijd was verwickeld. Een andere mogelijkheid is dat de eisers om een andere reden verder hebben afgezien van de juridische procedures. Op deze vragen is geen volledig sluitend antwoord te geven. Toch kan uit andere bronnen voor het conflict met de regenten van Eersel wel het een en ander over de verdere afloop worden afgeleid.

Ondanks de aanbesteding van de reparatie en de procedure in 1713-1714, was de kerk in 1715 nog steeds niet (volledig) hersteld. De Raad van State gelastte namelijk de regenten van Eersel op 22 oktober 1715 om de toren van de kerk in behoorlijke staat te herstellen, maar de regenten hadden niet het geld om dat te kunnen realiseren.³² Zij dienden daarom op 7 juli 1716 een rekest in bij de Staten-Generaal met daarin het verzoek om de kosten voor de reparatie, ten bedrage van fl. 1200,-, te mogen 'negotiëren' of lenen.³³ Dit kan duiden op een lening van de hoge overheid aan de regenten van Eersel, of op een lening van particulieren. Uiteindelijk kregen de regenten toestemming van de Staten-Generaal om het bedrag te negotiëren tegen vier procent rente.³⁴

De regenten van Eersel betaalden dus niet het gehele bedrag van de reparatie van de kerk, gezien het totale bedrag van de aanbesteding van fl. 2550,-. Het is onduidelijk waarom zij slechts een deel hebben betaald en wie het andere deel heeft betaald. Wellicht had de dorpsgemeenschap van Eersel alleen de kosten van de reparatie van de toren betaald – in het bevel van de Raad van State van 1715 en het rekest van de regenten van 1716 is slechts sprake van wederopbouw van de toren – en droeg de abt de kosten van de overige schade. Of wellicht heeft Roscam zijn zin gekregen en betaalde de abt alleen de herstelkosten voor het koor en Eersel de rest, maar was vervolgens de toren wegens geldgebrek niet hersteld. Omdat de zaak van de rol is verdwenen zonder definitieve beslissing, evenals andere zaken waarbij de abt gedaagde is geweest, lijkt een schikking aannemelijk. De abt zou dan met alle partijen met wie hij in een rechtsstrijd was verwickeld, hebben geschikt, waaronder de regenten van Eersel. Ook de hoogte van het door de regenten betaalde bedrag kan op een schikking duiden omdat het bijna de helft vormt van de totale kosten. Een ander scenario is dat de dorpsgemeenschap de totale kosten heeft opgebracht, maar alleen de besproken fl. 1200,- heeft geleend. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk

Rekest van de regenten van Eersel aan de Staten Generaal, dd. 7 juli 1716 (NA, ASG, inv.nr. 7695)

gezien de benarde financiële positie van het dorp. Het alternatief dat de abt de totale kosten heeft opgebracht, lijkt eveneens zeer onwaarschijnlijk gezien de lening van fl. 1200,-.

Vergelijkbare geschillen

Het bouwvallig torentje in Oisterwijk

De gebeurtenissen uit de vorige paragraaf wijzen op een schikking tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach. Dit wordt ondersteund door een aantal vergelijkbare zaken. Op 2 september 1719 – enkele jaren na de verwickelingen rond de kerktoren van Eersel – namen de Staten-Generaal een resolutie aan die een algemene regel lijkt te geven voor soortgelijke gevallen. In deze resolutie is opgenomen dat de afwikkeling van zaken met betrekking tot ‘het onderhoud, reparatie en vernieuwing der kerken gelaten zal worden aan de Raad van Brabant’.³⁵

De directe aanleiding voor dit besluit was de zaak van het bouwvallig torentje in Oisterwijk.³⁶ In een resolutie van 7 maart 1719 is te lezen dat de regenten van Oisterwijk op 11 maart 1718 bij rekest aan de Staten-Generaal hadden aangetoond dat reparatie van de kerktoren aldaar noodzakelijk was.³⁷ Er was echter ook hier een geschil tussen enerzijds de schepenen en regenten van Oisterwijk en anderzijds de abdij van Sint-Geertruid in Leuven, die tiendheffer was in Oisterwijk. Vanwege dit geschil was van reparatie nog geen sprake geweest. De Staten-Generaal hebben naar aanleiding van dit rekest om advies gevraagd aan de Raad van State, dat op 8 juni werd gegeven. Het advies luidde dat er een conferentie diende plaats te vinden om de zaak te kunnen oplossen. Dit betekent dat er een commissie werd ingesteld van enige gedeputeerden van de Staten-Generaal, aangevuld met enkele afgevaardigden van de Raad van State. Deze commissie zou onderzoek doen in Oisterwijk. Blijkbaar had deze conferentie op 7 maart 1719 nog niet plaatsgevonden, aangezien de regenten van Oisterwijk opnieuw om maatregelen verzochten, nu ‘het voorschrevene Torentje langs hoe meer bouwvalig wordt ende neer dreigde te storten’. De Staten-Generaal beslisten daarop dat de conferentie onder leiding kwam van hun afgevaardigde, de heer Johan van Wijnbergen, en alsnog diende te worden gehouden.

Op 1 juni 1719 volgde een nieuwe resolutie waarin naar aanleiding van het rapport van de heer Van Wijnbergen de Raad van State werd verzocht ‘hare gecommitteerden’ die in de zomer in het kwartier van Kempenland zouden komen, de zaak van het bouwvallig torentje onder handen te laten nemen.³⁸ Deze afgevaardigden van de Raad van State werd dus als het ware opgedragen om tijdens hun ‘rondje Meierij’ een oplossing te zoeken voor het geschil. Daartoe kregen zij de opdracht om kennis te nemen van deze kwestie door de partijen buiten vorm van proces te horen en een beslissing te nemen zodat het torentje kon worden gerepareerd. Het leek er dus op dat in de daaropvolgende maanden de zaak kon worden afgerond.

³² NA, *ARS*, inv.nrs. 192, 7695.

³³ NA, *ASG*, inv.nr. 5211.

³⁴ BHIC, *ARRG*, inv.nr. 481.

³⁵ NA, *ASG*, inv.nr. 3774, p. 684-685; afschrift hiervan ook in BHIC, *ALT*, inv.nr. 48.

³⁶ Zie over deze zaak ook Van den Brekel, ‘Geschil’, 42-51.

³⁷ NA, *ASG*, inv.nr. 3774, p. 181.

³⁸ NA, *ASG*, inv.nr. 3774, p. 447-448.

'Nieuwe kaart van de Meierij van 's-Hertogenbosch'. Kopergravure, Hendrik de Leth, 1740 (Edward Wells, Cartografisch Antiquariaat)

In de resolutie van 1 juni werd echter ook nog iets anders besloten. De heer Van Wijnbergen en zijn collega-gedeputeerden tot de zaken van de Meierij van 's-Hertogenbosch, bijgestaan door enige gecommiteerden van de Raad van State, kregen namelijk de opdracht om richtlijnen te ontwerpen om toekomstige soortgelijke disputen te voorkomen. Daarbij moesten zij een manier bedenken om de geestelijke tiendheffers en bezitters van de andere geestelijke goederen daadwerkelijk tot het onderhoud van de kerken en kerktorens te verplichten. Blijkbaar zagen de Staten-Generaal de geschillen tussen de dorpen en de geestelijken, die steeds weigerden aan hun onderhoudsverplichtingen te voldoen, als een structureel probleem dat moest worden aangepakt.

Opnieuw volgde een rapport van de heer Van Wijnbergen, dat werd genoemd in de hierboven genoemde resolutie van 2 september 1719. De Staten-Generaal besloten in het algemeen dat de Raad van Brabant in de toekomst moest gaan beslissen over dit soort zaken en wel 'summierlijk en buiten vorm van proces'. Er werd dus getracht al deze zaken standaard bij het justitiehof onder te brengen en daarmee in feite te centraliseren. De Staten-Generaal sloten hiermee aan bij een plakkaat uit 1611 van de aartshertogen Albert en Isabella, dat dit ook bepaalde en daarmee het cumuleren van bezits- en vervolgens eigendomsacties uitsloot. Het komt er op neer dat alleen de Raad van Brabant ten principale recht mocht doen en dan nog wel in een bijzondere en snelle procedure.³⁹ Het lijkt er dus ook op dat de Staten-Generaal ervoor heeft gekozen dit soort geschillen snel op te kunnen lossen.

Een logische vraag is of de zaak in Eersel die zo kort voor deze kwestie heeft gespeeld, van invloed is geweest op deze gang van zaken. Er is geen directe verwijzing naar deze zaak, maar het ligt voor de hand dat Den Haag de letterlijke en figuurlijke stormloop van geschillen beu is geweest en daarom deze maatregel heeft genomen. De zaak Eersel zou dan ook in de aanloop naar de zaak Oisterwijk een van de wegbereiders kunnen zijn geweest van een algemene aanpak van de geschillen tussen de dorpen en de geestelijke tiendheffers *cum suis*.⁴⁰

De afgebrande kerk van Oss

In 1753 – flink wat later dan de zaak in Eersel – speelde de zaak van het herstel van de kerk van Oss, die niet alleen was beschadigd, maar totaal was afgebrand. In deze zaak spraken de regenten van Oss zowel de abt van Echternach in rechte aan als ook de wereldlijke tiendheffers, de kerkfabriek en de beneficiaten (degenen die inkomsten ontvangen voor de uitoefening van kerkelijke ambten). Van de abt werd geëist dat hij de kosten van het herstel droeg.⁴¹ De partijen waren bij een notaris tot het compromis gekomen om de rechtsstrijd te beperken tot een zestal punten en deze punten aan de Raad van Brabant als arbiter voor te leggen. Er werd dus geen gewone procedure opgestart, maar men koos voor arbitrage. Deze aan de Raad voorgelegde punten werden hierna (al dan niet samengevoegd) besproken met de beslissingen daarop.

Het eerste punt betrof de vraag of de abt van Echternach aansprakelijk was voor de kosten van het herstel van het koor van de kerk. Daarbij kwam ook aan de orde of de abt de kosten helemaal voor eigen rekening diende te nemen, of dat hij bevoegd was een deel van de inkomsten van de goederen van de kerkfabriek te gebruiken. Deze kerkfabriek beheerde gelden of bezittingen ten behoeve van het onderhoud van de kerk en voor het uitoefenen van de erediensten. Voor herstel van de kerk kon worden geput uit de opbrengsten van bijvoorbeeld het land in bezit van de kerkfabriek. Uit deze opbrengsten kon dus een deel van de herstelkosten worden betaald. In deze zaak was in de plaats van deze opbrengsten ook fl. 4500,- gesteld en geboden als alternatief voor de opbrengsten.

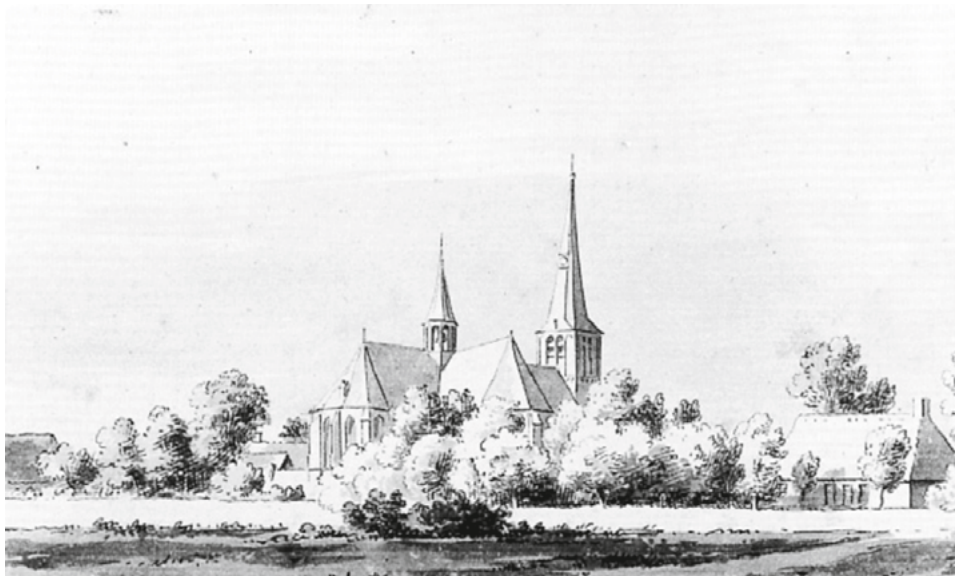
De Raad van Brabant besliste op dit eerste punt dat de prelaat, de abt van Echternach, de kosten van het herstel van het koor van de kerk moest dragen en wel ‘voor privatieve rekening, zonder concurrentie van de andere tiendgerechtigden’. Wel werd hij bevoegd geacht te ‘employeren een geregt vierdepart van het inkomen der fabriekgoederen ofwel van de in plaats bedongen en beloofde fl. 4500,-’. Dat de abt persoonlijk aansprakelijk was, lijkt logisch aangezien het koor in de kerk het ‘terrein’ van de geestelijkheid was. Blijkbaar mocht ook gebruik worden gemaakt van een kwart van het inkomen van de kerkfabriek. We zien hier dus dat de abt voor een groot deel opdraaide voor de herstelkosten van het koor.

Als tweede punt besliste de Raad van Brabant dat de abt samen met de overige tiendheffers aansprakelijk was voor de tiendklok en dat zij samen de kosten moesten dragen voor het restaureren van de klok. Het was hen niet toegestaan hiervoor gebruik te maken van de inkomsten uit de kerkfabriekgoederen (of de aangeboden fl. 4500,-). Ook deze aansprakelijkheid lijkt logisch. De tiendheffer liet de tiendklok luiden als hij (of waarschijnlijk, zijn tiendpachters) zijn ronde door het dorp maakte om de tienden te innen en hij was ook degene die voor het initiële plaatsen van de tiendklok verantwoordelijk was.

³⁹ NA, *ASG*, inv.nr. 3774, p. 684-685; afschrift hiervan ook in BHIC, *ALT*, inv.nr. 48.

⁴⁰ Van den Brekel, ‘Geschil’, 50 koppelt de resolutie van 2 september alleen aan de kwestie in Oisterwijk en een ander conflict over de kerk in Wintelre.

⁴¹ BHIC, *ARB*, inv.nr. 835, vonnisnr. 10.176.

De Osse Willibrorduskerk voor de brand. Tekening Cornelis Pronk, 1732 (genealogie.vanheumen.info)

Het derde (en in het vonnis ook het vijfde) punt betrof de kosten voor het herstel van de buik of het schip van de kerk, het deel van het kerkgebouw waar de kerkgangers zitten tijdens de dienst.⁴² Ten aanzien van dit deel van de kerk besliste de Raad van Brabant dat de abt niet aansprakelijk was voor het herstel. Voor het herstel mocht het overige drie vierde deel van de inkomsten uit de kerkfabriekgoederen worden gebruikt. Verder moesten de ‘feodale laïcale tiendheffers’ (de tiendheffers die het tiendrecht van de kerk hebben gekregen en zo tiendheer zijn geworden) en de beneficiaten bijdragen ‘naar mate van hun inkomsten’. Dit moesten zij doen zonder hun bijdrage aan de restauratie van de tiendklok ‘daarvan in computatie’, in mindering, te brengen. De Raad lijkt hier de lasten dus breed te hebben willen verdelen.

Het vierde punt betrof de vraag of de beneficiaten ‘concurrenter’ aansprakelijk zijn voor de herstelkosten van het schip. Wat dit precies betekent, is niet helemaal duidelijk. Het betekent in ieder geval niet, zo stelde de Raad, dat de beneficiaten slechts gehouden zijn ‘zo wanneer namelijk de fabriekgoederen in de eerste, en de contribuale Tienden in de tweede plaats niet voldoende en toereikend zijn’. Dit laatste noemde de Raad ‘subsidiarie en subordinatelijk’. Een subordinatelijke aansprakelijkheid zou dus inhouden dat eerst het vermogen van de kerkfabriek werd besteed aan het herstel en slechts indien dit vermogen niet toereikend zou zijn, de beneficiaten moesten bijdragen.

De concurrente aansprakelijkheid zou kunnen duiden op een vorm van hoofdelijke aansprakelijkheid.⁴³ In deze constructie zouden de kerkfabriek, de lektientendheffers en de beneficiaten ieder voor het gehele bedrag aansprakelijk zijn, zodat bijvoorbeeld de aannemer van de herstelwerkzaamheden bij een ieder van hen voor vergoeding terecht kon. Degene die het bedrag heeft opgebracht zou dan regres kunnen halen op de andere partijen. Dit is een methode die voordelig zou zijn geweest voor de regenten van Oss, omdat het herstel op deze manier makkelijker en sneller zou kunnen worden bewerkstelligd.

Een andere mogelijkheid is dat de concurrente aansprakelijkheid duidt op een aansprakelijkheid voor gelijke delen. In dat geval zouden de kerkfabriek, de lektientendheffers

en de beneficiaten ieder een even groot deel van de kosten moeten dragen. Wanneer de aannemer wederom als voorbeeld wordt genomen, dan zal deze bij elk van de partijen langs moeten gaan om zijn kosten te verhalen. Een aansprakelijkheid voor gelijke delen is wat dat betreft dus minder praktisch. We zouden toch kunnen aannemen dat er sprake was van een dergelijke vorm van aansprakelijkheid als het zo is geweest dat één van de partijen niet het gehele bedrag heeft kunnen opbrengen, waardoor de aannemer sowieso bij meerdere partijen moest aankloppen. Dit zou temeer kunnen kloppen als men kijkt naar de laatste overweging die de Raad van Brabant maakte: daarin besliste hij dat iedere tiendheffer en beneficiant voor geen groter bedrag aansprakelijk zou zijn dan de waarde van twee jaren 'revenu' – opbrengst – van de tienden, respectievelijk beneficiën. De Raad wilde blijkbaar toch een soort verdeling met een bovengrens instellen. Als de beneficiaten echter solvent genoeg waren, kan hoofdelijke aansprakelijkheid niet worden uitgesloten.

Uit bovenstaande punten kan hoe dan ook worden opgemaakt dat er een verdeling van de kosten plaatsvond: de lasten van het herstel van de kerk in Oss werden verdeeld. De abt betaalde samen met de tiendheffers de tiendklok en betaalde zelf volledig het herstel van het koor, voor welke laatste kosten hij een vierde van de opbrengsten van de fabriekgoederen mocht benutten. Het schip werd betaald door de kerkfabriek, de wereldlijke tiendheffers en de beneficiaten gezamenlijk. Wellicht dat de plaatselijke gemeenschap meebetaalde voor het herstel van het schip wanneer de andere drie partijen met hun bijdrage boven de grens van twee jaren opbrengst zouden komen.⁴⁴

Deze zaak biedt nuttig vergelijkingsmateriaal voor de casus van Eersel. Mogelijk heeft in Eersel een vergelijkbare verdeling van de lasten plaatsgevonden. In Eersel hebben de regenten uiteindelijk slechts een deel van de kosten (fl. 1200,-) geleend. Dit wijst op een betaling van het ander deel door de abt en wellicht op een schikking daarover tussen de partijen. Een belangrijk punt is het feit dat de procureur van Eersel de abt heeft aangesproken voor de kosten voor het herstel van het schip van de kerk. In de zaak van Oss zien we dat dit vergelijkbare punt door de Raad van Brabant werd afgewezen – de abt hoefde niet mee te betalen aan het schip van de kerk. Complicerende factor is dat er in Oss ook wereldlijke tiendheffers en anderen waren die hiervoor moesten bijdragen. In Eersel was de abt de enige tiendheffer die was aan te spreken. Wellicht is de Eerselse zaak echter uiteindelijk op een zelfde manier afgedaan. In Oss betaalde de abt voor het koor van de kerk, evenals voorgesteld door de procureur van de abt in zijn conclusie van 6 juni 1714 in de Eerselse kwestie. Hoewel er dus enkele decennia tussen beide zaken zitten, zijn er belangrijke overeenkomsten en aanknopingspunten die een aanwijzing vormen dat de geschillen tussen de lokale gemeenschap en de abt op deze wijze zijn beslist.

Conclusie

Hoewel er diverse bronnen bestaan over de casus van de beschadigde kerk in Eersel, is er geen definitief uitsluitsel gevonden over wie precies heeft betaald voor de reparatie van de kerk. Relevante dorpsrekeningen van de gemeente Eersel zijn helaas niet bewaard gebleven waardoor op basis van ander bronnenmateriaal een conclusie moet worden getrokken. Hieronder

⁴² In modern taalgebruik ook wel beuk genoemd. De middelste beuk is het schip, waar de kerkgangers zitten. Dan zijn er nog enkele zijbeuken, zie: www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?id=1438.

⁴³ Vergelijk bijvoorbeeld de hedendaagse hoofdelijke aansprakelijkheid van het bestuur van een besloten vennootschap in art. 2:180 lid 2 BW of hoofdelijke aansprakelijkheid van meerdere personen verplicht tot schadevergoeding in art. 6:102 BW.

⁴⁴ Zie de zesde overweging van de Raad hierboven.

wordt een drietal scenario's geschetst met verschillende mogelijkheden voor de betaling van de schade. Op basis van de besproken literatuur en archiefbronnen wordt per scenario bekeken waarom dat een mogelijkheid is en hoe waarschijnlijk deze mogelijkheid is.

De Sint-Willibrorduskerk in Eersel gezien vanuit het zuid-oosten, foto 1894 (rijksmonumenten.nl)

Rondom het conflict verzamelden zich verschillende partijen. De strijdende partijen bestonden uit de abt van Echternach en de regenten van Eersel. Omdat zij het niet met elkaar eens werden, zijn ook de Staten-Generaal en de Raad van State betrokken bij de vraag wie aansprakelijk was voor de schade. Tevens was er een aantal financiële instanties die een rol speelden, zoals de Generaliteitsrekenkamer, de Rentmeester-Generaal der domeinen en der geestelijke goederen en de Leen- en Tolkamer.

Eerder is naar voren gekomen dat een centrale rol was weggelegd voor het tiendrecht rondom het conflict tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach. Het tiendrecht van de abt van Echternach is begin achttiende eeuw onomstreden, wat bijvoorbeeld blijkt uit de rekeningen van de rentmeester Vegelin van Claerbergen.

Scenario 1: De dorpsgemeenschap van Eersel heeft de schade betaald

Eersel was begin achttiende eeuw niet bepaald een rijk dorp: in het jaar 1727 was er een schuldenlast van ruim fl. 50.000,-. Meerdere dorpen in de Meijerij kaptten met een grote schuld. Daarom besloten de Staten-Generaal dat dorpsbesturen geen leningen meer mochten aangaan wanneer de Staten-Generaal daar geen toestemming voor hadden gegeven.

Omdat Eersel een armlastig dorp was, lijkt het onwaarschijnlijk dat de dorpsgemeenschap zelfstandig de kosten heeft gedragen voor het herstellen van de kerk. Er zou dan sprake moeten zijn van een lening, ofwel van de Staten Generaal, ofwel van een particulier. Het door de regenten van Eersel ingediende rekest van 7 juli 1716 duidt op zo'n lening. Uiteindelijk kreeg de dorpsgemeenschap toestemming om een bedrag van fl. 1200,- te negotiëren tegen vier procent rente. Het is echter onduidelijk van wie dit bedrag werd geleend. Tevens is het niet voldoende om de hele kerk te herstellen; bij de aanbesteding werden de herstellkosten immers bepaald op fl. 2550,-.

Scenario 2: De abt van Echternach heeft de schade betaald

Het tiendrecht dat toekwam aan de abt van Echternach bracht een aantal verplichtingen met zich mee. De Staten Generaal bepaalden eind achttiende eeuw dat de geestelijke tiendheffers in Staats-Brabant verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de kerkgebouwen en kerktores. Vaak was dit op basis van gewoonterecht al langer verplicht. Hoewel het besluit van de Staten Generaal dateert van een later tijdstip dan het conflict in Eersel zou het een bevestiging kunnen zijn van de uitkomst van conflicten zoals in Eersel en Oss. Procureur Van Oldersom, die namens de regenten van Eersel procedeerde tegen de abt, baseerde zijn pleidooi op de statuten van het bisdom Luik. Hierin staat dat de decimateur van de grote tiende verantwoordelijk was voor het onderhoud van de tiendklok, het koor en de buik van de kerk, evenals het onderhoud van de toren voor zover die zich boven de buik bevond. De abt zag zichzelf als decimateur van de grote tiende, waardoor Van Oldersom stelde dat de abt dus verantwoordelijk was voor het herstellen van de kerk.

Wanneer de abt de schade heeft betaald zou dat betekenen dat de regenten in het gelijk zijn gesteld, maar de zaak tussen hen en de abt is van de rol verdwenen zonder dat er aanwijzingen zijn dat er een vonnis is gegeven. De zaak rondom Eersel was niet de enige die in die periode liep tegen de abt. Twee andere zaken verdwenen in dezelfde tijd ook van de rol zonder dat er uitspraak werd gedaan. Wanneer de abt de kosten voor het herstel heeft gedragen, is het vreemd dat de regenten van Eersel in juli 1716 een deel van de kosten voor herstel wilden negotiëren en hiervoor toestemming vroegen aan de Staten Generaal.

Scenario 3: Een schikking tussen Eersel en de abt van Echternach

Het meest waarschijnlijke scenario houdt in dat tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach een schikking is getroffen. Dit wordt ten eerste ondersteund door de hoogte van het bedrag dat de regenten van Eersel in juli 1716 verzochten te mogen negotiëren. De kosten voor het herstel van de schade werden aanbesteed voor fl. 2550,-. In hun rekest verzochten de regenten om een bedrag van slechts fl. 1200,-. Omdat de hele kerk werd hersteld is het de vraag wie de overige fl. 1350,- heeft betaald, wat een schikking aannemelijk maakt.

Een tweede feit dat kan duiden op een schikking is het abrupte einde van de zaak tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach, terwijl tegelijkertijd ook twee andere zaken van de abt van de rol verdwenen. Het is denkbaar dat de eisers niet hebben geschikt en om een andere reden hebben afgezien van een verdere procedure, maar in combinatie met het eerste argument lijkt een schikking toch aannemelijk. Bovendien heeft de abt in de procedure zelf aangeboden het deel van de kosten voor het koor te willen betalen en erkend dat hij ook al in een akkoord uit 1674 deze onderhoudsverplichting had aanvaard. Dus tot enige toegeeflijkheid was hij wel bereid.

De zaak tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach speelde in dezelfde tijd als de zaak van het bouwvallig torentje in Oisterwijk. Ook hier wilden de Roomse geestelijken die het tiendrecht bezaten niet betalen voor de reparatie van de kerktoren. De Staten Generaal zagen de diverse geschillen tussen de dorpsbesturen en de geestelijken als een structureel probleem dat moest worden opgelost. Zij gaven enkele gedeputeerden de opdracht hier aan te werken. Het zou kunnen dat de zaak in Eersel van invloed is geweest op deze beslissing, samen met enkele andere zaken.

De Sint-Willibrorduskerk in Eersel is vandaag de dag een erkend rijksmonument (wikimedia.org)

Boven de hoofdingang van de kerk staat het beeld van Sint Willibordus in een nis (wikimedia.org)

De zaak van het herstel van de kerk in Oss speelde later in de achttiende eeuw. Deze kerk was niet beschadigd maar in haar geheel afgebrand. De abt van Echternach vormde wederom een partij in het conflict: de regenten van Oss eisten dat hij zorg zou dragen voor de kosten van het herstel van de kerk. Er werd niet gekozen voor een gewone procedure zoals in Eersel, maar voor arbitrage. De Raad van Brabant besliste uiteindelijk als arbiter dat de abt de kosten voor het herstel van het koor van de kerk moest voldoen. Tevens was de abt samen met de overige tiendheffers verantwoordelijk voor het restaureren van de tiendklok. Voor het herstel van het schip van de kerk werd de abt niet aansprakelijk gehouden. De lasten daarvan werden verdeeld over de kerkfabriek, de wereldlijke tiendheffers en de beneficiaten.

Het vermoeden dat in Eersel een verdeling van de kosten heeft plaatsgevonden wordt bevestigd door de casus in Oss. In Oss hoefde de abt niet bij te dragen aan het herstel van het schip van de kerk. Wellicht is dit in Eersel ook het geval geweest waardoor de abt alleen de kosten voor het herstel van het koor van de kerk heeft gedragen.

Na het bespreken van de verschillende scenario's lijkt een schikking tussen de regenten van Eersel en de abt van Echternach het meest waarschijnlijk. Hoewel er geen 'hard bewijs' bestaat voor deze aanname, is er wel een aantal punten dat in de richting van een schikking wijst. Dat de regenten van Eersel een bedrag van fl. 1200,- hebben opgebracht is duidelijk en wordt ondersteund door archiefbronnen. De hoogte van het bedrag, de resterende fl. 1350,-, het abrupte einde van de zaak tussen Eersel en de abt en de twee vergelijkbare zaken uit Oisterwijk en Oss vormen samen aanknopingspunten die wijzen in de richting van een schikking tussen de regenten van Eersel en de abt, waarbij de regenten de kosten voor het schip en de toren hebben voldaan en de abt de kosten voor het koor van de kerk.

Afkortingen

AG	<i>Archief van de Generaliteitsrekenkamer</i>
ALT	<i>Archief Leen- en Tolkamer</i>
ARB	<i>Archief Raad van Brabant</i>
ARRG	<i>Archief Raad- en Rentmeester-Generaal</i>
ARS	<i>Archief Raad van State</i>
ASG	<i>Archief Staten-Generaal</i>
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BW	Burgerlijk Wetboek
NA	Nationaal Archief

Archivalia

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

- 8 *Archief Leen- en Tolkamer (ALT)*
inv.nr. 48
- 9 *Archief Raad en Rentmeester-Generaal (ARRG)*
inv.nr. 481
- 19 *Archief Raad van Brabant (ARB)*
inv.nrs. 328, 703-704, 788.3121, 835, 887-888
- 78 *Archief Generaliteitsrekenkamer (AG)*
inv.nrs. 3714, 3715

Nationaal Archief (NA), Den Haag

- 1.01.02 *Archief Staten-Generaal (ASG)*
inv.nr. 3774, 5211
- 1.01.19 *Archief Raad van State (ARS)*
inv.nrs. 192, 692, 694, 7695

Literatuur en gedrukte bronnen

- Boelaars, G., 'Uit het archief' in: K. Cornelissen (red.), *Jubeljaar 1981. St. Willibrorduskerk Eersel* (z.p. 1981) 25-38.
- Boven, M. van, 'Bestuur, rechtspraak en notariaat' in: W.A. van Ham, J.G.M. Sanders en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch-Hilversum 1996) 76-127.
- Brekel, Ir. van den, 'Geschil over het restaureren van een kerktorentje', *De Kleine Meierij* 25 (1974) 42-51.
- Broers, E.J.M.F.C., *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Assen 1996) [Brabantse Rechtshistorische Reeks 9].
- Broers, E.J.M.F.C., 'Vrij onbeschaamt en zeer oneerbiedig. De civiele rechtspraak in Brabantse beledigingszaken in de zeventiende en achttiende eeuw', *Leidschrift* 1996 (2), 55-72.
- Broers, E.J.M.F.C., en B.C.M. Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant* (Hilversum 2000).
- Cornelissen, K. (red.), *Jubeljaar 1981 St. Willibrorduskerk Eersel. Facetten uit de geschiedenis van de kerk en parochie van Eersel* (z.p. 1981).
- Cosijn, P.J., *Het oude tiendrecht* ('s-Gravenhage 1899).
- Dams, A., F.J. P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Drie Zaligheden Eersel, Duizel, Steensel. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989).
- Fasel, A., 'Parochie Udenhout', *De Kleine Meierij* 17 (1963-1964) nrs. 10-11, 119-135.
- Formsma, W., *De archieven van de Raad en Rentmeester-Generaal der Domeinen en der leen- en Tolkamer in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Haag 1949).
- Ganderheyden, J.F.M., *Pleitrede over het wettig voortdurend bestaan van het Domaniaal Tiendrecht, bijzonder ten aanzien der zoogenaamde Novaliën in de provincie Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1843).
- Godding, Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Bruxelles 1987).
- Groenveld, S., H.B. van der Weel en H. van Hagen, *Vrede van Munster 1648-1998. Tractaat van 'een aengename, goede, en oprechte Vrede'* (Den Haag 1998).
- Hagen, J.W., 'De bestuursreglementen voor Eersel, Duizel en Steensel. Van slordig reglement op verzoek (1662) tot opgelegd modelreglement (1767)' in: A. Dams, F.J. P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Drie Zaligheden Eersel, Duizel, Steensel. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 113-128.
- Ham, W.A. van, J.G.M. Sanders en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch-Hilversum 1996).
- Hilhorst, J.H.M., en J.G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birt: van de 8e tot de 17e eeuw* (Hilversum 2001).
- Hoekx, J., 'Het capitulatieverdrag en de gevolgen daarvan in politiek en godsdienstig opzicht' in: *Bossche Bouwstenen II* ('s-Hertogenbosch 1979) 68-88.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze* [Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht, 1].
- Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986).
- Leenknecht, G.-J., R. Kubben en B. Jacobs, *Opstand en Eenvording. Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur* (3de dr. Nijmegen 2010).
- Lesaffer, R., en E.-J. Broers, 'Private Property in the Dutch-Spanish Peace Treaty of Münster (30 January 1648)' in: M. Jucker, M. Kintzinger, R.Ch. Schwinges (red.), *Rechtsformen internationaler Politik. Theorie, Norm und Praxis vom 12. Bis 18. Jahrhundert* (Berlin 2011) 165-195.
- Melssen, J.Th.M., 'Grepn uit de vroegste geschiedenis van Eersel, Duizel en Steensel' in: A. Dams, F.J. P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Drie Zaligheden Eersel, Duizel, Steensel. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989) 75-87.
- Nolet, W., en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Ploeger, H.D., *Horizontale splitsing van eigendom* [Ars Notariatus LXXXIII] (Deventer 1997).
- Sanders, J., 'Heerlijkheden en domeinen' in: W.A. van Ham, J.G.M. Sanders en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch/Hilversum 1996) 47-75.
- Strijbos, H.H.M., 'De Middeleeuwse kerkgebouwen binnen de gemeente Eersel' in: A. Dams, F.J. P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Drie Zaligheden Eersel, Duizel, Steensel. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989), 91-106.
- Walinga, J., *De kerk van Sint Willibrord in Waalre: dertien eeuwen historie* (Waalre 2004).

De overkapping in de Venusstraat 19, Antwerpen (foto auteur)

Tine Faassen

Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen in Antwerpse burger- en herenwoningen, 1860-1930

‘Het is geweldig fascinerend om in het midden van de winter het raam van een ruimte te openen en een zachte lentebries te voelen in plaats van de ruwe december- of januari-lucht. Het mag dan buiten regenen of de sneeuw valt in zachte vlokken uit een zwarte lucht, maar men opent de glazen deuren en vindt zichzelf in een aards paradijs dat lacht om de winterse wind.’

Prinses Mathilde de Bonaparte (1869)¹

De verwondering die prinses Mathilde de Bonaparte (1820-1904) in bovenstaand citaat beschreef, was een gevoel waardoor iedere bezoeker van zowel publieke als private wintertuinen werd overspoeld. Hoewel men zich vandaag de dag wintertuinen meestal voor de geest haalt als een uitbreiding van een kasteel, villa of landhuis, kwamen dergelijke glas-en-ijzerstructuren ook voor in de verstedelijkte en vaak geïndustrialiseerde gebieden. Tal van negentiende-eeuwse burger- en herenwoningen in de stad waren uitgerust met overdekte binnenplaatsen, fabelachtige wintertuinen, beglaasde gaanderijen, luifels of overdekte trappenhuizen. Het eens zo beeldbepalende element van glas en ijzer, een weerspiegeling van de industriële vooruitgang in de negentiende eeuw, verdween in de twintigste eeuw nog sneller dan het opkwam, waardoor er tegenwoordig nog maar weinig voorbeelden bewaard zijn gebleven. Dit artikel hoopt eraan bij te dragen de aandacht voor dit bijzondere en zeldzame erfgoed te vergroten.

Dit artikel is geschreven op basis van een onderzoek naar de overkappingen² en wintertuinen in Antwerpse burger- en herenwoningen, dat werd uitgevoerd en verwerkt tot een scriptie voor het behalen van de master Monumenten- en Landschapszorg aan de Universiteit van Antwerpen. Het uitgangspunt voor het schrijven van deze scriptie was een herenwoning in de Venusstraat 19 te Antwerpen. Deze achttiende-eeuwse woning met oudere zestiende- en zeventiende-eeuwse kern werd in de negentiende eeuw grondig verbouwd en later voorzien van een glazen overkapping over de voormalige binnenplaats (zie afbeelding). De vraag rees waarom men deze overkapping aanbracht, hoe dit fenomeen gesitueerd kon worden binnen het negentiende-eeuwse bouwen, of er in Antwerpen nog andere glazen overkappingen bestonden en in welke mate ze tot op heden bewaard zijn gebleven. Aangezien overkappingen en wintertuinen vaak samen voorkwamen, of de creatie van een wintertuin soms

¹ Vertaald citaat van prinses Mathilde de Bonaparte (1869) uit: Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 33-34.

² Hoewel de termen vaak door elkaar worden gebruikt, is er een wezenlijk verschil tussen overkappingen, koepels en vlaklichten. Een overkapping wordt in het *Woordenboek van de bouwkundige termen* door Haslinghuis en Janse omschreven als ‘een kapconstructie, doorgaans over een grote ruimte en in het zicht blijvend’. De overspanning die wordt verwezenlijkt is het grootste verschil tussen een overkapping en een koepel. Bij beglaasde koepels zal de overspanning vrij beperkt blijven, tot ongeveer vier meter in de breedte, terwijl overkappingen in burgerhuizen meestal een grote overspanning hebben, tot wel tien of elf meter. Bij de meeste overkappingen blijven de constructies zoals spanten en kepers zichtbaar en zijn deze decoratief uitgewerkt.

de reden was van het overkappen van een ruimte, werd zowel bij de inventarisatie als in de literatuurstudie daarnaast gezocht naar wintertuinen in Antwerpen. Deze geografische afbakening was echter te beperkt om het ontstaan van overkappingen en wintertuinen te situeren in een historische context. De negentiende-eeuwse ontwikkelingen op het terrein van bouwtypologieën, materialen en constructiewijzen werden daarom op macroniveau onderzocht. Vooral Groot-Brittannië, de bakermat van het bouwen in ijzer en staal, was omwille van haar invloed op België daarbij van groot belang.

De gekozen onderzoeksperiode 1860-1930 komt overeen met de periode waarin overkappingen en wintertuinen in Vlaanderen op grote schaal populair werden. Omdat de constructies voor overspanningen in de loop van het Interbellum steeds meer gestandaardiseerd werden en het decoratieve aspect van een overkapping toen nog enkel werd verkregen door een toevoeging van gekleurd glas, werden overkappingen uit de jaren 1930 niet opgenomen in het artikel.

Een inventaris als werkinstrument

Om het onderzoek op te starten waren meer cases dan deze in de Venusstraat nodig. Die bleken echter niet eenvoudig te vinden. Tijdens een eerste literatuurstudie werden geen specifieke bronnen over overkappingen of wintertuinen in Antwerpen of Vlaanderen aangetroffen. Ook na contact met de dienst Monumentenzorg van de stad en provincie Antwerpen werd al snel duidelijk dat dit een onderzoeksgebied is dat nog niet werd verkend. Men reageerde enthousiast op het onderzoek, maar kon hiervoor geen inventaris of een ander aanknopingspunt aanreiken.

Een eerste belangrijke stap was dus het zoeken naar cases en het opstellen van een inventaris. Dit gebeurde in de eerste plaats aan de hand van de *Inventaris Bouwkundig Erfgoed* van het Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen.³ Er werd een lijst opgesteld van een tachtigtal belangrijke Antwerpse architecten die werkzaam waren tijdens de periode 1860-1930. Alle gebouwen van hun hand die waren opgenomen in de Inventaris werden vervolgens op satellietbeelden van Google en Bing gecontroleerd om na te gaan of er een glazen overkapping in de dakstructuur zichtbaar was.

Verder werd naar cases gezocht in de bouwdoSSIERS die waren bewaard in het Felixarchief, het stadsarchief van Antwerpen. Van de woningen uit de Inventaris met een overkapping werd nagegaan of daarvan in het Felixarchief bouwdoSSIERS aanwezig waren met historisch materiaal zoals bouwtekeningen, aanvraagformulieren en/of een briefwisseling tussen architect of aannemer en stadsbestuur. Omdat het Felixarchief ook toelaat op beschrijving van de bouwaanvraag te zoeken, werden verschillende doSSIERS met de vermelding wintertuin, serre, overkapping, overdekking koer en nog andere termen onderzocht.

Helaas leidde het archiefonderzoek al snel tot de conclusie dat de meeste van de gevonden overkappingen en wintertuinen intussen afgebroken waren. Als er dan toch een bewaarde overkapping of wintertuin werd gevonden, werd het gebouw in situ bezocht. Bij gebouwen die privébezit waren, werd dit door de eigenaars maar zelden toegestaan, meestal uit angst voor een eventuele bescherming als onroerend erfgoed.

Bovendien werd het Glazeniersarchief uit het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen doorgenomen, maar dit leidde tot weinig resultaten. Wat wel veel beeldmateriaal opleverde waren oude prentbriefkaarten; grote of vooraanstaande wintertuinen bleken een geliefd onderwerp.

Bouwen in glas en ijzer, toegejuicht en omstreden

Nieuwe industrieën en bouwtypologieën

In de negentiende eeuw bloeiden nieuwe industrieën op dankzij de ontwikkelingen in de glas- en ijzerproductie. Ijzer werd op grote schaal geproduceerd dankzij verbetering en optimalisatie van de productieprocessen en het gebruik van cokes voor gietijzer. Dezelfde optimalisatie werd vanaf 1870 doorgevoerd in de glasproductie, die niet alleen veel sneller verliep dan voorheen, maar ook het vervaardigen van grotere glasoppervlakten mogelijk maakte. Deze schaalvergroting leidde tot een prijsdaling van glas, waardoor het gebruik ervan in de bouw meer wijdverspreid geraakte.⁴

Niet enkel de nieuwe materialen en productieprocessen droegen bij aan de nieuwe negentiende-eeuwse bouwwijzen, maar ook de vernieuwingen op wetenschappelijk vlak, waaronder de ontwikkelingen in de chemie en de hernieuwde interesse in de statica. Dit alles leidde uiteindelijk tot het ontstaan van het beroep ingenieur en leverde aanzetten tot het ontwikkelen van nieuwe bouwtypologieën, zoals bijvoorbeeld grote treinstations met perronoverkappingen, overkapte winkelcentra, winkelgalerijen en overdekte markthallen. Overal waar men streefde naar inventiviteit of schaalvergroting werden ingenieurs ingeroepen om vorm te geven aan de grootsheid. De combinatie van glas en ijzer en later staal bood ingenieurs en architecten de mogelijkheid de nieuwe bouwtypologieën te concipiëren volgens een geheel nieuwe vormtaal.⁵ Dit resulteerde in de negentiende eeuw in een aantal buitengewone bouwwerken waarbij op spectaculaire wijze zeer grote overspanningen werden gerealiseerd. Een gebouw dat tot op heden tot onze verbeelding spreekt is het gigantische Crystal Palace-complex naar ontwerp van tuinier en ontwerper Joseph Paxton (1803-1865), opgetrokken te Londen in 1851 als onderdak voor de eerste Wereldtentoonstelling (zie afbeelding). Paxton, een ervaren ontwerper en constructeur van plantenserres, maakte een volledig beglaasd, transparant expositiegebouw, waarbij standaardisatie en prefabricatie essentiële elementen waren van het concept. Het absolute hoogtepunt van de ontwikkelingen en de uitersten van het bouwen in glas en ijzer werden bereikt bij de bouw van talrijke tot de verbeelding sprekende serres en wintertuinen.

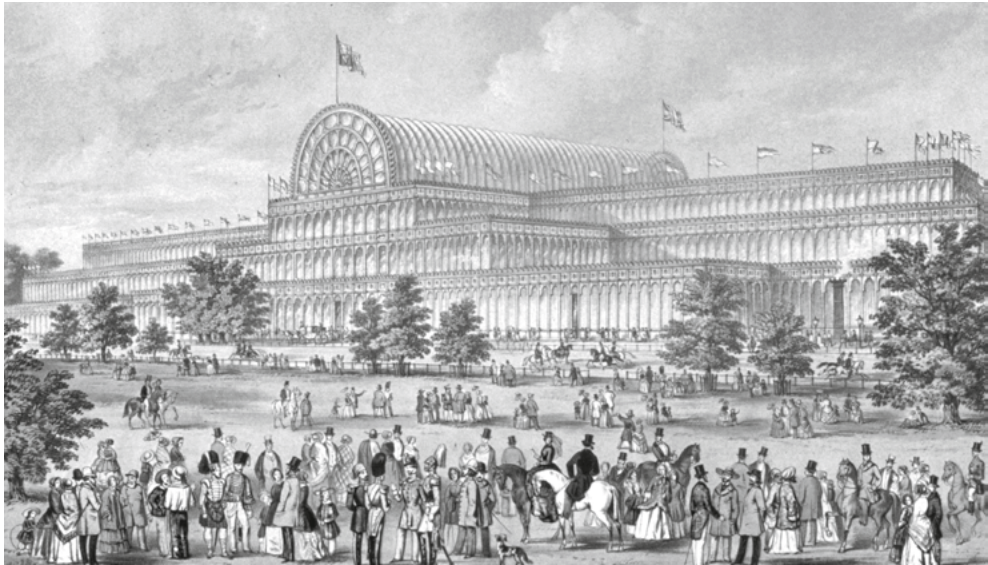
Dankzij het toepassen van ijzeren of stalen draagstructuren kon men een vrij gevelschema en grondplan opstellen. Dit liet toe dat licht tot in de kern van het gebouw kon worden binnengebracht en op die manier te komen tot een vernieuwing in het bouwplan. Het zijn juist deze glas-en-ijzerconstructies die in de negentiende-eeuwse steden onmiskenbaar typerend zijn voor de architectuur. Daar waar in de middeleeuwse steden openbare gebouwen, kerken en stadhuizen uittorenden boven de andere bebouwing, ontstond in de negentiende eeuw een andere schaalverhouding. Kerktorens gingen verloren tussen monumentale fabrieksschoorstenen en andere nieuwe bouwtypes die boven de stad uitrezen, de nieuwe 'kathedralen van het industriële tijdperk'. Voorbeelden in Antwerpen zijn te vinden in de perronoverkapping van het Centraal Station, de Handelsbeurs, diverse scholen, winkelgalerijen, paardenstallingen, overdekte markten, musea en bankgebouwen.

Dat het nieuwe materiaal niet meteen werd toegepast in de burgerlijke bouwkunst had verschillende redenen. Het feit dat de rol van de ingenieurs steeds belangrijker werd, leidde tot onbehagen en verontwaardiging bij de klassiek geschoolde architecten, die uit alle macht architectuur als kunst bleven promoten. Zo verklaarde César Daly (1811-1894) in 1889, dat ingenieurs zich enkel wendden tot de wetenschap, terwijl architectuur juist een symbiose

³ IOE, *inventaris.onroerenderfgoed.be*.

⁴ Engelen, *Het glas*, 195-196.

⁵ De Bouw, *Evolutie historische draagconstructies*.

Crystal Palace door Joseph Paxton (Bron: <http://londontopia.net/wp-content/uploads/2014/05/crystal-palace-02-gty.jpg>)

moest zijn tussen wetenschap en kunst. Wetenschap werd door de architecten aangewend om kunst tot stand te laten komen, maar zou het ontwerp nooit overheersen.⁶ Ingenieurs daarentegen zagen zichzelf als architecten van de industrie, waar rationaliteit en functionalisme primeerde over mode, smaak, uiterlijke schoonheid en decoratieve waarde. Hun inspiratie haalden ze rechtstreeks uit de mogelijkheden die hun dankzij de vernieuwingen van materialen en technieken werden aangeboden. Ze zochten naar een specifieke vorm van architectuur die onlosmakelijk verbonden was met de nieuwe noden en wensen van hun tijd.⁷

Indien architecten wél openstonden voor het gebruik van nieuwe materialen, hadden ze vaak moeite om de metalen structuren die ze moesten gebruiken vorm te geven. Het vinden van een juiste vormtaal die het ijzer tot zijn recht deed komen, was vaak niet eenvoudig. Eugène Viollet-Le-Duc (1814-1879) schreef de kritiserende woorden dat architectuur aan het uitsterven was in het midden van een tijd vol welvaart en vooruitgang, omdat architecten het gebruik van de materialen van hun tijd niet onder de knie hadden en gevangen zaten in de kennis van stijlen uit het verleden. Het vastgeroeste respect van de architect voor de historische vormtaal stond inspiratie voor de vormgeving van het nieuwe materiaal ijzer in de weg. Ondanks de afwezigheid van een artistieke achtergrond was de ingenieur in de ogen van Viollet-Le-Duc een grote concurrent voor de architect, omdat hij wél de eigenschappen en mogelijkheden van het nieuwe materiaal beheerste.⁸

Voor Viollet-Le-Duc moest alle architectuur voortvloeien uit de structuur en was de eerste voorwaarde waaraan zij moest voldoen haar uitwendige vorm te laten overeenstemmen met die structuur.⁹ Als architecten de nieuwste en inventieve materialen en constructiewijzen zouden toepassen in hun ontwerpen, zou daaruit volgens Viollet-Le-Duc een vernieuwende architectuur voortvloeien, een heel andere vorm dan de ondoordachte neostijl-ontwerpen zonder die innovatie.¹⁰ Aan het einde van de eeuw werd hieraan stilaan gehoor gegeven. De eerste architect die op grote schaal ijzer als constructief én esthetisch element introduceerde in de burgerwoning was Victor Horta (1861-1947). In zijn memoires schreef hij dat het ijzer als bouw materiaal eigenlijk helemaal niet nieuw was, maar dat het

nog te zelden op een artistieke wijze gebruikt werd. Dat kwam vooral door animositeit van de kant van het publiek dat alleen het industrieel gebruik ervan zag en maar zelden de mogelijkheden daarvan vanuit een artistiek of esthetisch oogpunt onderkende.¹¹

Het principe van de glazen binnenkoepel in burgerhuizen werd dan ook voor het eerst veelvuldig toegepast in de creaties van Horta. Het daglicht werd dankzij glas-in-lood-panelen gekleurd en in de ruimte verspreid. De noodzaak om een overvloed aan daglicht in de woning binnen te brengen is iets dat steeds primeert in zijn ontwerpen. De sombere, donkere negentiende-eeuwse interieurs die een groot deel van de burgerhuizen kenmerkten, waren totaal tegengesteld aan de lichte en kleurrijke interieurs van Horta. De kern van de woning was niet langer een donker geheel, maar baadde in natuurlijk licht dat via koepels en overkappingen zenitaal de woning binnentrad. Deze zenitale lichtinval kwam reeds geregeld voor in de negentiende-eeuwse gebouwen zoals musea, paleizen, stations, markthallen en kerkgebouwen, maar werd voorheen slechts zeer uitzonderlijk in burgerhuizen toegepast.¹² Kunstcriticus François Thiébault-Sisson (1856-1936) schrijft over Horta's Tasselhuis:

'[...] u zult zich inbeelden dat het huis in twee goed gescheiden delen werd onderverdeeld; achteraan, het voornaamste deel van het hoofdgebouw, afgescheiden van de gevel door een met glas overdekte koer. Van deze glazen koer, waar de zon u op elk uur van de dag tegemoetkomt, heeft de architect het heldere hart van het verblijf gemaakt.'¹³

Verburgerlijking van een eeuwenoude havenstad

Antwerpen was rond 1800 nog ingeklemd in haar zestiende-eeuwse omwalling (Antwerpen Doorgrond)

- 6 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw*, 29.
- 7 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw*, 76.
- 8 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw*, 28-29.
- 9 Viollet-Le-Duc, *Entretiens sur l'architecture*, 3-4.
- 10 Verpoest, 'Een vreemd, gotisch gevoel', 404-405.
- 11 Dierkens-Aubry, *Art Nouveau*, 60.
- 12 Dierkens-Aubry, *Art Nouveau*, 40.
- 13 Thiébault-Sisson, geciteerd in Dierkens-Aubry, *Art Nouveau*, 40.

De negentiende eeuw betekende een kanteling voor Antwerpen, de stad die na de Gouden Eeuw weinig economische groei kende en aan het begin van die eeuw nog gevangen zat binnen haar zestiende-eeuwse stadsomwalling en de bijhorende stadspoorten. Antwerpen was een stad die was getekend door haar verleden, met middeleeuwse stadsstructuren en houten huizen, onverharde wegen, open ruïen, loslopend vee, slechte kwaliteit van drinkwater en de afwezigheid van openbare verlichting en ander comfort. De stad werd door Napoleon omschreven als een verwaarloosde, vervallen stad, zonder allures zoals andere Europese steden en eerder gelijkend op een Afrikaanse stad.¹⁴ Hij startte kort na zijn eerste bezoek met de heropleving van de haven, de bouw van een scheepswerf, constructies van de eerste havendokken en de aanleg van de Scheldekaaien. Later zorgde de Vrijmaking van de Schelde voor een heropbloei en verdere ontwikkeling van de haven, wat op zijn beurt economische groei en industrialisatie in de hand werkte. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw zorgde het gunstige economische klimaat voor stadsontwikkeling en de bijhorende nutswerken. Hetzelfde gold voor veel andere Europese steden, die rond 1800 nog gekenmerkt waren door een eeuwenoude gesloten stadsvorm en binnen enkele tientallen jaren onomkeerbaar gewijzigd werden door economische, maatschappelijke en technische vooruitgang.¹⁵

Hoewel de Fransen niet al hun stedenbouwkundige plannen voor Antwerpen konden verwezenlijken, was de stad aan het begin van de Hollandse periode toch al mijlenver verwijderd van haar middeleeuws uiterlijk van vóór de komst van Napoleon. Het Franse streven naar meer comfort en verfraaiing van de stedelijke publieke ruimte werd in de tweede helft van de negentiende eeuw doorgezet.¹⁶ Vanaf 1841 kwam er gasverlichting, werden straten versteend en rechtgetrokken, werden grote semipublieke gebouwen opgericht zoals de Opera, de Nationale Bank, het Oude Gerechtshof en werden talrijke burger- en herenwoningen gebouwd rond het pas aangelegde Stadspark en in andere residentiële buurten.¹⁷ Net zoals in andere grote steden werden historische gevels verbouwd tot moderne Franse lijstgevels, wit bepleisterd en opgetrokken in neoclassicistische stijl. De interieurs werden steeds meer geornamenteerd en luxueuzer ingericht. De industrialisatie en hoogconjunctuur enerzijds en het liberalisme anderzijds zorgden voor de opkomst van nouveaux riches en de verburgerlijking van de middenstand. Dit alles werd mede mogelijk gemaakt door de Franse Revolutie, die een einde maakte aan de eeuwenlange overheersing door adel en Kerk. De middenklasse groeide in de tweede helft van de negentiende eeuw uit tot een grotere bevolkingsgroep en steeg op de sociale ladder. Het zijn vooral deze gegoede burgers uit de middenklasse die de nieuwe burgerij vormden en hun welvaart tot uitdrukking brachten in heren- of burgerwoningen die tevens hun smaak en levensstijl moesten weerspiegelen.¹⁸

Maar er is zoals zo vaak ook een keerzijde van de medaille. De Industriële Revolutie bracht niet enkel vooruitgang en verwondering met zich mee, maar de ontwikkeling van een agrarische naar een geïndustrialiseerde samenleving had ook een grote impact op het Vlaamse landschap. De steden kenden een explosieve groei waarbij de druk op de ruimte toenam. Een groot deel van de plattelandsbevolking trok massaal naar de steden, op zoek naar nieuwe arbeidsmogelijkheden. Antwerpen, nog steeds ingesnoerd in haar zestiende-eeuwse Spaanse omwalling, barstte uit haar voegen en buiten de omwalling ontstond de 'vijfde wijk', een buitenstedelijk gebied waar de armste bevolkingsgroep woonde in houten krotten, zonder enige vorm van comfort en hygiënische voorzieningen.¹⁹ Door de groei van de industrie nam de vervuiling toe en werd de groene ruimte steeds verder teruggedrongen en verwoest. Men denkt bij negentiende-eeuwse stadsontwikkelingen al te vaak aan de prachtige en rijkelijke burgerlijke architectuur; gebouwen waren nog nooit zo groots en rijk geornamenteerd. Hier tegenover stonden echter de talrijke fabrieken met vervuilende schoorstenen, sombere en

Aan het begin van de twintigste eeuw was er nog altijd een wereld van verschil in de woonsituatie van arm en rijk. Vergelijk de verkrotte behuizing van arbeiders in het beluik aan de Bredestraat met de riante burgerwoningen aan de Venneborglaan die rond die tijd gebouwd werden (Bron respectievelijk: Pinterest en Inventaris Onroerend Erfgoed Vlaanderen)

door cholera verziekte arbeidersbeluiken en de onderdrukte arbeidersklasse die de stad tekenden. Het buitensporige gedrag en de verfijnde huisvesting van de rijke klassen stonden in schril contrast met de overbevolkte, ondeugdelijk gebouwde en onhygiënische huisjes waarin de arbeidersklasse op of onder het absolute bestaansminimum leefde. Pas laat in de negentiende eeuw kwam er een kantelmoment ten goede voor de armere arbeiders in Antwerpen.²⁰

14 Van Goethem, *Antwerpen*, 38-39.

15 Rottier, *Het verleden*, 209.

16 Van Goethem, *Antwerpen*, 41.

17 Van Goethem, *Antwerpen*, 328-329.

18 Rottier, *Het verleden*, 211, 217.

19 Van Goethem, *Antwerpen*, 40.

20 Van Goethem, *Antwerpen*, 294.

Veel van de rijkste burgers hadden een buitenverblijf net buiten de stad of op het platteland of ruilden zelfs hun stadswoning definitief om voor een riant woning aan de stadsrand. Burgers die de mogelijkheden om de stad te ontvluchten niet hadden, zochten naar een andere oplossing voor het verdwijnen van de natuur uit hun leefomgeving. De wintertuinen vervulden de behoefte van de burgerij aan licht, lucht en groen, door de natuur aan huis te brengen en letterlijk onder een glazen stolp te plaatsen.²¹ In het Amerikaanse tijdschrift *The Decorator and Furnisher* werd in 1885 geschreven:

*'The city, with its pent up myriads of people and dust-laden air, is no place for flowers. [...] The conservatory is confessedly a delightful addenda to a city residence, the means of bringing about one at all seasons the beauties of vegetative and flower of tropical, intertropical and temperate zones.'*²²

Daarnaast zorgden het industriële tijdperk en de steeds sneller veranderende maatschappij bij vele burgers voor onrust. Om een houvast te hebben in een tijd van evolutie en ontwikkeling greep men terug naar traditionele en historiserende bouwstijlen, zoals de neogotiek, het neoclassicisme en de neo-Vlaamse-renaissance, stijlen die een band met het verleden verzorgden.²³ De bourgeoisie keerde zich als het ware af van de industriële stad door te bouwen in pre-industriële stijlen, technieken en materialen. Soms werden verschillende stijlinvloeden gecombineerd tot eclectische gehelen, die tot in alle uitersten gedecoreerd en rijkelijk ingericht werden. Het leefmilieu moest aangenaam zijn, maar het gebouw moest ook de voorspoed en de ondernemingsgeest van de klasse van de bouwheer weerspiegelen. Bouwen bevredigde de kunstzinnige noden van de bourgeoisie en tegelijk haar behoefte een tastbaar spoor na te laten van haar bezigheden. Zowel de rijkste als de eenvoudigste burger bouwde niet alleen voor zichzelf, maar ook voor de toekomst en hij investeerde daarom zonder aarzelen in stevigheid en kwaliteit van de gebruikte materialen.²⁴

De afkeer van de industrie was een andere grote oorzaak dat ijzer niet warm onthaald werd en de introductie van koepels, vlaklichten en overkappingen maar traag op gang kwam. Ijzer werd niet zichtbaar of decoratief toegepast in burgerhuizen. Dat gebeurde enkel in louter utilitaire constructies waaraan weinig esthetische eisen werden gesteld. Als ijzer dan toch als bouw materiaal werd gebruikt, was dit in de vorm van liggers of kolommen, die steeds met stucwerk of een ander materiaal aan het zicht onttrokken werden. Als we de serres en wintertuinen buiten beschouwing laten, moeten we wachten tot de periode van de art nouveau vooraleer ijzer zichtbaar werd geïntroduceerd in woningen of interieurs.²⁵

Het ontstaan en de ontwikkeling van wintertuinen

*'When the Victoria Regia water lily - for which Paxton designed a special house with ridge and furrow roof - produced a flower in November 1849, it was headline news in the horticultural world and even merited an article in the Illustrated London News of 17 November 1849. Paxton took a flower bud and one of the giant leaves to present to the Queen.'*²⁶

In de achttiende eeuw ontstond in Engeland een zeer grote belangstelling voor tuinen, allereerst vooral onder de adel. Deze resulteerde later in het verzamelen van tropische planten, meegebracht tijdens expedities naar koloniën of tropische landen, waarvoor serres en plantenkassen nodig waren.²⁷ Het exotisme en het verlangen naar ongerepte natuurgebieden, nooit aangetast door de industrie en voor veel mensen onbereikbaar, werden bovendien sterk geromantiseerd, waardoor het kweken van tropische planten een algemeen verspreid maatschappelijk verschijnsel werd.

Er was een grote interesse om natuurlijke processen te beheersen, niet alleen voor functionele activiteiten zoals het cultiveren van groente en fruit, maar ook voor het creëren van een natuurlijke schoonheid, waarbij de groene omgeving werd beschouwd als kunstwerk. De ontwikkeling van een traditionele orangerie naar een wintertuin of serre met technologisch hoogstaande constructies en intensieve onderhouds- en verwarmingsprocessen startte in de achttiende eeuw in Groot-Brittannië.²⁸

De wintertuinen fungeerden als blikvangers en als uithangbord van een hoge status, maar waren tevens een noodzakelijk ingrediënt voor de levensstijl van de adel. Het bezit ervan was een algemeen erkend teken van verhevenheid en rijkdom, omdat het bouwen, het onderhoud, de plantencollectie en de verwarming van de tuin zeer duur waren. De wintertuin had niet enkel het doel onderdak te bieden aan de tropische planten, maar was ook een ruimte die gebruikt werd voor feesten, banketten, theateropvoeringen, festiviteiten en kamerconcerten. Kortom, de wintertuin speelde een centrale rol bij het entertainen van gasten.²⁹

Echter, pas in de loop van de negentiende eeuw kreeg de wintertuin de gedaante waarin we deze ook nu nog kennen. In 1815 ontwierp George Mackenzie een wintertuin in de vorm van een halve bol in plaats van de standaard glazen box met zadeldak. Hij ontdekte dat een hemisfeer de beste vorm is om het hele jaar door gedurende de hele dag zon in de serre te laten vallen. Dit gaf aanleiding tot een vaak voorkomend gebruik van bolvormige en gebogen structuren en werkte een aantal andere belangrijke ontwikkelingen in de hand.³⁰ De verlichting van bovenaf maakte een vrij bouwplan mogelijk en liet toe de wintertuinen naar believen in te delen. Omdat het glas in het begin van de eeuw nog op traditionele wijze geproduceerd werd, was het nog steeds niet goedkoop. Daarom werden glaspanelen van beperkte afmetingen gebruikt. Het glas dat men toepaste in wintertuinen was niet van dezelfde kwaliteit als het venster- of spiegelglas. Het was zeer dik en had een groene tint, maar was daardoor wel goedkoper. Bovendien beschermde deze groene tint de planten tegen te hete zonnestrallen, terwijl men na de introductie van kleurloos glas in 1830 soms zonneschermen moest plaatsen of de glaspanelen in de zomer wit moest kalken.³¹

Een andere belangrijke rol in de ontwikkeling van de vorm en structuur van wintertuinen was weggelegd voor John Claudius Loudon (1783-1843). Deze Britse landschapsarchitect ontwierp smeedijzeren roedes die de houten glaslatten konden vervangen. De grotere sterkte in combinatie met een veel kleinere doorsnede en de mogelijkheid om de roeden te buigen maakten het mogelijk de ideeën van Mackenzie praktischer uit te voeren en gaf aanleiding tot de ontwikkeling van nieuwe vormen. Door de kleinere doorsnede van de roeden kon meer licht in de serres binnentreden. Tevens bestudeerde Loudon de manier waarop de zonnestrallen de serres konden binnendringen in relatie met de hoek van het glas. Hij was geïnspireerd door de koepel van George Mackenzie, maar vreesde daarbij voor een overvloedige condensatievorming. Een halve bol was zeer moeilijk te verwarmen omdat de warme lucht steeg en de ruimte snel te koud werd. Dit werd vaak opgelost door overdadig te stoken, maar hierdoor werd de luchtvochtigheid te laag voor de planten. Om deze nadelen op te lossen

21 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 25-31.

22 *The Decorator and Furnisher*, 42.

23 Van Gerven, 'Eclectische architectuur', 360.

24 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw*, 7-8.

25 Bourgeois, *L'Architecture métallique*, 4.

26 Woods en Warren, *Glass houses*, 130.

27 Oosterhof, *Constructies*, 7.

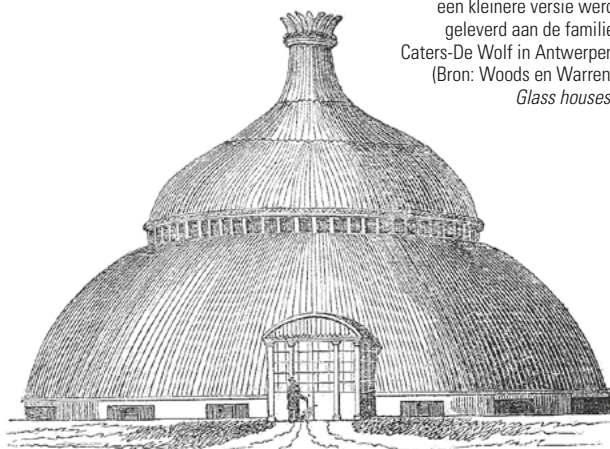
28 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 3.

29 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 92.

30 Hix, *The glass house*, 20-22.

31 Woods en Warren, *Glass houses*, 89.

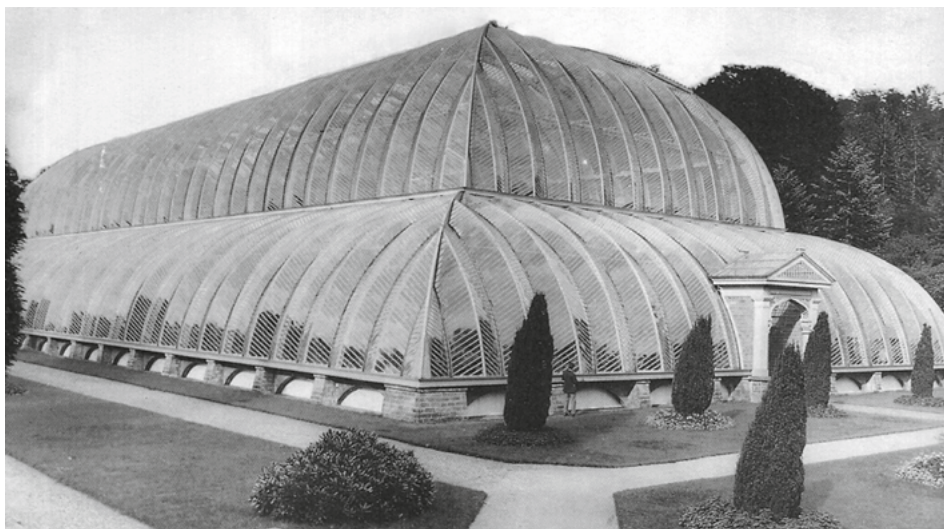
opteerde Loudon voor een klokvormige koepel. Tussen 1816 en 1818 vloeide uit deze experimenten zijn *ridge-and-furrow* (nok en groef) dak voort, een glazen dak waarbij de morgen- en avondzon loodrecht door de glaspanelen konden binnendringen in plaats van erop te weerkaatsen. Samen met de firma Bailey bracht hij tussen 1818 en 1843 geprefabriceerde serres en wintertuinen op de markt. Dankzij de smalle profielen en gemakkelijke montage kenden deze al snel veel succes.³² Een veel verkochte vorm was een wintertuin opgebouwd uit twee halve bollen die aan de bovenkant spits toeliepen in een apex (zie afbeelding). Een dergelijke wintertuin werd door de firma geleverd aan de familie Caters-de-Wolf in Antwerpen in de jaren twintig van de negentiende eeuw.³³ Dit toont aan dat burgers in Antwerpen hun wintertuinen niet enkel op maat lieten maken, maar deze soms ook in hun geheel bij een firma aankochten.

De Beaumont-serre, waarvan een kleinere versie werd geleverd aan de familie Caters-De Wolf in Antwerpen (Bron: Woods en Warren, *Glass houses*)

Zelfs nadat ijzer rond 1820 enigszins in prijs was gedaald, waren wintertuinen en serres geconstrueerd uit gietijzer of smeedijzer vaak duurder dan serres uit hout. Maar de elegantie, de rake structuren en de vormvrijheid van het materiaal zetten de ontwerpers toch aan tot een creatief gebruik van ijzer in serres en wintertuinen. Zij integreerden machinale ventilatiesystemen waarbij simultaan panelen werden geopend of gesloten. Een belangrijke input in de ontwikkelingen van serres en wintertuinen werd gegeven door Joseph Paxton, niet enkel door middel van structurele aanpassingen, maar ook door verbeteringen in verwarmings- en ventilatiesystemen. Paxton was zelf een tuinontwerper die zich specialiseerde in de serrebouw. Door zijn specialisme riepen zijn klanten regelmatig zijn hulp in voor het verzamelen van een collectie tropische planten. In de periode 1830-1850 ontwierp hij een aantal innoverende serres voor de hertog van Devonshire, waaronder de Great Conservatory in Chatsworth bij Sheffield (zie afbeelding). Voor de hertog stelde hij een collectie samen en hij hielp hem de planten te stekken en uit te wisselen voor andere zeldzame exemplaren. De Great Conservatory is een serre van 37 meter breed en 83 meter lang en werd opgebouwd volgens het *ridge-and-furrow* principe, hoogst waarschijnlijk geïnspireerd door Loudon. Het gebouw gaf aanleiding tot het ontwerpen van het Crystal Palace te Londen uit 1851.³⁴ Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) waren er niet voldoende kolen om de serre te verwarmen en veel van de planten stierven. Omwille van de hoge verwarmings- en onderhoudskosten werd de monumentale Great Conservatory na de oorlog in 1920 gesloopt.³⁵

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw werden volledig beglaasde serres en wintertuinen door de prijsdalingen van glas pas echt populair. Het was de periode waarin de geïndustrialiseerde massaproductie in de meeste takken van de industrie werd ingevoerd en de experimentele fase van de serrebouw ten einde liep.³⁶ Dakspanten werden verder geperfectioneerd en raakten wijdverspreid. Belangrijke ontwikkelingen op het vlak van

De Great Conservatory van Chatsworth bij Sheffield, in 1840 ontworpen door Joseph Paxton, in 1920 gesloopt wegens beschadigingen tijdens de Eerste Wereldoorlog (The Culture Concept)

volledige ijzeren constructiegeraamten en een verbetering van grote overspanningen kenmerken deze periode. Vanaf 1880 werd staal geïntroduceerd, dat het gietijzer bijna volledig verdrong als materiaal voor dakspanten.³⁷ De meeste tentoonstellingsgebouwen, serres en wintertuinen die in deze periode werden opgericht hebben niet langer nieuwe ruimtelijke concepten, maar worden vooral steeds groter en indrukwekkender om tegemoet te komen aan de groeiende populariteit bij het publiek. Veel bezoekers kwamen per trein als toerist naar de grote steden om de wintertuinen te bezoeken. In deze periode werd in België de wintertuin van Laken gebouwd (1875-1876), naar ontwerp van Alphonse Balat.³⁸

De Koninklijke serres te Laken vertegenwoordigen het Belgische aandeel in de serrebouw en waren meteen het hoogtepunt van de negentiende-eeuwse serrebouw in Europa. Onder de indruk van de Royal Botanic Gardens te Kew bij Londen gaf koning Leopold II in 1874 aan architect Alphonse Balat (1818-1895) de opdracht voor een eerste grote wintertuin. Balat had reeds in 1854 een kleinere serre ontworpen voor het Brusselse Leopoldpark. Deze serre bevindt zich nu in de Koninklijke Tuinen te Meise en diende als voorbeeld voor de grote wintertuin te Laken. Aan deze wintertuin werden tien jaar later de Diana-serre en de Congo-serre toegevoegd. In een derde fase werd in 1892-1893 de 'ijzeren kerk' toegevoegd, een absoluut hoogtepunt in dit indrukwekkend complex van ijzer en glas. De serres zijn onderling met elkaar verbonden door volledig beglaasde gangen die het complex het aspect geven van een 'glazen stad'. Het hele complex omvat 30 serres en 1,7 km lange glasgangen.³⁹ Balats serres kondigden reeds de vormtaal en de ruimteopvatting van de art nouveau aan. Ze vormden een dankbare inspiratiebron voor de toenmalige jonge Belgische architecten, onder wie ook Balats leerling Victor Horta, die glas en ijzer zeer creatief toepaste in al zijn

32 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 132.

33 Woods en Warren, *Glass houses*, 112; Hix, *The glass house*, 82.

34 Woods en Warren, *Glass houses*, 122.

35 Serre van Chatsworth, www.chatsworth.org/, geraadpleegd op 30 augustus 2014.

36 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 59-60.

37 Woods en Warren, *Glass houses*, 54-74.

38 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 61.

39 Smets, *De koninklijke serres*, 10-11.

Interieur van de wintertuin te Laken, ontworpen door Alphonse Balat en gebouwd in 1876 (foto auteur)

ontwerpen. Het streven naar een eerlijke architectuur waarbij de eigenschappen van de materialen vertolkt werden naar de vormtaal van de architectuur, is duidelijk aanwezig in de architectuur van Balat. Het metaal wordt gekenmerkt door fijne structuren die grote overspanningen realiseren en daar waar Balat nieuwe materialen toepast, is een nieuwe vormtaal te zien (zie afbeelding).⁴⁰

Overkappingen en wintertuinen in de Antwerpse burger- en herenhuizen

Overkappingen in stadswoningen

Uit de tijdens het literatuur- en archiefonderzoek gevonden cases bleek dat overkappingen voornamelijk worden aangetroffen op vier verschillende plaatsen met elk een eigen functie: als overdekking van een binnenplaats, als verlichting van een trappenhuis, boven een kunstenaarsatelier en voor de creatie van een wintertuin.

Een groot deel van de overkappingen werd geplaatst ter overdekking van een binnenplaats of koer. Een binnenplaats wordt gedefinieerd als een open ruimte omgeven door delen van een gebouw, vaak tussen voor- en achterhuis als lichthof.⁴¹ Een binnenplaats had een grote invloed op het binnentrekken van licht in de omliggende vertrekken. Er kunnen twee types binnenplaatsen worden onderscheiden. Enerzijds zijn er binnenplaatsen die bewust als eenheid werden ontworpen en waar een architectuurhistorische dimensie primeert. Anderzijds zijn er binnenplaatsen die niet het gevolg zijn van een architecturaal ontwerp, maar zijn gegroeid door successieve bebouwing met een restruimte als gevolg.⁴² In de negentiende en vroege twintigste eeuw ontstond een tendens om deze binnenplaatsen te overdekken met een glazen overkapping. Dit kon verschillende redenen hebben. Soms wilde men simpelweg de binnenplaats beschutten tegen weersomstandigheden, zodat er geen oncomfortabele buitenruimte meer gelegen was tussen voor- en achterhuis. Als men uit de koets stapte, was men volledig tegen regen beschut, waarna de koetsier doorreed tot in het achterhuis. In andere gebouwen werd een heuse wintertuin ingericht op de binnenplaats of ging deze eerder dienen als ontvangstruimte. De overkapping kon ook een bescherming tegen de vervuiling van de stad zijn; ze vormde een barrière tussen de veilige thuishaven en de buitenwereld. Het valt op dat de overkappingen boven binnenplaatsen geplaatst werden onder de bovenste verdieping, waar het dienstpersoneel gehuisvest was. In dat opzicht vormde de overkapping ook een gevoelsmatige en vooral psychologische scheiding tussen de standen.

Het overdekken van de koer of binnenplaats was een fenomeen dat zich niet enkel bij grote burger- en herenwoningen voordeed, maar ook bij bescheidener stadswoningen. In het Felixarchief zijn hiervan nog tal van bouwaanvragen terug te vinden. De kleine koer werd dan met een zeer eenvoudige glas-en-ijzerconstructie overdekt, vaak om de ruimte tussen het woongedeelte en het toilet (gemak genoemd in de archiefteksten) tegen neerslag te beschutten. De ruimte aangrenzend aan deze overkapping werd dan geregeld ingericht als veranda.

Om dit fenomeen in goede banen te leiden werd op 4 november 1902 een collegiaal besluit geschreven waarin enkele richtlijnen werden vastgelegd:

‘Tenzij in uitzonderlijke gevallen, zal geene toelating meer verleend worden, om de koeren van huizen, die slechts enkele meters openlucht bezitten te overdekken, derwijze dat alle rechtstreeksche verbinding met de open lucht afgesloten is. Soortgelijke toelatingen zullen evenmin verleend worden, wanneer op de koeren, die men wil overdekken, hetzij gemakken, hetzij ruimopeningen van beerputten bestaan.’⁴³

Hoewel het overdekken van koeren in de negentiende eeuw al vaak gebeurde, werd het pas vanaf 1902 gecontroleerd. Bouwaanvragen die werden binnengebracht vanaf december 1902 werden enkel goedgekeurd op voorwaarde dat aan de richtlijnen in het collegiaal besluit werd voldaan.

40 Dierkens-Aubry, *Art nouveau*, 22-24.

41 Haslinghuis en Janse, *Woordenboek*, 77.

42 Van den Heuvel, ‘Glazen overkapping’, 52-66.

43 SAA MA-CBS-A#61.

Een tweede specifieke plaats voor een overkapping is boven een trap om het trappenhuis zenitaal te verlichten. Het licht kon zo in het hart van de woning binnendringen via een centrale traphal. De overkapping werd in de meeste gebouwen aan het zicht onttrokken door een glas-in-loodkoepel om de vestibule te sieren. In het begin waren de trappenhuisen nog traditioneel vormgegeven, waarbij een grote overkapping als een soort van bovenlicht werd geïntegreerd. Aan het einde van de negentiende eeuw, maar vooral aan het begin van de twintigste eeuw ontstonden trappenhuisen die volledig in functie van dit bovenlicht werden ontworpen. Veelal waren deze trappenhuisen geïnspireerd op de nieuwe ruimteconcepten van vernieuwende architecten zoals Victor Horta (1861-1947).

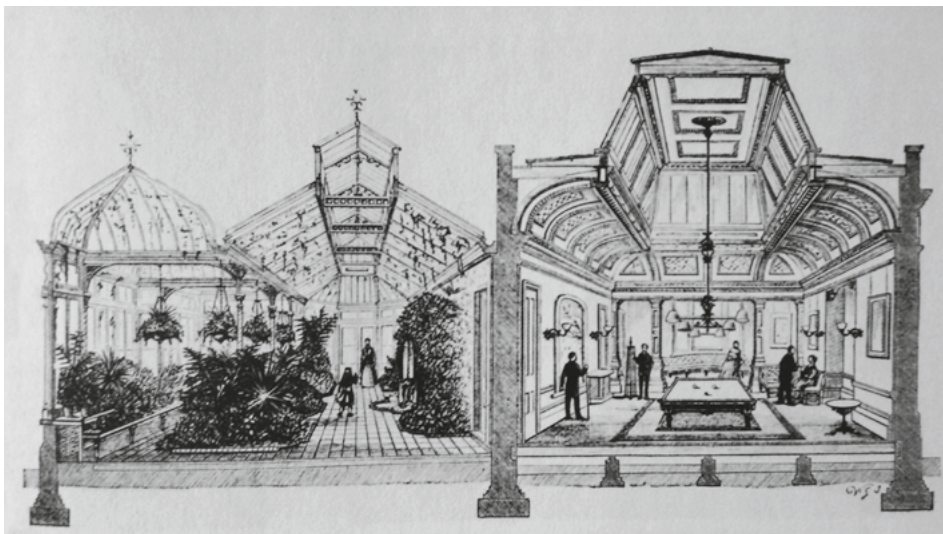
Een derde groep overkappingen bevindt zich boven ateliers. In een aantal heren- of burgerwoningen waren kunstenaarsateliers geïntegreerd die door een grote overkapping werden verlicht. Dit is echter een minderheid, omdat de meeste ateliers in bijgebouwen of achterhuizen gelegen waren. Ateliers van fotografen werden geregeld in de bouwdoSSIers van het Felixarchief vermeld.

De vierde groep wordt gevormd door overkappingen die zijn geplaatst als wintertuin. Omdat het idee van een wintertuin dusdanig veel succes kende, wilden veel burgers hun bestaande woning van een dergelijke constructie voorzien. Meestal fungeerde de beglaasde ruimte als een centraal element in het bouwconcept. Soms werden de wintertuinen aan de achtergevel van een burger- of herenwoning aangebouwd en waren het kleine tropische paradijzen aan huis. Omdat de wintertuinen de meest voorkomende soort overkapping waren die in dit onderzoek werden teruggevonden, wordt nu eerst het historische aspect ervan uitvoerig onderzocht en beschreven.

Historische ontwikkeling van wintertuinen

De vroege privé-wintertuinen bevonden zich in het verlengde van de woonvertrekken. Ze waren gewoonlijk gelegen naast de open ruimtes van de woning, het salon, de bibliotheek en de biljartkamer. Tegen het einde van de achttiende eeuw werden soms ook de slaapkamers, de eetkamer of studeerkamer in rechtstreekse verbinding gesteld met de wintertuin.⁴⁴ In de late achttiende eeuw en het begin negentiende eeuw werd een sterke architecturale link gelegd tussen de woonvertrekken en de wintertuin. Dit evolueerde steeds verder, waardoor de ruimtes met planten steeds meer gecombineerd werden met een woonfunctie en de wintertuin een onderdeel werd van het architecturale geheel. Er ontstond geleidelijk aan een nieuw concept voor het wonen van de meer gegoede burgers, waarin het verankerde beeld van prestige-gebouwen steeds meer werd omgeruild voor gerieflijkheid en comfort. Deze nieuwe levensstijl bracht de tendens van het terugtrekken in privacy op gang.⁴⁵

Het verzamelen en tentoonstellen van tropische en subtropische planten werd een heus modeverschijnsel gedurende de negentiende eeuw. Grote verzamelingen waren gerenommeerd en felbegeerd. Vaak kochten de rijkste burgers hele verzamelingen ineens aan, als teken van welstand. Ondanks de aanvankelijk goede bedoelingen van het verzamelen – interesse in tropische planten, romantisering van verre, ongerepte natuurgebieden – onttaarde het vaak in decadentie en spilzucht.⁴⁶ Behalve exotische planten werden ook exotische vogels in de wintertuinen gehouden en zangvogels vlogen door de kruinen van de palmbomen of in speciaal ontworpen volièrES. Vijvers met fonteinen, goudvissen en tropische waterlelies vormden een echte attractie. Om het plaatje helemaal compleet te maken werden soms zelfs tropische vlindertuinen aangelegd in de wintertuin. Om nog meer sfeer op te roepen werd bij gelegenheid gebruik gemaakt van gekleurd brandglas met plantenmotieven. Er zijn zelfs wintertuinen

Een wintertuin aangebouwd aan de biljartzaal in Theydon Grove, ontworpen en gebouwd door Weeks & Co. Horiticultural Engineers (bron: Hix, *The glass house*)

bekend die volledig met lichtblauw glas waren beglaasd, om de hemel na te bootsen. Door het afwisselen met kleine doorzichtige panelen glas werden wolken gesuggereerd.⁴⁷

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de wintertuin geleidelijk beschikbaar voor een breder publiek. Wintertuinen waren niet enkel terug te vinden in de woonsten van de allerrijkste en hoogste klassen, maar werden een veel voorkomend fenomeen in of bij elke villa.⁴⁸ Naast weelderige wintertuinen aan landhuizen op het platteland hadden ook veel burgerwoningen in de stad een wintertuin, zij het vaak op kleinere schaal wegens de kleinere tuinen. De private wintertuinen vertoonden twee algemeen voorkomende kenmerken: een bijzondere, excentrieke vormgeving en de relatie met de private ontvangstruimtes.⁴⁹ De verzameling planten werd enkel getoond aan vrienden of familie, waarbij meer belang werd gehecht aan privacy, terwijl men in de achttiende eeuw de collectie palmen en planten aan zo veel mogelijk mensen liet zien.⁵⁰

De beschikbaarheid van een wintertuin voor een breder publiek bracht wederom een evolutie met zich mee: de wintertuin was niet langer een eenvoudige uitbreiding van de woning, maar werd gezien als een deel van het dagelijkse leven en was daardoor onmisbaar geworden.⁵¹ Volgens schrijver William Cobbett zorgde een wintertuin voor een bijdrage aan de moraal van een gezin: *'It is the moral effects naturally attending a green house that I set most value upon. [...] How much better during the long and reary winter voor daughters and even sons to assist their mother in a green house than to be seated with her at cards or in the blubberings over a stupid novel or any other amusement than can possibly be conceived!'*⁵²

44 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 31-32.

45 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 25-31.

46 Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 25-31.

47 *The Decorator and Furnisher*, 42.

48 McGrath en Frost, *Glass in architecture*, 116.

49 McGrath en Frost, *Glass in architecture*, 116.

50 Hix, *The glass house*, 87.

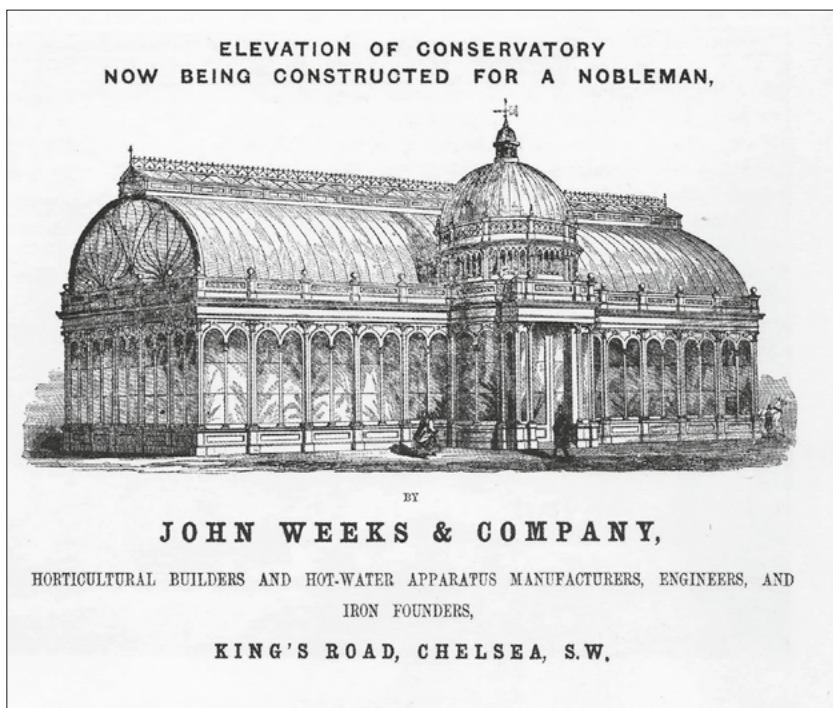
51 Hix, *The glass house*, 87.

52 Hix, *The glass house*, 89.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw was er een zeer groot variëteit aan geprefabriceerde wintertuinen voor particulieren te koop. Fabrikanten boden grote reeksen wintertuinen aan, totaalpakketten in verschillende stijlen en formaten.⁵³ Zij leverden niet enkel de wintertuin, ook een verwarmingsinstallatie, een ventilatiesysteem en vaak ook een collectie planten waren in de aankoop inbegrepen. Tegen 1880 waren deze firma's op hun absolute hoogtepunt. Ze presenteerden de ontwerpen in brochures, pamfletten en catalogi, die wijdverspreid waren over heel Groot-Brittannië. De bedrijven exporteerden hun wintertuinen naar België en Nederland maar ook naar Amerika, Afrika, Japan, Australië en Nieuw-Zeeland.⁵⁴

De geprefabriceerde wintertuinen die in Groot-Brittannië ontstonden, waaiden reeds snel over naar Vlaanderen. In België was een aantal firma's werkzaam in de bouw van serres en wintertuinen, vooral in de context van de Gentse floraliën. Ze verkochten op hun beurt serres in binnen- en buitenland.⁵⁵ De populariteit van wintertuinen werd in Vlaanderen nog versterkt door de vooraanstaande rol die het gewest speelde op het vlak van sierteelt en tuinbouw en die het vooral te danken had aan de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde (KMPL). Om de vijf jaar organiseerde deze een prestigieuze internationale bloemen- en plantententoonstelling, waarbij waardevolle prijzen werden uitgereikt.⁵⁶

Bovengeschetste historische ontwikkeling wordt hierna geïllustreerd met vier van de tijdens het inventariserend onderzoek teruggevonden overkappingen die tot op heden bewaard zijn gebleven. Deze overkappingen, soms in combinatie met de functie als wintertuin, worden in chronologische volgorde besproken om zo duidelijk te maken waar ze zich in de temporele ontwikkelingslijn bevinden en op welke manier dit invloed had op het materiaalgebruik, de vormgeving en vooral de graad van verfijning en detaillering.

Een reclame-advertentie van de firma John Weeks & Company, Chelsea (bron: Hix, *The glass house*)

Bewaarde overkappingen in Antwerpen

Huis Den Keyser en Hotel Salvator

De oudste overkapping die in Antwerpen werd teruggevonden is deze van de herenwoning Hotel Salvator en huis Den Keyser in de Ambtmanstraat 3-5. Hotel Salvator werd opgericht in 1515 en in 1626 uitgebreid met het aanpalende huis Den Keyser. Beide gebouwen werden in 1828 grondig verbouwd waarbij de twee gebouwen werden samengevoegd. De twee gevels werden in 1859 aangepast tot één neoclassicistisch geheel.⁵⁷ In 1875 namen rentenier Prosper Julius Jan Joseph Poulet (1837-1907) en zijn echtgenote Maria Joanna Jaques (1847-1915) hun intrek in het gebouw; ze woonden hier samen met hun twee zonen en zeven personeelsleden.⁵⁸ In 1875 liet de heer Poulet de binnenplaats overkappen voor het creëren van een wintertuin.⁵⁹ Bijzonder aan het monument is de historische gelaagdheid, waarbij elementen uit de zestiende eeuw gecombineerd worden met vooral achttiende- en negentiende-eeuwse interieurs. De overkapping overdekt een binnenplaats van acht bij tien meter, die organisch tot stand kwam door een aantal verbouwingen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. De noordgevel is nog voor een stuk zestiende-eeuws, de oost- en zuidgevel heeft nog een zeventiende-eeuwse barokke zuilengalerij. De langwerpige raamopeningen werden gemaakt in de zeventiende eeuw, het huidige schrijnwerk in het begin van de negentiende eeuw. Tot in 1865 was een traptoren ingewerkt in de binnenplaats; deze werd hierna gesloopt.

Rechts: Noord-oostzijde van de wintertuin in 2012 (foto R. de Beer)

Onder: Overkapping in de Ambtmanstraat; een wintertuin aan het begin van de twintigste eeuw (foto Vlaamse Gemeenschap)

De overkapping is opgebouwd uit een glazen kap die wordt gestut door twee gietijzeren ardant-spanten, die op de oost- en westmuur van de binnenplaats steunen. Het glas volgt de vorm van de spanten waardoor de overkapping twee hellingsgraden heeft. De glaspanelen werden met mastiek vastgezet in zeer fijne ijzeren T-profielen. Het is duidelijk dat deze spanten te situeren zijn in de vroegste periode van het bouwen in ijzer en glas, toen het zichtbaar gebruik van ijzer in burgerhuizen nog niet algemeen aanvaard was. De spanten werden zo

⁵³ Kohlmaier en Von Sartory, *Houses of glass*, 114-116.

⁵⁴ Hix, *The glass house*, 101-105.

⁵⁵ De Herdt, *History in flowers*, 186-187.

⁵⁶ de Herdt, *History in flowers*, 7.

⁵⁷ SAA MA 1859#128 en 1859#492 (Ambtmanstraat).

⁵⁸ De Beer e.a., *Bouwhistorisch rapport*, 19.

⁵⁹ Mutatieschets (1875) kadaster provincie Antwerpen, Gemeente Antwerpen, 2de afdeling blad 8, nr. 808.

verfijnd en slank mogelijk uitgewerkt, zeker in vergelijking met de vakwerkspanten die later in de negentiende, maar vooral in het begin van de twintigste eeuw opgang maakten. Bijzonder aan deze overkapping is dat de gietijzeren spanten geen gestandaardiseerde constructies zijn; ze werden volledig op maat van de binnenplaats gemaakt. De constructieve elementen werden tot een absoluut minimum herleid, wat de constructie ook zeer kwetsbaar maakt. In heel Antwerpen werden geen vergelijkbare spanten gevonden, noch qua ouderdom, noch qua vormgeving en constructiewijze. De zeldzaamheid van de spanten en de unieke historisch gegroeide binnenplaats maken deze overkapping uiterst waardevol.

Detail van de overkapping met gietijzeren spant (foto R. de Beer)

Detail van het bijzondere gietijzeren spant (foto F. Janssens)

Op 16 december 1944 sloeg een v-bom in op een aantal gebouwen in de Minderbroedersstraat, vlak bij de Ambtmanstraat. De impact was groot en er vielen dertien dodelijke slachtoffers. De bombardementen op Antwerpen, zowel tijdens de Eerste als de Tweede Wereldoorlog, zorgden voor veel schade. Ook huis Salvator en Den Keyser liep schade op, maar behalve enkele gebroken glaspanelen bleef de overkapping gespaard, terwijl in die periode veel andere overkappingen en wintertuinen onherroepelijk beschadigd werden.⁶⁰ Ditzelfde lot onderging de wintertuin van landhuis Fester, die verderop in dit artikel besproken wordt.

Herenwoning Elsen

Een andere woning met een bijzondere overkapping bevindt zich in de Venusstraat, achter de gevel van nummer 17-19. De Venusstraat is gelegen in het historische stadscentrum van Antwerpen. Deze statige straat ontstond in de zestiende eeuw en wordt gekenmerkt door historische bebouwing, met grote heren- en burgerhuizen met hardstenen poorten deuroplijstingen uit de achttiende eeuw en vaak een oudere kern. De woning met nummer 17 sluit hier volledig bij aan. De herenwoning was aanvankelijk een koopmanshuis, gebouwd in 1551 door de lakenhandelaar Corneel Ysenbouts, maar werd meermaals verbouwd in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw. In de tweede helft van de achttiende eeuw liet bouwheer Schorrel een aantal ruimtes herinrichten in Lodewijk XV-stijl, waaronder ook de monumentale binnenplaats.⁶¹ In 1905 werd de woning met de naastliggende herenwoning nummer 19 verbonden tot één geheel, waarvoor een aantal verbouwingen aan de gevel en het interieur werden doorgevoerd. Eigenaar L. Elsen stelde voor het ontwerp de architect Joseph Hertogs (1861-1930) aan. Op de bouwaanvraag uit 1905, bewaard in het Felixarchief, wordt een *cour vitrée* vermeld, wat kan betekenen dat tijdens de verbouwing in 1905 de binnenplaats reeds overdekt was, of de overkapping uit 1905 stamt.⁶² Architect Hertogs, vooral actief tussen 1890 en 1910, ontwierp bijzonder indrukwekkende wintertuinen en was een bouwmeester die niet terugdeinsde voor het bouwen in glas en ijzer.⁶³ Het lijkt dus zeer aannemelijk dat ook deze overkapping in de Venusstraat 19 van zijn hand is.

De overkapping werd op bouwaanvragen niet door een bepaalde functie aangeduid, ze werd enkel met de termen ‘cour vitrée’ en ‘glazen hall’ vermeld. Of de binnenplaats effectief als wintertuin werd gebruikt is niet met zekerheid te bepalen. Wel staat vast dat de binnenplaats in verbinding staat met de inrijlaan en de doorgang naar het achterhuis. Het is dus mogelijk dat de binnenplaats werd overdekt om de bewoners en gasten in alle rust en beschermd tegen regen te laten uitstappen uit hun koets of voertuig. Aangezien er vandaag nog steeds planten (bijzonder mooie en oude exemplaren *Monstera delisiosa*) in de ruimte aanwezig zijn en de binnenplaats ook voorzien is van verwarmingselementen zoals warme-lucht-kanalen en radiatoren, is het aannemelijk dat de overdekte binnenplaats toch als wintertuin werd gebruikt. Een combinatie van verschillende functies is natuurlijk ook mogelijk.

De glazen kap werd aangebracht boven de tweede bouwlaag, waardoor er een grens ontstond tussen de woonvertrekken op de eerste twee bouwlagen en de dienstvertrekken op de derde bouwlaag. Deze scheiding was niet enkel een visuele barrière, maar zorgde ook gevoelsmatig voor een scheiding tussen de sociale klassen. De opbouw van de overkapping gebeurde in de vorm van een schilddak bekroond door een lanterneau. De kap wordt niet gedragen door spanten maar rust op een gordingprofiel gelijklopend met de kroonlijst van de binnenplaats. De lanterneau steunt op een opstaande zijde, opgebouwd uit twee gordingen en smeedijzeren krullen als afstandshouder en tegelijk decoratief element. De glasroeden hebben fijne afmetingen en zijn nog origineel, de glaspanelen werden vastgezet met mastiek, maar bestaan uit enkele beglazing uit de tweede helft van de twintigste eeuw.

Herenwoning Donnet

Een derde overkapping die de vormelijke evolutie kan verduidelijken is bewaard in een herenwoning in de Jan Van Rijswijcklaan 54, in het zuiden van de stad Antwerpen. De laan is vandaag één van de belangrijkste invalswegen tot het stadcentrum en werd vanaf 1909 in vier fases aangelegd. De brede en lange baan wordt vandaag nog steeds gekenmerkt door een hele reeks voorname burgerhuizen en riant herenwoningen uit het begin van de twintigste eeuw. Het herenhuis op nummer 54 werd in 1909 ontworpen door het Antwerpse architectenduo August Cols (1870-1947) en Alfried Defever (1847-1929) in opdracht van bouwheer G. Donnet.⁶⁴ De woning was samen met de art nouveau dokterswoning Terwagne door architect Victor Horta de eerste bebouwing in de gloednieuwe laan. De pas verkavelde gronden waren dure percelen, enkel toegankelijk voor de hogere burgerij en werden voornamelijk met residentiële gebouwen bebouwd.

De woning is ingedeeld in ontvangstruimten, privé- en dienstvertrekken. Via een trap betreedt men een vestibule en vervolgens de centrale traphal, die zenitaal wordt verlicht. Het licht dat via de overkapping het hart van het gebouw binnenvalt, dringt door tot in de traphal via een vloer met stalen draagstructuur en de nog originele glasdals. Een houten trap geeft toegang tot de eerste verdieping, waar een monumentale in licht gehulde ruimte meteen opvalt. De woning werd volledig rond een concept van licht ontworpen voor de zoon van de opdrachtgever, kunstschilder van beroep.⁶⁵ De grote overkapping van acht bij vijf meter zorgt ervoor dat zeer veel daglicht in de woning kan binnenkomen. Hoewel het zichtbaar gebruik van staal in residentiële gebouwen nog steeds ongebruikelijk was, is het toch dankzij het gebruik van staal dat licht tot de bel-étage kon doordringen.

⁶⁰ De Beer e.a., *Bouwhistorisch rapport*, 20-21.

⁶¹ M-Projects, *Bouwhistorische Nota*, 8.

⁶² SAA MA 1905#628 (Venusstraat 17-19).

⁶³ Faassen, *Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen*, 78, 80-81, 85-87, 96-99, 114-117, 140-149, 160-161, 213.

⁶⁴ SAA MA 1909#842 (Jan van Rijswijcklaan 54).

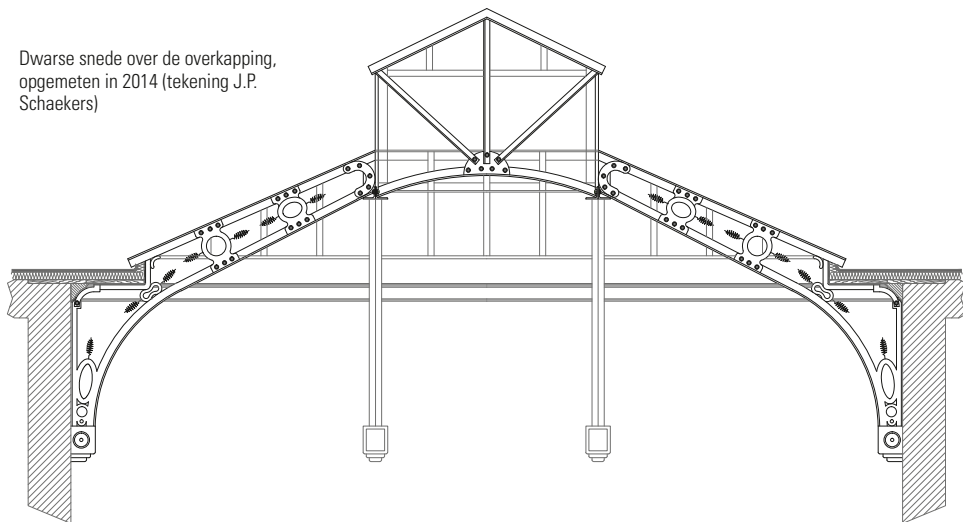
⁶⁵ Van Cleven e.a., ‘De kunstenaar en zijn atelier’, 32.

Het gebouw werd later aangekocht door Isa Beuckeleers en haar echtgenoot Willy Kreitz, die vanaf 1928 hun intrek namen in de woning. Willy Kreitz (1903-1982) was een bekende beeldhouwer en gebruikte het atelier op de tweede verdieping voor het maken van etsen. De garage aan de achterzijde van het perceel verbouwde hij tot beeldhouwersatelier.⁶⁶ Het etsatelier met bijzondere overkapping is zeer goed bewaard gebleven (zie afbeelding). In de ruimte pronkt nu nog steeds 'De grote Arbeider', een beeldhouwwerk van Kreitz waar hij in 1927 de Godecharleprij in Parijs mee won. De huidige eigenaar koestert het atelier en liet de overkapping volledig restaureren. Samen met de overkapping, het binnenhalen van licht en de bewaarde relictten van het atelier zal het beeld ervoor zorgen dat de woning altijd herkenbaar blijft als kunstenaarswoning.⁶⁷

Foto van de overkapping in de Jan Van Rijswijcklaan, met 'De grote Arbeider' door Willy Kreitz, 2014 (foto auteur)

Dwarse snede over de overkapping, opgemeten in 2014 (tekening J.P. Schaekers)

In vergelijking met andere gebouwen neemt deze overkapping een zeer groot deel van het dakoppervlak in beslag. Ze bleef tot vandaag de dag volledig bewaard; alleen het glas werd vervangen omdat de panelen vóór de restauratie allemaal gebroken waren. De overkappingen uit de twintigste eeuw zijn meestal opgebouwd uit een stalen in plaats van ijzeren constructie, zoals ook deze overkapping. De kap wordt door een lanterneau opgedeeld in twee niveau's. De hele constructie wordt gedragen door vier sierlijke stalen spanten, die

steunen op consoles in de vier muren die het atelier omgeven. De spanten zijn ter hoogte van de lanterneau in een vakwerk opgedeeld, maar worden naar onderen toe enkel gescheiden door cirkelvormige stalen ornamenten (zie afbeelding). Deze cirkels werden van sierlijke smeedijzeren krullen voorzien. De overkapping werd zeer verfijnd uitgewerkt, met slank vormgegeven spanten, waardoor ze bij het onderaanzicht van de overkapping niet al te sterk opvallen en tevens voor zo veel mogelijk lichtinval zorgen. Omdat bouwen met hout geen oplossing was voor een dergelijke lichte constructie, werd het staal ineens over de gehele ruimte toegepast, maar op een zeer decoratieve manier. Wellicht waren de bewoners, een kunstenaarsfamilie, progressief en stonden ze daarom niet negatief ten opzichte van het gebruik van staal in hun woning.

Herenwoning Vanhoenacker

De overkapping in herenwoning Van Hoenacker in de Venusstraat 33 kondigt het einde aan van de gedecoreerde spanten. Het herenhuis op nummer 33 werd gebouwd in 1581, maar werd later grondig verbouwd. De voorgevel kreeg zijn huidige vorm in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Via een centrale rechthoekige poort komt men in de overdekte binnenplaats, met een zeventiende- of achttiende-eeuwse rondboogarcade.⁶⁸ De historische binnenplaats werd in 1897 voorzien van een glazen overkapping, naar ontwerp van de Antwerpse architect Edmond Leclef in opdracht van mevrouw Meyers. Om het overdekken mogelijk te maken werd de oostzijde van de binnenplaats van een tweede bouwlaag voorzien.⁶⁹

Foto van de overkapping in de Venusstraat 33 uit 1979, toen de glastegels nog niet waren verwijderd (foto Vlaamse Gemeenschap)

Foto uit 2014, met het gestripte gebouw toen het verkocht werd. De glastegels zijn verwijderd. Boven de roostering zijn de eenvoudige vakwerkspanten zichtbaar (immokantoor Heeren)

⁶⁶ SAA MA 1928#29655 (Jan van Rijswijklaan 54).

⁶⁷ Delagaye, *Gemotiveerd advies*, 3.

⁶⁸ De Munck-Manderyck e.a., *Inventaris van het cultuurbezit in België*, 530-531.

⁶⁹ SAA MA 1897#1345 (Venusstraat 33).

In 1928 kocht architect Jean Robert Vanhoenacker (1875-1959) het gebouw voor het inrichten van zijn eigen woning. Vanhoenacker was een Antwerpse architect, geboren te Kortrijk, die vooral faam maakte met zijn art deco-ontwerpen en later zijn modernistische gebouwen. Zijn architecturale oeuvre is zeer uiteenlopend en het werd in tal van prijskampen geloofd. De architect is vooral bekend door zijn ontwerp voor de Boerentoren te Antwerpen, de eerste moderne torenbouw in de stad Antwerpen, gebouwd in sobere art deco-stijl. Deze stijl trok hij in 1928 door in zijn woning in de Venusstraat, waar hij de oude overkapping uit 1897 door een moderner exemplaar verving.⁷⁰ De nieuwe overkapping overdekte de hele binnenplaats in een L-vorm. Ze werd gebouwd met eenvoudige vakwerkspanten, die duidelijk bedoeld waren om uit het zicht te blijven. Op het onderprofiel van de spanten werd de draagstructuur van het tegelplafond opgehangen, dat werd opgevuld met ondoorzichtige glastegels die ervoor zorgden dat de spanten aan het zicht onttrokken bleven (zie afbeelding). Helaas werd de prachtige woning tussen 2008 en 2009 grondig gerenoveerd, waarbij niet enkel de gevel werd gedecapeerd, maar ook het historische stucwerk, interieurs en natuurstenen schouwmantels werden verwijderd.⁷¹ Tijdens deze renovatie werden jammer genoeg de glastegels uit hun rooster verwijderd, waardoor een bevreemdende structuur is achtergebleven en deze bijzondere overkapping veel van zijn leesbaarheid verloor (zie afbeelding). Het is onzeker wat men met de structuur van Vanhoenacker gaat doen; hopelijk krijgt ze alle aandacht die ze verdient.

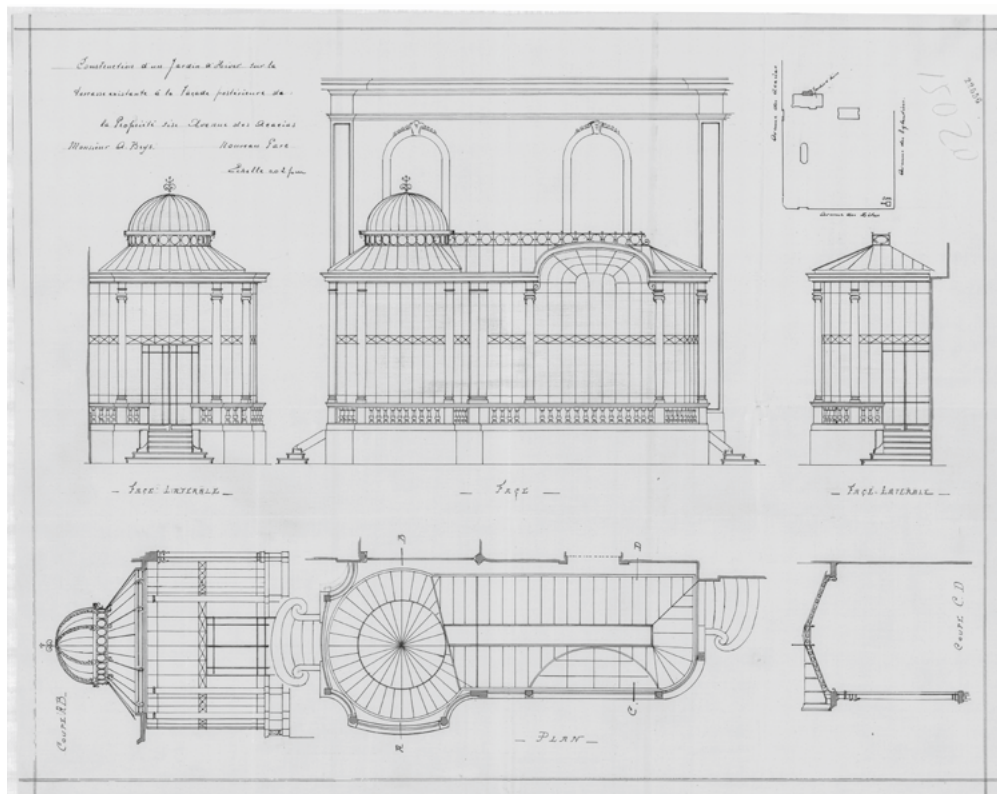
Antwerpse wintertuinen, een verloren pracht

Van alle Antwerpse wintertuinen die in het onderzoek werden teruggevonden, is geen enkel exemplaar bewaard gebleven. De wintertuinen worden daarom noodgedwongen toegelicht aan de hand van oude foto's of bouwvoorstellen die zijn bewaard in het Felixarchief, want ook al zijn de constructies intussen afgebroken, toch kunnen ze een belangrijk verhaal vertellen. Hoe meer cases gevonden worden en hoe meer vergelijkingsmateriaal er wordt opgesteld, des te beter kan men wintertuinen die wél bewaard bleven waarderen en koesteren.

Burgerwoning Cleveland

Zoals reeds eerder werd aangehaald was architect Joseph Hertogs erg bedreven in het ontwerpen met glas en ijzer. Omdat hij als architect werkzaam was in de hogere kringen van de Antwerpse bouwheren, kon hij dit talent naar believen toepassen in de talrijke burgerwoningen en villa's die hij ontwierp. Hertogs gaf niet enkel vorm aan nieuwe woningen, winkel- of bankgebouwen, maar werd ook geregeld ingeschakeld voor verbouwingen aan bestaande gebouwen. De vrijstaande burgerwoning Cleveland werd in 1911 door Hertogs in beaux-artsstijl ontworpen voor senator Arthur Brijs (1878-1924).⁷² Het landgoed werd gebouwd op een perceel omgeven door de Acacialaan, de Eglantierlaan en de Beukenlaan. Het maakte deel uit van het prestigieuze villapark Den Brandt, dat werd aangelegd in 1910.⁷³ Op de royale bouwgrond die twee derden van het bouwblok innam, werden tegelijk nog een paardenstalling en een klein bijgebouw gebouwd. Het perceel werd in 1919 voorzien van een smeedijzeren parkomheining, eveneens ontworpen door Hertogs, waarvan vandaag nog een deel is terug te vinden in de huidige Acacialaan.⁷⁴ Het gebouw van senator Brijs werd in 1920 vergroot en in 1922 verfraaid met een volière, beide ontworpen door Hertogs.⁷⁵ Het was duidelijk dat de samenwerking met de architect in goede aarde viel, want in 1923 nam hij Hertogs opnieuw onder de arm, ditmaal voor een ontwerp en bouwvoorstellen voor het bouwen van een wintertuin. Deze plannen werden goedgekeurd en waarschijnlijk dus ook uitgevoerd.⁷⁶

De wintertuin voor de heer Brijs werd aan de achterzijde van de woning aangebouwd op het bestaande terras in de tuin. Via de tuin kon men via twee trappen, één links en één rechts, de wintertuin binnentreden. De woning stond op de gelijkvloerse verdieping via twee muuropeningen, wellicht ingevuld met glazen deuren, in verbinding met de wintertuin. De glas-en-ijzerconstructie was opgebouwd door de samenvoeging van een langwerpig en een cirkelvormig volume. Het cirkelvormige gedeelte werd bekroond met een koepel met gebogen glazen panelen. De twee volumes werden tot een geheel gemaakt door een bekroning met een smeedijzeren fries. De constructie werd ondersteund door zuilen (zie afbeelding).

Bouwaanvraag van architect Joseph Hertogs in 1923 (SAA MA 1923#15020)

De wintertuin was 12,3 meter breed en vanaf de vloer tot de top van de koepel 7,3 meter hoog. De overspanning die door de koepel werd gerealiseerd was 5,1 meter. Het langwerpige volume werd overspannen met twee fijn geornamenteerde spanten die 3,7 meter overbruggen en die ondersteund werden door de muur aan de binnenzijde en door zuilen aan de buitenzijde. Het dak van de wintertuin was volledig beglaasd. De glaspanelen werden onderbroken door een glazen paneel, in vier stukken verdeeld door een smeedijzeren kruis, dat

70 SAA MA 1928#31534 (Venusstraat 33).

71 Maclot, 'Wat gebeurt er', 6-14.

72 Odis databank, www.odis.be/lnk/PS_2723, geraadpleegd op 23 april 2017.

73 Braeken, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/113366>, geraadpleegd op 23 april 2017.

74 SAA MA 1919#8736 (Acacialaan 6).

75 SAA MA 1922#13257 (Acacialaan 6).

76 SAA MA 1923#15020 (Acacialaan 6).

gerepeteerd werd over de volledige breedte van de wintertuin. Dit werd gedaan omdat lange smalle panelen kwetsbaarder waren voor breuk. Door het invoegen van een klein paneel werd de stijfheid van de constructie vergroot en creëerde men kleinere, stevigere panelen.

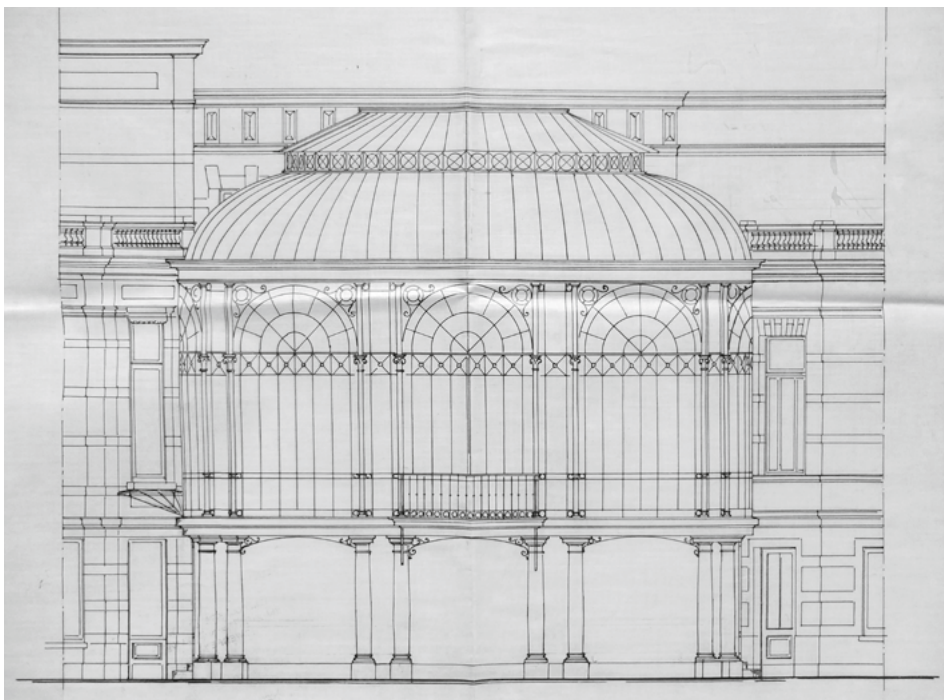
Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in maart 1943 verschillende woningen in de Acacialaan door bombardementen vernield. Het lijkt dus aannemelijk dat ook de wintertuin tijdens deze bombardementen werd vernield of beschadigd. Na de Tweede Wereldoorlog werden steeds meer gebouwen en villa's gebouwd op de grote percelen in de buurt van het park Den Brandt, waardoor de residentiële wijk die er nu ligt vorm kreeg. Groene en ruime percelen met villa's kwamen in de plaats van de grote stukken grond met kastelen en landhuizen. Helaas bracht de bouwwoede ook verkavelingen met zich mee, waardoor het landgoed Clevelands werd verkaveld. In 1956 werd een aanvraag ingediend door J. Schellekens om het woonhuis, de garage en de stallingen te mogen afbreken.⁷⁷ Het volledige gebouw werd hierna gesloopt. In datzelfde jaar werd op het perceel een appartementsgebouw gebouwd door architect E. Brioen in opdracht van Entreprises Amelinckx.⁷⁸

Hiermee wordt dus meteen een belangrijke reden gegeven voor het verdwijnen van de Antwerpse wintertuinen. Door de toenemende druk op de ruimte werden vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw veel landhuizen afgebroken om plaats te maken voor bebouwing met een hoger rendement, zoals appartementsgebouwen. Door het verdwijnen van de burgerlijke architectuur gingen veel overkappingen en wintertuinen verloren. Het verkavelen van de grote groene percelen in de stad bracht tevens veel gelijkaardige elementen zoals theepaviljoentjes, serres, wintertuinen of paardenstallingen aan de grond. Dit fenomeen is ook vandaag de dag nog razend actueel. Nog altijd worden veel percelen onder druk van de vastgoedmarkt zowel opgesplitst voor meer bouwgronden als samengevoegd voor de bouw van grote nieuwbouwprojecten.

Landhuis Fester

Een tweede woning die een bijzonder verhaal vertelt, is de herenwoning Fester. De oude kern van het deels bewaarde kasteel was een landhuis in neoclassicistische stijl uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Het huis maakte toen deel uit van de Warandewijk, een zeer residentiële woonwijk rond het Koning Albertpark.⁷⁹ Het oudste bouwdoossier dat in het Felixarchief van dit gebouw werd teruggevonden, is een bouwaanvraag door architect Henri Thielens voor bouwheer en zakenman Henri Fester (1849-1939) in 1892 (zie afbeelding). Het gebouw werd toen met een salon en wintertuin aan de achterzijde van de woning uitgebreid.⁸⁰ De wintertuin werd gelijk gebracht met het niveau van de bel-étage en gaf zo een prachtig uitzicht over de tuin. Architect Henri Thielens was een Antwerpse architect die bijzonder veel ontwierp in glas en ijzer. Tegenwoordig zijn daarvan nog overkappingen bewaard in paardenstallingen en bankgebouwen.⁸¹ Zijn architecturale oeuvre evolueerde van een neo-traditionele naar een art nouveau-stijl, waarin hij bijvoorbeeld enkele gebouwen en de wintertuin voor de Zoo van Antwerpen ontwierp. In 1900 werd door diezelfde architect een aanvraag ingediend om de villa te mogen vergroten en verbouwen. De voorgevel werd volledig herbouwd en ook het volledige interieur werd heringericht.⁸² In 1908 werd door Thielens een bouwaanvraag ingediend voor het bijbouwen van een gebouw dat dienst zou doen als badkamer. Het gebouw kreeg tijdens deze verbouwingen een neo-Vlaamse renaissancestijl.⁸³

Opvallend is dat in 1910 een bouwaanvraag werd ingediend door architect Joseph Hertogs, die een nieuw ontwerp voor een wintertuin tekende (zie afbeelding).⁸⁴ Het lijkt vreemd dat de wintertuin van architect Thielens twaalf jaar later al vervangen zou worden, maar het is mogelijk. Er zijn verschillende voorbeelden gevonden van majestueuze wintertuinen, die

Bouwaanvraag van de tweede wintertuin, door architect Joseph Hertogs in 1910 (SAA MA 1910#306)

Vernielingen aan de woning en wintertuin na het inslaan van een v-bom in 1914 (Beeldbank Felixarchief)

meer dan acht meter diep. Vanaf het niveau van de tuin had de constructie een hoogte van wel elf meter. Vanaf de vloer van de wintertuin was het hoogste punt van het glasdak acht en een halve meter hoog. De wintertuin was over de gehele breedte overkoept. De koepel werd ondersteund door kolommen die in het verlengde stonden van de stenen kolommen die de wintertuin ondersteunden. De ruimtes tussen de gietijzeren kolommen werden opgevuld met grote raampartijen. Op twee derde van de hoogte werden deze afgewerkt met een halfronde bekroning. De ramen vertonen grote gelijkenis met het type ramen van een orangerie. Onder de halfronde bekroning van de ramen was net zoals bij de wintertuin van herenwoning Cleveland's een band aangebracht met kruisen ter versteviging van de constructie. In de bovenhoeken van elk raam werd een

Vernieling van de wintertuin met tropische planten en palmbomen, na het inslaan van een v-bom in 1914 (Beeldbank Felixarchief)

metalen ornament aangebracht, vermoedelijk smeedijzer. Ook onder de ondersteuning van het balkon, de kleine afdakjes en de afwerking tussen de ondersteunende kolommen is dergelijk smeedijzer terug te vinden. Het dak van de wintertuin, een koepel met lanterneau, was volledig beglaasd. Het is niet van de tekening af te lezen of deze koepel werd opgebouwd met gebogen glaspanelen of een samenstelling was van kleinere paneeltjes. Beide methodes werden rond 1910 toegepast. Gebogen glaspanelen waren prijziger en vooral erg duur om te vervangen na breuk. Daarom nam de populariteit van dergelijke constructies af. De spanten waarmee het koepelvormige dak werd ondersteund waren geornamenteerd en komen ook sterk overeen met de wintertuin van herenwoning Cleveland's.

Enkele zeldzame foto's laten meer details van de wintertuin zien. Zo wordt bijvoorbeeld duidelijk dat de buitenzijde van de constructie kon worden afgeschermd met houten jaloezieën, vermoedelijk om de planten tegen oververhitting te beschermen en tevens nieuwsgierige blikken buiten te houden als de ruimte bij avond werd gebruikt (zie afbeelding). Bovendien maakt de foto de materialiteit van het geheel duidelijker. De kolommen ter ondersteuning van de grote glasramen doen tevens dienst als regenwaterafvoer, waardoor gesteld kan worden dat ze uit gietijzer werden vervaardigd. Veel wintertuinen en serres waren met gietijzeren kolommen uitgerust, die dankzij hun holle vorm een uitgelezen kans vormden om regenwaterafvoer op een onzichtbare wijze te laten verlopen. Bovendien maakte het materiaal het mogelijk de kolommen gemakkelijk te ornamenteren. De foto van een deel van het interieur laat enkele droevige palmbomen zien, die vandaag erg gewoon lijken maar indertijd een fortuin moeten hebben gekost (zie afbeelding). Ze waren volledig volgens de mode ingewerkt in cementrustiek (rotsimulatie).⁸⁵ We zien een exemplaar van de *Chamaerops humilis* (Europese dwergpalm), een afgestorven *Monstera delisiosa* (Gatenplant), agaves, een *Phoenix spinosa* (Dadelpalm) en nog andere ongedetermineerde palmen en kleinere planten. Bijzonder is dat deze soorten terug te vinden zijn in catalogi van planten en

⁸⁵ Cementrustiek was erg in de mode aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De rotsimulaties, uitgevoerd in cementmortel en steentoeslag, werden gebruikt voor het romantisieren van talrijke parken, bruggen, wintertuinen, zoo's of Lourdes-grotten.

ook in de Botanische Gids van de Phipps wintertuinen en serres in Pittsburg.⁸⁶ De gids werd samengesteld in 1894 en geeft bijzonder goed weer welke planten in trek waren.

Het kasteel was nog maar net voltooid toen het verwoest werd tijdens de Duitse bombardementen op 8 en 9 oktober 1914. Na de Eerste Wereldoorlog stonden enkel de muren nog overeind en moest het gebouw volledig worden heropgebouwd. Tijdens de beschietingen werd de wintertuin die nog maar vier jaar bestond volledig vernield. Deze was te sterk beschadigd om nog heropgebouwd te worden. Na de oorlog werd de wintertuin dan ook gesloopt. Het kasteel werd hersteld en herbested tot het Rijksinternaat voor Schipperskinderen.⁸⁷ Vanaf 1984 veranderde het wederom van functie en kreeg het gebouw de bestemming van Rijksinstituut voor Kunstsecundair Onderwijs. Tegenwoordig behoort het tot de campus van beeldende en audiovisuele kunst, drama en muziek van de Kunsthumaniora.⁸⁸

Hagelstorm 2014

In de nacht van 8 op 9 juni 2014 trok een supercel met centimeters grote hagelbollen over Antwerpen, die een spoor van vernieling in de stad achterliet. De brandweer kreeg meer dan 1200 noodoproepen te verwerken. Eén van de vernielde gebouwen was de serre van de Botanische tuin in de Leopoldstraat. De serre werd in 1971 ontworpen door architect E. Dick, waarbij hij de vorm aanhield van de oude serre die was ontworpen door architect P.B. Bourla (1783-1866) en gebouwd in 1826.⁸⁹ Door de hagel werden alle glazen panelen volledig vernield. De cactussen liepen behalve schade door het glas en de hagelbollen ook veel waterschade op; één vierde van de historische verzameling cactussen ging verloren.⁹⁰ Dit laat zien dat de waarde van een wintertuin niet enkel bepaald wordt door de constructie en het ontwerp ervan, maar ook door de plantenconstellatie die hierin is verzameld. Veel historische wintertuinen en serres die bewaard zijn gebleven, herbergen een bijzondere collectie tropische en subtropische planten die vaak teruggaat tot in de negentiende eeuw.

Hagelschade aan de beglazing van de overkapping van Studio Herman Teirlinck na het overtrekken van de supercel in 2014 (facebookpagina DE Studio)

Een oude wintertuin heeft dus niet alleen een architectuurhistorische waarde, maar in vele gevallen ook een grote botanische en wetenschappelijke waarde.

Ook de overkapping in Studio Herman Teirlinck, tegenwoordig DE Studio, liep grote schade op. De historische overkapping verloor de beglazing, maar de ijzeren draagstructuur bleef grotendeels onbeschadigd. Er werd overwogen de volledige constructie te vervangen, maar omwille van het historische karakter van het gebouw koos men ervoor de oude constructie te behouden en tijdelijk met platen af te dichten.

In de stad werden ontelbare ramen, glazen koepels en overkappingen door de hagel vernield, sommige zelfs onherstelbaar. Omdat veel bewoners geschrokken waren van de ravage die was aangericht door de hagel besloten sommige eigenaars hun glazen overkapping te laten vervangen door een nieuwe koepel of overkapping in kunststof. In veel gebouwen waren historische parketvloeren, stucwerk en andere interieurafwerkingen beschadigd, waardoor de kosten voor het herstel soms hoog opliepen. Hierdoor bleef er geen geld over voor een restauratie van de overkappingen en werden deze door een nieuwe vervangen. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de overkapping en beglaasde smeedijzeren veranda van de burgerwoning in de Beeldhouwersstraat 38.⁹¹

Van de historische overkapping van het herenhuis in de Britselei 14 werd al het glas vernield. De overkapping werd samen met de woning ontworpen door architect Walter Van Kuyck (1876-1934) en gebouwd in 1909.⁹² Op aandringen van de verzekeringsmaatschappij moesten de eigenaars de volledige overkapping laten vervangen door een nieuwe. Indien ze dit niet deden zou de verzekeraar zich bij een nieuw schadegeval volledig terugtrekken. Het gevolg van deze eis was dat de oude overkapping werd afgebroken en vervangen door een waardeloos PVC-exemplaar.⁹³ Van deze historische overkapping werden in het archief geen bouwplannen teruggevonden en er werden ook geen foto's bewaard. Zoals vele andere overkappingen is dus ook deze spoorloos verdwenen.

Overkappingen en wintertuinen, bedreigd erfgoed?!

Op bovenstaande vraag kan na het uitvoeren van dit thesisonderzoek overtuigend 'ja' worden geantwoord. Van alle wintertuinen die in Antwerpen werden teruggevonden tijdens het inventariserend onderzoek is er niet één bewaard gebleven en slechts zelden bleef een overkapping behouden. Dit heeft verschillende redenen. Allereerst had men voor het onderhoud en verwarmen van de wintertuinen, maar ook voor het verzorgen van de plantenverzameling, veel personeel nodig. Door de stijging van de loonkosten werd inwonend personeel minder betaalbaar en zo nam de populariteit van wintertuinen af. Daarnaast bleken wintertuinen vanaf het moment dat ze schade begonnen te vertonen – bijvoorbeeld door het breken van veel ruiten of het defect raken van verwarmingssystemen – aanzienlijke kostenposten. Daarom ging men vrij snel over tot de sloop van een wintertuin. Hetzelfde geldt voor de overkappingen, die geregeld schoongemaakt en nauwkeurig onderhouden moesten worden. Als men weet dat de mastiek van de beglazing zo ongeveer om de twee à drie jaar vervangen moet worden, kan men wel begrijpen dat zo'n constructie erg arbeidsintensief en ook kostbaar is, zeker in vergelijking met een moderne lichtstraat, pvc-koepel of gewoon een vaste bedaking.

86 Guttenberg, *Botanical Guide*.

87 SAA MA 1929#34263 (Karel Oomsstraat 24).

88 Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kasteel Fester [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/6984>, geraadpleegd op 30 augustus 2017

89 Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Kruidtuin [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5436>, geraadpleegd op 30 augustus 2017

90 Hagelstorm 8-9 juni 2014, http://www.gva.be/cnt/dmf20141010_01313765/serre-botaniek-hersteld-na-zware-hagelstorm, geraadpleegd op 21 oktober 2014.

91 Interview met de eigenaar op 2 juli 2014.

92 SAA MA 1909#1267 (Britselei 14).

93 Interview met de eigenares op 12 december 2014

Daarnaast speelt het tijdelijke karakter van de constructies mee. Vooral de wintertuinen die uit catalogi gekocht werden, waren erg modeafhankelijk en werden zeker niet voor de eeuwigheid gebouwd. De experimentele overkappingen uit de tweede helft van de negentiende eeuw werden later vaak vervangen door een steviger versie met gestandaardiseerde stalen spanten. Logisch ook, want de oude constructies zijn zo kwetsbaar, dat ze bij gebrekkig onderhoud snel achteruitgaan.

Ook de oorlogen van de twintigste eeuw droegen hun steentje bij aan de teloorgang. Door olieschaarste kon men tijdens de Eerste Wereldoorlog de wintertuinen en serres niet naar behoren verwarmen, waardoor veel waardevolle plantencollecties vernield werden en uitstierven. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden de aanvallen op Antwerpen met v-bommen veel impact op het patrimonium (historisch erfgoed) van de stad. Daarbij werden kwetsbare glazen structuren het snelst beschadigd, zodat veel wintertuinen en overkappingen onherroepelijk verloren gingen.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de samenleving drastisch, waardoor ook de manieren van ontspannen en recreatie veranderden. Het transport was sterk verbeterd, waardoor gegoede burgers op vakantie konden gaan of hun ontspanning elders dan thuis konden vinden. Een wintertuin was als vorm van ontspanning helemaal passé in vergelijking met bijvoorbeeld de zeer populaire cinema. De tropische paradijzen en verre landen werden via televisie tot in de huiskamers gebracht. Een speciale en dure constructie voor een bananenboom uit de tropen was dus helemaal achterhaald. De druk op de ruimte nam na de Tweede Wereldoorlog sterk toe en zorgde hierdoor voor het verkavelen van grote percelen, waardoor tal van herenwoningen, villa's, kasteeltjes en hun bijhorende wintertuin verdwenen. Ook de energiecrisis in de jaren zeventig van de twintigste eeuw en het energiezuinig bouwen van vandaag dragen ertoe bij dat veel bewoners de oude glas-en-ijzerconstructies slopen en vervangen door een energiezuinigere vorm van bedaking. De toevoeging van dubbel of beter isolerend glas heeft eveneens veel overkappingen verminkt, omdat spanten, glasroeden en kepers versterkt moesten worden om dit extra gewicht te kunnen dragen. En het zijn nu juist de zeer verfijnde metalen elementen die erg beeldbepalend zijn voor een overkapping.

Conclusie

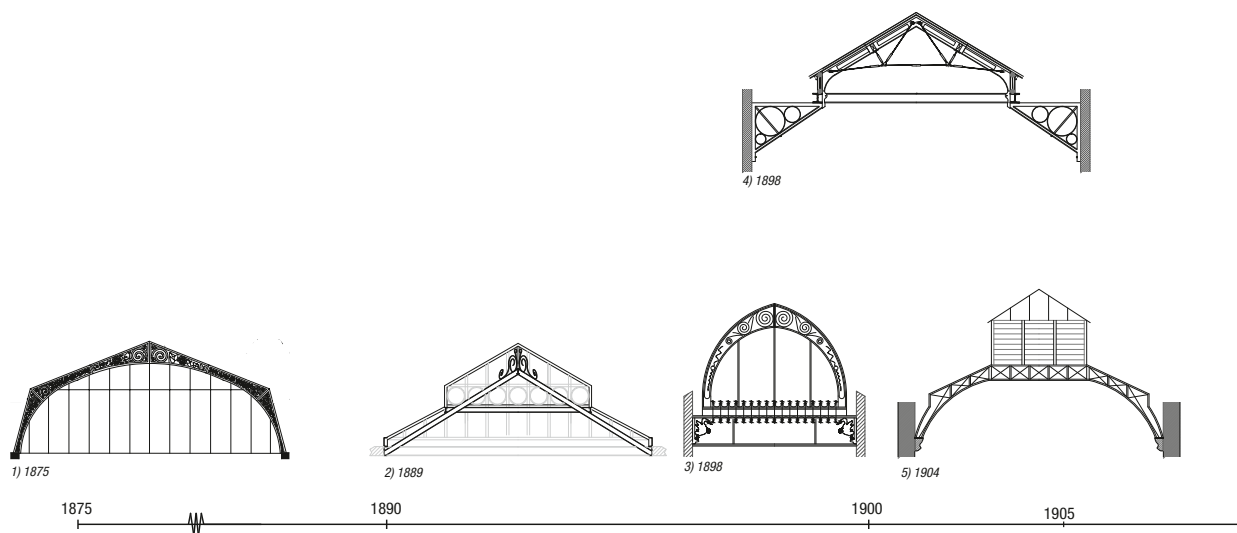
In Antwerpen is een aantal bijzondere wintertuinen en overkappingen teruggevonden die werden gesloopt en waarvan het enige materiaal dat werd aangetroffen plannen en tekeningen in bouwaanvragen zijn. Slechts zeer zelden blijft ergens een foto of ansichtkaart bewaard. Het is onbeschrijfelijk hoe bijzonder de wintertuinen waren, hoe groot de verwondering vroeger was als de tropische planten, vlinders, papegaaien, waterelementen en rotspartijen aan bezoekers werden getoond. Het fenomeen paste volledig in de tijdgeest. Flaneren, dineren, musiceren en mediteren, het kon allemaal in de wintertuin. Het was een plek die als uithangbord voor iemands welvaart diende, maar bovenal een plek voor geestelijke verheffing en een verrukking van de zintuigen. Hetzelfde geldt eigenlijk voor de overkapping, die bovendien een verhaal vertelt over het vermogen en de vooruitstrevendheid van de bouwheer.

Het bouwen in glas en ijzer was zeer populair in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Constructies uit glas en ijzer sierden allerlei types van gebouwen en werden naarmate de negentiende eeuw vorderde steeds meer gebruikt in het interieur van burger- en herenhuizen. In Antwerpen droeg de bouw van de Antwerpse Handelsbeurs in 1853 bij aan de populariteit van de glas-en-ijzerconstructies.

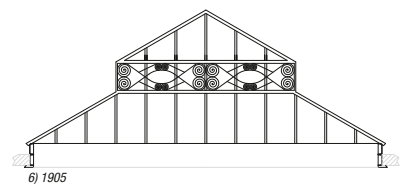
De overkappingen die in dit onderzoek werden teruggevonden werden voornamelijk gebouwd om een binnenplaats of koer te overdekken of een wintertuin in de woning te creëren. De overkappingen en wintertuinen waarvan een bouwaanvraag werd teruggevonden, werden bijna allemaal door de architect ontworpen. Voor geprefabriceerde wintertuinen was geen bouwaanvraag nodig, waardoor hierover weinig materiaal werd teruggevonden. Uit het onderzoeksmateriaal werd een duidelijke trend zichtbaar in de ontwikkeling van overkappingen en wintertuinen door de tijd heen (zie de overzichten op pagina 198-201). Zeer vroege glas-en-ijzerconstructies, zoals deze van Huis Den Keyser en Hotel Salvator, waren meestal erg decoratief, omdat het gebruik van ijzer in interieurs nog niet algemeen aanvaard werd. De spanten en glasroedes waren zeer verfijnd uitgewerkt met een minimale sectie, juist om zo weinig mogelijk op te vallen en zo veel mogelijk licht binnen te laten. In het begin van de twintigste eeuw was mede dankzij architect Victor Horta (1861-1947) het gebruik van ijzer in burgerhuizen wijd verspreid en werden naar gelang de twintigste eeuw vorderde steeds vaker eenvoudige spanntypes gebruikt. Bij de oude overkappingen die gebouwd werden vóór 1930, werd het decoratieve aspect van de constructie verwezenlijkt door op maat ontworpen spanten, die zeer geornamenteerd waren. Na 1930 werd dit decoratieve karakter van de overkapping vooral verwezenlijkt door het gebruik van glas-in-lood of gekleurde glaspanelen. Vaak werden zeer eenvoudige vakwerkspanten gebruikt die volledig aan het zicht onttrokken werden door glasplafonds.

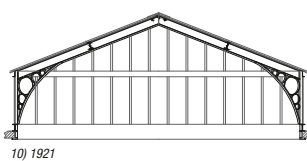
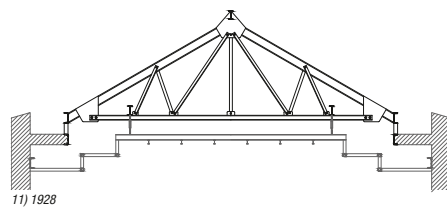
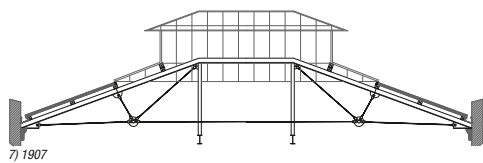
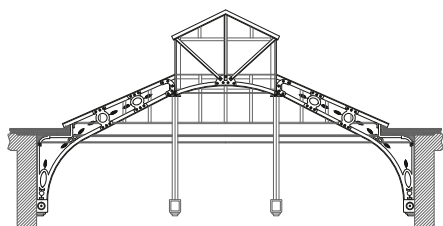
In tegenstelling tot Groot-Brittannië, waar verschillende studies werden verricht naar en boeken werden geschreven over wintertuinen en serres, werd nog geen uitgebreid onderzoek uitgevoerd naar wintertuinen in Vlaanderen en in Antwerpen. Er zijn zelfs nog geen inventarissen opgesteld. Het is het ontbreken van deze kennis dat dit stuk patrimonium zo kwetsbaar maakt.

Het is duidelijk dat overkappingen en wintertuinen een belangwekkend erfgoed vormen dat op korte termijn ernstig bedreigd wordt. Ze raken gemakkelijk beschadigd en zijn kostbaar in het onderhoud. Om ervoor te zorgen dat in ieder geval enkele exemplaren voor de toekomst worden bewaard, is het vooral belangrijk de bewoners bewust te maken van hun belang. Verder is het noodzakelijk dat meer onderzoek wordt uitgevoerd, waardoor meer vergelijkingsmateriaal wordt gevonden en de waarde van wintertuinen en overkappingen in de toekomst sneller kan worden ingeschat. Het is zeker dat er nog enkele parels van wintertuinen en overkappingen bewaard zijn gebleven. Door toekomstig onderzoek kunnen deze gesitueerd, gewaardeerd en beschermd worden, zodat ze niet ongemerkt voor altijd verloren zullen gaan.

- 1 Ambtmanstraat 3-5 (1875)
- 2 Kipdorp 38 (1889)
- 3 Lange Herentalsestraat 43 (1898)
- 4 Vleminckstraat 17 (1898)
- 5 Rijnpoortvest 22 (1904)
- 6 Venusstraat 19 (1905)
- 7 Rodestraat 2 (1907)
- 8 Jan Van Rijswijcklaan 54 (1909)
- 9 Lange Leemstraat 262 (1910)
- 10 Sint-Paulusstraat 23 (1921)
- 11 Venusstraat 33 (1928)

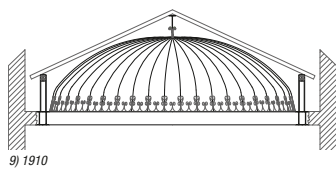
1910

1915

1920

1925

1930

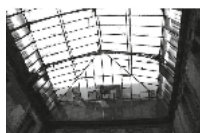

De oudste overkapping in Antwerpen is gebouwd in 1875, type *ardant-spant* uit gietijzer.

De overkappingen gebouwd tot 1899 zijn meestal zeer decoratief uitgewerkt en hadden een unieke vormgeving. Omdat de architecten nog niet goed wisten hoe ze met het nieuwe materiaal moesten ontwerpen had de vroege overkapping vaak een experimenteel karakter. Tot 1899 werden spanten teruggevonden met gietijzeren elementen.

Overkappingen en wintertuinen met gebogen glaspanelen werden vaak toegepast in de negentiende eeuw, maar komen na 1900 slecht zelden meer voor.

Omstreeks 1900 werd in Antwerpen een aantal overkappingen gebouwd met enkel hoekspanten en met afgeronde schilden. Meestal hadden ze een *lanterneau*.

Ambtmanstraat 3-5
(1875, bewaard)

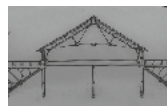
Kipdorp 38
(1889, bewaard)

Schildersstraat 41
(1893, bewaard)

Lange Herentalsestraat 43
(1897, gesloopt)

Vlemminkstraat 17
(1898, gesloopt)

Meir 82
(1900, gesloopt)

Prinsstraat 24
(1904, gesloopt)

Lokaardstraat 10
(omstreeks 1900, gesloopt)

Pieter Van Hobokenstraat 3
(omstreeks 1900, gesloopt)

Polonceau-spanten hadden hun hoogtepunt in de negentiende eeuw. Toch werd nog een aantal vroeg-twintigste-eeuwse cases met zulke spanten teruggevonden.

Abdijstraat 130
(datum onbekend, gesloopt)

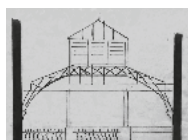
Rodestraat 2
(1907, gesloopt)

Tussen 1904 en 1909 werd een aantal overkappingen gebouwd met afgeronde lijnvoering, sommige type ardant-spant. Ook deze overkappingen hadden meestal een *lanterneau*.

Vanaf 1910 worden steeds meer overkappingen en wintertuinen gebouwd waarvan de constructie en de spanten volledig aan het zicht onttrokken werden door een glas-in-loodkoepel of een opaak tegel-plafond. Het decoratieve aspect van de overkapping werd niet langer verwezenlijkt door gedecoreerde spanten maar door decoratief glas.

In de jaren 1930 kwamen art deco-overkappingen voor die met een roostering met opake glastegels afgewerkt werden. Sommige overkappingen werden echter ook aan het zicht onttrokken door een glas-in-loodkoepel met een ontwerp in neo-stijl of vereenvoudigde decoratieve patronen. De spanten waren dan puur constructief, bijna steeds een vakwerkspant.

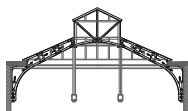
1905 1910 1915 1920 1925 1930

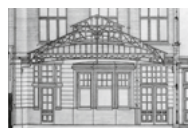
Rijnpoortvest 22
(1904, gesloopt)

Meir 48
(1908, bewaard)

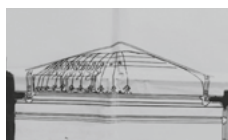
Jan Van Rijswijcklaan 54
(1909, bewaard)

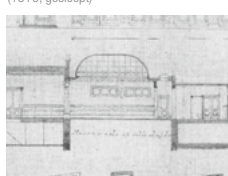
Violetstraat
(1910-1911, nooit uitgevoerd)

Stijfsestraat 10-11
(1919, gesloopt)

Lange Leemstraat 262
(1910, gesloopt)

Groenplaats
(1911, gesloopt)

Lange Gasthuisstraat 20
(1913, bewaard)

Verbindingsdok-Westkaai 12A
(1920-30, bewaard)

Meir 28-30
(1921, bewaard)

De Keyserlei 58
(tussen 1920 en 1930, gesloopt)

Pelikaanstraat
(1929, gesloopt)

Venusstraat 33
(1928, bewaard)

Oudaan 26
(1928, bewaard)

Lange Gasthuisstraat 32-42
(1934, bewaard)

Sint-Hubertusstraat 16
(1934, bewaard)

Afkortingen

APA Architectuurarchief Provincie Antwerpen
CBS Collegiale Besluiten
IOE Inventaris van het onroerend erfgoed
MA Modern Archief
SAA Stadsarchief Antwerpen: Felixarchief
UA Universiteit Antwerpen
UG Universiteit Gent
VUB Vrije Universiteit Brussel

Archivalia

Felixarchief/Stadsarchief Antwerpen (SAA), Antwerpen

Modern Archief (MA)	Britselei 14
<i>Bouwaanvragen en milieuvergunningen</i>	MA-1909#1267
Collegiale besluiten - Notulenregisters	Jan Van Rijswijcklaan 54
college Stad Antwerpen	MA-1909#842
MA-CBS-A#61	MA-1928#29655
Acacialaan 6	Karel Oomsstraat 24
MA-1919#8736	MA-1898#1364
MA-1922#13257	MA-1900#1230
MA-1923#15020	MA-1908#1780
MA-18#543	MA-1910#306
MA-18#455	MA-1929#34263
MA-18#35443	Venusstraat 17-19
MA-18#35856	MA-1905#628
MA-18#35857	MA-18#3195
MA-18#34951	Venusstraat 33
MA-18#35124	MA-1897#1345
MA-18#39756	MA-1921#10956
MA-197#0040695	MA-1928#31534
Ambtmanstraat	
MA-1859#128	
MA-1859#492	
MA-18#3195	

Mondelinge bronnen

Woningbezoek Venusstraat 19, eigenaar, 12 november 2013
Woningbezoek Sint-Paulusstraat, mijnheer Van Assche, 12 februari 2014
Woningbezoek Kipdorp 38, interview werknemers, 12 februari 2014
Woningbezoek Sint-Hubertusstraat 16, mevrouw Vermeire, 22 augustus 2014
Woningbezoek Jan Van Rijswijcklaan 54, mijnheer Delagaye, 2 september 2014
Woningbezoek Verbindingsdok-Westkaai 12A, mijnheer Verbeeck, 3 oktober 2014
Interview met eigenaar Beeldhouwersstraat 38, 14 juni 2014
Interview met eigenares Britselei, 12 december 2014

Literatuur en gedrukte bronnen

- Allain, Y.M., *Une histoire des serres. De l'orangerie au Palais de Cristal* (Versailles 2010).
- Baele, J., en R. de Herdt, *Vrij gedacht in ijzer. Een essay over de architectuur in het Industriële Tijdperk 1779-1913* (Gent 1983).
- Beer, R. de, C. Claes en T. de Lepeleere, *Bouwhistorisch rapport Huis Salvator* (Antwerpen 2012).
- Bourgeois, V., *L'Architecture métallique en Belgique* (Brussel 1940).
- Bouw, M. de, *Brussels Models Schools (1860-1920): Structural analysis of the metal roof trusses* (VUB) (Brussel 2010).
- Bouw, M. de, *Evolutie historische draagconstructies* (onuitgegeven cursus UA) (Antwerpen 2013).
- Cleven, J. Van, N. Poulain en L. Van Santvoort, 'De kunstenaar en zijn atelier', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen* (Brussel 1987) nr. 1, 32.
- Delagaye, B., *Gemotiveerd advies Jan Van Rijswijcklaan 54* (onuitgegeven werk UG) (Gent 2013).
- Dierkens-Aubry, F. (ed.), *Art nouveau in België. Architectuur en interieurs* (Tielt 1996).
- Dierkens-Aubry, F., en J. Vandenbreen, *De 19de eeuw in België. Architectuur en Interieurs* (Tielt 1994).
- Engelen, L. (ed.), *Het glas in België. Van de oorsprong tot heden* (Antwerpen 1989).
- Faassen, T., *Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen in Antwerpse burger- en herenwoningen 1860-1930* (onuitgegeven masterthesis UA) (Antwerpen 2015).
- Gerven, J. van, 'Bouwen als expressie van mentaliteit. Ideologische achtergronden van de heropbouw der Antwerpse Beurs (1858-1872)', *Bulletin van de AVBG* (Antwerpen 1989) nr.1.
- Gerven, J. van, 'Eclectische architectuur in België', in S. Grieten (ed.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur* (Turnhout 2002).
- Goethem, H. van (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2011).
- Guttenberg, G., *Botanical Guide through the Phipps Conservatories* (Pittsburg 1894).
- Haslinghuis, E.J., en H. Janse, *Woordenboek van de bouwkundige termen* (Leiden 2005).
- Herdt, R. de (ed.), *History in flowers. Gentse Floraliën 1808-2008* (Tielt 2008).
- Heuvel, H. van den, 'Glazen overkapping van binnenplaten: Te veel zorg breekt het glas?', *Bulletin Knob* (Delft 2008) nr. 2, 52-66.
- Hix, J., *The glass house* (Londen 1974).
- Kohlmaier, G., en B. von Sartory, *Houses of Glass. A nineteenth-century building type* (Londen 1986).
- Maclot, P., 'Wat gebeurt er achter de gevel van Venusstraat 33?', *Infoblad van de AVBG* (Antwerpen 2009) nr. 3.
- McGrath, R., en A.C. Frost, *Glass in architecture and decoration* (Londen 1961).
- M. Projects, *Bouwhistorische nota Venusstraat 17-19* (Antwerpen 2012).
- Munck-Manderyck, M. de, R. Deconinck-Steyaert en G. Plomteux (met medewerking van A. Linters), *Inventaris van het cultuurbezit in België* (Brussel/Gent 1979).
- Oosterhof, J., *Constructies. Momenten uit de geschiedenis van het overspannen en ondersteunen* (Delft 1980).
- Rottier, H., *Het verleden van steden* (Leuven 2004).
- Smets, I., *De koninklijke serres van Laken* (Gent 2001).
- The Decorator and Furnisher* (november 1885).
- Verpoest, L., 'Een vreemd, gotisch gevoel', in: S. Grieten (ed.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur* (Turnhout 2002).
- Vierendeel, A., *La construction architecturale en fonte, fer et acier* (Leuven 1902).
- Viollet-Le-Duc, E., *Entretiens sur l'architecture. Sur la construction des bâtiments* (Parijs 1872).
- Van Der Wal, R., *Handboek voor smeden* (Deventer 1922).
- Woods, M., en A. Warren, *Glass houses. A history of greenhouses, orangeries and conservatories* (Londen 1988).
- Zantkuijl, H. J., *Bouwen in Amsterdam - Het Woonhuis in de Stad* (Amsterdam 1993).
- Zwiers, L., *Handboek der burgerlijke bouwkunde* (Amsterdam 1916).

Internetbronnen (URL)

- Agentschap Onroerend Erfgoed 2017
Kasteel Fester, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/6984>
Kruidentuin, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5436>
- Inventaris van het onroerend erfgoed (IOE)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/zoeken>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7051>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6850>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6265>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/13503>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6336>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/13523>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/4788>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2241>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/12265>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/25189>
- <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6984>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/4014>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/4683>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7716>
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/5436>
- Hagelstorm 8-9 juni 2014
http://www.gva.be/cnt/dmf20141010_01313765/serre-botaniek-hersteld-na-ware-hagelstorm
- Odis databank (voor erfgoed en geschiedenis in België)
Burgerwoning Cleavelands, http://www.odis.be/lnk/PS_2723
- Serre van Chatsworth
<http://www.chatsworth.org/attraction-and-events/garden/aboutthe-garden/paxton-s-garden/great-conservatory>

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Archeologie, landschapsgeschiedenis, historische geografie en naamkunde

Asseldonk, M. van, *Veghel een goet ende vet dorp. Het ontstaan van Veghel, de ontwikkeling van landschap en samenleving, 600-1800. Nieuwe instrumenten voor de historische geografie* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2016).

335 p. ill. f.c. geb. reg. ISBN 9789073187986. € 27,50

Dit prachtig vormgegeven boek wordt in het voorwoord omschreven als een afscheidscadeau voor Veghel, dat sinds de fusie met Schijndel en Sint-Oedenrode als Meierijstad door het leven gaat. Het is een verzorgd boek geworden, met goedgekozen, sprekende illustraties. Dit maakt het meteen ook toegankelijk voor iedere Veghelaar die meer te weten wil komen over de geschiedenis van zijn of haar dorp.

Het boek is opgedeeld in twee delen. Het eerste deel heet 'Grondbezit en Nederzetting' en is een historisch-geografische studie van de manier waarop het dorp door de eeuwen heen landschappelijk vorm heeft gekregen. Het tweede deel, 'De Samenleving', gaat in op de vele aspecten van het Veghelse dorpsleven.

Het eerste deel laat zien hoe het Veghelse landschap gevormd werd. In een met prachtig kaartmateriaal geïllustreerd overzicht wordt getoond hoe het dorpsareaal zich door de tijd heen uitbreid-

de – waarbij we van heden naar verleden gaan. Dit toont ook meteen aan hoe nuttig lokale kennis kan zijn in historisch onderzoek. Verder is er aandacht voor grondbezit voor en na de laatmiddeleeuwse transitie en voor wegen, waterlopen en grenzen. Dit eerste deel sluit aan bij de rijke historisch-geografische traditie van Noord-Brabant, met het werk van Karel Leenders¹ en het – qua opzet ietwat gelijkaardige werk – *Bergeijk in kaart*.² Bezuiden de grens kunnen we enkel jaloers zijn op het feit dat dergelijke studies überhaupt bestaan en zich dan ook nog eens op een breed publiek richten. Deze reconstructie moet enorm arbeidsintensief geweest zijn, maar de resultaten lonen dan ook de moeite. Dit eerste deel laat immers haarfijn zien hoe het hedendaagse landschap gevormd werd door het verleden en hoe natuur en cultuur hierin beide een rol speelden.

Het belang van geschiedenis voor de wereld waarin we vandaag leven komt helaas een stuk minder tot uiting in het tweede deel. In dit deel ligt de focus op 'de samenleving' en worden uiteenlopende thema's behandeld. Economische thema's komen aan bod, zoals landbouw en handel, maar ook meer politieke (bestuur en rechtspraak) en culturele (kerk, school, armenzorg). Het gebrek aan overkoepelende vraagstelling zorgt er echter voor dat dit deel te vrijblijvend overkomt en minder krachtig is dan het eerste deel. Dit had vermeden kunnen worden door de casus Veghel meer in zijn regionale (en zelfs nationale) context te plaatsen en na te gaan hoe het pre-industriële Veghel zich verhiel tot andere dorpen. De laatste jaren is heel wat onderzoek verschenen naar de verschillen tussen regio's in de Lage Landen; het werk van Bas van Bavel is hiervan misschien het

¹ K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350 Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).

² D. Vangheluwe, K. de Noijer en R. Knaepen, *Bergeijk in kaart. Historische geografie en toponymie, verkenning van grondbezit en grondgebruik vanaf de middeleeuwen tot onze tijd* (Bergeijk 2009).

beste voorbeeld.³ Maar evenzeer gebeurde er heel wat onderzoek naar de Noord- en Zuid-Nederlandse Kempen en hun specifieke kenmerken.⁴ Een publieksboek is natuurlijk niet het medium om hier gedetailleerd naar te verwijzen, maar de bredere context uit deze werken had wel kunnen helpen om Veghel te plaatsen binnen een Noord-Brabants, Kempisch systeem en erop te wijzen dat dit sterk verschilde van dorpen in bijvoorbeeld de Hollandse kernregio. In dat opzicht is ook het ontbreken van een hoofdstuk dat specifiek op de gemene gronden ingaat een gemis. Hun enorme belang en specifieke gebruik worden slechts zijdelings vermeld. De uniciteit van het voorbestaan van dit soort gronden in perifere regio's zoals de Kempen, Drenthe en de Veluwe binnen de context van de sterk commercialiserende Nederlanden is bijzonder interessant en had meer aandacht kunnen krijgen.

Al bij al is dit werk, ondanks een zwakker tweede deel, toch een mooie manier om van de geschiedenis van Veghel te proeven. Zowel voor hen die het dorp kennen als hen die er als buitenstaander naar kijken, biedt dit prachtig uitgegeven werk een inkijk in de vorming van dorp en landschap en leert het ons – zeker in het eerste deel – dat we om het heden te begrijpen de blik op het verleden moeten richten.

Eline Van Onacker

Ball, E.A.G., en R.M. van Heeringa, *Westelijk Noord-Brabant in het Malta-tijdperk. Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het westelijk deel van het Brabantse zandgebied.*

Nederlandse Archeologische Rapporten (NAR 51)
(Amersfoort: RCE, 2016) 540 p. ill. krtn. litst. ISBN
978-905-799-256-8. Gratis download via https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/nar-051_westelijk_noord_brabant_malta-tijdperk.pdf

Een kloeke bundel over westelijk Noord-Brabant verscheen vorig jaar als NAR 51 in de serie Nederlandse Archeologische Rapporten. Deze serie verschijnt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en is een bonte verzameling van de meest uiteenlopende archeologische studies. De inhoud varieert van symposiabijdragen tot complete perioden die onder de loop worden genomen en die de lezer uitdagen aan de hand van de literatuurlijsten het onderwerp verder te brengen. De NAR 51 over het archeologisch onderzoek uit de afgelopen jaren is hier geen uitzondering op. De auteurs nemen echter al in hun ondertitel wel erg veel hooi op de vork door de studie te presenteren als synthetiserend onderzoek naar het westelijk deel van het Brabantse zandgebied.

In hoofdstuk 1 blijkt al snel dat westelijk (zand-) Noord-Brabant een archeologisch gedefinieerd gebied is en dat de noordwesthoek van de provincie niet aan bod komt. Gelet op het feit dat als je maar diep genoeg boort, ook Moerdijk zand heeft, is dat een bijzondere keuze. De bundel volgt vooral de gebiedskeuze die ooit voor de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) is gemaakt. Een beargumenteerde keuze voor de kenners dus, maar voor de geïnteresseerde lezer wellicht minder voor de hand liggend. Ook het noemen van 'Het Malta-tijdperk' zal voor lezers wellicht verwarrend werken. De ondertekening van het Verdrag van Valetta (in de wandelgangen Malta genoemd naar het land waarin Valetta is gelegen) dateert uit 1992, terwijl de onderzoekers met hun studie feitelijk aansluiten bij een eerste Nederlandse beleidsuitwerking van dit internationale verdrag. Die verscheen in 1997, waarna het nog tien jaar duurde voordat in 2007 de Wet op de Archeologische Monumentenzorg van kracht werd.

De eerste twee hoofdstukken van NAR 51 zijn helder opgebouwd en onmisbaar om de rest van de rapportage te kunnen ontsluiten. De onderzoekers leggen in deze twee hoofdstukken uit hoe zij tot hun vraagstellingen zijn gekomen en welke bronnen zij geselecteerd hebben om die vragen vervolgens te beantwoorden. Het relaas omtrent de (on)mogelijkheden om het inmiddels niet meer bestaande

³ B.J.P. Van Bavel, *Manors and Markets: Economy and Society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).

⁴ Zie bijvoorbeeld: M. Craane, *Spatial Patterns. The Late-Medieval and Early-Modern Economy of the Bailiwick of 's-Hertogenbosch from an Interregional, Regional and Local Spatial Perspective* (Breda 2013), M. De Keyser, *The Common Denominator. The Survival of the Commons in the Late Medieval Campine Area* (dissertatie Universiteit Antwerpen 2014) en E. Van Onacker, *Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region* (Turnhout 2017).

programma Archis 2 van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (vervangen door Archis 3) als ingang voor een dergelijk onderzoek te nemen is hierin belangrijk, maar wederom voor de geïnteresseerde leek wat (te) technisch om goed te kunnen volgen. De voornaamste reden voor het opmaken van de erfenis van ruim vijftien jaar onderzoek (1997-2013) is volgens de auteurs 'vooral het genereren van kennis voor de aspecten Bewoning, Begraving, Rituele praktijken en het langetermijnperspectief rond bewoning en gebruik van landschap en ruimte'. Het genereren van kennis is een nobel streven maar een korte inleiding op het beeld van de brede archeologische bewoningsgeschiedenis van West-Brabant in het pre-Malta tijdperk had in de eerste hoofdstukken wellicht niet misstaan, al was het maar om de importantie van het sinds 1997 uitgevoerde onderzoek duidelijk te maken.

De schrijvers hebben in hun onderzoeksmethodiek twee cruciale keuzes gemaakt die de output van het onderzoek sterk bepaald hebben. De eerste is de keuze om alleen rapporten van gravende onderzoeken te gebruiken. Dat houdt in dat alleen proefsleufonderzoek en opgravingen bekeken zijn en in een enkel geval een archeologische begeleiding. Dit betekent dat in het verhaal van de onderzoekers vooral die vindplaatsen terugkeren die na vooronderzoek zijn geselecteerd. Als vanzelf wordt dan het traditionele beeld bevestigd van middeleeuwse bootvormige huisplattegronden op de hogere delen van het landschap. Het tweede punt is dat de auteurs er niet voor hebben gekozen de plattegronden te bestuderen in de context van het natuurlijk en cultuurlandschap. Ontwikkelingen in diezelfde landschappen werden (en worden vaak nog steeds) al snel gedeselecteerd voor vervolgonderzoek. Dit blijft een valkuil voor de Noord-Brabantse archeologie aangezien enkele van de bij dit onderzoek betrokken archeologen en fysisch-geografen in de dagelijkse praktijk juist ook thuis zijn in de vooronderzoeken en daarmee de kans hebben om de keuzes eens anders te maken en niet alleen maar de rand rondom de boerderijen of zwerfende erven op te zoeken om daarna te stoppen en de rest van het landschap niet verder gravend in beeld te brengen.

De afzonderlijke deelhoofdstukken vormen waardevolle ingangen op de beschikbare onderzoeksgegevens. Inmiddels zijn Archis 3 en het E-depot

van de Nederlandse Archeologie (www.edna.nl) meer op orde dan bij de start van de studie voor de NAR 51 en zijn de meeste onderzoeksrapporten dan ook terug te vinden. De constatering dat er een ware stortvloed aan rapporten beschikbaar is waaruit het moeilijk selecteren is om onderzoeksvragen te beantwoorden, is een meer dan terecht punt. Ook hier lijkt een regionale benadering vooralsnog de meest effectieve, maar niet iedere onderzoeksvraag leent zich daarvoor. Sommige rapporten worden in de NAR wat kort afgedaan, terwijl andere studies juist worden gebruikt voor het opstellen van nieuwe bewoningsmodellen. Zoals gezegd: de NAR 51 is een waardevol vertrekpunt voor iedereen die zich wil oriënteren op een gebied en op zoek is naar een bondig geschreven overzicht met annotatie. Ook hier kan men zich afvragen of het beeld anders zou zijn geweest als men de lokale kennis hiervan meegenomen zou hebben.

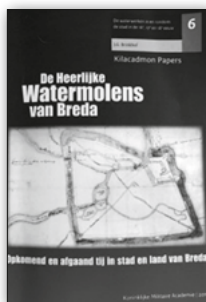
Wat in deze studie namelijk ontbreekt, is een koppeling tussen de geraadpleegde basisrapporten en de gebiedsspecifieke kennis van de amateur- en beroepsarcheologen die actief zijn in het onderzoeksgebied. Nergens in de publicatie komen zij aan bod terwijl dat de studie inhoudelijk sterker had gemaakt en ook het lokale draagvlak voor het doorvoeren van de onderzoeksuggesties had kunnen versterken. Omdat deze lokale vertaling achterwege is gebleven, wortelt het stuk niet vanzelfsprekend in het studiegebied en blijven sommige onderwerpen abstract en slechts in hoofdlijnen benoemd.

In het afsluitende hoofdstuk blikken de onderzoekers terug op het geleverde werk. Hier verwoorden ze terecht het sterke punt van het gehele rapport. Ze doen dat door hun onderzoek te benoemen als een poging 'om vanuit een helikopterblik een aantal trends te beschrijven die voor het gebied ... zichtbaar zijn'. Het is de eerste keer dat een groot aantal onderzoeken voor een groot deel van het westen van de provincie bijeen zijn gebracht en ieder hoofdstuk heeft de potentie in zich de lezers te inspireren en verder te doen zoeken dan tot waar de auteurs het tot nu toe hebben gebracht. En het mooie van archeologie als wetenschap is dat een these waar is, totdat de volgende opgravingsput opengaat en het bestaande beeld totaal op z'n kop kan gaan.

Voor een doorlopende synthese van de bewonings- en grondgebruiksgeschiedenis is het

in West-Brabant kennelijk nog te vroeg. Hiervoor ontbreken nog te veel onderzoeken van microregio's op multidisciplinaire leest. Het willen volgen van de bewoningskeuzes van de mensen uit de volle middeleeuwen op basis van alleen archeologisch aangetroffen grafvelden en huisplattegronden doet de feitelijke situatie van bijvoorbeeld eigendomsverhoudingen en andere grenzen in het mentaal landschap van de historische mens geen recht. Willen we greep krijgen op de vertaling van hetgeen de archeoloog in de put ziet naar een goed onderbouwd en zo correct mogelijke interpretatie van de middeleeuwse werkelijkheid, dan is meer kennis dan dat er nu voorhanden is onontbeerlijk. De onderzoekers van de NAR 51 hebben met hun rapport laten zien dat onze dataset sinds 1997 enorm is gegroeid maar dat nog maar weinigen zijn begonnen aan de vertaling om te komen tot een eerste interpretatie. En dat is jammer. De schrijvers doen evenwel een handreiking en benoemen kansen voor de toekomst die onderzoekers kunnen toepassen in vervolgonderzoek. Als voorbeelden kunnen hier de bewonings- en grafveldresten rondom Zundert uit de late prehistorie genoemd worden, evenals de overgang van ijzertijd naar Romeinse periode in Oosterhout en Breda. Voor de vroege middeleeuwen was Alphen uiteraard al een bekende site maar door die gegevens te vergelijken met de nieuwe data uit de omgeving van Tilburg komen we wellicht verder. Voor de middeleeuwse bewoning rondom de opkomende stedelijke kernen van Breda en Geertruidenberg hebben we sinds 1995, en later uit de diverse opgravingen van Breda-West, Breda-HSL, Oosterhout-Vlindervallei en Oosterhout-Contreie, een meer dan waardevolle en gepubliceerde dataset gekregen die hoe dan ook tot een meer geschakeerd beeld van de oude vertrouwde witte vlek moet leiden.

Hans Koopmanschap

Brinkhof, J., *De heerlijke watermolens in stad en land van Breda. Opkomend en afgaand tij in stad en land van Breda* (Breda: Stichting Historische Verzameling KMA. Kilacadmion papers no. 6. 2016) 206 p. ill. krtn. ISBN 9789088920646. Te bestellen via website kasteelvanbreda.nl

In het voorjaar van 2015 organiseerde ik voor mijn Haagse collega's een uitje in Breda. We maakten onder meer een boottocht over de singels. Terug in de haven merkte een van hen op dat hij niet gedacht had dat er in Breda zoveel water zou zijn. Nu is dit niet de plek om de gebrekkige kennis van Randstedelingen over wat het zuiden te bieden heeft, aan de kaak te stellen, hoewel elke gelegenheid daartoe aangegrepen mag worden. Deze kleine anekdote illustreert vooral de voor velen wellicht verrassende band tussen water en de stad Breda, een band die inmiddels door het stadsbestuur benadrukt wordt met het uitdiepen van de haven, de verhoging van de voormalige Trambrug en plannen voor het opnieuw doortrekken van de Mark.

Dat die band tussen stad en water niet enkel iets is van onze tijd, maar diepe historische wortels kent, zal voor de kenners van de Bredase geschiedenis geen verrassing zijn. De ontstaansplek van de stad 'waar samenstromen Mark en Aa', de militaire functie van de singels en het waagstuk waarbij een turfschip ingezet werd om het kasteel te overmeesteren wijzen er allemaal op dat Breda en water een lange gezamenlijke geschiedenis kennen. In zijn recente studie over de heerlijke watermolens in stad en land van Breda laat Jacques Brinkhof zien dat die historische band nog dieper en rijker is.

In het boek gaat de meeste aandacht uit naar de kasteelwatermolen, maar ook andere watermolens die in en nabij Breda gedraaid hebben, worden besproken. Brinkhof volgt de bouw en ontwikkeling van deze molens van hun opkomst aan het begin van de zestiende eeuw tot de sloop van de kasteelwatermolen in 1828 bij de herinrichting van het kasteelterrein voor de KMA. Verder verkent hij hun invloed op de wateren in Breda en, in het bijzonder, op de inrichting van het kasteelterrein.

De kasteelwatermolen werd aangelegd in een voormalig ronddeel van de middeleeuwse kasteelmuur in het noordoosten van het kasteelterrein. Het was de eerste watermolen in de stad. Als onderdeel van de vestingbouw van graaf Hendrik III van Nassau in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw werd het de meest oostelijk landinwaarts gelegen getijdenwatermolen in het zuidwesten van Nederland. Zo'n molen wordt niet (alleen) aangedreven door de stroming van een rivier, maar door gebruikmaking van het hoogteverschil als gevolg van eb en vloed. Dat vereist allerlei voorzieningen in het gebied om de molen heen. Zo waren er waterwerken nodig die een deel van de rivieren en grachten (de 'bewaarvijver') konden afdammen om vloedwater op te slaan totdat bij eb een maximaal verval bereikt was. Na het openen van de sluizen bracht het wegstromende vloedwater het waterrad in beweging. Bijgevolg hadden de molens consequenties voor de militaire functie van het water en voor de scheepvaart. Vrij spaarzaam komt ook dit aspect van concurrentie tussen de molens en ander gebruik van het water in het boek aan de orde.

Na een tweetal voorwoorden en een overzicht met algemene informatie over het functioneren van watermolens volgen twee bijdragen van coauteurs. Molenexpert Ton Meesters geeft onder andere uitleg over de historische ontwikkeling van het mechaniek van de watermolens, zoals de raderen en de delen voor de overbrenging van de beweging van het waterrad op de molenstenen. In de volgende bijdrage zet historisch-geograaf Karel Leenders uiteen hoe de eigendomsrechten op de molens in en rondom Breda in elkaar zaten en wat dat betekende voor het gebruik van de molens. Hij geeft weer hoe de molens pasten binnen het stelsel van feodale rechten en plichten, waaronder het windrecht van de heer en de molendwang, de plicht van boeren om hun graan bij een bepaalde molen te laten malen.

Brinkhof vervolgt met een uitgebreid hoofdstuk, waarin hij de chronologische ontwikkeling schetst van de opkomst en het einde van de heerlijke watermolens in Breda tussen circa 1500 en 1828. De lezer krijgt ingeprent dat de kasteelwatermolen meer was dan een simpel rad en wat stenen. De waterwerken die na de overschakeling op getijdenwerking in de omgeving van de molen nodig waren om deze te laten werken,

worden nauwkeurig in kaart gebracht en heel precies wordt uiteengezet hoe de molen en de daarvoor noodzakelijke voorzieningen waren ingebed in de vestingwerken van de stad. In een apart hoofdstuk beschrijft Brinkhof in detail de ontwikkeling van de kasteelwatermolen en het effect van die molen op de inrichting van het kasteelterrein en omgekeerd. Aan de hand van beeldmateriaal en berekeningen van afmetingen komt de auteur tot een reconstructie van het gebouw en het mechaniek van de molen. Verder gaat hij bijvoorbeeld na welke veranderingen in de grachten werden aangebracht om de noordoostelijke vestinggracht als bewaarvijver te kunnen gebruiken. Ten slotte brengt hij in kaart welke aanpassingen in het kasteelterrein nodig waren om de molen operationeel te houden na het slopen van de oude waterpoort en uitbreiding van de vestingwerken in de zeventiende eeuw.

Naast de molen op het kasteelterrein komt ook de Gampelse volmolen aan de Aa of Weerijs – een watermolen ten dienste van de textielindustrie – aan de orde. Door vestingbouw kwam deze molen in 1542 binnen de stad te liggen. Ook hier waren voorzieningen nodig om ervoor te zorgen dat de molen kon functioneren. In 1612 werd deze molen gesloopt en vervangen door een watermolen in het zuidoosten van de stad, later omgebouwd tot windmolen en bekend als 'Het Fortuin'.

Veel aandacht gaat ten slotte uit naar de Grote watermolen aan de zuidzijde van de stad, waarschijnlijk in de noordoosthoek van de latere Seeliggazerne. De molen, eveneens een getijdenmolen, maakte deel uit van de stadsuitbreiding door graaf Hendrik III van Nassau en werd in 1563 in gebruik genomen. Het betrof een voor die tijd enorm bouwproject waarbij over de toegangssluis naar de stad in de Mark een grote korenmolen was gepland met raderen aan beide zijden van de sluis. Bij deze molen volgt de auteur eveneens de aanpassingen die na de bouw plaatsvonden. In een afzonderlijk hoofdstuk wordt ook deze molen gereconstrueerd; onder andere met gebruikmaking van 3D-tekeningen. Brinkhof gaat na hoe deze molen eruit gezien moet hebben en wat de afmetingen van de molen geweest moeten zijn.

In het hoofdstuk 'Breda, de verdwenen kaart uit 1531' analyseert Brinkhof bij wijze van toegift vanuit zijn kennis over de watermolens en hun waterwerken

een in 1619 gemaakte kopie van een kaart van de hand van Jan van Gaalen uit 1531. Daarbij bespreekt hij ook de daarop omstreeks 1655 door stadsgriffier Jan van Vliet met pen aangebrachte toevoegingen. Het laatste hoofdstuk, 'Verborgene erfgoed', bevat een plaatsbepaling van de molens. Ook gaat de auteur erin na wat nu nog in de stad te zien is van de watermolens en de daarvoor benodigde waterwerken.

Met zijn *De heerlijke watermolens van Breda* biedt Jacques Brinkhof ons een rijk geïllustreerd en informatief werk over een zo op het eerste gezicht specialistisch onderwerp. Met oud en nieuw kaartmateriaal, historische afbeeldingen, foto's en moderne reconstructietekeningen wordt het bij vlagen nogal gedetailleerd en technisch relaas van de nodige illustraties voorzien. Daardoor slaagt de auteur erin ook de ongeïnformeerde en technisch zwak onderlegde lezer mee te nemen in het weder- varen en de werking van de Bredase watermolens. Historisch bronnenonderzoek, vergelijkingen met nog bestaande watermolens en herinterpretatie van bronnen en illustraties vanuit de kennis van molens – wat de auteur aanduidt als 'een ware ontdekkingstocht in een ogenschijnlijk bekend verondersteld gebied' – hebben een verdieping van onze kennis van de fysieke ontwikkeling van Breda en het kasteelterrein in het bijzonder opgeleverd.

Raymond Kubben

Eynden, G. van den, en L. Toorians (red.), *Op zand, veen en klei; liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Hilversum: Verloren/Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2016). 336 p. ill. krtn. reg. ISBN 978-90-8704-591-3. € 35

Ik frequenteerde al enkele jaren de middelbare school toen in het nieuwe schooljaar een groepje Mulo-klienten onze klas kwam versterken. Wat waren die jongens – het was een katholieke school natuurlijk – goed in hun talen; veel beter dan wij. In de laatste jaren op weg naar het eindexamen hebben wij ons aan hen kunnen optrekken.

Bijna elk vakgebied kent zulke 'zij-instromers'. De meest bekende binnen de historische geografie is ongetwijfeld Karel Leenders. Hij heeft niet alleen het vakgebied verrijkt met een schier onafzienbare rij artikelen en boeken, maar ook op onnavolgbare wijze zijn fenomenale kennis verspreid binnen de veel grotere groep van amateurhistorici en beleidsmakers. Met zijn karakteristieke, wat krakende stemgeluid betoverde hij de toehoorders bij menige lezing met steeds verrassende verhalen, gelardeerd met fraaie dia's, waarvan de kaarten altijd door hemzelf waren vervaardigd.

Hoewel Leenders zich heeft bezondigd aan uitstapjes buiten West-Brabant is het toch dat gebied en het aangrenzende Antwerpse die hem hebben betoverd. Hij heeft die fascinatie omgezet in een decennialange speurtocht naar de historische feiten achter die betovering. Zijn duologie *Verdwenen venen* en zijn, in historisch-ruimtelijke zin daaraan complementaire, dissertatie *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde* zijn tot nu toe te beschouwen als zijn *magnum opus*. Twee boeken? Eigenlijk is er sprake van een trilogie. Van *Verdwenen venen* waren zowel de Belgische als de Nederlandse editie – nog zo'n grensoverschrijdend novum – vrij snel uitverkocht. In de streek begon men in te zien dat Leenders' informatie een onontbeerlijk bouwsteen vormde van de identiteit van het hele gebied. Bij de herdruk was buiten Karel Leenders gerekend. Zijn kennisvergaring had niet stilgestaan. Zo is *Verdwenen venen* (2.0) aangevuld met nieuwe kaartjes in kleur en nieuwe informatie, zoals een fraaie reconstructie van een turfaak waarvoor natuurlijk archiefmateriaal de basis vormde. Bij de aanbieding van deze tweede editie werd duidelijk hoe diep Leenders' informatie was ingesleten in de streek. De afsluiting vond plaats in het veld. Vlakbij de grens met België werd een mooi roestende ijzeren paalconstructie onthuld die de oorspronkelijke hoogte van het nu verdwenen veen aangeeft. Het is de bedoeling om aan weerszijden van de grens met dit soort kunstwerken de vroegere veenbedekking te visualiseren.

Een *Liber amicorum* voor zo'n Brabants fenomeen kon dan ook niet uitblijven. *Op zand, veen en klei*, de titel van dit boek, dekt de lading van deze veelzijdige bundel. De samenstellers hebben die opgedeeld in een biografisch deel, een aantal

bijdragen over landschap en cartografie, aspecten van de Brabantse geschiedenis en archeologie, erfgoedzorg en naamkunde, met de nadruk op West-Brabant natuurlijk.

Ton Kappelhof beschrijft Leenders' onnavolgbare levensloop in de biografische schets 'Van sterrenkundige tot historisch geograaf'. Deze achtergrond maakte hem bij uitstek geschikt om als uiterst onafhankelijke geest met kracht van argumenten binnen de historische geografie een multidisciplinaire aanpak na te streven. Jelle Vervloet beantwoordt aan de hand van drie vragen de 'Bijdrage van Karel Leenders aan de historische geografie': wat heeft deze 'tot dusverre geleverd aan het vermeerderen van de historisch-geografische kennis van de gebieden die hij onderzocht heeft en welke gevolgen (had dat) voor begrip over de situatie elders?' Welke nieuwe methoden en technieken introduceerde hij in het vakgebied?, En tot slot: opereerde Leenders als solist of juist niet? Vervloets artikel geeft aan de hand van Leenders' levensloop eigenlijk een historiografie van de historische geografie van zuidwest-Nederland en het aangrenzende Vlaamse. Vervloet besluit met: 'Een amateuronderzoeker werd gaandeweg steeds professioneler en ontwikkelde zich uiteindelijk tot een excellent wetenschapper. Vanuit zijn woonplaats verkende hij een steeds groter gebied. Daarbij liet hij zich niet tegenhouden door landsgrenzen of door barrières van wetenschappelijke aard (...). Hij gelooft in onderzoek van onderop, omdat je pas dan de grondslag van het landschap kunt begrijpen.' Voor twee van de drie vragen bleek de vraag stellen haar al beantwoorden. Vooral de laatste vraag lijkt intrigerend, maar is voor veel professionals en amateurs ook al lang beantwoord. Stuur Karel Leenders vandaag een mail over een gecompliceerd probleem en je krijgt, vaak nog diezelfde dag, een uitgebreid antwoord terug. Als het op delen van informatie aankomt, is hij een lichtend voorbeeld voor velen.

Leenders' promotor, Guus Borger, behandelt in zijn bijdrage 'Bewoning op de kwelder; een knelpunt in de occupatie van het kustlandschap' hoe in de afgelopen decennia het beeld van de bewoningsgeschiedenis van kustlandschappen is gekanteld. In dit sterk historiografische artikel passeren drie samenhangende theorieën de

revue: de – inmiddels naar het rijk der fabelen verwezen – theorie van trans- en regressiefasen; een sociaaleconomisch model dat sociale wetenschappers als antwoord daarop ontwikkelden 'ter verklaring van de landschappelijke veranderingen die zich in het verleden in de kustgebieden langs de Noordzee hebben voorgedaan'; en de nieuwe benadering die in de laatste tijd van natuurwetenschappelijk zijde is ontwikkeld voor het beschrijven, interpreteren en verklaren daarvan. Zijn probleemsigalerende artikel sluit Borger af met een intrigerende conclusie: 'Lokaal of regionaal moet er iets met de vloedstanden zijn gebeurd, want anders had niemand het in zijn hoofd gehaald om zich in het kwelderlandschap te vestigen'. Hans Renes en Martijn Storms benadrukken in hun 'Het landschap verkend. Kaarten en landschappen van West-Brabant' het belang van de bronnenkritiek bij het gebruiken van oude kaarten in het historisch-geografisch onderzoek. Ze staan wat langer stil bij de achttiende-eeuwse prekadastrale cijnsregisters en overzichtskaarten van vader en zoon Adan. De auteurs suggereren een verband tussen 'het inzakken van de kaartproductie' en 'de agrarische crisisperiode vanaf het midden van de zeventiende eeuw', zeker een interessante hypothese. Hun constatering dat er een langere cartografische traditie bestaat in de nattere gebieden dan op het zand, is niet echt opzienbarend, maar wel waar. Ze besluiten hun artikel met te wijzen op de verworvenheden van de digitale cartografie. Maar met hun conclusie dat 'een programma als Google Street View (...) een deel van de rol van veldwerk' overneemt, ben ik het hartgrondig oneens. Mathieu Franssen geeft op vaardige wijze bij de 'Verbeelding van de Brabantse historie op oude kaarten' enkele 'Notities bij het kaartbeeld van het hertogdom (Brabant) tot 1795', grotendeels aan de hand van de onlangs voltooide cartobibliografie *Brabantia Ducatus*.

Bas Aarts durfde het aan om ondanks 'de aversie van Karel Leenders tegen kritiekloze opvattingen betreffende het 'Land van Strijen – of nog erger: het 'graafschap Strijen' – een 'Speurtocht naar de gravin, haar schenking en haar familie' uit te voeren. Het is een artikel waarin de van hem bekende kritische benadering van de middeleeuwse

Brabantse oorkonden en veranderende inzichten aan bod komen. De beantwoording van de ‘mythe’ waarom in Thornse bronnen gravin Hilsondis ‘van Strijen’ wordt genoemd, is met Aarts’ bijdrage ‘hopelijk (...) enigszins verhelderd’, een fijne aansporing voor verder onderzoek. Hein Vera doet in zijn ‘Hilvarenbeek, een “constructie” op de grens van oost en west Noord-Brabant’ een dappere, degelijke en door hem bewust sterk hypothetisch ingekleurde poging om de geschiedenis van de schepenbank en heerlijkheid Hilvarenbeek in beeld te brengen. Het toont aan dat de durf om zich buiten gebaande paden te wagen tot een inspirerend artikel kan leiden. Martien van Asseldonk zoomt in op het jaar 1363 in zijn ‘De boerenopstand op Jekschot’, maar plaatst deze in een interessant, ruimer kader.

‘De haven van Bergen op Zoom in archeologisch perspectief’ van Marco Vermunt biedt niet alleen een (voorlopige?) archeologische synthese van de ontwikkeling van de Bergse haven, maar beschouwt deze vanuit het wat misleidende geografische begrip ‘Brabantse Wal’ en als onderdeel van de historische structuur van de middeleeuwse stad. Guido van den Eynde en Jacques Brinkhof tonen in ‘De thooren van der water molen en de ontwikkeling van het kasteel van Breda in het begin van de zestiende eeuw’ hoe moderne 3D-technieken als aanvulling op en onderdeel van interdisciplinair onderzoek kunnen leiden tot een inzichtelijk beeld van de verbouw van een rondeel van dat kasteel tot watermolen. Bijzonder is dat de investeringen in de bouw van deze watermolen ertoe leidden dat, ondanks grote veranderingen in het gebouwencomplex de molenfunctie werd gehandhaafd, maar nu als getijdenmolen.

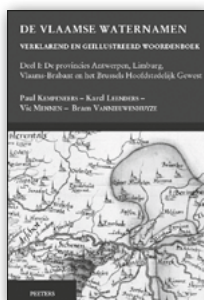
Karel Leenders’ eerste schreden op het pad van historisch-geografisch onderzoek kwamen voort uit zijn zorg om het historisch gegroeide landschap van de Haagse Beemden bij Breda. Ria Berkvens biedt een kijkje in de erfgoedkeuken met haar ‘Gemeentelijke erfgoedzorg in Zuidoost-Brabant’. Ze beschrijft de erfgoedkaart van dat gebied, die in navolging van de Bredase tegenhanger natuurlijk ‘in samenwerking met Leenders’ werd opgesteld. Ze gaat aan de hand van het plan Dommelkwartier in Valkenswaard dieper in op de waarderingsproblematiek die ten grondslag moet liggen aan de verschillende beleidskaarten, altijd *tricky business*. Ze stelt haar hoop op de toekomstige Omgevingswet voor het verplicht stel-

len van onderbouwend ‘erfgoed’-onderzoek bij deze plannen. Bert Maes staat in zijn bijdrage ‘Inheemse struiken’ stil bij ‘Het landschap van westelijk Noord-Brabant als cultuurhistorisch erfgoed’. Stap voor stap doorloopt hij het West-Brabantse landschap en bespreekt hij, ondersteund door goede foto’s, de bossen, houtwallen en heggen, ook in termen van hun erfgoedwaarde. Het biedt een eerste kennis-making met de rijke variatie aan mensgebonden natuur in Karel Leenders’ achtertuin.

Brabants eigen naamkundige en keltoloog Laurant Toorians toont aan dat ‘De naam *Nispen* en het element *apa* ‘waterloop’ niet eenduidig kunnen worden benaderd. Zijn rondgang voert hem langs een baaierd aan ideeën, waarbij ook Karel Leenders’ opvattingen kritisch tegen het licht worden gehouden, vooral als het historische landschap wordt geconfronteerd met enkele geopperde naamsverklaringen. Kortom, een uiterst verfrissend artikel.

Enkele jaren geleden bezochten we met een uitgelezen gezelschap van voornamelijk historisch geografen de Povlakte in Noord-Italië. Tijdens de excursie werden we door onze Italiaanse collega’s meegenomen naar de Rocca di Cavour, een opvallende heuvel in het verder vlakke gebied, met uitzicht op Romeinse centuriatiesporen. In de jaren 1970 werden deze ook nog in Noord-Brabant verondersteld. Vrolijk keuvelend beklommen we het steile pad. De betovering van het uitzicht werd even verbroken door de licht-knerpende stem van Karel Leenders, die, terwijl hij met zijn arm een bezwerend veeggebaar maakte over het weidse blikveld, zei: ‘Bij ons in de Haagse Beemden...’. Ik moest er toen om grinniken, maar was me er terdege van bewust dat hier een bevlogen, gefocuste Brabantse meester had gesproken. Ons vakgebied dankt veel aan Karel. Dit rijke *Liber Amicorum* doet hem recht.

Chris de Bont

**Kempeneers, P.,
K. Leenders, V. Mennen en
B. Vannieuwenhuyze,**
*De Vlaamse waternamen.
Verklarend en geïllustreerd
woordenboek. Deel I: De
provincies Antwerpen, Limburg,
Vlaams-Brabant en het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest.*

Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie
en Dialectologie, Vlaamse Afdeling, 29
(Leuven/Parijs/Bristol: Peeters 2016). 426 p.ill.
ISBN 978-90-429-3343-9. hb. € 35,00

Van namen gaat een fascinatie uit die veel mensen delen. Wat een naam betekent en waar hij vandaan komt, zijn vragen die niet alleen genealogen of heemkundigen bezighouden. Al te gemakkelijk wordt aangenomen dat een naam iets onthult van de identiteit van de drager. Deze gedachte verdraagt zich slecht met het taalkundige inzicht dat namen in essentie betekenisloos zijn. Een naam is een woord dat uitsluitend verwijst naar de drager van die betreffende naam en naar niets anders. Het is verwarrend, maar ook wanneer de geschiedenis zoveel Karels of Hendrikken kent dat volgnummers nodig zijn, verwijst 'Karel' in een gesprek of een beschrijving slechts naar één enkel individu, namelijk het onderwerp van gesprek. Dat de naam in kwestie een variant is van ons woord 'kerel' en oorspronkelijk zo iets betekent als 'man, manhaftig persoon', doet daarbij niet ter zake.

Namen zijn daarmee een speciaal soort zelfstandige naamwoorden. Andere, 'gewone' zelfstandige naamwoorden (de appellatieven) duiden steeds een categorie van zaken (realia) aan. 'Tafel' is bijvoorbeeld een appellatief dat allerlei objecten aanduidt die als meest algemene kenmerk hebben dat ze één of meer poten hebben en je er iets op kunt zetten. Wie zijn hond 'Tafel' noemt, doet dat misschien omdat het beest vier poten heeft, maar gebruikt het woord duidelijk niet als appellatief, maar als naam om die ene hond te onderscheiden van alle andere. Dit voorbeeld illustreert meteen ook dat namen hun bestaan vaak zijn begonnen als appellatief. Zij zijn hun betekenis – die ooit wel het motief tot naamgeving kan zijn geweest – kwijtgeraakt.

Doordat namen binnen het geheel van de taal deze specifieke positie innemen, kunnen zij zich ook onttrekken aan de ontwikkeling (verandering) waaraan een levende taal voortdurend onderhevig is. Zo lang een naam nog op zijn minst de schijn van 'doorzichtigheid' heeft en dus voor de sprekers van de taal in verband kan worden gebracht met gangbare woorden die wel een algemene betekenis hebben, blijft een naam ingebed in het taalsysteem. Voorbeelden zijn namen als Nieuwkoop of Roosbeek, maar ook in die gevallen kan het besef dat het een naam is, leiden tot het afremmen van verandering en dus tot archaïsering. Een naam als Antwerpen of Reusel biedt de sprekers geen enkel handvat om hem binnen het taalsysteem (de grammatica) een 'vaste' plaats te geven, anders dan als naam. Een veel voorkomende 'noodoplossing' om tot begrip te komen, is dan de populaire of volks-etymologie zoals die waarbij Antwerpen wordt opgevat als 'hand-werpen'. Een dergelijke herinterpretatie kan dan weer een eigen leven gaan leiden, zowel qua begrip van de naam en zijn herkomst als ook in de talige vorm van de naam (of van een woord, zoals 'hamack' werd omgevormd tot hangmat).

Het zijn juist deze twee kenmerken, betekenisloosheid en de 'losse' positie in het taalsysteem, die het zo moeilijk maken om namen te etymologiseren. Essentieel voor het geven van een etymologische verklaring zijn immers de taalkundige vorm (de klanken die het woord vormen) en de betekenis. Die bieden de criteria om te besluiten of verschillende vormen – al dan niet in verschillende talen – verwanten van elkaar zijn en met elkaar mogen worden vergeleken om tot een etymologie (een 'woordgeschiedenis') te komen. In de ogen van menig historisch taalkundige is naamkunde dan ook een tamelijk zinloze bezigheid. En als naamkunde al niet zinloos is, dan toch in elk geval notoir lastig. Het is een vakgebied vol voetangels en klemmen waarvoor de taalkundige dient te beschikken over de kennis van tal van hulpwetenschappen.

Al deze moeilijkheden leiden zelf weer tot een ander probleem. Doordat taalkundigen, en vooral beoefenaren van de historisch vergelijkende taalwetenschap, zich veelal verre van de naamkunde houden, terwijl historici en ook het bredere publiek zo graag informatie uit namen willen halen, wordt het vak al te vaak bedreven door amateurs. In het

Nederlandse taalgebied komt daar bovenop dat de naamkunde als academische discipline nooit groot was en tegenwoordig vrijwel compleet is verdwenen uit de academische wereld. Dit betekent niet dat alles wat op dit gebied in druk verschijnt onzin is. Onder degenen die in het Nederlandse taalgebied nog naamkunde bedrijven, komen zeer kundige mensen voor die belangrijk werk verzetten. Daarnaast wordt echter – vooral ook op het internet – nogal eens naamkunde betreven die een kritische toets niet kan doorstaan. De uitdaging om het kaf van het koren te scheiden vereist dan weer vakkennis.

In Nederland was vanouds het Meertens Instituut in Amsterdam de plaats bij uitstek waar naast dialectologie ook naamkunde werd bedreven. De onlangs overleden naamkundige Rob Rentenaar (1938-2016) en Dirk Peter (Dick) Blok (1925), beide aan dit instituut verbonden, verdienen in dit verband zeker een eervolle vermelding. Enkele jaren geleden werd echter alle naamkunde bij het Meertens Instituut ‘wegbezuinigd’. In België bestaan wel nog steeds een Waalse en een Vlaamse Afdeling van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie.⁵ Binnen deze commissies werd enige jaren geleden besloten woordenboeken samen te stellen voor de Belgische waternamen. Het deel over Wallonië werd samengesteld door Jean Loicq en verscheen in 2014.⁶ Vlaanderen wordt behandeld in twee delen waarvan het eerste het licht zag in 2016. Het bestrijkt de provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het mag duidelijk zijn dat deze naslagwerken ook voor Nederland relevant zijn. Waterlopen houden zich niet aan grenzen en namen komen, zeker in hetzelfde taalgebied, vaak meermaals voor. Denk alleen maar aan de beeknaam Aa.

In de beperking toont zich de meester en ook bij het onderhavige werk hebben de samenstellers zich enkele beperkingen opgelegd. Zo zijn alleen de ‘vloeiende’ en niet de ‘stilstaande waters’ bekeken. Dit betekent in de praktijk dat de namen van vennen en plassen niet worden behandeld, kunstmatige waterlopen als kanalen en grachten daarentegen wel. Tenzij de naam bijzondere

aandacht eist, worden ook waterlopen korter dan één kilometer niet besproken. Niet erg, want absolute volledigheid is uiteraard onmogelijk en kan niet worden verlangd. Het boek is opgebouwd als een woordenboek met lemma's die behalve uit de behandelde namen ook bestaan uit een aantal elementen ('grondwoorden') die regelmatig in waternamen terugkeren. Nuttig is verder dat het boek kaartjes bevat die de verspreiding van dergelijke grondwoorden en van een aantal naamtypen in beeld brengen. De lemma's geven van elke naam de huidige (officiële) spelling, informatie over de ligging, oudere spellingen met hun datering en vaak, maar lang niet altijd, een etymologische verklaring van de naam. Wat bij veel namen opvalt, is dat de vroegste vermeldingen vaak uit de negentiende eeuw dateren. Vaak is dat 1877, het jaar waarop voor elke toenmalige gemeente in België een *Atlas der waterlopen* moest worden opgesteld. Die waterlopen zullen toen niet allemaal nieuw zijn geweest en dat roept de vraag op of zeker de kleinere beken de toen opgegeven naam al veel langer droegen, of dat er vanwege de wettelijke verplichting tot inventariseren ook namen werden gegeven aan voorheen naamloze waterloopjes.

Als naslagwerk en materiaalverzameling is een boek als dit zonder meer nuttig, maar veel (de meeste?) gebruikers zullen het toch ter hand nemen met de vraag waar die ene naam nu vandaan komt. Het 'verklarend' in de ondertitel zinspeelt daar ook op en het is dan ook als etymologisch woordenboek dat ik dit boek hier tegen het licht wil houden. Daarbij valt meteen op dat dit boek, anders dan de Waalse tegenhanger, geen taalhistorische inleiding bevat. Bovendien wordt bij veel namen helemaal geen etymologie gegeven, niet in de strikt taalkundige zin van een woordgeschiedenis en ook niet door het (mogelijke) naamgevingsmotief nader te omschrijven. Zo wordt slechts bij een enkele beek met het woord 'begijn' in de naam vermeld dat deze daadwerkelijk langs een begijnhof stroomt.

Voorafgaand aan het feitelijke woordenboek is wel een verklarende lijst van 'Taalkundige vaktermen en symbolen' opgenomen. Hierin

⁵ Toponymie is dat deel van de naamkunde dat zich bezighoudt met topografische namen, dus 'namen op de (land)kaart'.

⁶ Jean Loicq, *Les noms de rivières de Wallonie. Y compris les régions germanophone. Dictionnaire analytique et historique*. Mémoires de la Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie, section Wallonne 26 (Louvain en Paris 2014). Door mij besproken in *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 24 (2015) 47-49.

vallen enkele zaken op. Een detail is dat de termen 'aposiopesis' en 'haplogie' hier hetzelfde lijken te betekenen (namelijk het uitvallen van een lettergreep) en in beide gevallen verkeerd worden gedefinieerd. Bij juist gebruik benoemt de eerste term het afbreken en onvoltooid laten van een zin ('Pas op of...') en dat is in dit hele boek niet aan de orde. En haplogie beschrijft het uitvallen van een (bijna) gelijkluidende lettergreep uit een woord. 'Haplogie' zou dus een voorbeeld kunnen zijn, Ulfheide naast Ulforthede is het niet. Ook de begrippen 'stam' en 'wortel' worden niet goed gedefinieerd. De stam is de basisvorm van een woord, ontdaan van de (grammaticale) uitgang. Om tot de wortel te komen moet(en) ook de woordvormende suffix(en) worden verwijderd. Het voorbeeld dat de auteurs bij 'stam' geven, is in feite een wortel.

Ernstiger is de beschrijving van 'Indo-Europees' als 'benaming voor een groep met elkaar verwante Europese en Aziatische talen' (wat juist is) en tevens als 'de naam van de hypothetische taal die aan de basis van deze talen zou liggen'. Die hypothetische taal wordt algemeen Proto-Indo-Europees genoemd. Dat mag een detail lijken, maar dat is het in de etymologie bepaald niet. 'Indo-Europees' is een adjectief zoals Slavisch of Engels, 'Proto-Indo-Europees' is de naam van één specifieke taal die we weliswaar uitsluitend door reconstructie kennen, maar waarvan het bestaan door geen enkele serieuze taalkundige wordt betwijfeld. Het woord 'hypothetisch' en de opmerking dat deze taal ten grondslag 'zou liggen' aan de latere Indo-Europese talen zijn tendentius. De reconstructie bewijst dat dit zo is en de auteurs lijken de begrippen hypothese en theorie niet uit elkaar te houden. Voor de Germaanse talen valt op vergelijkbare wijze een gemeenschappelijke voorouder te reconstrueren die dan meestal Proto-Germaans wordt genoemd (soms ook Oergermaans of Gemeengermaans). Dit begrip ontbreekt in de lijst, maar is voor de etymologie natuurlijk wel van belang.

Wel opgenomen is 'voorgermaans: algemene benaming voor de in onze streken vóór de komst van de Germanen en Romeinen gesproken taal of talen'. Dit is een lastig begrip dat in veel opzichten samenvalt met het ook opgenomen 'substraat: sporen van een oudere taallaag in later taalgebruik (...)'. Bij substraat denken de auteurs aan 'de (uitge-

storven) taal van de oorspronkelijke bevolking op de dominante taal van de kolonisator'. Dat getuigt van een nogal achterhaalde kijk op taalontwikkeling. In het Engels van Zuid-Afrikanen klinkt Nederlands door als substraat en de grammatica van het Afrikaans kent elementen die overduidelijk wijzen op substraat uit Khoi-Santalen. Zowel het Nederlands als de Khoi-Santalen zijn niet uitgestorven. Bovendien behoeft een taal geen kolonisator om dominant te worden. Prestige komt niet noodzakelijkerwijs uit de loop van een geweer. De taal of talen die werden gesproken voordat onze contreien Germaanstalig werden, vormen dus het substraat dat onder onze Nederlandse dialecten ligt. Voor zover we dit substraat kunnen duiden, lijkt het Keltisch (Gallisch) daar een belangrijke rol in te spelen, maar om onduidelijke – in elk geval niet expliciet gemaakte – redenen wordt het Keltisch in dit boek zorgvuldig vermeden. Voor veel van de jongere waternamen vormt dat geen enkel probleem. Die zijn Nederlands en goed verklaarbaar vanuit het Germaans. Bij de oude namen kan enige kennis van het Keltisch echter wel degelijk helpen om tot een acceptabele etymologie te komen. De indruk is dat de auteurs in dit boek wel etymologie willen bedrijven, maar geen taalkunde. Ook de literatuurlijst laat zien dat recente handboeken en naslagwerken op het gebied van het Indo-Europees niet zijn gebruikt, terwijl er in dat vakgebied de laatste drie decennia erg veel is gebeurd. Met verwijzingen naar Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (2 banden) uit 1959-1969 kan echt niet meer worden volstaan. Vaak wordt in de lemmata voor oudere etymologieën verwezen naar publicaties van Maurits Gysseling (1919-1997). Nu heeft Gysseling een aantal prachtige en belangrijke publicaties op zijn naam staan en is zijn *Toponymisch Woordenboek* (1960) nog steeds een onmisbaar naslagwerk, maar als taalkundige en als etymoloog slaat hij een modderfiguur (het moet maar een keer gezegd en ik doe het met pijn in het hart vanwege al het goede werk dat Gysseling ook leverde). Gysseling bedacht zijn eigen 'Voorgermaans' (dat hij de verwarrende naam 'Belgisch' meegaf) en zijn eigen Proto-Indo-Europees en maakte daarmee school in Vlaanderen. Dat werkt door in dit naslagwerk over waternamen.

Onder de letter A wrekt zich dit bijvoorbeeld bij de naam Alfene, een oude naam van de Hunselbeek in Vlaams-Brabant die voortleeft in de gemeentenaam Terafene. Hiervoor wordt een Voogermaans **Albhana* gereconstrueerd (gereconstrueerde vormen worden steeds voorafgegaan door een asterisk), 'een afleiding van het watersuffix *-ana* van de IE wortel **alb-*, **alp-* 'schitterend, wit'. Het bestaan van dat 'watersuffix' is echter bijzonder twijfelachtig. Er lijkt wel een Gallisch woord *ana(m)* te bestaan dat 'moeras' betekent en dat (als het bestaan ervan wordt erkend) verwant zal zijn met Nederlands 'veen' (uit Proto-Germaans **fanja-*).⁷ Verder dient 'IE' hier dus PIE te zijn en ziet de bedoelde wortel er in 'hedendaags' Proto-Indo-Europees uit als **h₂elbh-o-*. Het woord komt voor in het Latijn en het Grieks (maar niet in het Keltisch) en het is daarmee de vraag of het 'Voogermaans' van onze auteurs een dergelijke vorm zal hebben gekend. De naamsverklaring als 'het witte water' is hiermee vrijwel zeker onjuist. Onderaan op dezelfde pagina 29 wordt het grondwoord *apa* besproken. Dit is een Frankisch of Oudnederlands woord voor 'waterloop'. Hier wordt ter illustratie wel een Oudierse verwant opgevoerd, maar niet uitgelegd dat *apa* een leenwoord (of zo men wil, een substraatwoord) moet zijn uit een niet-Germaanse taal, vrijwel zeker uit het Keltisch.⁸

Een pagina verder vinden we als grondwoord: '*ara*: Bekend specifiek hydronymisch suffix, gebruikt in het continentaal Keltisch, zoals in *Samara* > *Sambre* (...). Zie ook bij namen als *Demer*, *Dender*, *IJzer*, *Linter*, enz.'. Dat is bijzonder kort door de bocht. Er is weliswaar een Proto-Indo-Europees **h₃r-* (< **h₃er-*) 'in beweging komen' dat in meer talen sporen heeft nagelaten. Vaak leidde dat tot betekenissen als 'omhoog komen' (zoals in Grieks *óros* 'berg'). In de Keltische talen leidde dit tot de meer specifieke betekenis 'grens'. Dat kan allemaal nog bij een beek of rivier, maar het woord is niet 'bekend specifiek hydronymisch' en hier ook niet per se Continentaal Keltisch (al ligt dat wel voor de hand). In de lemmata *Demer* en *Denter* wordt dit 'grondwoord' vervolgens niet genoemd. Voor de naam van de Demer – vroegste attestaties *Tamara* – worden twee verklaringen voorgesteld, de ene 'traditioneel' als 'de donkere (rivier)' en vergeleken met 'deemster', de tweede van Gysseling die uitgaat van een wortel **tam* met de betekenis

"uitbuigen, schitteren". Aan beide verklaringen kleven problemen. In elk geval in het Proto-Indo-Europees bestaat er geen wortel **tam-* en het valt lastig de twee door Gysseling gegeven betekenissen met elkaar in verband te zien (meer nog, elders suggereerde Gysseling een 'stam *abh-*, *ap-* "uitbuigen, schitteren"'). De interpretatie 'donkere rivier' steunt weliswaar op het verouderde woordenboek van Pokorny, maar is later uit verschillende hoeken bekritiseerd.⁹ Dit leidde tot de conclusie dat we hier niet een woord hebben voor 'duister' maar een voortzetting van Proto-Indo-Europees **tmh₁-(o)-* < **temh₁-* 'snijden'. De Demer is dan dus een rivier die zich insnijdt (in de bodem, in haar oevers).

Ook voor Dender worden twee mogelijke verklaringen gegeven. De eerste komt uit bij 'de dreunende, bruisende' en acht de naam verwant met Nederlands 'donder'. Dat stuit op problemen, want voor 'donder' wordt een Proto-Germaans **punra-* gereconstrueerd en dat laat de klinker in de eerste lettergreep van Dender onverklaard. De tweede verklaring gaat (zij het niet geheel expliciet) in de richting van Oudnederlands *thennon* 'zich uitstrekken, spannen', dat op zijn beurt teruggaat op Proto-Germaans **pan-jan-* met dezelfde betekenis. Waarschijnlijk horen hierbij ook Duits *Tenne* en Vlaams *den* (beide 'dorsvloer') en heeft de naam betrekking op 'de zeer brede bedding van de Dender in het natte seizoen' die de auteurs van *De Vlaamse Waternamen* noteren. In dit geval ontbreekt een Indo-Europese etymologie, maar is waarschijnlijk wel het benoemingsmotief voor de Dender gegeven.

Waar een keer wel een beroep wordt gedaan op het Keltisch, bij het grondwoord *bever*, is dit overbodig. Want inderdaad vinden we in Frankrijk diverse rivieren waarvan de naam is afgeleid van Gallisch *bebro*s, *bebru*s 'bever', maar deze diernaam heeft een Indo-Europese etymologie en ook tal van verwante vormen in Germaanse talen waaruit zich een Proto-Germaans **bebru-* laat reconstrueren. De verklaring loopt hier overigens via de omweg van de gehuchtnaam Beveren die afkomstig zou zijn uit het Gallisch, waarvoor dan wordt verwezen naar het Gallische woordenboek van Delamarre, waar dit echter niet wordt gezegd.¹⁰ Hoewel een Gallische herkomst voor dergelijke namen in Vlaanderen (en Nederland) niet a priori kan worden uitgesloten, is het methodologisch

onjuist om hier niet uit te gaan van de Germaanse etymologie die eveneens voorhanden is.

Nete, een beeknaam die in Vlaanderen vele varianten kent (grote, kleine, zwarte, enzovoort) wordt in verband gebracht met Proto-Indo-Europees **neid-* 'stromen'. Dat is een wortel die wordt gezien in veel riviernamen verspreid over een groot deel van Europa, maar daarbuiten kennen we er alleen afleidingen van in de Indo-Iraanse talen, dus in India en het Iraanse taalgebied. Dat hoeft geen essentieel probleem te zijn, want het woord kan alleen in die talen in de woordenschat zijn blijven functioneren en elders al vroeg uitsluitend als naam hebben voortgeleefd. Lastiger is dat de oudste vermelding van de Nete (kopie uit 1191 van een bron uit 726) *Hnita* luidt (dat wil zeggen, als we *Huita* als een schrijffout of een kopieerfout mogen beschouwen). Aangenomen dat de bron hier daadwerkelijk de Nete aanduidt, is deze spelling dodelijk voor de voorgestelde etymologie. Deze vorm laat zich immers niet verenigen met het woord voor 'stromen'. Een alternatief biedt Oudnoors *hníta* 'stoten' dat teruggaat op Proto-Indo-Europees **kneid-* 'krassen, stoten (?)'. Deze vorm kent evenwel buiten het Germaans uitsluitend een mogelijke verwant in het Grieks en dat maakt deze verwantschap en een eventuele Indo-Europese etymologie nogal zwak. Wel lijkt het mogelijk deze wortel te verbinden met het in vele talen voorkomende *'neet'* (ei van een luis; < Proto-Germaans **hnitō-*). We zouden de beeknaam dan kunnen opvatten als 'kras (in de bodem, in het landschap)'. Semantisch is de naam dan vergelijkbaar met Demer.

De Vlaamse waternamen kiest hier echter uiteindelijk voor de betekenis 'stromen' en beschouwt het grondwoord *neet*, *neete* ook als een appellatief met de betekenis 'waterloop'. Dat kan dus niet en deze gang van zaken illustreert – met de andere voorbeelden hierboven – dat dit boek als materiaalverzameling voor nader onderzoek erg waardevol is, maar dat de gegeven naamsverklaringen met

grote omzichtigheid dienen te worden benaderd. Diezelfde conclusie trok ik ook voor de Waalse pendant van dit boek en dat is natuurlijk jammer dat de auteurs de recente inzichten op het gebied van de taalkunde, en dan met name van het Indo-Europees, onvoldoende tot zich hebben genomen.

Lauran Toorians

Kosian, M.C., R.J. van Lanen en H.J.T. Weerts,
Een nieuwe kaart van Nederland in 1575. Amersfoort (RCE), 2016.
 Gratis download via https://landschapinnederland.nl/sites/default/files/map_attachments/161201_979%20RCE-brochure%20-%20nieuwe%20kaart%20NL%20in%201575.pdf

Onder de titel 'Nederland in 1575' is een kaartlaag toegevoegd aan de Atlas van de verstedelijking van Nederland op <https://rce.webgispublisher.nl/Viewer.aspx?map=VerstedelijkingNL>. Als verantwoording van die kaartlaag verscheen in 2016 bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van de hand van Kosian, Van Lanen en Weerts de brochure *Een nieuwe kaart van Nederland in 1575*.

De auteurs beoogden een kaart te maken van Nederland in de late middeleeuwen. Het is dan erg verbaasd dat daaraan het jaar 1575 gehangen wordt en werkelijk geprobeerd wordt de toestand van dat jaar weer te geven. We zitten dan al een eindje in de Tachtigjarige Oorlog, een oorlog die volgens deze auteurs overigens pas in 1589 begon en leidde tot de vorming van de Republiek. Het zou goed zijn geweest als een historicus had meegekeken.

De kaart steunt erg op de stedenkaarten van Van Deventer, die overigens stilzwijgend ook op

- 7 Zie hierover Toorians, 'Endlicher's Glossary, an attempt to write its history', in: Juan Luis García Alonso (ed.), *Celtic and other Languages in Ancient Europe*. Aquilafuente 127 (Salamanca 2008) 153-184 (p. 173, met verwijzingen); Alexander Falileyev, Ashwin E. Gohil & Naomi Ward, *Dictionary of Continental Celtic Place-Names. A Celtic companion to the Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (Aberystwyth 2010) 7.
- 8 Toorians, 'De naam *Nispen* en het element *apa* "waterloop"', in: Guido van den Eynde en Lauran Toorians (red.), *Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Tilburg en Hilversum 2016) 316-324.
- 9 Voor een goede samenvatting van de argumentatie en een onderbouwde conclusie zie G.R. Isaac, *Place-names in Ptolemy's Geography. An electronic database with etymological analysis of the Celtic name-elements* (Aberystwyth 2004), een publicatie op cd-rom; hierop het document 'Celtic Elements', p. 116.
- 10 Xavier Delamarre, *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*. 2e édition revue et augmentée (Paris, 2003) s.v. 'bebros, bebrus'. Hier wel interpretaties van vergelijkbare namen in Frankrijk uit het Gallisch, maar niet Beveren.

1575 gedateerd worden. Voor Brabant is aangetoond dat deze kaarten de toestand in de jaren 1543-1545 weergeven. Voor Breda is zo'n kaart er niet. Daar grijpt men naar de kaart van Breda in 1350 die in het boek van Van Goor te vinden is, maar die teruggaat op oudere schetsen die in Brussel bewaard worden en allemaal zijn afgedrukt bij het door de auteurs wel aangehaalde maar kennelijk niet gelezen artikel van Brekelmans uit 1977. Waarom zijn die dan niet gebruikt? De moderne vesting Breda, die in 1575 al decennia gereed was, wordt niet weergegeven, net zo min als de al eeuwen aanwezige drukke bebouwing langs de straten buiten de middeleeuwse stadspoorten. Verbazend is dat de verbinding Antwerpen-Den Bosch niet door Oisterwijk getekend is. De Sint-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom is als kasteel geïnterpreteerd!

De kaartlaag beoogt ook de verkeersverbindingen te land en te water naar de toestand van 1575 te tekenen. De veerverbinding Oudenbosch-Dordrecht in de hoofdroute Antwerpen-Holland heeft men echter niet ontdekt, terwijl die toch goed gedocumenteerd beschreven is.¹¹ Wel tekenen de auteurs een veer van Zevenbergen naar Strijensas, maar Strijensas was tussen 1552 en 1599 een onbewoond gors, een ingelopen polder. De auteurs lijken te denken dat men liefst over land reisde, maar in deze waterrijke streek zal men al varende gerieflijker zijn bestemming bereikt hebben.

De bedijkingstoestand in westelijk Noord-Brabant op deze kaart lijkt eerder die van rond 1500 te zijn en zeker niet die van 1575! Dat komt omdat men terugvalt op de kaart '1500' van Peter Vos, zonder die naar 1575 bij te werken. Voor de Biesbosch had men gebruik kunnen maken van de kaarten voor 1560 bij laagwater en 1568-73 bij hoogwater die zijn afgedrukt in Wikaart e.a., *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)*, uitgegeven door de Stichting Zuidelijk Historisch Contact (Tilburg 2009).

Kortom: voor Noord-Brabant is 'Nederland in 1575' een nogal misleidende kaartlaag.

Karel A.H.W. Leenders

**Visser, R. de, en
F. de Visser,**
*Ziehier! Wij verkopen
77 kasteelhoeven*
(Heeswijk/Bernheze:
Gemeente Bernheze,

Stichting Meierijse Museumboerderij, 2015). 184
p. ill. litlst. ISBN 978-908-245-240-2. € 19,95
(bestellen via <http://museumboerderij.nl/>)

In de loop van de negentiende eeuw is het grondbezit dat bij het kasteel van Heeswijk hoorde enorm vergroot. In 1835 hoorden er als vanouds nog maar vijf pachthoeven bij, in 1895 was dat aantal gegroeid tot tachtig. Tot in het West-Brabantse Kruisland toe stonden Heeswijkse pachthoeven. Dit bezit bleef grotendeels bijeen tot na 1963 de resterende 77 pachthoeven merendeels verkocht werden. Deze groep boerderijen wordt in dit boek systematisch kort beschreven, met in principe per bedrijf twee bladzijden: een met tekst, een met oude en recente afbeeldingen. De beschrijvende tekst gaat over de toestand in 1963 en 2013, zodat we de vaak nogal ingrijpende veranderingen gedurende die vijftig jaar te zien krijgen. Het hoofdgebouw van het bedrijf krijgt daarbij de meeste aandacht, zoals helaas gebruikelijk. De aanwezigheid van bijgebouwen blijkt uit een opsomming van wat er op het erf stond. Die gebouwen worden zelden nader beschreven. De systematische beschrijving wordt waar mogelijk aangevuld met bijzonderheden zoals gegevens van voor 1963, oorlogsprikelen en plaatselijke gebeurtenissen. Voorafgaand aan deze kern van het boek zijn er een inleidende tekst over de geschiedenis van het kasteelcomplex en zijn bewoners en eigenaren in de laatste twee eeuwen, en wat woordenlijstjes om de lezer te helpen.

Het boek kan basis zijn voor nader onderzoek naar de samenstelling van de 77 boerderijen in 1963, 2013 en wellicht de vroege negentiende eeuw. Bovendien is er uit op te maken in welke boerderijen (hoofd- en/of bijgebouw) mogelijk nog oude gebinten aanwezig zijn, waarmee de bouwgeschiedenis daar verder aangevuld zou kunnen worden.

Karel A.H.W. Leenders

11 Br. Christoffor, 'Het wijtvermaarde veer van Oudenbosch op Dordt', *Jaarboek De ghulden Roos* 2 (1942) 108-137.

Middelleeuwen

Bijsterveld, A.J.A., en V. Roelvink (red.), *Rondom Sint-OedenRode. Macht, religie en cultuur in de Meierij* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2016). 344 p. ill. krtn. ISBN 978-949-257-601-9. € 29,95

Onder redactie van Arnoud-Jan Bijsterveld en Véronique Roelvink en met Jac. Biemans als beeldredacteur kwam een kloek en prachtig uitgevoerd boek over Sint-Oedenrode tot stand waarin aan de hand van recente archeologische, bouwhistorische, kunsthistorische en gewoon historische onderzoekingen gepeild wordt naar aspecten van macht, religie en cultuur in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Wonderlijk dat dan de knop-toren van Eerschoot op de omslag prijkt, want aan dat oudere Eerschoot wordt amper aandacht besteed. Aan Sint-Oedenrode des te meer. Het boek is in feite een bundel van bijna twintig bijdragen waarin het complex aan verhalen over deze plaats geduldig en secuur laagje voor laagje ontleed wordt.

In het eerste kwart van het boek gaat de aandacht naar het oude geslacht Van Rode. Arnoud-Jan Bijsterveld beschrijft wat we van de leden van dit twaalfde-eeuwse geslacht weten en Peters behandelt hun burcht te Sint-Oedenrode en de geschiedenis ervan tot in de vijftiende eeuw. De burcht werd archeologisch teruggevonden direct ten zuiden van de Sint-Martinuskerk. De oudste resten dateren uit de eerste helft van de elfde eeuw. Rond 1175 werd het burchtterrein opnieuw ingericht. De motte, waaraan het latere Odabergje herinnert, werd vermoedelijk in diezelfde tijd opgeworpen in de lage beemden langs de Dommel. Een houten toegangsbrug kon op 1232 gedateerd worden, juist het jaar waarin de Brabantse hertog Rode verwierf. Een bijzondere vondst is een sieraad met als kern een amethyst met een portret van Heracles uit circa 200 voor Christus, gevat in een gouden hanger uit de zesde of zevende eeuw na Christus, dat mogelijk in de elfde eeuw tijdens de eerste kruistocht via het netwerk van de familie Van Rode naar hier gekomen is. Bijsterveld bespreekt daarna macht en bezit van

die familie, niet alleen in Peelland maar ook in het rivierengebied, waarna Martien van Asseldonk nader ingaat op het graafschap Rode.

Vervolgens is de heilige Oda onderwerp van studie. Over haar leven (in de jaren rond 700) werd al veel geschreven. Bijsterveld geeft daar een overzicht van, bespreekt de ooit geuite kritieken en concludeert dat haar *vita* grotendeels in het vierde kwart van de twaalfde eeuw tot stand kwam met opname van oudere elementen en toevoeging van latere. Hij ziet in dit complexe verhaal een blijk van een verering die rond 1100 belangrijker werd en onder andere leidde tot de bouw van een kerk. Hierop volgt de volledige en vertaalde weergave van haar heiligenleven.

Elizabeth den Hartog beschrijft aan de hand van een reeks oude afbeeldingen en het kleine, nog bestaande restant de middeleeuwse kerk van Sint-Oedenrode. Voor een nadere duiding volgt een rondgang langs andere oude kerken in de Lage Landen. Dat leidt tot een datering van de in tufsteen gebouwde oudste kerk in de vroege elfde eeuw. Hierna buigt Bijsterveld zich aan de hand van historische gegevens over de stichting van die kerk en het kapittel dat erin gevestigd werd. Ook hij komt in de vroege elfde eeuw uit en vindt het aan-nemelijk dat een schenking door een aristocratische dame daaraan ten grondslag lag. De aan deze kerk verbonden groep geestelijken was de basis voor het kapittel, dat tot de vier oudste in het noorden van het bisdom Luik behoorde. Rond 1100 werden de stoffelijke resten van de heilige Oda naar deze kerk overgebracht. In het hierop volgende hoofdstuk geeft hij een overzicht van de handschriften en boeken waarin het leven van Oda beschreven wordt. Dit spoor brengt hem ook in Venray en Weert, waar Odabeelden bewaard bleven.

Oda had al een kerk en een kapittel. Daar hoort ook muziek bij en die is teruggevonden in de Bossche Sint-Jan! Véronique Roelvink beschrijft deze vroeg zestiende-eeuwse gregoriaanse muziek. In het boek zijn enkele bladzijden ervan afgebeeld en drie bij-lagen bevatten de volledige teksten, zonder de muziek. Michiel Verweij presenteert daarna een uit 1570 daterend lang gedicht dat aan de heilige Oda gewijd werd. Na een toelichting over de auteur Willem van de Ven en de ontstaansgeschiedenis van het dicht volgt een volledige uitgave van de Latijnse

tekst, met vertaling en nog meer documentatie. Tot zover de heilige Oda.

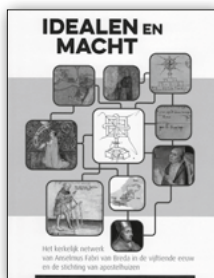
Maar het was druk in middeleeuws Sint-Oedenrode, want er spoken in de verhalen ook nog enige Hildewarissen rond. Bas Aarts besteedt 25 bladzijden om die verhalen te ordenen en de vier Hildewarissen die daarin lijken op te treden te reduceren tot twee, van wie de ene in Rode thuis hoort en de andere in Beek, dat daarom Hilvarenbeek heet. De eerste ziet hij als een reële edelvrouw die een rol speelde bij de kerkbouw in Rode in de elfde eeuw. De tweede kon wel eens rond 1300 verzonnen zijn om de Beekse kerk meer aanzien te geven. Mogelijk stonden daarbij de Rooise Hildewaris en ook de heilige Hereswind van Thorn model. De teksten waarop de Hildewarisverhalen steunen worden hierbij afgedrukt. Hierna doet Ellen Vreenegoor verslag van het onderzoek aan het mogelijke graf van de Rooise Hildewaris in de Sint-Martinuskerk. Het merendeel van de skeletresten blijkt van dezelfde persoon te zijn: een vrouw die tussen 970 en 1040 stierf, zo leert isotopenonderzoek. Dat zou dus Hildewaris kunnen zijn, al weet je dat uiteraard nooit zeker.

De Sint-Martinuskerk bewaart vanouds ook de relieken van Sint Oda. Bijsterveld en De Visser beschrijven de verering daarvan van de zestiende tot in de eenentwintigste eeuw, waarbij ook de Sint-Odaberg betrokken wordt. Dankzij herhaalde officiële beschrijvingen kunnen de lotgevallen van de relieken goed gevolgd worden. Theo de Jong kan dankzij een dergelijke visitatie in 1996 verslag doen van de resultaten van het fysisch-antropologisch onderzoek aan de skeletresten in die relieken. Het zijn heel veel kleine fragmenten van een menselijk skelet, merendeels van één persoon: een vrouw uit de laat-Romeinse tijd. Dat past dus helemaal niet bij de vrome Rooise verhalen. In een naschrift formuleert Bijsterveld de hypothese dat de relieken op een onbekend moment, mogelijk in de twaalfde eeuw, vanuit het reliekenproductiecentrum Keulen – waar grafvelden uit de Romeinse tijd leeggehaald werden – naar Rode overgebracht zijn. Tot de relieken van Sint Oda behoort ook een kam en geheel in de sfeer van dit boek is ook die kam nauwgezet bestudeerd, waar Bijsterveld verslag van doet. Het blijkt een voor Nederland uniek voorwerp uit de laatste decennia van de twaalfde eeuw te zijn, waarvan de versiering verwijst naar de omgeving van Maas en Rijn. Als slot

beschrijft Richard de Visser de rol van pastoor-deken Van Erp bij het herstel van de Sint-Oda-verering in de twintigste eeuw. Uitvoerige lijsten van bronnen en literatuur sluiten het boek af.

Sint-Oedenrode en ruime omgeving mogen blij en trots zijn met dit schitterende boek dat een warrig stuk geschiedenis overtuigend, goed gedocumenteerd en gebruikmakend van alle benaderingen die nu beschikbaar zijn, ontwart. Zo moet dat dus.

Karel A.H.W. Leenders

Gooskens, F.A., *Idealen en macht. Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen* (Dissertatie Tilburg University; uitgave in eigen beheer, 2016). 295 p.,

ill. geen ISBN. https://pure.uvt.nl/ws/files/10987100/Gooskens_Idealen_30_03_2016.pdf

Anselmus Fabri of Anselm Smits (circa 1379-1449) werd geboren en groeide op aan de Haagdijk in Breda. In die stad zal hij de Latijnse school hebben doorlopen. Hij werd notaris, wat in die tijd bij uitstek een bijbaan voor een geestelijke was. Begin 1402 duikt hij in de bronnen op in Rome. Als schrijver (*scriptor*) in de pauselijke kanselarij had hij een vaste aanstelling binnen de curie gekregen. Hier doorliep hij een glansrijke carrière en maakte hij zich populair genoeg om tijdens het conclaaf van 1447 in elk geval enkele stemmen te krijgen.

In Rome werd Fabri lid en beschermheer van de broederschap van Santa Maria dell'Anima die in Rome pelgrims uit de Nederlanden en het Rijnland opving. Fabri financierde de bouw van de kerk van deze broederschap, die nu nog steeds de Duitstalige pelgrims in Rome bedient. Hier sloot hij vriendschap met onder meer Heinrich Raescop en Nikolaus van Kues in wie hij gelijkgestemden vond: geleerd, ambitieus in Rome zonder hun thuisland te vergeten en met een hervormingsgezind idealisme dat aansloot bij de ideeën van de Moderne Devotie. Opvallend is overigens dat Gooskens in dit boek Raescop consequent een Duit-

ser noemt, terwijl de omgeving van Kleef zeker in deze periode evenzogoed als Nederlands zou kunnen gelden en Raescop zich na zijn vertrek uit Rome vestigde in Utrecht. Aan hem lijkt daarmee weinig 'Duits' te zijn geweest.

Naast zijn functies in Rome bekleedde Fabri het pastoraat van Halle (bij Brussel) en het dekenaat van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen, waar hij tussen 1422 en 1431 elke twee jaar de zomer doorbracht. Vanaf 1431 woonde hij permanent in Rome. In 1425 was Fabri betrokken bij de stichting van de universiteit van Leuven, die hij in 1432 een theologische faculteit bezorgde. Net als andere hoge curieleden die lid waren van Santa Maria dell'Anima liet hij in zijn testament enerzijds geld na aan het gasthuis van deze broederschap in Rome en doneerde hij anderzijds geld voor de stichting van een gasthuis in zijn geboorteplaats. Dit gasthuis werd in 1455 gesticht aan de Haagdijk in Breda. Het was bedoeld voor acht oude mannen die hier moesten leven volgens een strenge, op de ongeschreven kartuizerregel geïnspireerde leefwijze. Het ideaal was een leven zoals de apostelen in de eerste jaren van de kerk. Vandaar de naam apostelhuizen.

De fascinatie van Gooskens voor Anselmus Fabri begon in 2006 met de vragen die de stichting van dit gasthuis opriepen. Het resultaat is een serietje artikelen in het *Jaarboek 'De Oranjeboom'* die vervolgens het fundament vormen onder dit proefschrift. Daarin staat niet alleen Fabri zelf centraal, maar wordt het hele netwerk rond deze hoofdpersoon in zowel Rome als in de Nederlanden uitgespit. Deze integrale aanpak blijkt ook uit de opbouw van het boek, dat na een korte inleiding begint met een hoofdstuk over 'Gasthuizen, godshuizen en apostelhuizen', gevolgd door een uitvoerige uiteenzetting van de 'situatie van de Kerk in de vijftiende eeuw en de roep om hervorming'. Pas hierna, we zijn dan zo'n tachtig pagina's verder, komt Fabri in beeld. Verschillende aspecten van diens carrière worden in afzonderlijke hoofdstukken behandeld waarbij zijn activiteiten in en in relatie tot Brabant veel aandacht krijgen.

Hoofdstuk negen is geheel gewijd aan 'Klerikale netwerken en de Nassaus in het Land van Breda' en bevat onder meer interessante gegevens over de reformatie van het norbertinessenklooster Sint-Catharinadal. Dat de Nassaus hierbij een

belangrijke rol speelden – zoals zij dat later ook deden bij de verhuizing van de communiteit naar Oosterhout – is evident, maar zij deden dit uiteraard niet zozeer vanuit een bijzondere norbertijnse devotie, maar als heren van het Land van Breda die al van oudsher een bijzondere band (met rechten en plichten) met deze kloostergemeenschap hadden. Religieuze motieven en dynastieke machtspolitiek gingen hier hand in hand, maar ook zoiets als mode of tijdgeest en de religieuze gezindheid van een echtgenote blijken op de achtergrond van grote invloed te kunnen zijn.

Het boek sluit af met een slotbeschouwing die een heldere samenvatting biedt. Gooskens besluit met de conclusie dat Fabri en zijn geestverwanten weliswaar tal van hervormingen voorstonden – een degelijk geschoolde clerus, religieuze gemeenschappen die zich (weer) hielden aan strenge regels en de eerste, apostolische, christengemeenschappen als maatschappelijk ideaalbeeld – maar dat zij daarvoor zelf nauwelijks als rolmodel konden dienen. De bewoners van de apostelhuizen die zij in hun plaatsen van herkomst stichtten, waren dat idealiter wel. Dat lijkt te impliceren dat deze mannen zich ervan bewust waren dat zij met hun idealen de lat hoger legden dan zij zelf in staat waren te verwezenlijken, en dat zij daar ook openlijk voor uitkwamen. Dat is uitzonderlijk.

Het boek, waarop Gooskens in 2016 in Tilburg promoveerde, laat zich vlot lezen en is geïllustreerd met onder meer een flink aantal verhelderende kaartjes. Een handelseditie, liefst in een Engelse of Duitse vertaling, zou zeker wenselijk zijn, maar ook voor laatmiddeleeuws Breda is dit een belangrijke studie. De dissertatie bevat een samenvatting in het Engels.

Lauran Toorians

Maas, A., Breda en Nieuwervaert. Een 'mirakel', een devotiespel en een wonderlijke devotie (Soesterberg: Aspekt, 2015). 196 p. ill. krtn. ISBN 978-94-6153-772-0. €19,95

In 2015 publiceerde de Bredase publicist Ad Maas een boek over een van de meest intrigerende devotietradities uit de Nederlanden. De verdienste ervan is vooral dat het een schat aan gegevens bijeenbrengt. Helaas gebeurt dat op een nogal chaotische en verwarrende manier, en wordt er weinig bedachtzaam met oudere onderzoeksresultaten omgesprongen. Daardoor is niet of nauwelijks na te gaan wat Maas nu, afgezien van de verzameling van het materiaal, eigenlijk zelf bijdraagt. Hij maakt het moeilijk precies te zien hoe interessant de Bredase sacramentstraditie wel niet is en hoezeer die vergroeid was met het lokale culturele en religieuze leven. Deze recensie geeft daarom een overzicht van de door Maas gelegde verbanden tussen de Sacramentstraditie en de niet minder belangrijke Heilig-Kruistraditie en de Bredase rederijerscultuur, in afwachting van meer systematisch onderzoek.

In de bibliotheek van het stadsarchief van Breda wordt een bijzonder handschrift uit de zestiende eeuw bewaard, getiteld *Den boeck vanden heylighen sacramento vander nyeuwervaert*. Het bevat een kroniek over de vondst van een hostie in Nieuwervaert en de mirakelen van deze hostie (negentien te Nieuwervaert, elf te Breda, een te Brugge), een explicatiegedicht over de geschiedenis van de wonderhostie, een toneelstuk van de Brusselse rederijker Jan Smeken, twee gebeden, een unieke redactie van *Tlof vanden heylighen sacramento vander Nyeuwervaert ende van Mirakel* van de Brugse stadsrederijker Anthonis de Roovere, en zeven documenten betreffende de Sacramentsbroederschap (inclusief statuten vanaf 1463 met uitbreidingen in 1473 en 1494, eindigend met een oorkonde uit 1518).

In het archief van de voormalige Barbaraparochie bewaart datzelfde stadsarchief een

vijftiende-eeuws handschrift, *Dit boeck hoert den heylighen Cruys van Breda*, met een 758-regelig gedicht *Hier vintmen bescreven hoe dat theylighe cruys quam tot Breda* (de zogeheten Denensaga) en elf (en niet negen zoals Maas zegt) wonderverhalen (voor 1430 tot 1444). Het eerste handschrift behoorde voor de Reformatie toe aan het 'gilde vanden heilighen ghebenediden sacramento van miraculen ende vander Nyeuwervaert', opgericht in 1463. Het tweede handschrift behoorde toe aan de broederschap van het Heilig Kruis. Maas brengt de geschiedenis van de twee handschriften en van de twee devoties terecht met elkaar in verband. De geschiedenis van de twee broederschappen is nauw verweven met de belangrijkste devoties in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, met de Bredase stedelijke gemeenschap en met de Nassaudynastie, en tegelijk ook met de vroegste geschiedenis van de rederijersbeweging. Het bestaan en de overlevering van deze handschriften kan ook alleen begrepen worden in deze context.

De geschiedenis van de devotie tot het Heilig Kruis gaat terug tot voor de Nassau-aanwezigheid in Breda. De Grote Kerk had verscheidene Heilig-Kruisaltaren, een gesticht in 1305, een ander in 1405 in de grafkapel van de Nassaus (later verplaatst naar het Herenkoor) en in 1440 was een ander altaar gesticht in de grafkapel voor Engelbrecht I (overleden 1442). Voor die gelegenheid werd wellicht ook de kostbare reliekhouders vervaardigd die nu nog in het Stedelijk Museum Breda wordt bewaard. Zeker sinds de veertiende eeuw kende Breda twee Kruisprocessies, de grote ommegang op tweede Pinksterdag door leden van de broederschap, en een kleine ommegang op Sint-Jansdag. De Sacramentsdevotie ging terug tot een wonder met een hostie dat zou hebben plaatsgevonden in 1300 in de buurt van het turfdorp Nieuwervaert. Op 13 maart 1449 werd de wonderhostie overgebracht naar de Grote Kerk van Breda, in opdracht van Jan IV en zijn echtgenote Maria van Loon. De broederschap organiseerde op de voorlaatste zondag in juni een processie door de stad. Alles wijst erop dat deze *translatio* een intensieve competitie tussen twee door de Nassaus gesteunde devotieculturen op gang bracht, en daarmee een ongekende artistieke productie stimuleerde die Breda tot op heden verrijkt. Het handschrift van de Heilig-Kruis-

broederschap met zijn gedicht en elf wonderverhalen (lopend tot 1444), dat rond 1450 wordt gedateerd, zal vlak voor of vlak na de *translatio* zijn vervaardigd en kan een reactie hebben opgeroepen. Zijn rijkdom aan wonderverhalen en literaire teksten geeft het Sacramentshandschrift immers het karakter van een replek daarop.

Het handschrift van de Sacramentsbroederschap wordt veelal gedateerd rond 1530 en daarmee kan het als *artefact* zelf geen replek zijn op een *literair* project van de Kruisbroeders. Het tilt de competitie tussen de twee devotieculturen bovendien uit boven de lokale gemeenschap. Wat was hier aan de hand? Het laatste wonderverhaal in het handschrift is *Een mirakel van eenen kinde tot Brugge gesciet int jaer LVI*. De serie wonderverhalen eindigt hiermee en dat doet vermoeden dat het verslag van de werking van de wonderhostie tot in het verafgelegen Brugge een bijzonder moment voor de broederschap markeert. In Brugge zette het mirakel immers in 1456 de rederijker Anthonis de Roovere ertoe aan om zijn beroemde *Tlof vanden heylighen sacramente* te schrijven. De roem die hem dat gedicht opleverde, leidde tot zijn aanstelling als stadsdichter van Brugge in hetzelfde jaar. Wellicht nog in 1456 werd in de Sint-Salvatorkerk van Brugge een prachtig versierd afschrift van zijn gedicht opgehangen, waarin naar het jaar 1456 wordt verwezen. Het lijkt aannemelijk dat deze gebeurtenissen de Bredase devotiegemeenschap ertoe aanzetten om een afschrift van De Rooveres Sacramentslof te verwerven, mogelijk ook om het op te hangen bij het Sacramentsaltaar. Een kopie daarvan zal dan rond 1530 in het handschrift zijn opgenomen als *Tlof vanden heylighen sacramente vander Nyeuwervaert ende van Mirakel*. De Bredase redactie bevat blijkbaar 75 versregels minder dan die in de overige zes overgeleverde handschriften. Dat er inderdaad contacten zijn geweest tussen de Bredase gemeenschap en Anthonis de Roovere, kan ook blijken uit het feit dat een gedicht dat de geschiedenis van de lokale devotie behandelt, wordt afgesloten met een strofe waarin het acrostichon 'Roever' is verwerkt. Omdat de Sacramentsbroederschap in 1463 werd opgericht, is het niet ondenkbaar dat de opdracht in dat jaar werd gegeven.

Maas suggereert dat het gedicht bedoeld was als explicatie bij *tableaux vivants*. Dat is vooral een

interessante gedachte in het licht van een reeks gebeurtenissen uit de jaren 1520-1530. Die laten eens te meer zien hoezeer de competitie tussen de twee devotiegemeenschappen – die van het Heilig Kruis en van Heilig Sacrament – het intellectuele en artistieke leven en de ontwikkeling van een lokaal patriottisme gestimuleerd moet hebben. In de jaren 1520-1530 werd immers in de Grote Kerk de Sacramentskapel gebouwd. Speciaal voor die kapel moet het bijzondere retabel zijn geschilderd waarvan de restanten zich tot voor kort in de Grote Kerk bevonden en dat in het boek van Maas naast het handschrift terecht een centrale plek inneemt. Onder de overgeleverde panelen (en zeker ook onder de verloren gegane), die elk een scene uit de geschiedenis van de Nyeuwervaertse Sacramentsdevotie verbeelden, bevindt zich steeds een korte versie van de bijbehorende strofe uit het explicatiegedicht van De Roovere, waarvan de uitgebreide versie in het handschrift is opgenomen. Maas wijst er terecht op dat het explicatiegedicht zo als concept diende voor de verbeelding op het retabel. De broederschap liet dus tegelijk met de bouw van de kapel twee artefacten vervaardigen die de geschiedenis van de devotie en de broederschap, en zijn relatie met de rederijkerscultuur, vastlegden.

Beide artefacten speelden zeker een rol in de rivaliteit tussen de twee broederschappen, die sinds het eind van de vijftiende eeuw zowel via een visuele als een literaire lijn vorm kreeg. De eerste lijn is eenvoudig te volgen: vermoedelijk werd tegelijk met de bouw van de Sacramentskapel ook gewerkt aan de bouw van de Prinsenskapel, gewijd aan het Heilig Kruis, waar ook de grafkelder en het grafmonument van de Nassaus werd gebouwd. Het altaar in de kapel werd gewijd in 1526. Van een uniek schilderij met Christus en de Samaritaanse vrouw met een gezicht op Breda en de Grote Kerk dat recent is ontdekt, gedateerd tussen 1518 en 1520, wordt vermoed dat het het middenpaneel was van een drieluik, vervaardigd voor de Kruisdevotie. Mogelijk hing het in de Kruiskapel. Alsof sprake is van een replek bevat ook het latere Sacramentsretabel, met zijn uitbeelding van een lokale geschiedenis, een groot aantal verwijzingen naar Breda, de Grote Kerk en plaatsen in de omgeving (zoals Nyeuwervaert). Niet lang nadat dit retabel met zijn sterke *couleur locale* in de Sacramentskapel

werd bevestigd, werd in de Prinsenkapel een bijzonder prestigieus drieluik bevestigd, dat de vinding van het ware Kruis als onderwerp had en dat werd geschilderd door Jan van Scorel. In dit monumentale werk waren juist alle verwijzingen naar Breda zelf afwezig (bijna alsof het een dupliek betreft, dat het lokale karakter van de Bredase Sacramentsdevotie contrasteert met de Kruisdevotie in de monumentale Prinsenkapel). Overigens lijkt de productieve rivaliteit tussen de twee broederschappen daarmee, om vooralsnog onbekende redenen, tot een einde gekomen te zijn.

Het zou kunnen zijn dat de oprichting van de 'rhetorisijns van den Araengienboome' in 1540, als tweede rederijderskamer van Breda, toegewijd aan de Zoete Naam Jezus, een laatste zet in de rivaliteit was. Daarvoor is in feite geen enkele rechtstreekse aanwijzing te vinden, maar er is wat *circumstantial evidence* dat op zijn minst de gedachte rechtvaardigt. De combinatie van de Zoete Naam Jezus met het Sacrament is zeker mogelijk. Zo kende de Brugse Sint-Annaparochie een broederschap toegewijd aan beide devoties. De fundatie van een Sacramentsmis dateerde er van 1516. Maas beweert dat het de Bredase rederijderskamer het Vreuchendael in 1463 werd opgericht, tegelijk met het Kruisgilde. Dat lijkt onmogelijk, maar het neemt de nauwe relatie tussen de twee devoties en de Bredase rederijderscultuur niet weg. Wat het Vreuchendael betreft, geeft Maas juist bewijzen voor een nauwe relatie met de Kruisbroeders. Zeker is ook dat ze hun feestdag vierden op 3 mei, dag van de kruisvinding, en betrokken waren bij de organisatie van de Kruisommegang. De stadsrekeningen van Breda laten zien dat 'gesellen van Vroechdendael' in 1492 optraden voor de 'vrouw van Nassau'. Ze traden dat jaar op tijdens een wedstrijd in Leuven en bovendien kregen ze sindsdien een jaarlijkse subsidie. Alles wijst erop dat er voor dat jaar in Breda geen rederijderskamer actief was. De oudste Bredase kamer was wellicht een stichting van de Kruisbroeders. Zo'n band tussen kamers en broederschappen of schuttersgilden kwam vaker voor.

Mogelijkerwijs was de stichting in of rond 1492 een reactie op rederijdersactiviteiten in de context van het Sacramentsgilde. Opmerkelijk genoeg ontvingen in de jaren 1483, 1485, 1487 en

1488 'battementers van Breda' geschenken van het Mechelse stadsbestuur vanwege optredens in hun stad. Het kan zijn dat uit deze groepen 'battementers' de rederijderskamer is ontstaan, maar het is ook mogelijk dat deze esbattement-spelers verbonden waren met de rederijdersactiviteiten van het Sacramentsgilde. Het lijkt immers zeker dat de rederijderscultuur in Breda is geïntroduceerd vanuit de Sacramentsbroederschap, wellicht als antwoord op het gedicht van de Kruisbroederschap dat rond 1450 werd vervaardigd. In of na 1456 (en mogelijk rond 1463 bij de oprichting van de broederschap) gaf men immers vrijwel zeker vanuit de sacramentsgemeenschap Anthonis de Roovere de opdracht het reeds genoemde explicatiegedicht te vervaardigen, mogelijk als concept voor *tableaux vivants*. Het is zeker dat de broederschap na 1475 (het spel verwijst naar de 'memorie' van Jan IV van Nassau, de initiator van de *translatio* van Nieuwervaert naar Breda) en voor 1517 de Brusselse rederijker Jan Smeken (stadsdichter vanaf 1485 en overleden op 13 april 1517) de opdracht gaf om een sacramentsspel te schrijven. Wellicht waren ze geïnspireerd door de toneelspelen die Hendrik Maes in 1494 in Mechelen en die Jan Smeken en Jan Pertcheval in 1497 in Brussel voor hun eigen devotie tot de Zeven Weeën hadden geschreven. Zoals Maas aangeeft, zijn er structurele overeenkomsten met het Bredase sacramentsspel. De eerste vermelding van een opvoering van het spel dateert vermoedelijk van 1500. De stadsrekeningen van Breda maken melding van opvoeringen van een sacramentsspel op 24 juni 1500 en in 1526. De chronologie doet vermoeden dat het spel in 1499 of 1500 werd geschreven en maakt het minder waarschijnlijk dat het sacramentsspel dat in 1478 in Hulst werd opgevoerd, iets met dat van Breda te maken had. Er is ook geen bewijs voor de bewering van Maas dat De Roovere het concept voor het spel schreef. Het is omgekeerd eerder zo dat verwijzingen naar De Rooveres werk een eerbetoon zullen zijn van Smeken aan het werk van zijn voorganger, waar toe hij via (een of meer) Bredase handschriften toegang moet hebben gehad.

Het werk van Maas bevat zo tal van aanknopingspunten voor verder onderzoek naar dit cluster van twee devotieculturen en hun kunstpatronage, bij

voorkeur ook in een bredere setting van rivaliteit binnen en buiten de stad, in de context van het streven naar bestendiging en vermeerdering van reputatie, die onder meer een institutionele en materiële uitdrukking vond. Daarbij is de rol van expliciete verwijzingen naar een lokaal verleden en naar de lokale omgeving opvallend, die overigens bij de Sacramentsbroeders sterker lijkt te zijn geweest dan bij de Kruisbroeders. In dat opzicht is het Sacramentsretabel onthullend: alle vijf overgebleven delen die het Bredase verhaal verbeelden, zijn in concrete stedelijke en landschappelijke ruimtes gesitueerd. Nog sterker: onder de afbeelding van de reliekhoudster met het sacrament bevindt zich een groepsportret, ongetwijfeld van de leden van de broederschap die de opdracht tot het retabel gaven. Misschien is die lokale verankering er de oorzaak van dat, zoals uit het boekje van Maas blijkt, anders dan de traditie van het Heilig Kruis, de Sacraments traditie in Breda het Staatse regime heeft overleefd en opnieuw tot materiële productie leidde.

Arjan van Dixhoorn

Nieuwe tijd

Cöp, W., *Het spel van de macht. De familie Van Broeethoven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Hilversum, Verloren/Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact, 2016). 344 p. ill. (kleur) krtn. ISBN 978-90-8704-464-0. € 39

In 2014 promoveerde Wim Cöp aan Tilburg University tot doctor met een onderzoek naar de rol van de familie Van Broeethoven in de politieke en economische geschiedenis van 's-Hertogenbosch. In samenwerking met Zuidelijk Historisch Contact en Uitgeverij Verloren werd het manuscript herwerkt tot de huidige publicatie.

In zijn boek bestudeert Cöp de machtsstructuren van Den Bosch tijdens de periode 1579-1629 en de wijze waarop de stedelijke elite hieraan deelnam. Hij doet dit vanuit het stand-

punt van de familie Van Broeethoven, die in deze periode een centrale positie innam in de politiek en economie van 's-Hertogenbosch. Het resultaat is een familiegeschiedenis die verweven is met een prosopografische studie van de Bossche elite. Naast een bronnencorpus bestaande uit de Bossche stadsrekeningen, schepenprotocollen en resolutieboeken maakt Cöp uitgebreid gebruik van de bestaande literatuur over de politieke elite en economische ongelijkheid van de stad. Dankzij zijn kwantitatieve aanpak is de auteur in staat om een aantal heersende stellingen met betrekking tot de politieke en economische geschiedenis van 's-Hertogenbosch bij te stellen of te weerleggen. Om de structuur van het boek overzichtelijk te houden splitst de auteur het concept 'macht' op in een politieke, een economische en een sociaal-culturele component. De nadruk ligt echter vooral op de eerste twee elementen terwijl de socio-culturele macht in het boek nauwelijks aan bod komt.

Cöp begint met de voorgeschiedenis van de familie Van Broeethoven en de verschillende theorieën omtrent hun afkomst. Het tweede hoofdstuk schetst de politieke organisatie van het hertogdom Brabant en het Bossche stadsbestuur. De 'voorstudie' wordt afgesloten met een hoofdstuk waarin korte biografieën worden gegeven van de belangrijkste Van Broeethovens uit de bestudeerde periode. Na dit hoofdstuk zet Cöp de Van Broeethovens tijdelijk op een zijspoor en gaat zijn aandacht vooral uit naar de politieke en economische machtsstructuren en -verhoudingen van Den Bosch. De auteur slaagt er zo in om het volledige speelveld te schetsen waarin de Van Broeethovens hun macht konden opbouwen, maar deze aanpak heeft ook als gevolg dat de familie pas in het laatste hoofdstuk weer echt de hoofdrol speelt. Naar mijn mening zou het beter zijn geweest de familiegeschiedenis meer te verweven met de bredere studie van de Bossche machtsstructuren.

Het grootste hoofdstuk van het boek is gewijd aan de verschillende vormen van politieke macht in Den Bosch. Cöp onderzoekt hoe de politieke macht was verdeeld onder de Bossche elite en hoe deze machtsverhoudingen tot uiting kwamen in de politieke besluitvorming. Hij onderscheidt hierbij vijf groepen: de schepenen (inclusief raadsheren en gezworenen), de ambachten, de

stadsrentmeesters, de hoge stadsambtenaren en de hertogelijke vertegenwoordigers. Elke groep wordt onderworpen aan een prosopografisch onderzoek, waarbij de aandacht uitgaat naar het carrièreverloop en de politieke invloed van de groepsleden en de oligarchisering van de groep als geheel. Interessante vaststellingen zijn onder andere dat er onder de Bossche schepenen een duidelijke rangorde bestond en dat de adel nauwelijks een noemenswaardige rol speelde in het stadsbestuur. De ambachtsleden konden daarentegen juist wel invloed uitoefenen op de beslissingen van het stadsbestuur en stootten vaak zelf door naar het schepenenambt. Cöp sluit het hoofdstuk af met een vergelijking van 's-Hertogenbosch met enkele andere Brabantse en Hollandse steden.

De twee volgende hoofdstukken vormen het economische luik van Cöps studie. Hoofdstuk 6 onderzoekt de Bossche stadseconomie en de invloed van de oorlogsomstandigheden tijdens de bestudeerde periode. Op basis van de lonen en de stadsfinanciën stelt Cöp vast dat, hoewel de late zestiende eeuw een moeilijke periode was voor 's-Hertogenbosch, de stad na 1600 een duidelijk herstel kende en dat de economische situatie veel beter was dan dat historici tot nu toe aangaven. Het daarop volgende hoofdstuk bestudeert de hoofdrolspelers van de Bossche economie en probeert inzicht te krijgen in de welvaartsverdeling bij de verschillende beroepsgroepen. Bij gebrek aan goede belastinggegevens maakt de auteur gebruik van de gegevens van de zestigste penning om via de waarde en verdeling van het vastgoed uitspraken te doen over de welvaartsverdeling. Cöp is op de hoogte van de beperkingen van dergelijk bronmateriaal maar weet er alsnog een interessant resultaat mee te boeken.

In het laatste hoofdstuk komen de Van Broechovens eindelijk weer aan bod en gaat Cöp na hoe de politieke, economische en sociaal-culturele macht van de familie evolueerde tussen 1579 en 1629. Door de bedragen van de capitale imposities van 1631 te koppelen aan de door hem vastgestelde rangorde van schepenen en raadsleden slaagt Cöp er op een inventieve manier in om de politieke macht van de Van Broechovens kwantitatief te vergelijken met de andere Bossche families en machtsgroepen en het machtsverloop

van de familie te visualiseren. De beschrijving van de economische activiteiten van de familie biedt eveneens een interessant inzicht in de differentiatie strategie die de stedelijke elite volgde om haar inkomen te maximaliseren. Het onderdeel over de sociaal-culturele macht van de familie duidt wel enkele interessante elementen aan maar blijft verder te beperkt. De auteur had bijvoorbeeld dieper kunnen ingaan op de activiteiten en werking van het Illustere Onze-Lieve-Vrouwe-Broederschap en wat het lidmaatschap ervan nu concreet betekende voor de maatschappelijke positie van de leden. Het is eveneens jammer dat door het ontbreken van brieven en egodocumenten van de Van Broechovens het voor de auteur niet mogelijk was dieper in te gaan op het achterliggende gedachtegoed van de familieleden. Hierdoor blijft een belangrijk luik van de familiegeschiedenis voor ons gesloten.

Uiteindelijk heeft Cöp een interessante studie afgeleverd over de werking en verdeling van de macht in 's-Hertogenbosch. De familie Van Broechoven vormt een interessante 'kapstok' om het bredere verhaal van het spel van de macht in Den Bosch aan op te hangen. Dat de familie zelf door de structuur van het boek soms wat naar de achtergrond wordt gedwongen, doet uiteindelijk geen afbreuk aan het gedegen historisch onderzoek van Cöp en de resultaten die hij ermee heeft geboekt. Voor liefhebbers van politieke en elitegeschiedenis is het boek dan ook zeker een aanrader.

Florian Daemen

Harline, C., *Jacobs vlucht*.

Een familiesaga uit de

Gouden Eeuw (Nijmegen:

Vantilt, 2016) 352 p. ill. ISBN

978-94-6004-2997. €24,95

De in 1956 in Californië geboren Craig Harline kwam in 1975 als mormoonse zending naar Nederland. Hij bekeerde niemand, maar leerde wel Nederlands en raakte geïnteresseerd in de

religieuze geschiedenis van Europa. Met name de Reformatie had zijn grootste belangstelling. Terug in de Verenigde Staten ging hij geschiedenis studeren en hij promoveerde in 1986. Tegenwoordig is hij hoogleraar aan de Brigham Young University in de stad Provo, Utah. Hij is een productief auteur met een groot aantal boeken op zijn naam. Hiervan zijn er twee ook in het Nederlands uitgegeven: *The Burdens of Sister Margaret* (De Verzoeking van zuster Margriet, 1997) en *Miracles at the Jesus Oak* (De wonderen van Jezus-eik, 2003). Beide boeken spelen zich af in de Zuidelijke Nederlanden en in de zeventiende eeuw. *Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw* is Harline's nieuwste boek en is speciaal geschreven voor de Nederlandse markt. Het werk is in Nederland heel goed ontvangen. Alle recensies waren zeer lovend en op 14 juli 2017 werd bekend dat het boek op de longlist met tien genomineerden voor de Libris Geschiedenis Prijs is geplaatst.

Craig Harline beschrijft in *Jacobs vlucht* de levens van drie, of eigenlijk vier, generaties van de familie Rolandus, die moesten vluchten als gevolg van hun geloofsovertuigingen. Het eerste deel begint als de Delftse kleermaker Roelandt Jacobsz zich in de roerige jaren zestig van de zeventiende eeuw tot het calvinisme bekeert. Na de komst van Alva kwam de repressie, waardoor Roelandt in 1568 moest vluchten naar Duitsland. Daar dook een aantal jaren later ook zijn zoon Jacob Roelandts op. Jacob, die zich intussen Rolandus noemde, ging gereformeerde theologie studeren in Antwerpen, Heidelberg en Genève. In 1603 belandde hij als predikant in Amsterdam, waar hij zich actief inzette voor de verdrijving van de in zijn ogen duivelse, veel te rekkelijke remonstranten. Hij maakte verder naam als assessor van de Dordtse Synode en vertaler van de Bijbel in het Nederlands, wat resulteerde in de fameuze Statenbijbel.

Het tweede deel van het boek gaat verder met Jacobs zoon Timotheus (1594-1667), die net als zijn vader predikant werd. Niet in Amsterdam, zoals hij gewild had, maar in Ouderkerk, een dorp vlakbij Amsterdam. Tot zijn ongenoegen bleken in Ouderkerk echter veel 'onbeschaamde' katholieken te wonen. Bovendien was de bezoldiging mager, zodat Timotheus zich gedwongen zag 400 gulden te 'lenen' uit het armenblok zonder de kerkenraad

daarin te kennen. Deze en andere incidenten leidden tot een gespannen verhouding tussen de predikant en een groot aantal gemeentelieden, die uiteindelijk leidde tot een gedwongen vertrek van Timotheus in 1649 naar Brabant. Daar kwam hij aanvankelijk terecht in Sint-Michielsgestel. Omdat hij daar niet kon beschikken over een eigen pastorie, solliciteerde hij in 1654 naar de opengevallen predikantenpost van Boxtel, waar hij inderdaad aangenomen werd. Maar ook hier maakte hij door zijn rechtlijnige koppigheid veel vijanden, vooral bij zijn gereformeerde medebroeders. Zo maakte hij eindeloos ruzie met zijn buurman, de gereformeerde schoolmeester, over een schuurtje en de afvoer van het 'secreet'.

Het derde deel van het boek gaat vooral over de zoon van de Boxtelse predikant, naar zijn grootvader Jacob genoemd. Ook deze Jacob was voorbestemd om predikant te worden. Het liep echter anders, want Jacob raakte, mede dankzij gesprekken met bevriende katholieken, in een geloofscrisis. Als minderjarige bekeerde hij zich tot het katholicisme, wat een schande betekende voor zijn familie en de positie van zijn vader in Boxtel onhoudbaar maakte.

Jacob vluchtte naar Antwerpen, waar hij na enige tijd opgevangen werd door de jezuïeten. Uiteindelijk trad hij bij deze orde in. Tegelijkertijd bleef hij een intensieve correspondentie met zijn zus Maria onderhouden, die hem voortdurend zonder resultaat probeerde over te halen zijn nieuwe geloof af te zweren en naar huis te komen. Anderzijds deed ook Jacob in zijn brieven verwoede pogingen zijn zus en zijn ouders ervan te overtuigen dat zij net als hij moesten overstappen naar het ware, katholieke geloof.

In 1663 meldde hij zich bij de orde om als missionaris naar Brazilië te gaan om daar Indianen te gaan bekeren. Hij kreeg daarbij niet alleen tegenwerking van de Portugese autoriteiten en landeigenaren, maar aanvankelijk ook van veel ordegenoten, die zijn plannen veel te radicaal vonden. Toen hij uiteindelijk toch toestemming kreeg, reisde hij honderden kilometers het binnenland in. In 1669 meldde hij trots dat hij acht indianendorpen had bekeerd. Ook hier kwam een eind aan; hij werd teruggeroepen, maar mocht zijn missiewerk voortzetten in São Tomé, het Portugese slaveneiland voor de westkust van Afrika. Drie weken na zijn aankomst kreeg hij echter malaria en stierf hij, vijftig jaar oud, in 1684.

Voor Noord-Brabantse lezers is vooral het tweede deel, dat de ervaringen van Timotheus beschrijft, en het eerste stuk van het derde deel over de jonge Jacob het meest interessant. Harline beschrijft hierin in geuren en kleuren de weerstand die Timotheus ondervond, niet alleen van de katholieken maar vooral van zijn geloofsgenoten in Boxtel. Harline wijt dit vooral aan de koppigheid en de sociale onhandigheid van de predikant, die zich niet wist in te leven in de opvattingen van zijn dorpsgenoten. Toch was het lot van de Boxtelse predikant helemaal niet zo uitzonderlijk: tal van predikanten in de Meierij, met name zij die uit het westen of noorden kwamen, hadden het zwaar, vooral als zij – zoals Timotheus deed – weigerden concessies te doen en vasthielden aan de letter van de ‘ware gereformeerde religie’. Ook waren conflicten binnen een gereformeerde gemeente, vooral tussen de schoolmeester en de predikant, bepaald niet zeldzaam. In alle Meierijse dorpen waren de protestanten getalsmatig zo’n kleine minderheid dat velen van hen in feite gedwongen waren zich in de praktijk aan te passen aan de katholieke meerderheid. Met name de schoolmeesters, die voor hun inkomen mede afhankelijk waren van het schoolgeld dat de ouders betaalden en er dus belang bij hadden dat zij op goede voet stonden met hun katholieke dorpsgenoten, kwamen daardoor geregeld in aanvaring met hun predikant, die van hen eiste dat zij in alles vasthielden aan de gereformeerde leer en de katholieke godsdienst bestreden als ‘paapse superstitie’, ook in hun klaslokaal.

Voor dit soort analyses is in *Jacobs vlucht* geen plaats. In plaats daarvan heeft Craig Harline voor een breed publiek een boeiend, bij vlagen zelfs spannend boek geschreven, dat zich laat lezen als een roman. Om dit te bereiken heeft hij ruim gebruik gemaakt van *cliffhangers* aan het eind van elk hoofdstuk, maar ook van *flashbacks* en *flashforwards* en andere literaire stijlmiddelen. Zijn taal is beeldend. Ook als niet bekend is hoe de gebeurtenissen precies gegaan zijn, probeert hij bij de lezer een beeld op te roepen van hoe het gegaan zou kunnen zijn. Vaak doet hij dat door vragenderwijze een aantal suggesties en hypothesen op te werpen. Daarbij geeft hij zijn fantasie ruim baan. Als hij bijvoorbeeld het overlijden van de domineesvrouw, waarvan geen verslag is overgeleverd (p. 111), wil beschrijven, doet

hij dat door anderhalve bladzijde lang te bedenken hoe het allemaal ‘misschien’, ‘mogelijk’, ‘waarschijnlijk’ en soms ook ‘ongetwijfeld’ geweest zou kunnen zijn en vooral hoe het ‘zeker niet’ is gegaan. Ook vult hij geregeld ontbrekende context in. Een mooi voorbeeld daarvan is de beschrijving van de reis van Timotheus en zijn gezin naar de Meierij (p. 145-151). Hoewel de dominee geen dagboek heeft bijgehouden of op een andere manier daarvan een verslag heeft gemaakt, weet Harline door zijn verbeelding te laten werken die tocht tot in de kleinste details te reconstrueren. Daarnaast laat hij Timotheus intussen filosoferen over wat hij meemaakt tijdens de reis en over alles wat hem in dat verre en onheilspellende Brabant te wachten staat. Dat het daar niet pluis zal zijn benadrukt Harline nog eens extra door Timotheus, nadat hij in ‘s-Hertogenbosch een postkoets heeft gevonden, door een dicht bos te laten rijden vol rovers en ander gevaar. Jammer genoeg voor Harline bestond het landschap in de Meierij in de zeventiende eeuw vooral uit heidevelden en zandverstuivingen en niet uit bossen.

Deze toevoegingen en soms fantasierijke vrije interpretaties geven het boek meer het karakter van een roman dan van een wetenschappelijke studie. Dit wordt versterkt doordat noten geheel en al ontbreken. Wel heeft de auteur aan het einde van het boek in een bibliografisch overzicht een beredeneerde en uitgebreide opsomming gegeven van de door hem gebruikte bronnen en literatuur. Die opsomming is indrukwekkend en zeker heel bruikbaar voor iemand die meer wil weten over de door hem beschreven gebeurtenissen. Wie echter exact wil weten waar hij zijn gegevens en soms vergaande interpretaties vandaan heeft of waar de door hem geciteerde teksten te vinden zijn, zal lang moeten zoeken en ze waarschijnlijk niet in alle gevallen kunnen vinden. Het is zo voor een serieuze onderzoeker moeilijk geworden zijn bronnen te controleren. Als gevolg daarvan is het boek als basis voor verder onderzoek veel minder bruikbaar dan het had kunnen zijn.

Dit neemt niet weg dat Harline met *Jacobs vlucht* een knap boek heeft geschreven, dat echter meer een publieksboek voor een breed publiek is dan een wetenschappelijk werk.

Henk Roosenboom

**Leeuwen, W. van, F. Sluijter
en M. Bolsius, *Het groot orgel
van de Sint-Janskathedraal***

(Zwolle: WBOOKS, 2016).

128 p. ill. lit.opg. ISBN

987-94-625-8163-0. € 19,95

De Sint-Jan in 's-Hertogenbosch herbergt een waar monument van beeldhouwkunst uit het begin van de zeventiende eeuw. Helaas heb je een hoogwerker nodig om dit werk goed te kunnen bekijken: het gaat om de kast van het grote orgel in de kathedraal.

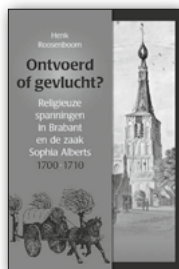
Vierhonderd jaar geleden werd dit enorme beeldhouwwerk vervaardigd en ter gelegenheid van dit jubileum verscheen een boek waarin de geschiedenis van het orgel is vastgelegd. Destijds was het een van de grootste en beste orgels van Europa – zeg dus maar gerust: van de wereld. Jarenlang werd gewerkt aan de versiering van de kast met allerlei taferelen uit de Bijbel, de klassieke oudheid en natuurlijk met vele verwijzingen naar de muziek.

De bouw en de lotgevallen van het instrument door de eeuwen heen komen in het boek uitgebreid aan de orde; minder aandacht is er voor veranderingen in de muziekcultuur en de liturgie waarin het orgel functioneerde. Opvallend is dat het vaak veel moeite kostte om een bekwaam orgelbouwer te vinden die het orgel kon restaureren.

Maar uiteindelijk lukte dat altijd en tegenwoordig is het orgel van de Sint-Janskathedraal nog steeds een van de beste en grootste van Europa. Om dat te horen en te zien, kun je gewoon plaatsnemen in de kerk; om de details van het houtsnijwerk te zien, kun je voortaan dit boek ter hand nemen.

Met behulp van een hoogwerker maakte Marc Bolsius meer dan tweehonderd foto's die in dit boek prachtig zijn afgebeeld. Alleen dat al maakt de aanschaf van het boek, dat nog geen € 20 kost, meer dan de moeite waard: daar kan geen hoogwerker tegenop.

Jan Brouwers

**Roosenboom, H., *Ontvoerd of
gevlucht. Religieuze spanningen
in Brabant en de zaak Sophia***

Alberts 1700-1710 (Hilversum:

Uitgeverij Verloren, 2016). 233 p.

ill. ISBN 978-90-8704-628-6. € 25

De periode waarin het gebied dat wij thans kennen als Noord-Brabant als het Generaliteitsland Staats-Brabant deel uitmaakte van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1581-1795), is een weinig belichte maar boeiende periode in de geschiedenis van onze provincie, zo schrijft Henk Roosenboom in het eerste hoofdstuk van zijn boek *Ontvoerd of gevlucht. Religieuze spanningen in Brabant en de zaak Sophia Alberts 1700-1710*. Zoals de titel al aangeeft, werd deze periode – onder meer – gekenmerkt door religieuze spanningen en daaruit voortvloeiende conflicten tussen katholieken en protestanten. De Opstand tegen Filips II en de daaruit voortvloeiende Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) had namelijk niet alleen een staatkundige scheiding van de Nederlanden tot gevolg, maar ook een scheiding in religieus opzicht. Waar in de Zuidelijke, Spaanse Nederlanden de katholieke godsdienst gehandhaafd bleef, werd in de Noordelijke, Staatse Nederlanden het calvinistisch protestantisme tot officiële godsdienst gemaakt. Voor het noorden vaardigden de Staten-Generaal in de eerste helft van de zeventiende eeuw dan ook een groot aantal verordeningen uit waarmee zij het katholicisme wilden uitbannen en het calvinisme daarvoor in de plaats stellen. Zo werd onder meer bevolen dat katholieke kerken moesten worden gesloten dan wel moesten worden overgedragen aan vertegenwoordigers van de gereformeerde religie, terwijl het voorts verboden werd om nieuwe katholieke kerken te openen of een katholieke eredienst te houden. Verder werden alle goederen die aan de katholieke kerk of aan kloosters en kapittels toebehoorden geconfisqueerd en werden al hun inkomsten vervallen verklaard.

Deze godsdienstige reformatie ging in het noorden bovendien gepaard met een politieke reformatie. In het *Reglement op de politieke reformatie* dat op 1 april 1660 door de Staten-Generaal werd afgekondigd, werd bepaald dat er in de nieuw

gevormde Republiek der Verenigde Nederlanden geen publieke ambten meer door katholieken mochten worden uitgeoefend. Aanhangers van het katholicisme werden onder andere uitgesloten van de functies van schout, drossaard, burgemeester, secretaris, notaris en procureur. Ook werd het aan bekleders van openbare functies verboden om schikkingen te treffen met katholieken om voor deze laatsten hun eredienst mogelijk te maken.

Zoals Roosenboom aangeeft, hadden deze wettelijke maatregelen maar ten dele het gewenste resultaat in Staats-Brabant, waar het katholicisme sterke wortels had. De meeste inwoners bleven de katholieke godsdienst aanhangen en namen deel aan missen die in het geheim werden gehouden in woningen en schuren. Katholieke priesters wisten onder te duiken of opereerden vanuit grensplaatsen in de Spaanse Nederlanden. Ook kwam het voor dat een eenmaal opgepakte priester door katholieke inwoners werd bevrijd uit de handen van de gereformeerde ambtenaren van justitie.

Wat het boek van Roosenboom zo aantrekkelijk maakt, is dat binnen de algemene context van de politiek-religieuze troebelen in Staats-Brabant aan het begin van de achttiende eeuw, de schrijver zijn aandacht laat uitgaan naar een individueel geval, namelijk dat van Sophia Alberts, dat de gemoederen een tiental jaren in beweging hield. Sophia was het enige kind van notaris Theodorus Alberts en zijn vrouw Maria Vogelsangh, die zich in 1687 in Helmond vestigden en de gereformeerde religie aanhingen. Vader Alberts werd korte tijd later benoemd tot diaken en kerkenraadslid van de gereformeerde gemeente. De wederwaardigheden van de ongeveer achttienjarige Sophia namen een aanvang toen zij op 4 november 1700 het ouderlijk huis ontvluchtte om te ontkomen aan haar hardvochtige en hardhandige vader. Zij vluchtte naar Venray, waar zij zich bekeerde tot het katholicisme. Door haar ouders en de autoriteiten werd deze vlucht aangemerkt als een ontvoering door roomsgezinde medestanders van het meisje en er werd dan ook actie ondernomen om de vluchteling te achterhalen en terug te brengen naar Helmond.

In opeenvolgende hoofdstukken brengt Roosenboom de etappes van de vlucht van Sophia in kaart en besteedt daarbij ruim aandacht aan de personen die in meerdere of mindere mate waren

betrokken bij deze vlucht dan wel bij de pogingen om het meisje te achterhalen en te doen terugkeren. Sophia's vlucht voerde haar via Venray naar Mechelen, waar zij, inmiddels 22 jaar oud, in het huwelijk trad met Robert Thiry. Formeel-juridisch gezien had zij zich daardoor onttrokken aan de ouderlijke macht. Omdat haar familie het daarbij echter niet liet zitten en er nog steeds verwoede pogingen werden ondernomen om de jonge vrouw naar Brabant te laten terugkeren, vluchtte het echtpaar naar Frankrijk, waar Sophia, die inmiddels moeder was geworden, op 22 januari 1708 kwam te overlijden in het gehucht Thouars.

Dit alles wordt door Roosenboom met veel oog voor details beschreven. Het boek is prettig leesbaar, zij het dat af en toe de vaart uit het verhaal wordt gehaald door het geven van informatie die niet direct van belang is voor de loop der gebeurtenissen. Het verhaal van Sophia Alberts is evenwel geen louter anekdotische vertelling over de belevenissen van een eigengereid meisje in roerige tijden. In een epiloog vergelijkt de auteur de door hem beschreven casus met andere, soortgelijke gevallen waarin protestantse minderjarigen met behulp van katholieke Brabanders aan het gezag van ouders of voogden werden onttrokken om hen elders een katholieke opvoeding te kunnen geven. Het geval van Sophia bracht de gemoederen echter niet alleen in beweging omdat iemand werd bekeerd tot het roomse geloof, zo concludeert de schrijver, maar meer nog omdat een minderjarige dochter aan het ouderlijk gezag werd onttrokken. Het boek biedt dan ook een fraaie illustratie van zowel de religieuze spanningen aan het begin van de achttiende eeuw als van de spanningen die binnen een gezin konden ontstaan ten gevolge van de verregaande macht van ouders over hun minderjarige kinderen.

Erik-Jan Broers

Negentiende en twintigste eeuw

Bader, J., *Kroniek van 'n vervolging. Joden in Noord-Brabant 1933-1948* (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2016). 1398 p. ISBN 978-9461537799. € 99,95

Jan Bader (1942) heeft sinds de jaren 1980 naam gemaakt als onderzoeker en publicist op het gebied van de Joodse gemeenschappen in Noord-Brabant, vooral in de negentiende eeuw. In 2002 verzorgde hij de inleidingen over de joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant in het boek met de foto's uit de collectie Cahen van alle grafstenen op die begraafplaatsen. Daarnaast verzamelde hij jarenlang uit eigentijdse kranten, archieven, literatuur en diverse getuigenissen alles wat hij kon vinden over de bejegening en – na de Duitse inval – de vervolging van de Joden in onze provincie. Hun aantal groeide tussen 1930 en 1941 van 1.654 tot 2.320, vooral als gevolg van de instroom van vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk. Ook in Noord-Brabant, dat eigenlijk bekend stond om zijn tolerante houding ten opzichte van de kleine Joodse minderheid, kregen zij te maken met anti-Joodse uitingen en gevoelens. Vanaf 1940, onder nazibewind, veranderde dat in regelrechte ontrecting en vervolging.

Bader heeft in de omgevallen kaartenbak die het boek is, alle verzamelde informatie chronologisch geordend, van januari 1933 tot en met 1950 – enigszins in afwijking van de ondertitel. Alleen incidenteel voorzien van feitelijk commentaar rijgen honderden krantenberichten, broncitaten en excerpten zich aan. Impliciet en vooral door de selectie van zijn bronnen beoogt Bader hiermee een indringend beeld te geven van de manier waarop het net zich om de Joden sloot, te beginnen met de creatie van een klimaat van achterdocht en verdachtmaking. Zijn belangrijkste doel is echter honderden bronnen en documenten toegankelijk te maken voor verder onderzoek. Hij verrichtte een monnikenwerk door de vaak ongeordende archieven van Israëlitische kerkgenootschappen

in zijn onderzoek te betrekken. Voor mijn eigen, eind 2016 verschenen boek *House of Memories*, kon ik deze *Kroniek* al met veel vrucht gebruiken.

Met behulp van deze bronnenverzameling kunnen tal van familie- en persoonlijke geschiedenissen gereconstrueerd worden: zo kon ik enkele gegevens toevoegen aan de levensbeschrijving van de Tilburgse student Nico Wolf uit Oss (1919-1944). Maar ook de stedelijke gemeenschappen kunnen hiermee beschreven worden, met hun sociale en culturele verschillen en soms nogal uiteenlopende overlevingskansen tijdens de Holocaust. De *Kroniek* levert eveneens volop materiaal voor de fascinerende geschiedenis van de zionistische beweging, met voormannen als de Tilburger Alfred Polak (1883-1956), en van de onderbelichte maar indrukwekkende inzet van de Brabantse Joden voor hun vervolgde geloofsgenoten in de jaren dertig. Het nog volstrekt ongeordende archief van de hoofdsynagoge in 's-Hertogenbosch, nu in het Bossche Stadsarchief, door Bader in zijn boek voor het eerst gedeeltelijk ontsloten, biedt daarvoor een gedegen basis. Ook bevat de *Kroniek* tal van onderduik- en vluchtgeschiedenissen uit de oorlog die als grondslag zouden kunnen dienen voor de nog amper onderzochte, laat staan beschreven geschiedenis van de Joodse onderduik in Noord-Brabant.

De onderzoeker of geïnteresseerde leek die deze waardevolle bronnen zou willen gebruiken, wordt het echter niet gemakkelijk gemaakt. Anders dan door de chronologische ordening verschaft Bader de gebruiker geen enkele toegang tot het materiaal: geen index en geen samenvatting. Dat betekent dat er niets anders opzit dan alle bijna 1400 pagina's door te nemen en zelf een toegang te maken. Het is dan ook te betreuren dat dit materiaal niet meteen ook digitaal wordt aangeboden, zodat gezocht kan worden op plaats- en eigennamen.

Ook kunnen wel vragen worden gesteld bij de selectie en het commentaar. Volgens mij moeten we in de vooroorlogse jaren een duidelijk onderscheid maken tussen het incidentele, raciaal geïnspireerd antisemitisme en het veel meer structurele, op een religieuze visie gefundeerde anti-judaïsme, het laatste vooral afkomstig uit de hoek van de rooms-katholieke clerus en pers. Bader is erg gespist op antisemitisme en maakt mijns inziens het bovenstaande onderscheid niet of veel te weinig.

Toch mag Bader met recht geplaatst worden in het rijtje mannen dat – toen er nog amper aandacht was voor de geschiedenis van de Joodse gemeenschappen in Noord-Brabant – op eigen initiatief documenten over en herinneringen aan de gedecimeerde gemeenschappen heeft geordend en gepubliceerd, te weten Max Cahen (1905-1995), Ernst Elzas (1919-2010) en Jakob Becker. Baders *Kroniek* is het resultaat van eenzelfde toewijding en historisch verantwoordelijkheidsgevoel.

Meer dan voorheen is er thans openheid en ruimte om de beladen tragische geschiedenis van de Joden in Noord-Brabant te vertellen. Er is alle aanleiding om lokale en familiegeschiedenissen systematisch historisch te onderzoeken zodat we niet blijven hangen in vage gevoelens en beelden die geen basis hebben in de feitelijke realiteit en daarom ook niet bijdragen aan contextualisering en betekenisgeving van dit collectieve trauma. De *Kroniek* van Bader legt daarvoor de bronnenbasis.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Biemans, J., *August von Bonstetten. Een Zwitsers militair schetst 's-Hertogenbosch 1815-1824* (Nijmegen: Vantilt, 2016). 244 p. ill. ISBN 978-94-6004-245-4. € 29,50

Van medio november 1815 tot medio maart 1824, weliswaar met onderbrekingen, was de uit Bern afkomstige Abraham Sigmund von Bonstetten (1796-1879) in Den Bosch gelegerd als officier in dienst van het koninkrijk der Nederlanden. Daarna werd hij overgeplaatst, eerst naar Breda en later naar Antwerpen. In 1829 werd hij, net als de andere militairen van de Zwitserse nationaliteit, ontslagen uit de Nederlandse krijgsdienst. Hij kreeg enkele jaarsalarissen mee en hield zich gedurende de resterende vijftig jaar van zijn leven bezig met het beheer van het familiebezit, met reizen en vooral met schilderen. Teken en schilderen waren van jongs af aan zijn passie en hielden hem tijdens zijn jaren als officier op de been. Voor militairen in vredetijd (precies tussen de slag bij Waterloo en het

uitbreken van de Belgische Opstand) was het niet gemakkelijk om de tijd zinvol te besteden. Bijna elke dag moest er wel een paar uur geëxerceerd worden, iets waaraan August een gruwelijke hekel had. Als officier werd hij ook geacht om aanwezig te zijn bij de met grote regelmaat gegeven avondpartijtjes in de stad; dat vond hij zo mogelijk nog erger. August hoefde niet te werken in het zweet zijns aanschijns, maar voelde wel steeds de dreigende schaduw van verveling, afstomping en melancholie. Maar hij sloeg zich er goed doorheen. Waar collega's zich te buiten gingen aan drank en vrouwen, las hij boeken en hanteerde hij het penseel en de tekenstift.

De historicus Jac. Biemans heeft iets meer dan honderd tekeningen uit Augusts Bossche periode kunnen traceren, waarvan er veel zijn weergegeven in het voorliggende boek. De kwaliteit en de documentaire waarde van de tekeningen zijn dermate dat alle geïnteresseerden in de geschiedenis van Den Bosch deze publicatie met blijdschap zullen hebben ontvangen. Terecht merkt Biemans op dat het werk van deze officier-kunstenaar een waardevolle aanvulling is op het weinige beeldmateriaal dat ons uit deze periode van de geschiedenis van deze Brabantse stad rest. Sommige tekeningen, zoals die van de Markt, zijn werkelijk prachtig. De Zwitserse soldaatjes die wij overal zien rondlopen of op wacht staan, doen mij denken aan de soldaatjes van de voormalige Kwatta chocoladefabriek in Breda, een stad trouwens waar August veel liever vertoefde dan in Den Bosch.

Het boek bevat ook boeiend tekstmateriaal. August was namelijk een ijverig dagboekschrijver en van de passages die betrekking hebben op Den Bosch biedt Biemans een Nederlandse vertaling. Deze passages laat hij afwisselen met de afbeeldingen van de tekeningen. Onvermijdelijk raakt de lezer vooral geboeid door de persoon van August von Bonstetten; hieronder stip ik slechts enkele van zijn notities aan over de stad en zijn inwoners. Over de stad oordeelt de Zwitser bepaald niet mild. Den Bosch vindt hij ellendig, droevig, een poel van verveling, en zo voort. Wat hem betreft mag deze stad van de aarde vallen. De Bosschenaren mag hij al evenmin. Met uitzondering van een paar deftige families en bevriende kunstschilders beschouwt hij de bevolking als canaille, dat zich bovendien vijandig gedraagt tegenover de ingekwartierde

Zwitserse soldaten. Hij haalt zijn neus op voor het gepeupel en weidt – helaas – niet uit over de sociale misstanden die hij aantreft. De enige keer dat de eenvoudige, katholieke Bosschenaren een gunstige indruk op hem maakten, was op Kerstmis 1818. Na 's ochtends gecommuniceerd te hebben in de Lutherse kerkdienst en thuis te hebben geschilderd, bezocht August 's middags de Sint Jan: 'Een geweldige indruk op mij maakte de vroomheid van de biddende mensen, en de heerlijke muziek in de mooie en imposante kerk'.

Al heeft hij niet veel op met de Bosschenaren, de waarnemingen die hij als buitenstaander verwoordt, zijn heel relevant. Veelzeggend zijn twee zinnnetjes over een korte wandeling op zaterdag 20 mei 1820: 'Wandelde in alle steegjes buiten het centrum van de stad en in ellendige buurten waar ik nog nooit geweest was. Je ziet er alleen maar arme mensen opeengepakt.' Na jaren nam August voor het eerst een kijkje achter de façade die hij zo mooi kon natekenen. En bij die ene keer bleef het; compassie had hij alleen met zichzelf en mensen van zijn eigen stand. Met weinig woorden illustreert hij wat hij met zijn tekeningen nalaat: hoe 'normaal' het destijds was dat op een kleine oppervlakte twee totaal verschillende werelden naast elkaar bestonden. De osmose tussen beide werelden bestond grotendeels uit de vele arme hoeren van wier diensten onder meer de heren officieren gebruik maakten. Dat gold overigens niet voor de maagdelijke August; hij gruwde van dames van lichte zeden.

Boeiend is Augusts verslag van de veroordeling en vervolgens terechtstelling van een vadermoordenares waarbij hij in juni/juli 1820 ambtshalve aanwezig was. Voorafgaand aan haar terechtstelling op de Markt sprak de vrouw – August typeert haar eerst als ellendige misdadigster en vervolgens als berouwvolle zondares – tot het massaal aanwezige volk: 'Lieve kinderen, neem aan mij een voorbeeld hoe de kromme wegen der jeugd tot misdaad leiden'. August gruwde van de lange pijnlijke executie, waarmee zowel de beulen als het op sensatie beluste volk zich in zijn ogen verlaagden. Thuis gekomen liet hij zijn kleren uitkloppen en kamde hij zijn haar uit omdat hij vreesde 'een garnizoen vlooiën' te hebben opgelopen. En zo bevatten de dagboek-

passages nog meer wetenswaardigheden, zoals de constatering dat de Bosschenaren hechtten aan de viering van het feest van Driekoningen (1824) en dat het feest van Sint-Nicolaas voor de 'Hollanders' (Bosschenaren inbegrepen) net zo belangrijk is als nieuwjaarsdag voor de Zwitsers. Een leerzaam en muzisch kijk- en leesboek.

Charles Caspers

Bijsterveld, A.J.A.,

House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family (Hilversum: Verloren/Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2016). 488 p. ill. reg. dvd. ISBN 978-90-8704-604-0. € 39

Vier jonge Joodse Tilburgers proberen omstreeks 9 december 1941 om per boot het bezette Nederland te ontvluchten. De poging mislukt jammerlijk en hun levens eindigen anoniem in de Duitse vernietigingskampen. Een van de vier is Bertram Polak. Hij groeit op in de woning Prof. Dondersstraat 77 te Tilburg, het huis dat de auteur van dit boek, Arnoud-Jan Bijsterveld, in 2000 samen met zijn partner zal kopen. Bijsterveld vertelt het levensverhaal van deze vier Tilburgers. Jonge levens die gesmoord werden tijdens de Holocaust. Vier van de in totaal zes miljoen vermoorde Joden. Maar de Holocaust is onder historici al lang niet meer zozeer het cijfer van zes miljoen, maar dat van één plus één plus één, et cetera. *Life writing* is populair onder historici en literatoren. Het brengt een individueel leven achteraf tot een samenhang door een gereconstrueerd verhaal. Het leven wordt verbeeld. Het is inmiddels een beproefd concept in holocaust- en genocidestudies, in genderstudies en in onderzoek naar racisme. De onderdrukten zijn geen passieve slachtoffers maar actieve, in de geschiedenis participerende, burgers. De verteller ordent de feiten (het 'wat' en 'hoe') én gebruikt zijn voorstellingsvermogen (het 'waarom'). Geschiedenis wordt bepaald door de wending die mensen er aan geven. 'De kracht van het persoonlijke verhaal' was niet toevallig dit jaar (2017) het thema van de 4-mei voordracht in De Nieuwe Kerk te

Amsterdam, uitgesproken door Annejet van der Zijl. Ze vertelde daar wat ze geleerd had tijdens de zoektocht naar de hoofdpersonen van haar boek *Sonny Boy*: 'En dat was dat de dood, hoe verschrikkelijk, oneerlijk en tragisch die in het geval van dit echtpaar ook was, uiteindelijk niet de macht had om hun leven te definiëren'.

Getriggerd door het feit dat zijn woning gebouwd is door Tilburgse Joden gaat Bijsterveld op zoek naar het leven van Bertram Polak, zijn familie en zijn vrienden. Een zoektocht die hij – zoals zo vele starters van Holocaustonderzoek – begint bij het onvolprezen digitale monument Joodse gemeenschap in Nederland. Dit Joodse monument biedt niet alleen feitelijke informatie over de slachtoffers maar functioneert ook als een 'community': de website brengt familieleden én onderzoekers met elkaar in verbinding. Een simpel berichtje uit de Verenigde Staten van een ver familielid van de Tilburgse Polaks zet Bijsterveld in 2010 op het spoor naar andere familieleden in de V.S. en Israël. De stapels historische brieven, foto's en verhalen die Bijsterveld daardoor ontvangt, zouden zonder de gedigitaliseerde samenleving waarschijnlijk voor altijd onder het stof bedekt zijn gebleven. De degelijke Nederlandse bevolkingsadministratie, de bureaucratische wijze waarop de bezetter de arisering van Joodse bedrijven en de Jodendeportaties vastlegt én de niet minder bureaucratische teruggave van eigendommen na de oorlog door de Nederlandse overheid zorgen ervoor dat Bijsterveld ook kan putten uit rijke archiefbronnen.

We leren Bertram Polak kennen als de oudste zoon van een geassimileerd, kosmopolitisch Joods gezin uit de Tilburgse hogere middenklasse, dat niks moet hebben van de kleinburgerlijke mentaliteit van de kleine Joodse gemeenschap in de Wolstad. De synagoge bezoekt de familie Polak slechts op feestdagen. Vader Hans en oom Alfred hebben een goed lopende handelszaak waarmee ze de Midden-Brabantse lederfabrieken van geïmporteerde huiden voorzien. De verwachtingen over Bertram binnen de familie zijn hooggespannen; hij geldt als de kroonprins voor de handelsfirma. Maar zelf heeft de jongen waarschijnlijk heel andere zorgen. Op dertienjarige leeftijd verliest hij reeds zijn moeder. Bertram wordt door familie-

leden en vrienden soms als een verwende en wat luie jongeman gekenschetst. In zijn middelbare schooljaren blinkt hij meer uit in toneel en sport dan in de schoolvakken.

De oorlog zorgt ervoor dat we nooit zullen weten of Bertram de handelszaak verder had voortgestuwd of, als derde generatie ondernemer, naar de afgrond had gedreven. De gezinnen van Hans en Alfred Polak vluchten kort na 10 mei 1940 via Engeland naar Amerika. Bertram is op dat moment gemobiliseerd militair in het Nederlandse leger en blijft alleen achter. Als zestienjarige puber haatte hij zijn Joodse achtergrond, nu raakt hij in de bezettingsjaren steeds meer aangewezen op die Joodse gemeenschap. Het achterblijven van Bertram in door de nazi's bezet gebied groeit uit tot een familietrauma. 'Overleven zonder iets van zichzelf prijs te geven, was weinigen gegeven', schreef Primo Levi, doelend op Auschwitz. Maar het gold soms ook voor degenen die aan Auschwitz ontsnapten, zoals Bertrams vader Hans. Uiterekend deze Hans Polak is voor de oorlog erg actief in de hulporganisatie voor gevluchte Joden uit Duitsland. En nu het erop aankomt, kan hij zijn eigen zoon niet redden. Bertram wordt vervolgens door de Duitse bezetter uit het huis aan de Prof. Dondersstraat gezet en, in het kader van de arisering, ook uit de directie van de Joodse handelsfirma. Vader Hans koopt nog wel een ticket Engeland-USA voor hem. Maar Bertram slaagt er niet in om illegaal per boot naar Engeland te ontsnappen.

Hij zit gevangen in het Oranjehotel (strafgevangenis Scheveningen) en kamp Amersfoort. Vandaar gaat de trein naar vernietigingskamp Auschwitz, waar Bertram op 17 augustus 1942 vermoord wordt. Minder dan drie maanden later sterft in New York zijn vader, in grote onzekerheid verkerend over het lot van zijn zoon. Bijsterveld oordeelt niet en laat zich inspireren door Daniel Mendelsohn's *The Lost. A Search for Six of Six Million* (2006). Via empathisch onderzoek vertelt hij het verhaal van Bertram en zijn lotgenoten. Ze zijn geen anonieme slachtoffers van de Holocaust. Alles wat geschiedt, geschiedt omdat iemand een beslissing neemt: tot vervolging, tot vlucht, tot hulp of tot verraad. De dood krijgt een gezicht. En meer dan dat. Bijsterveld beperkt zich nadruk-

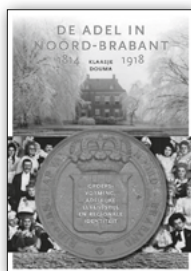
kelijk niet tot de Holocaust, maar vertelt vooral ook het andere verhaal, dat van de opgroeiende Bertram en zijn familie en vrienden en dat van de naoorlogse terugkeer van de overlevenden, die verder moeten met hun leven. 'To turn tragedy into triumph', zoals Connie, de halfzus van Bertram en geboren in 1941 in New York, het zo mooi verwoordt.

Met dit uitputtend gedocumenteerd boek geeft hoogleraar Bijsterveld de verhalen van de Holocaust aan de volgende generaties door. Niet alleen kan het verhaal nu doorverteld worden in de familie Polak, maar ook aan nieuwe generaties studenten. *House of Memories* is met zijn bijna 500 pagina's, waarvan misschien wel een kwart door voetnoten gevuld wordt, een methodologisch standaardwerk voor jonge onderzoekers die een Holocaustslachtoffer een naam en een verhaal willen geven. Vanuit Prof. Donderstraat 77, mét de struikelsteen voor Bertram, begon voor de familieleden ('hotel Polak') én jonge onderzoekers de odyssee naar de microgeschiedenis van de Holocaust. 'Places remember events', schreef James Joyce al in zijn aantekeningen bij *Ulysses* (1922).

Maar waren de Polaks uit de Prof. Donderstraat representatief voor de gehele Joodse bevolking? De Polaks slaagden erin met 37.000 andere Europese Joden te vluchten naar Amerika. Ze hadden geld en contacten, die broodnodig waren om te vluchten of onder te duiken. Bart van der Boom stelt in zijn proefschrift *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (1995) dat beter gesitueerde Joden in mindere mate gedeporteerd zijn. Croes en Tammes vinden in *Giflaten we niet voortbestaan* (2004) een verband tussen overlevingskansen en de positie op de beroepsprestigeschaal. Presser wees in *Ondergang* (1965) al op de klassegebonden overlevingskansen tijdens de Holocaust. De rijken en geleerden hadden volgens hem betere kansen dan de 'sinaasappelventer'. Over die laatste categorie schreef Wally de Lang recentelijk *Waterlooplein* (2017). Van de 114 bewoners van Waterlooplein 64-74 keerden er na de oorlog slechts tien terug. Zij lieten geen brieven of fotoalbums na en ook van hun panden bleef niks over. De enkele overlevenden waren na de oorlog niet in staat om over de gruwelen en het doorstane leed te vertellen. En toch is er ook over hen nu een verhaal.

Bertrams oom Alfred kon in augustus 1947 zijn huis in de Prof. Donderstraat eindelijk weer betrekken. Hij werd op straat begroet met de weinig empathische woorden 'Dus ge leeft toch nog'. De huurster van het pand, die haar eigen woning had verloren door een V1, werd lange tijd na de oorlog wettelijk beschermd toen Alfred Polak als eigenaar aanspraak maakte op de woning. Ze voegde Alfred toe: 'Als je eens wist wat wij allemaal hebben moeten meemaken'. Bijsterveld, geschoold als mediëvist, ervoer als Holocaustonderzoeker voor het eerst de diepe persoonlijke impact van zijn bevindingen op hen die deel van het verhaal zijn. Het veranderde zijn kijk op het beroep van historicus: herinnering wordt niet ergens gevonden, maar gemaakt, het is een actief proces van 'recollection' of 'remembrance'. Hij haalt in navolging van velen een Talmoedische wijsheid aan: 'Proberen te vergeten verlengt slechts de ballingschap; het geheim van de verlossing ligt in de herinnering'. Daarin schuilt misschien ook wel de grootste kracht van dit wetenschappelijk gedegen, maar vooral ook empathische boek. Na het schrijven van dit magnum opus is Bijstervelds visie op het hoogleraarschap ook veranderd. Hij wil nu jonge (internationale) studenten deelgenoot maken van zijn missie: 'Connecting people through brokering the past'. Hopelijk vergeet hij daarbij de 'sinaasappeljoden' niet.

Ad van den Oord

Douma, K., *De adel in Noord-Brabant, 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Hilversum: uitgeverij Verloren/Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2015). 568 p., ill.,

reg., bijl. ISBN 978-90-8704-543-2. € 49

In de reeks van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact verscheen *De adel in Noord-Brabant, 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit*, het proefschrift waarop Klaasje Douma

op 16 december 2015 promoveerde aan Tilburg University, onder leiding van promotoren Arnoud-Jan Bijsterveld en Yme Kuiper. Een solide boekwerk, niet alleen vanwege de aanzienlijke omvang (568 pagina's), maar zeker ook vanwege de aanpak en presentatie van het onderzoek. Enkele aspecten van deze studie presenteerde Douma in het Jaarboek van vorig jaar (*NHJ* 33), waarin haar artikel "Schep immer nieuwe vreugd, vriendschap en gezelligheid'. Over Brabantse adel, "herengezelschappen" en regionale identiteit' is opgenomen (p. 128-159).

Het proefschrift start met een gedegen overzicht van de stand van zaken in het historisch en sociaalwetenschappelijk onderzoek naar adel en elites. Douma kiest voor een prosopografische benadering, waarbij een populatie van adellijke heren over een termijn van circa honderd jaar wordt bestudeerd. Ze maakt in haar onderzoek gebruik van de theorie van Pierre Bourdieu. Volgens deze socioloog bezitten alle mensen een bepaalde mate van sociaal, economisch en cultureel kapitaal en kunnen zij deze drie vormen van kapitaal in het sociale leven tegen elkaar inruilen. Het eindresultaat daarvan bepaalt hun positie op de sociale ladder. Zo kan een hoog cultureel kapitaal (bijvoorbeeld een goede opleiding) worden omgezet in economisch kapitaal (een hoog inkomen) en/of in sociaal kapitaal (relaties in invloedrijke netwerken). Langs deze weg kunnen mensen stijgen of dalen op de sociale ladder, maar ook een hoge positie consolideren of gevangen blijven in een lage sociale status.

Douma kiest ervoor haar onderzoek vooral te richten op kwantificeerbare parameters waarin deze drie vormen van kapitaal tot uiting komen, zoals belastingklasse, politieke functies op provinciaal en landelijk niveau, opleiding, achtergrond huwelijkspartner, religie volgens burgerlijke stand, lidmaatschappen van diverse verenigingen, aanwezigheid tijdens vergaderingen en vervullen van bestuursfuncties. Waar mogelijk wordt de Brabantse adel vergeleken met die in de andere Nederlandse provincies. De Brabantse adel wordt hiermee minutieus in beeld gebracht. Dat was tevoren nog niet gebeurd, waarmee dit boek dus duidelijk een leemte in de historische kennis over Noord-Brabant en de Nederlandse adel opvult.

Het is wel vreemd dat dit zo lang heeft geduurd. Zoals Douma zelf ook aangeeft, is juist in deze provincie de adel bij uitstek interessant als onderzoeksobject, omdat daar processen van groepsvorming en het verwerven en vervolgens consolideren van een hoge sociale status ongeveer vanaf een nulpunt plaatsvonden. Immers, toen koning Willem I in 1814 de adel een rol toebedacht in het bestuur op provinciaal niveau, had hij in Noord-Brabant grote moeite voldoende gegadigden te vinden. In Noord-Brabant was eigenlijk geen 'oude' adel (met middeleeuwse wortels) meer aanwezig – die was ten tijde van de Opstand gedood of gevlucht dan wel in latere tijden uitgestorven – en er waren ook weinig patriciërs die toonaangevend genoeg werden bevonden om in de adelstand te worden verheven. De koning wist maar net het vereiste aantal heren bijeen te krijgen om de posities in het provinciaal bestuur te bezetten. Hun band met Noord-Brabant was vaak nogal mager en zij waren qua religieuze overtuiging (de meesten waren protestants) zeker geen afspiegeling van de bevolking. Dat verschil in religie werd binnen de adel zelf overigens nooit als een harde scheidslijn opgevat. Het gedeelde standsbesef prevaleerde boven gevoelens van verbondenheid met geloofsgenoten.

Douma onderzoekt in hoeverre de band met Brabant onder de adellijke heren al dan niet aanwezig was en of deze in de loop der tijd groeide. Sommige adellijke heren gaven blijk van hun betrokkenheid bij de provincie door de oprichting van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschap in Noord-Brabant (1837) en hun verrichtingen daarbinnen. Zij deden aanvankelijk vooral hun best om Noord-Brabant binnen Nederland meer aanzien te verschaffen door het grootse verleden van Brabant breed uit te meten. Toen de politieke functie van de adel na de grondwetwijziging van 1848 verdwenen was en de ridderschap van Noord-Brabant in strikte zin dus overbodig werd, besloot de daarbij aangesloten Brabantse adel toch tot voortzetting als vereniging. Intussen was de onderlinge saamhorigheid gegroeid en waardeerden de leden de functie van de ridderschap als sociaal netwerk.

Douma laat zien hoe de diverse Brabantse adellijke families probeerden aanzien en status te verwerven om deze vervolgens te consolideren en

liefst verder uit te breiden. De families investeerden in een goede opvoeding en opleiding (cultureel kapitaal) van hun kinderen. Die moesten zich vooral bewust worden van hun adellijke status en de betekenis daarvan. Een belangrijke factor daarbij was een familieleven gebouwd rondom een landelijk gelegen 'stamhuis': een landhuis of kasteel dat qua gebouw en inrichting de hoge status onderstreepte, met bijbehorend personeel. Dat huis was langere tijd in de familie en daar werden volgens vaste patronen de zomers en/of de feestdagen doorgebracht. Zodoende verankerden het huis en de daaraan verbonden levensstijl bij de leden van die familie een gevoel van traditie ('dynastie') en superioriteit. Het sociaal kapitaal werd op peil gehouden door breed uit te nodigen bij bruiloften, begrafenissen en jachtpartijen. Zo bestendigden zij belangrijke relaties, soms met leden van het koninklijk huis. Ook een berekenende huwelijkspolitiek en goedgekozen ambtelijke en/of politieke carrières waren belangrijke pijlers onder dit streven. Voor de families van katholieken huize bood de opkomst van de rooms-katholieke zuil in de latere decennia van de negentiende eeuw extra mogelijkheden hun positie maatschappelijk uit te bouwen. De protestantse families neigden er in die tijd juist toe zich terug te trekken op het eigen bastion.

De adelsgeschiedenis van Noord-Brabant in de periode 1814-1918 krijgt met dit boek een stevig fundament. Maar wie benieuwd is naar de ervaringen en belevenissen van de adellijke personen zelf wordt teleurgesteld. Slechts mondjesmaat krijgt de lezer fragmenten uit dagboeken of brieven voorgeschoteld, egodocumenten die de materie kunnen verlevendigen en de lezer in staat stellen in te voelen hoe het was om (een man) van adel te zijn. Dat is jammer, maar wel begrijpelijk; de auteur moest zich beperkingen opleggen om haar studie én de omvang van het boek in de hand te houden. Zij realiseert zich dat ook zelf en eindigt met verschillende aanbevelingen voor nader onderzoek, waaronder de rol van de edelvrouw en het adellijk huiselijk leven. Misschien mogen we de komende jaren meer studies op dit terrein verwelkomen.

Kitty de Leeuw

Jacobs, J., *In de schaduw van Franciscus. De Nederlandse Minderbroeders-Kapucijnen*

(Nijmegen: Valkhof Pers, 2016).

518 p. ill. ISBN 978-90-5625-468-1.

€ 29,95

In de jaren 1960 waren in Noord-Brabant kapucijn missionarissen een geweldige sensatie voor scholieren van (katholieke) lagere en middelbare scholen. Nog altijd zie en hoor ik die grote grove man – in pij, op sandalen en met een enorme baard – vertellen over een barre boottocht van het ene Indonesische eiland naar het andere. Onderweg was er toen een jongen gestorven, een mager manneke maar. ‘Zoiets als dat daar’, zei de grote grove man terwijl hij naar mij wees en zijn verhaal vervolgde. Enkele jaren later zat ik bij de kapucijnen op school, het Sint-Oelbertgymnasium in Oosterhout. Nogal wat school- en klasgenoten waren (achter)neefjes van kapucijnen en/of afkomstig uit plaatsen met een kapucijnenklooster, zoals Biezenmortel. Aan het gymnasium waren leken en paters verbonden als leerkracht. Ondanks hun uniforme dracht waren de paters toch de kleurrijkste docenten. Ieder van hen was al net zo sprookjesachtig als zijn kloosternaam: Flavius (geschiedenis), Aurelianus (Grieks/Latijn), Marcus (aardrijkskunde), Getulius (wiskunde), Julius (Nederlands), Ambrosius (Grieks/Latijn), Fructuosus (godsdienst), Leopold (Frans), Philip-pus (kunstgeschiedenis), Chrysanthus (biologie), Wulfram (Duits), Remaclus (toneel) en Laetantius (schoolhoofd). Het Gymnasium had iets van Zweinstein in de Harry Potterverhalen. Maar vanaf circa 1970 gingen de ontwikkelingen snel: de paters trokken zich steeds meer terug van de school, niet zozeer vanwege de vergrijzing maar omdat hun hart elders kwam te liggen, zoals bij de missie in Sumatra.

Het bovenstaande persoonlijk relaas sluit naadloos aan bij het voorliggende boek van Jan Jacobs, emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis aan de voormalige Theologische Faculteit Tilburg. Daarin lezen we ook hoe het, in een groter verband, verder is gegaan met de Nederlandse kapucijnen. Want los van de vertrekkers naar Sumatra bleven de kapucijnen

in Nederland nog lange tijd sterk genoeg voor andere activiteiten. Zo waren zij medeoprichters en -dragers van genoemde Theologische Faculteit Tilburg (1967-2005), met magister Luchesius Smits o.f.m.cap. († 2010) als grote roerganger. In de afgelopen decennia waren de kapucijnen – in grote lijnen – vooral bezig met ‘overdracht’. Hun charisma hebben zij doorgegeven aan de jonge Indonesische en Afrikaanse kapucijnen die zich in eigen land inzetten voor de christengemeenschap en voor de kansarmen aan de rand van de samenleving. In Nederland hebben zij stap voor stap hun materieel erfgoed, denk in de eerste plaats aan de kloosters, van de hand gedaan. Daarbij is steeds gezocht naar een goede bestemming die past bij hun geestelijk erfgoed. Zo is hun mooie collectie handschriften en oude drukken dankbaar aanvaard door de Tilburgse Universiteitsbibliotheek (zie Lydia S. Wierda, *Catalogus van de handschriften, incunabelen en postincunabelen uit het bezit van de orde der minderbroeders-kapucijnen in Nederland, nu aanwezig in de Bibliotheek van de Theologische Faculteit Tilburg*, Leuven 2006).

In de schaduw van Franciscus is een voorbeeldig ingerichte studie, bestaande uit zes delen: een deel over de lotgevallen van de kapucijnen tussen 1585 (de val van Antwerpen) en 1882 (de oprichting van een zelfstandige kloosterprovincie); een deel over opbouw, bloei en neergang van de kapucijngemeenschap tussen 1882 en 2008 (toen de kapucijnen enkele belangrijke activiteiten staakten); een deel over studie en vorming; een deel over het apostolaat (geloofsverspreiding door middel van vorming en goede werken) in Nederland; een deel over de missie, met name in Indonesië, Chili en Tanzania; een deel over de plaats van de Nederlandse provincie binnen de mondiale kapucijnenorde. Eindelijk ben ik erachter gekomen waarom kapucijnen vroeger zo’n woest uiterlijk hadden: bij de oprichting van hun orde in 1528 kregen zij van de paus toestemming om een ruige onverzorgde baard te dragen ‘als protest tegen de verfijnde luxe die veel geestelijken in die tijd tentoonspreidden’.

De geschiedenis van de Nederlandse kapucijnen speelt zich, met uitzondering van enkele noordelijke gebieden zoals Amsterdam, voornamelijk in Noord-Brabant af. Daar hadden zij hun grootseminarie in Biezenmortel en hun kleinseminarie, eerst in Langeweg en later in Oosterhout. De opleiding in

Biezenmortel eindigde in 1963, toen de kapucijnen samen met andere religieuzen overgingen tot het Gemeenschappelijk Instituut voor Theologie te Tilburg (GIT). In 1967 ging het GIT op zijn beurt over in de Theologische Faculteit Tilburg en in dat jaar werd ook het kleinseminarie opgeheven. Voortaan bestonden er naast elkaar het Sint-Oelbertgymnasium, thans een rooms-katholiek categoriaal gymnasium, en het internaat ‘konvikt Buurstede’, dat het nog vier jaar heeft volgehouden. Van de vele liefdewerken van de paters noem ik hier slechts, heel willekeurig, hun inzet voor de woonwagenbewoners in Breda en voor de drankbestrijding in Brabant. We mogen aannemen dat menig dronkaard (met zijn gezin!) van de ondergang is gered dankzij Ildefonsus Kraan († 1930), die vanwege zijn principiële en tamelijk martiale aanpak bekendstond als ‘waterpater’ en ‘bruine generaal’. De Tilburgse Universiteitsbibliotheek, waarin de seminariebibliotheek van de kapucijnen is opgegaan, bezit nog altijd een indrukwekkende collectie drukwerk over drankmisbruik en de bestrijding daarvan.

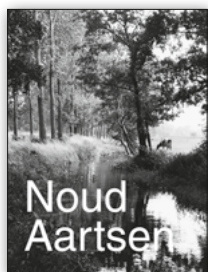
Wanneer Jacobs de kracht en zwakte van het kapucijnenleven tegen elkaar afweegt, gebruikt hij, in navolging van de oud-seminarist en Oelbertiaan Jasper Mikkers, de termen ‘binnentijd’ en ‘buitentijd’. Binnentijd verwijst dan naar de onveranderlijke wereld binnen de seminarie- en kloostermuren waarin de tijd als het ware stilstond; buitentijd verwijst naar de wereld daarbuiten, waar het echte leven zich afspeelde. De overgang tussen beide werelden was, vooral vanaf de jaren 1960, voor menig kapucijn – oud, jong of in spe – vaak dramatisch of zelfs traumatisch. Het kloosterleven in zijn toen bestaande vorm was gewoon ingehaald door de tijd.

In Nederland hebben de kapucijnen gekozen voor de uitsterfformule; zij hebben hun erfgoed immers aan anderen overgedragen. In Jan Jacobs hebben zij een voortreffelijk chroniqueur gevonden. Daarnaast blijven zij tot de verbeelding spreken in de pennenvruchten van oud-Oelbertianen zoals Jace van de Ven en de genoemde Jasper Mikkers, twee stadsdichters van Tilburg overigens.

In 1971, kort voor de sluiting van het internaat, bezochten enkele paters en broeders met de interne leerlingen van de oudste groep de Bredase stadsschouwburg Concordia. Daar was een voorstelling

van de internationale musical Hair. Ons gezelschap vulde de voorste rij. Pal voor ons zong het toneelgezelschap, vol overgave en poedelnakkt, 'Aquarius'. Tot slot werden we het podium opgetrokken om mee te dansen. Geen beroerd overgangsritueel van de binnen- naar de buitentijd.

Charles Caspers

**Lemaire, T., P. Maas,
M. Schouten en E. Thorissen
(P. Viskil red.), Noud Aartsen**
(’s-Hertogenbosch: Aldus
Uitgevers, 2016). 160 p. geb. ill.,
ISBN 9789070545376. € 23,95

Op 24 september 2011 schonk Rini Aartsen, de weduwe van fotograaf Noud Aartsen (1932-2010), op diens uitdrukkelijk verzoek zijn totale fotografische oeuvre aan de Brabant-Collectie in Tilburg. Deze ontving hiermee meer dan 6500 opnamen, zeker 25.000 negatieven en enige documentatie. Het ging om foto's van Brabant (met name van het Groene Woud en De Kempen), Ierland en Frankrijk. In 2012 kreeg de Brabant-Collectie nog meer werk van Aartsen in haar beheer, toen Brabants Landschap en de gemeente Best hun fotocollecties daar in bruikleen onderbrachten. De Brabant-Collectie verzorgde in opdracht van de Stichting C.R. Hermans een boek over zijn werk. Met deze uitgave over Noud Aartsen geeft de Brabant-Collectie zowel haar fotocollectie als het gedachtegoed en het leven van de fotograaf de aandacht die deze verdienen. Het boek is rijk geïllustreerd met vooral veel Brabants materiaal en daarom bij uitstek interessant voor iedereen die de geschiedenis van Brabant een warm hart toedraagt.

Wat bij het doorbladeren van dit boek meteen opvalt, is de kwaliteit van de landschapsfoto's in zwart-wit. Aartsen was een kundig fotograaf, die oog had voor een fraaie belichting van zijn onderwerpen. Bladeren, boomstammen, aardkluiten, varens en grassprietten glinsteren in een ongewoon licht en lijken meer dan levensecht. Daarin lijkt hij op die andere fotograaf van het Brabantse landleven, Martien Coppens. Ook in zijn betrok-

kenheid bij dit onderwerp doet hij aan Coppens denken: het is duidelijk dat hij liefde voelt voor het Brabantse landschap en het wel en wee van zijn bewoners. Aartsen is als chroniqueur van het 'oude' Brabantse plattelandleven te beschouwen als een opvolger van Coppens. Toen Coppens tegen 1950 zijn aandacht verlegde naar het moderne, industriële en stedelijke Brabant (Philips, DAF, PNEM, Eindhoven) en naar meer geabstraheerde onderwerpen als 'Peelmonsters' en vloedlijnen, nam Aartsen het stokje van hem over. Een verschil tussen beide fotografen is dat Aartsen, veel meer dan Coppens, in de eerste plaats een landschapsfotograaf was. Zijn portretten bieden niet die diepgang die Coppens – en later bijvoorbeeld ook Toon Michiels (*Zeldzame mensen*, 1974) – er wél aan wisten te geven. Bij Aartsen zijn de mensen eerder landschapselementen of acteurs in een verhaal over het landleven van vroeger dan de 'bezielde wezens' die Coppens in beeld probeerde te vangen. Slechts een enkele maal weet hij bij een Ierse boer dat diepere karakter toch te treffen.

Aartsen legde ook het teloorgaan van het Brabantse landschap vast. Door op identieke locaties vanuit een gelijke positie te fotograferen liet hij zien welke veranderingen zich op die plek hadden voorgedaan. Daarbij was wel duidelijk dat hij deze veranderingen niet positief duidde. Naar zijn idee werd in het Brabantse land uit hoofde van economische en infrastructurele vooruitgang toch vooral veel verwoest en verminkt van wat nu juist de moeite waard was. Dat ging hem aan het hart. Hij was dan ook, bijvoorbeeld als lid van actiegroep De Mug, actief in het verzet tegen aantastingen van het Brabantse landschap, met name rondom zijn geboorteplaats Best en zijn woonplaats Oirschot. Hij hanteerde zijn camera als wapen in de strijd vóór natuurbescherming en tegen lucht- en landschapsvervuiling.

Zijn zelfgekozen missie om het verdwijnende authentieke, agrarisch-ambachtelijke landleven vast te leggen voor het was verdwenen, bracht Aartsen in 1963 naar het Franse Saint-Laurent-sur-Sèvre, waar nog veel was terug te vinden van het kleinschalige agrarische landschap en van het rijke roomse leven, beide ooit zo kenmerkend voor zijn geliefde Brabant. In 1976 verhuisde hij met zijn gezin naar Ierland, waar het platteland toen nog

maar in beperkte mate door modernisering was aangeraakt. Hij legde er met zijn camera behalve het landschap wederom het eenvoudige maar ook armoedige landleven vast in prachtige zwart-wit foto's. Omdat hij er geen bestaan kon opbouwen, keerde hij in 1980 terug naar Nederland, waar hij onder andere drie fotoboeken samenstelde. In 1996 trok hij naar het Franse platteland. Daar maakte hij ook kleurenfoto's. Ze horen uiteraard thuis in dit boek dat zijn leven als fotograaf in zijn geheel wil documenteren, maar naar mijn smaak zijn zij duidelijk van minder allure dan zijn sfeervolle zwart-wit foto's.

Noud Aartsen overleed op 27 maart 2010 in Mollans-sur-Ouvèze, heel treffend gelegen aan de rand van het Parc naturel Régional des Baronnies Provençales, waar natuur en landleven bescherming genieten.

Kitty de Leeuw

Oetelaar, G. van den,
Kartuizerhoeven op Kleinder Liempde in Bostel en de roeping van de Kartuzers Peijnenburg en Pijnenburg (uitgave Stichting Kartuizerklooster Sinte Sophia van Constantinopel.

Woudrichem: Pictures Publishers, 2016) 256 p.
ill. krtn. ISBN 978-90-73187-95-5. € 22,50

De kartuizerorde, door Bruno van Keulen gesticht in 1084, had gedurende twee eeuwen, van 1465 tot 1659, verschillende bezittingen in Brabant. Ger van den Oetelaar beschrijft de geschiedenis van twee van deze bezittingen: de Grote en de Kleine Hoeve op Kleinder Liempde, een buurtschap van Bostel. Het is het vierde deel uit een serie publicaties over bezittingen van de kartuizers, uitgegeven door de Stichting Kartuizerklooster Sinte Sophie van Constantinopel. De eerste publicatie in deze serie, *Kartuizerhoeve Het Groot Duijfhuis op Kasteren te Liempde* (2012), is ook van de hand van Ger van den Oetelaar. Beide uitgaven beginnen met een introducerend hoofdstuk over het ontstaan van de kartuizerorde en de geschiedenis van het verblijf van de kartuizers in

Brabant gedurende twee eeuwen. Het hoofdstuk in het boek over de kartuizerhoeven op de Kleinder Liempde lijkt een kopie van het hoofdstuk in het eerder verschenen werk over de kartuizerhoeve Het Groot Duijfhuis. Voor degenen die de eerste uitgave uit de serie kennen, levert het eerste hoofdstuk in het vierde deel dan ook weinig nieuws op.

Het boek wordt na deze introductie interessanter. De auteur zoomt in op de twee kartuizerhoeven op de Kleinder Liempde. De beschrijving geeft een mooi beeld van de manier waarop het boerenbedrijf werd uitgevoerd in de periode dat de kartuizers de eigenaars waren van de hoeves en deze verpachtten. Beschreven worden de verplichtingen zoals cijzen en pachten en de verplichtingen in natura die op de hoeven rustten. Maar ook krijgen we inzicht in de exploitatie van de hoeven door de pachters ervan. Dit laat de grote diversiteit zien van wat er geproduceerd werd. Het betrof producten uit landbouw en veeteelt maar er werd ook hout geoogst, er werden bijen gehouden en er was hopteelt voor het bier. Eieren vormden een belangrijk onderdeel van de voeding van de vegetarische kartuizers. Van den Oetelaar wijst erop dat pachters van dit type hoeven geen kleine boeren waren. Zoals blijkt uit een beschreven pachtcontract moesten zij de helft van de veestapel inbrengen.

De kartuizers verlieten Brabant nadat de Spanjaarden door de troepen van de Noordelijke Nederlanden waren verdreven. Zij verkochten hun bezittingen. De Grote Hoeve werd gekocht door de toenmalige pachter; de Kleine Hoeve kreeg een nieuwe eigenaar. Er volgt een overzicht van eigenaars en pachters van beide hoeven tot aan de huidige tijd. De Kleine Hoeve wordt nog steeds bewoond ook al wordt de hoeve niet meer gebruikt als boerderij. De Grote Hoeve is in februari 2013 volledig afgebrand. Desondanks is in 2015 een bouwhistorisch onderzoek gestart met als doel uit te zoeken of er bouwkundige onderdelen of archeologische sporen te vinden zijn die in verband gebracht kunnen worden met de hoeve uit de tijd van de kartuizers. Het rapport van dit bouwhistorisch onderzoek, geschreven door John van Lierop, vormt de basis van de beschrijving van het onderzoek. Voor mensen die een speciale belangstelling voor bouwhistorie hebben, is dit onderdeel van het boek zeer de moeite waard.

Het laatste en meest uitgebreide hoofdstuk wordt besteed aan de families Peijnenburg en Pijnenburg uit Boxtel. Uit deze families zijn drie mannen voortgekomen die in het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn ingetreden in de kartuizerorde. In het hoofdstuk komt de genealogie van de beide families uitgebreid aan de orde. Voor genealogen een interessant gedeelte van dit boek. Maar de geschiedenis van de drie zonen uit beide families die kiezen te leven volgens de opvattingen van Bruno van Keulen is naar mijn mening het meest bijzondere deel van het boek.

Eerst wordt de geschiedenis beschreven van Toon Pijnenburg, die met zijn ouders in Boxtel woonde. Als kartuizer Dom Willibrord leefde hij in verschillende kloosters in Italië. Zijn laatste woonplaats was een klooster in Calabrië, het zuiden van Italië. Hij was prior van dit klooster. De verschillende verhuizingen van Dom Willibrord hebben onder andere te maken met het inperken van het aantal kloosters van de orde. Was aan het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw nog sprake van het Rijke Roomse leven, dit veranderde snel in de decennia hierna. Van den Oetelaar laat dit veranderingsproces duidelijk zien aan de hand van de beschrijving van het leven van Dom Willibrord, die slechts 46 jaar is geworden.

Hetzelfde doet de auteur met de levensbeschrijvingen van de beide broers Kees en Jan Peijnenburg. Sinds 1890 is de familie Peijnenburg in bezit van de Grote Hoeve. Kees is nog geboren op deze hoeve. Dit was in de periode dat zijn vader, samen met een broer, boerde op de hoeve. Jongere broer Jan werd op een andere boerderij in Boxtel geboren, doordat vader Janus er voor koos met zijn gezin op een eigen boerderij te gaan wonen. Op dit moment woont nog altijd een lid van de familie Peijnenburg op de Grote Hoeve, die in 2016 weer is opgebouwd na de brand van 2013.

Jan en Kees waren bevriend met Toon/Dom Willibrord Pijnenburg en ook zij kozen voor een leven als kartuizer. Later dan Toon gingen zij naar Italië. Kees verbleef zestien jaar in het kartuizerklooster. Om gezondheidsredenen maar ook door veranderingen in zijn opvattingen keerde hij in 1969 terug naar Nederland waar hij tot zijn dood in 1984 als pastoor in Oeffelt werkzaam was.

Jan is dan al lang weer terug in Nederland. Hij heeft het slechts 100 dagen volgehouden bij de

kartuizers. Hij wilde liever verder studeren. Later is hij wel tot priester gewijd maar in 1965 is Jan gaan samenwonen met Trees van Dijck. Zij zijn beïnvloed door de nieuwe bewegingen binnen de katholieke kerk. Zij stichtten onder andere een religieuze beweging onder de werkende jeugd. De beschreven geschiedenis van Jan en Trees geeft een goed beeld van de veranderingen in de katholieke kerk in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De geschiedenis van de beide families wordt mooi in beeld gebracht door de vele foto's uit het archief van de familie Peijnenburg. De verhalen van enkele leden van beide families vormen de basis van het verhaal van Ger van den Oetelaar. Een goed voorbeeld van het belang van orale geschiedenis.

Tot slot wil ik nog wijzen op de mooie vormgeving van het boek. Naast de foto's uit het familie archief staat het boek vol met natuurfoto's en foto's van diverse boerderijen. Ook kaarten van de omgeving van Boxtel zijn goed vertegenwoordigd.

Jopie de Haan-Burghoorn

Reinders, P., 'Steeds voor alle arbeiders aanspreekbaar'. Sam van den Bergh 1864-1941 grootindustriël ([Amsterdam]: Uitgeverij Balans, 2016). 365 p. ill. ISBN 978-600-31823. € 35

Deze goedgeschreven en boeiende biografie is een gelukkige mix van een persoonlijke en een ondernemersbiografie. De joodse Sam van den Bergh, geboren in Oss en overleden 'in ballingschap' in Nice, stond, zoals bekend, met zijn vader en zijn vier 'margarinebroers' aan de wieg en het roer van een in 1873 gesticht margarinebedrijf in Oss. In scherpe concurrentie met de rooms-katholieke margarinefabrikant Anton Jurgens – die een jaar eerder was begonnen – koos Van den Bergh, geconfronteerd met benepenheid en amper verholen antisemitisme in de zaak rond de aanleg van een kanaal van de Maas naar Oss, in 1891 voor overplaatsing naar Rotterdam. Daar werd Van den Berghs Margarinefabriek echt groot,

ook internationaal, niet het minst door het merk Blue Band, geïntroduceerd in 1915. Vanaf 1907 werd er in 'poolovereenkomsten' – een vorm van kartelafspraken – toch samengewerkt met aarts-concurrent Jurgens, hetgeen in 1927 leidde tot een samengaan in de Margarine Unie. Twee jaar later volgde de fusie met het Engelse concern Lever Brothers in het tot op heden bestaande Unilever. Sam van den Bergh ontpopte zich tot een visionair, gedreven, met zijn arbeiders begane, maar niet-temin patriarchale werkgever. Daarnaast was hij als liberaal politicus jarenlang Tweede en Eerste Kamerlid, mecenas, vooraanstaand pleitbezorger en geldschietster van het Nederlandse jodendom en – niet te vergeten – een groot en genereus familieman. Terecht noemt Reinders 'familiaire saamhorigheid als sleutel tot [het] succes' van de familie Van den Bergh. Dit boek zou dan ook met evenveel recht een familiegeschiedenis genoemd kunnen worden.

In dit laatste genre zijn intieme en kleurrijke details belangrijk en Reinders deelt die bijzonderheden – genereus aangereikt door Sams nakomelingen – rijkelijk met zijn publiek. Zo wordt ook de Osse episode in Sams leven fraai geschilderd, vanaf zijn geboorte als zoon van de opkoper van boter Simon van den Bergh. Hij stamde uit een sinds circa 1765 in Geffen gevestigde familie, die met kleinhandel en slachten de kost verdiende. De drie ooms en de vader van Sam bouwden grote familiebedrijven op: de tapijtfabriek Bergoss, een schoenfabriek in 's-Hertogenbosch, een emballage- en houtfabriek in Oss en ten slotte de margarinefabriek. De aanleg van de spoorlijn langs Oss in 1881 gaf vleugels aan de expansie van het bedrijf, ondanks de strijd met de zuivelsector en exportbeperkingen, die leidden tot de vestiging van een tweede fabriek in Kleef. Na de sluiting van de fabriek in Oss en de overplaatsing naar Rotterdam lieten Sam, zijn echtgenote Betsy Willing en zijn twee kleine kinderen – een derde kind werd later geboren – Oss voorgoed achter zich, evenals zeshonderd arbeiders met hun gezinsleden.

Daarmee is het Brabantse luik van deze biografie gesloten en volgen we Sam van den Bergh in zijn publieke leven als liberaal en sociaal voelend politicus, al staan zijn vroege inspanningen voor de vestiging van een pensioenfonds (in 1894) naast

nogal paternalistisch optreden tegenover zijn werknemers. Ondertussen groeide het bedrijf door bedrijfsovernames en internationaal succes, en daarmee ook de persoonlijke rijkdom, die behalve in steeds grotere huizen in Rotterdam, Wassenaar en Zuid-Frankrijk, werd gestoken in familiefeesten en vakanties maar ook in maatschappelijke activiteiten en liefdadigheid. Zo zetten Sam en zijn vrouw zich in voor vrouwenrechten, de vredesbeweging en de hulpverlening aan in en na de Eerste Wereldoorlog vervolgd en gevluchte Joden. Reinders schetst er een uitvoerig en interessant beeld van, zodat we de veelzijdigheid van de intellectueel en kunstzinnig gevormde Sam goed kunnen volgen en plaatsen in de bredere sociale en politieke context.

Een jaar na de fusie met de Lever Brothers in 1927 trok Sam van den Bergh zich terug uit 'de zaak' en richtte hij zich op zijn werk als senator – naast zijn zoon George, die tussen 1925 en 1933 voor de SDAP in de Tweede Kamer zat en vanaf 1936 hoogleraar Staatsrecht was. Ook zette Sam, hoewel geen zionist, zich in voor het Palestina Opbouw Fond en de Jewish Agency, die wel een Joods tehuis in Palestina nastreefden maar geen Joodse Staat. Ook het Comité Bijzondere Joodsche Belangen, vanaf 1933 belast met de zorg voor Joodse vluchtelingen uit Duitsland, en het Joodse werkdorp in de Wieringermeer konden rekenen op zijn inzet en die van zijn familieleden. Hij kreeg zelf met antisemitisme te maken toen een tuinfeest ten bate van het werkdorp de toorn opriep van de NSB, nooit te beroerd om 'Joodsche plutocraten' aan de kaak te stellen. Van den Bergh was, aldus Reinders, sterk geassimileerd, 'een Joodse Nederlander, geen Nederlandse Jood', 'het Joodse volk toegedaan, niet zozeer de Joodse religie'.

In 1939 verhuisden Sam en zijn echtgenote vanuit Nice, waar zij een huis bezaten, uit veiligheidsoverwegingen naar een badplaats aan de Atlantische Oceaan. Enkele familieleden wisten na de Duitse inval via Biarritz te vluchten maar Sam verkoos Nice als ballingsoord. Angstig ervoer hij daar de arrestatie van zijn zoon als gijzelaar en de confiscatie van zijn Nederlandse bezittingen. In februari 1941 overleed hij; zijn vrouw, kinderen en kleinkinderen overleefden oorlog en vervolging door te vluchten of onder te duiken.

Reinders heeft een mooi boek geschreven, dat enerzijds een overwegend positief maar toch ook wel genuanceerd beeld schetst van de protagonist, en anderzijds het leven van Sam van den Bergh fraai plaatst in zijn maatschappelijke, familiale en sociale samenhang. Reinders laat hem zien als onontkoombare spil en succesvolle actor in verschillende, elkaar deels overlappende netwerken: economisch en zakelijk, familiaal en Joods, en politiek en cultureel geëngageerd. Oss en zelfs Noord-Brabant waren voor hem duidelijk te klein.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Timmermans, J., *Wonen als arbeider in een textielstad. Arbeidershuisvesting in Tilburg, 1870-1938* (Hilversum: Verloren/Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2015). 344 p. ill. ISBN 978-90-8704-551-7. € 35

Eind vorige eeuw creëerde de op marktwerking beluste overheid de mogelijkheid dat huurders hun woning konden kopen. Velen maakten daar gretig gebruik van: zij kwamen daardoor immers voor aanzienlijk minder maandelijks woonlasten te staan en automatisch verwierven zij een kostbaar bezit. Voor anderen was die mogelijkheid echter niet weggelegd en hun situatie werd er niet beter op met de dolle avonturen waarin menige woningbouwcorporatie zich stortte. Als voormalig wethouder van Tilburg heeft Jan Timmermans het allemaal zien gebeuren. Het recente verleden stimuleerde hem om naar het verdere verleden te kijken, naar de tijd dat de overheid juist een aantal taken van de vrije markt overnam om te komen tot een verantwoord huisvestingsbeleid van de arbeidersklasse.

Tijdens de industriële revolutie nam in veel steden de bevolking snel toe maar bleef de huisvesting achter. Sloppenwijken zoals in het Engelse Manchester heeft Tilburg nooit gekend maar misstanden – zoals in sommige buurten een volstrekt ontoereikende watervoorziening en riolering – waren er zeker. Timmermans stelt zich een reeks vragen, bijvoorbeeld naar de rol van

fabrikanten bij het voorzien in huisvesting van hun werknemers, de woonsituatie van Tilburgse arbeiders in vergelijking met arbeiders in andere steden en de relatie tussen huisvesting en volksgezondheid. Als beginjaar heeft hij gekozen voor 1870, toen voor het eerst een publicatie verscheen over de huisvesting van Tilburgse arbeiders, en als eindjaar voor 1938, dus kort voor de Tweede Wereldoorlog, waarna de volkshuisvesting op geheel andere wijze ter hand zou worden genomen. In de laatste hoofdstukken zoomt hij in op de nieuwe wijk Groeseind in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw.

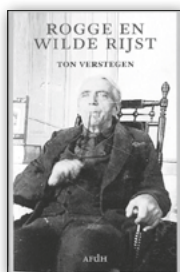
Vanwege de vele vergelijkingen met de situatie elders in het land is de studie van Timmermans relevant voor een veel groter lezerspubliek dan alleen geïnteresseerden in lokale en regionale geschiedenis. De overgangen tussen de grotere context en specifiek Tilburgse situaties zijn steeds helder en maken het lezen van dit boek tot een aangename bezigheid. Van de vele thema's die in maar liefst vijftien hoofdstukken worden besproken noem ik hier willekeurig: de bestrijding van tuberculose, de aanleg van de ringbanen, de huisvesting van 'onmaatschappelijken' (het 'lommenproletariaat'), de invloed van de katholieke kerk, betaalbaarheid van de huur (vooral in de jaren 1920 problematisch), de problematische tweedeling van de stad door de spoorlijn.

Aan het slot van zijn studie vat Timmermans nog in grote lijnen samen hoe het met de Tilburgse arbeidershuisvesting is gegaan. In de negentiende eeuw groeide de textielstad Tilburg sneller dan andere steden. Er was een woningtekort maar desondanks woonden tot 1920 de meeste arbeiders in een eigen huisje met een stukje grond om groenten voor eigen verbruik te verbouwen (soms hielden zij zelfs een varken). Omdat de plaatselijke situatie beter was dan het landelijk gemiddelde, was en bleef het gemeentebestuur conservatief en laks. Het zag weinig redenen om hervormingen door te voeren, maar na de woningwet van 1901 moest het wel in actie komen. Een geweldige boost was in 1912 de aanstelling van ir. J. Rückert tot directeur publieke werken. Hij ontwikkelde een effectief stedenbouwkundig plan dat een duidelijke verbetering impliceerde van de woonsituatie van de arbeiders. Pikant detail: Rückert

was gevormd aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. De aanleg van brede ringwegen was mede geïnspireerd op de boulevards van Parijs die (mede) bedoeld waren voor legereenheden om het eventueel opstandig proletariaat te bedwingen. Nog een treffend detail: Rückert hechtte eraan dat (rijtjes)huizen ook via een pad langs de achtertuin bereikbaar waren, wat Timmermans dan weer doet denken aan Thomas More, die in zijn *Utopia* eveneens het achterom-pad prijst.

Specifiek voor Tilburg was dat de stad ruimtelijk niet zozeer uitbreidde (zoals andere steden die over de oude vestingmuren heengingen) maar 'inbreidde' door reeds lang bestaande woonkernen – zoals Groeseind – naar elkaar toe te laten groeien. Met het sociale leven in die wijken hield de gemeente zich nauwelijks bezig, de rooms-katholieke kerk des te meer. De nieuwe wijken vielen bijna naadloos samen met nieuwe parochies met de voordelen (onderlinge betrokkenheid) én nadelen (conservatisme) van dien. Met *Wonen als arbeider in een textielstad* heeft Timmermans kwaliteitswerk geleverd

Charles Caspers

Verstegen, T., *Rogge en wilde rijst. Van Voederheil naar Fox River en terug (1850-2016)* (Arnhem/ Enschede/Doetinchem: AfdH Uitgevers, 2016). 271 p. krtn. ill. ISBN 978-90-2603-52-4. € 24,50

Agrarisch socioloog Ton Verstegen (1944) beschrijft in *Rogge en wilde rijst* de geschiedenis van enkele boerenemigranten uit zijn geboortestreek, die rond 1850 de grote oversteek waagden van oostelijk Noord-Brabant naar Amerika. Daar vestigden zij zich in de pas gestichte staat Wisconsin aan de oevers van de Lower Fox River om daar een nieuw bestaan op te bouwen. In Oost-Brabant had de dominicaan Theodorus J. van den Broek in de jaren daarvoor actief geworven onder de boerenbevolking van de streek rondom Uden, Zeeland en Erp. Deze emigranten lieten hun familie en vrienden achter in het gebied rondom Uden, waar de boerenstand het

overigens niet slecht had. De bestaande structuren van gemene gronden en de domaniale tiendheffing hielden echter wel ontginning en ruilverkaveling tegen, waardoor er een gebrek aan goede landbouwgrond was ontstaan voor de boerenzonen uit de vaak grote katholieke gezinnen.

De Brabantse landverhuizers vestigden zich in het gebied van de Menominee-indianen die, net als menig andere indianenstam, in diezelfde tijd langzaam maar zeker door het federale *Indian Removal Program* gedwongen werden naar een reservaat te verhuizen.

Verstegen schetst in dit boek echter niet alleen de lotgevallen van deze landverhuizers, maar ook die van de Menominee, de oorspronkelijke bewoners van het gebied van aankomst, én die van de achterblijvers, de boeren in oostelijk Noord-Brabant. Hij volgt hen door de negentiende en twintigste eeuw heen en gebruikt daarbij een veelheid aan bronnen. Aan de hand reisverslagen, brieven, kaarten en foto's vervlecht de auteur familie- en stamperikelen met thema's als grondbezit, bosbeheer, zorg voor het milieu, duurzaamheid, autonomie en emancipatie.

Verstegen geeft duidelijk aan wat het grote verschil was tussen de landverhuizers, die hun eigendom, de grond, exploiteerden voor steeds meer gewin, en de Indianen, die als jagers en verzamelaars alleen de vruchten van de grond gebruikten: 'De indianen zagen dat voor de blanke de grond een tegenstander was, die onderworpen moest worden. Voor de indiaan was de grond een broeder.' Waren de cultuurverschillen aanvankelijk groot, in de huidige tijd ziet Verstegen op enkele gebieden wederzijds begrip en respect voor elkaars opvattingen, bijvoorbeeld met betrekking tot zorg voor het milieu en duurzaam natuurbeheer.

In het laatste deel van het boek keert Verstegen terug naar het Brabantse boerenbedrijf en beschrijft hij hoe dat zich ontwikkelde tot het gemengde bedrijf van zijn eigen jeugd. Zijn studie aan de Landbouwuniversiteit in Wageningen viel vervolgens samen met de beweging naar modernisering, schaalvergroting en investeringen, die de kleine zelfstandige boer tot afhankelijkheid dwong. Maar ook in zijn geboortestreek ontdekt hij nu nieuwe inzichten en initiatieven op het gebied van natuurbeheer en het zoeken van een balans

tussen grootschaligheid en zorgvuldigheid en duurzaamheid. Daarmee wordt het ook een geschiedenis van verandering, veerkracht en vindingrijkheid.

In *Rogge en wilde rijst* beschrijft de auteur in aparte delen de maatschappelijke en sociologische ontwikkelingen in Amerika en in het thuisland Noord-Brabant. Hij schakelt voortdurend tussen zijn geboortestreek, de Menominee-indianen en het gebied rond Fox River in Wisconsin. Dat geeft inzicht in verschillen en overeenkomsten, maar zorgt af en toe ook voor doublures en onderbroken verhaallijnen. Het boek geeft echter ook een persoonlijke zoektocht weer naar het verleden van de familie en achtergrond van de auteur. Het levert uiteindelijk een veelkleurig portret op van individuen, families, stammen en standen en van de auteur zelf in het krachtenspel tussen traditie en moderniteit.

Karlijn van Blom

Algemeen

De Gulden Roos 74 (2014) 160 p. ill. krtn.; € 27,50

De Gulden Roos 75 (2015) 224 p. ill. krtn.

ISBN 978-94-90358-10-59, ISSN 0920-5179; € 27,50

De Gulden Roos 76 (2016) 152 p. ill. krtn.

ISBN 978-94-90358-11-2, ISSN 0920-5179. € 27,50

Deze bespreking betreft drie afleveringen van het jaarboek voor Roosendaal en omgeving, waarvan de laatste twee in een frisse, vernieuwde opmaak met veel paginagrote foto's. Het eerste is een verzameling artikelen over verschillende onderwerpen; het tweede, met de ondertitel 'Philips Roosendaal. Licht op een veranderende stad', een themanummer gewijd aan de in 1948 gestichte en in 2015 gesloten Philipsvestiging in Roosendaal; en het derde is grotendeels gewijd aan 'Graven bij kerken'.

Toch hangt ook het jaarboek 2014 inhoudelijk samen rond de herdenkingen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, respectievelijk honderd en zeventig jaar geleden. Jack M.C. Didden trapt af met een gedetailleerde reconstructie van de militaire aspecten van de gruwelijke slag om Woensdrecht tussen 9 en 24 oktober 1944, geschreven op basis van zowel Duitse als geallieerde militaire verslagen (19-47). Deze slag maakte deel uit van de geallieerde poging de toegang tot Zuid-Beveland en Walcheren in handen te krijgen en daarmee de noordoever van de Scheldetoevaart tot Antwerpen. Dat was noodzakelijk om de ellenlange aanvoerwegen van de Geallieerden vanuit Normandië te ontlasten. Achteraf gezien had dit prioriteit moeten krijgen boven de operatie Market-Garden van medio september. Zoals Didden pakkend samenvat: 'wat op 4 september al had moeten gebeuren, was eindelijk op 24 oktober volbracht'. Deze foute keuze leidde ertoe dat Noord-Nederland niet in het najaar van 1944 maar pas in april-mei 1945 bevrijd zou worden. Een tweede oponthoud in de bevrijding van West-Brabant creëerde het taai Duitse verzet vanaf 30 oktober bij Steenberg, dat als laatste plaats in de regio op 4 november werd bevrijd.

Ook de 'Groote Oorlog' en vooral de aankomst van tienduizenden Belgische vluchtelingen in 1914 hadden grote impact op deze regio. Yolande E. Kortlever, Rien (M.A.M.) Voermans en Joss M.W. Hopstaken belichten deze geschiedenis in drie artikelen. Kortlever beschrijft de ervaringen en de opvang van de gigantische stroom vooral Antwerpse vluchtelingen in Bergen op Zoom (48-56). Eind november 1914 telde de stad nog ongeveer 25.000 vluchtelingen, deels in de stad en deels in kampen ondergebracht. Het artikel eindigt nogal abrupt zonder dat duidelijk wordt hoeveel Belgen uiteindelijk de hele oorlog in Bergen op Zoom bleven en hoeveel er gaandeweg teruggingen. Op basis van het dagboek van de destijds 47-jarige Jacques van der Veken, behanger van beroep, beschrijft Voermans de tweede helft van het jaar 1914 in Roosendaal (57-94). Het dagboek is natuurlijk een unieke bron voor de weerslag die de mobilisatie en het uitbreken van de oorlog hadden op het dagelijks leven in de grensstad. Mooie foto's en tekeningen van kunstenaar Leo Gestel begeleiden dit artikel. Ook het archief

van de familie Mastboom-Brosens uit Oud Gastel bevat tal van egodocumenten, stukken en foto's die iets vertellen over de ervaringen van – in dit geval – een welgesteld burgemeestersgezin. Hopstaken verzamelde de gegevens, waaronder een unieke collectie van 145 stereoscoopfoto's van Oud Gastel, tussen 1907 en 1915 gemaakt door de Gastelse notaris A.M.B. Smulders, waarvan er enkele worden afgebeeld (95-102).

De andere twee onderwerpen in dit jaarboek betreffen een nogal breed uitgesponnen bouw-historische studie van het Huis Vrouwenhof in Roosendaal door John W. Veerman (103-131) en een beschrijving van het kunst- en cultuurbezit van de Broeders van Huijbergen door Richard W.M. de Beer (132-152). Het Huis Vrouwenhof met het omringende landgoed heeft een geschiedenis, die – deels legendarisch – teruggaat op de middeleeuwen. De oudste vermelding als land- en leengoed dateert uit 1487. Het diende in de zeventiende eeuw tijdelijk als pastorie voor de pastoor. Het huidige pand, inmiddels (te) ingrijpend gerenoveerd, werd rond 1800 gebouwd op nog altijd bewaard gebleven oudere fundamenteën en kelders. De in 1854 door de Bredase bisschop gestichte congregatie van de Broeders van Huijbergen, gevestigd in het oude wilhelmienenklooster aldaar, liet in 2010 een inventaris maken van het kunstbezit, afkomstig uit het voormalige Instituut Sinte Marie, het oude broederhuis, het generaalat en het zeventiende-eeuwse poortgebouw, dat dus nog uit de wilhelmientijd stamt. Vooral de erfenis uit die tijd is van groot belang. In 1969 zijn de meeste middeleeuwse handschriften uit de bibliotheek, die sinds de negentiende eeuw de kern vormde van de seminariebibliotheek in Hoeven, overgedragen aan de Vrije Universiteit. De Beer beschrijft achtereenvolgens de middeleeuwse en vroegmoderne objecten en aansluitend de zaken van de Broeders, die betrekking hebben op het door hen ontwikkelde onderwijsmateriaal, hun leven en werken, hun liturgie, devoties en gebedsleven, en hun verzamelingen.

De voorgenomen sluiting van Philips Roosendaal, vooral bekend vanwege de productie van TL-lampen, vormde de aanleiding tot een gezamenlijk project van Stichting De Ghulden Roos en Philips Roosendaal om aspecten van de geschiede-

nis van de fabriek in woord en beeld vast te leggen in deel 75 (2015). Zeker nu veel naoorlogse fabrieken zijn gesloten en steeds vaker worden afgebroken, is dit een lovenswaardig en geslaagd initiatief om een belangrijk stuk Noord-Brabantse industriële en sociale geschiedenis te documenteren. Marius Broos beschrijft allereerst de eerste tien jaar van het naoorlogse bedrijventerrein Kalsdonk/'t Leen, waarvan Philips in 1948 het begin vormde (11-38). Daarvoor moesten boerderijen worden gesloopt en een aftakking van de spoorlijn worden aangelegd. Jan Huige plaatst de vestiging van de 'lichtfabriek' in de katholieke context van de jaren vijftig: de toenmalige clerus en katholieke Kerk hadden een duidelijke visie op de verhouding kerk, arbeid en samenleving (39-73). Een paternalistisch – maar neutraal – bedrijf als Philips paste daar met zijn sociaal beleid wonderwel in.

De technische en logistieke kanten van de lampenfabricage, productontwikkeling en machinebouw bij Philips Roosendaal komen aan bod in het artikel van Marc Busio (75-108). Philips huurde in de jaren 1955-1956 de beroemde Oost-Brabantse fotograaf Martien Coppens (1908-1986) in voor het maken van een twintigtal schitterende foto's van het arbeidsproces bij Philips Roosendaal. Die zijn hier opgenomen, ingeleid door Joss Hopstaken (109-132). De nieuwe fabriek trok nieuwe werknemers aan, die werden gehuisvest in de wijk Kalsdonk, gewoonlijk aangeduid als Philipswijk. Vic Wendel behandelt de bouw van deze wederopbouwwijk tussen 1946 en 1955, met aandacht voor de stedenbouwkundige en architectonische aspecten (133-168). Niet altijd hadden de woningen de vereiste kwaliteit en dus komen ook de sindsdien verrichte renovaties en nieuwbouw aan bod. Een zelden belicht aspect – de sociale en culturele kant van de naoorlogse industriële samenleving – staat centraal in het artikel van Nicole de Boer (169-202). Aan de orde komen de door het bedrijf verleende zorg op het gebied van onderwijs, huisvesting, maatschappelijk werk, voeding en ontspanning. Alles liep via Philips: scholing, een studiefonds, verzekeringen, een personeelsfonds, vakanties, sport, toneel, muziekbeoefening en zelfs de carnavalsviering.

In deel 76 (2016) graven de auteurs letterlijk en figuurlijk in en rond enkele kerken en hun

geschiedenis. In 2013 vonden er ten noorden van de Sint-Janskerk in Roosendaal opgravingen plaats, waarbij onder meer enkele tientallen skeletten en 78 beeldhouwfragmenten werden gevonden. Trudi Brink determineerde de tot handzaam formaat stukgeslagen fragmenten en dateert die omstreeks 1550 (9-31). Ze zijn wellicht afkomstig van een sacramentstoren vervaardigd door een beeldhouwer uit de kring rond Colijn de Nole of Cornelis Floris. Barbara Veselka boog zich over de stoffelijke resten van 94 individuen uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw (33-44) en analyseerde die op leeftijd, lichaamslengte en pathologie. De toenmalige Roosendalers waren – wellicht door armoede – slechter gevoed, minder lang en minder gezond dan een vergelijkbare populatie in Gouda.

Een volgend archeologisch verslag van de hand van Marco Vermunt betreft een nederzetting uit de ijzertijd en Romeinse tijd die in Nispen werd opgegraven (45-56). In 2014 werd hier ook aan de noordzijde van de kerk gegraven, waarbij sporen van vijf bouwfases van de in 1930 gesloopte kerk werden aangetroffen (57-74). Vermunt dateert de oudste, houten fase in de elfde of twaalfde eeuw, gevolgd door baksteenbouw in de eerste helft van de veertiende, een toren en koor uit 1350-1375, een vergroting van het schip aan het einde van de veertiende eeuw, en de toevoeging van een transept in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Ter plekke zijn de opgemetselde funderingen zichtbaar gemaakt.

In 2014-2015 kocht het echtpaar Hans en Anja van Trier de drie gesloten parochiekerken van De Heen, Welberg en Dinteloord. Kees Schepers ging na wat hun beweegredenen waren (75-80). Ook de kerk van Heerle is verkocht, maar behalve het dorpshuis en de huisarts bleef ook de parochie gehuisvest in de bijzondere, in 1923 door Dom Paul Bellot verbouwde neogotische kerk. Hans de Jong beschrijft de geschiedenis van de kerk, die volgens architectuurhistoricus Wies van Leeuwen een hoogtepunt vormt in de kerkelijke kunst van het Interbellum (81-96).

Als onderdeel van het aartsbisdom Mechelen had ook West-Brabant zich te houden aan de voorschriften daarvan. Tussen 1632 en 1842 gold de Mechelse Catechismus als verplichte leerstof voor de West-Brabantse katholieken. Theo Clemens

analyseert de inhoud van deze catechismus en van de zogeheten Antwerpse Suffragiën – maandelijks binnen een broederschap verspreide catechetische instructies – en toont aan dat ze, ondanks hun Antwerpse oorsprong, in verband kunnen worden gebracht met West-Brabant en in het bijzonder met Roosendaal en omstreken (97-123).

Tot slot duikt Joss Hopstaken opnieuw in het archief van de Mastboom-Brosens Stichting met een rijkelijk geïllustreerd artikel over de viering van het zilveren regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in 1923 in Oud Gastel (123-142). Dat werd gecombineerd met het zilveren ambtsjubileum van burgemeester A.G.J. Mastboom, die behalve een versiering van het dorp ook een stoet met praalwagens ten deel viel.

Een Kroniek met een overzicht van de voor de regio belangrijke publicaties besluit alle drie de delen. In deze drie jaarboeken maakt *De Ghulden Roos* opnieuw waar wat in andere regio's een vrome wens blijft: een podium bieden aan interessante artikelen die het plaatselijk belang ver overstijgen. Volhouden!

Arnoud-Jan Bijsterveld

Douma, K. (red.), *De Parel van toen. Een historische tocht door Heeze* (uitgave Heemkundekring 'de Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten', Heeze 2016). 130 p. ill. reg. ISBN 978-90-800962-4-0. € 14

(bestellen via www.heemkundekring-hlz.nl)

De Parel van toen is geschreven door leden van de Heemkundekring 'De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten' onder redactie van Klaasje Douma. De Heemkundekring geeft hiermee een bijzondere historische wandeling door Heeze uit. De bedoeling daarvan is de betrokkenheid van haar leden bij de eigen omgeving te vergroten en daarnaast andere belangstellenden voor Heeze en zijn geschiedenis te interesseren. De opzet is een reisgids met daarin kaarten waarop de bezienswaardigheden van Heeze staan aangegeven. Er wordt historische

informatie gegeven over de plaats als geheel, over de straten, wegen, gronden en waterlopen en over de gebouwen met hun bewoners door de tijd heen. Het boek is ruimhartig voorzien van illustraties uit heden en verleden.

De informatie is geordend in zeven hoofdstukken: een inleidend hoofdstuk over de plaats als geheel en zes hoofdstukken die zijn gewijd aan de zes gehuchten waaruit Heeze bestaat: Eijmerick, Kreijl, Rul en Stabrechtse Heide, Stabrecht, Ven en Kerkhof en Heezenerbosch. Daarbij zijn verreweg de meeste pagina's uitgetrokken voor Eijmerick, het centrale gedeelte rond het kasteel. Dit huidige centrum van Heeze kreeg die positie overigens pas wat later in de middeleeuwen toen de gronden in het oude centrum, Ven en Kerkhof, te droog werden en de kern van het dorp van de dekzanden 'verhuisde' naar de betere gronden in het beekdal langs de Aa.

De kaarten bevinden zich aan het eind van ieder hoofdstuk, wat de lezer die de geboden informatie per locatie precies wil bijhouden, dwingt tot

vervelend op en neer bladeren. Uitklapbare of los bijgeleverde kaarten zouden voor de echte spoorzoeker annex wandelaar handiger zijn geweest. Dit is meteen het enige nadeel van dit verder aantrekkelijke boekwerk.

Met *De Parel van toen* hebben de auteurs de Heezenaren een deel van hun geschiedenis teruggegeven. Veel van de besproken gebouwen zijn intussen ten prooi gevallen aan de slopershamer en dus verdwenen, andere werden (haast) onherkenbaar verbouwd. De verhalen en anekdotes over vroegere inwoners, hun activiteiten en belevenissen zorgen voor een levendig geheel. Het zou mooi zijn als voor alle plaatsen in Noord-Brabant een dergelijk boekwerk werd samengesteld, zodat het verleden van wijken, huizen, gronden en bewoners naspelbaar wordt voor al dan niet rondwandelaars geïnteresseerden.

Kitty de Leeuw

Summaries

Horst van Cuyck (†) and Véronique Lambert

Jan I van Cuijk († 1308). Top Diplomat in a Turbulent Time

The canons of the collegiate church in Grave showed great admiration for their founder: John I of Cuijk. They defined him as a wise and pious man, famous for his honour but, above all, a prudent politician and clever pacificator who performed services for princes and barons. Medieval and modern historiographers and historians have also used superlatives when writing about him. He not only favoured the town of Grave and the Land of Cuijk, he was also a skilled knight who, in 1288, fought bravely at Woeringen by the side of the Duke of Brabant. Moreover, he was especially appreciated for his diplomatic skills on the international scene. This article focuses on the long and rich career of John I of Cuijk, the prototype of a modern top diplomat.

Although John of Cuijk was a minor Lord, the prestige of the family was high and widespread. In his early years, John of Cuijk mainly initiated activities within the network of his family and relatives: among these were John of Nassau, bishop-elect of Utrecht, and the powerful lords, Gijsbrecht IV of Amstel and Herman VI of Woerden. As a liege man of Brabant and probably also related to the duke, John of Cuijk became an important advisor and councillor to John I of Brabant and he certainly was the most important man in the entourage of John II. Between 1271 and 1308, he appeared as a witness and sealer in innumerable charters. He also acted as surety and arbiter in important affairs or as go-between concerning financial transactions or loans. Sometimes, the duke himself would also act as guarantor for John and they often acted together in international affairs. John's relationship with the Duke of Brabant certainly added to his reputation and prestige.

By the end of the 1280s, the feudal relations of John of Cuijk were already extensive and complex. He was a vassal of the King of Germany for the Land of Cuijk. From time immemorial, the lords of Cuijk were vassals of the Bishop of Utrecht and the archbishop of Cologne. John was also a vassal of the Count of Gelre, the Count of Holland, and the Duke of Brabant; additionally, in 1288 he obtained a fief from the Count of Berg. In the 1290s, John's network became even more complex. He developed contacts with Guy of Dampierre, the Count of Flanders, and in 1293 he became Guy's vassal against another fief. There was also a connection between Cuijk and Kleef. This relationship between Cuijk and Germany became very intensive when Adolf of Nassau, John's nephew, was elected king in 1292: John of Cuijk became his ambassador and representative on many occasions.

In 1294, war broke out between Edward I of England and Philip IV the Fair of France. Edward soon succeeded in arranging alliances with Floris V of Holland, the German King Adolf of Nassau, John II of Brabant and the Counts of Jülich and Bar. In 1295, John of Cuijk became a vassal of Edward I, King of England. He successfully accomplished Edward's mission to mediate in the conflict between Holland and Flanders (April 1295) and brokered a ceasefire with the re-establishment of commercial relations between the two countries. In January 1296, the setting changed drastically when Floris V signed a treaty with France and thus betrayed Edward I and his allies. In order to save the continental coalition, Floris had to be eliminated or at least set aside. On 23 June 1296, Gerard of Velsen, Gijsbrecht of Amstel, and Herman of Woerden captured Floris during a hunting party and locked him up in Muiderslot castle: he was killed a few days later. The names of the conspirators appear

in several contemporary documents: John of Cuijk, John of Heusden, Gijsbrecht of Amstel, Herman of Woerden, and Gerard of Velsen. Some also point to the Duke of Brabant and the Count of Flanders as accomplices. All these men belonged to the social, feudal, and familial network of John of Cuijk.

In the same month, Guy of Dampierre, Count of Flanders, and a vassal of Philip IV the Fair of France had allied themselves with the king in the war against England. But Philip undermined Guy's power and authority in Flanders and humiliated him. Guy of Dampierre was, thus, open to an alliance with England. After several months of negotiating – John of Cuijk was one of the negotiators – he joined the English coalition in January 1297. John of Cuijk and two Flemish envoys were sent to England to swear loyalty to Edward on behalf of the Count of Flanders. Since Guy had broken his feudal ties with Philip IV the Fair, war between Flanders and France was imminent. On 15 June 1297, French troops invaded Flanders. The Count of Flanders was forced to rely on his own resources, as the promised English and German support kept him waiting. John of Cuijk was sent out to negotiate with Adolf of Nassau (September – October 1297), but failed to come to an agreement. He was later (March 1298) appointed as arbiter between Guy of Flanders and John of Brabant in case of a violation of the treaty between them; he also negotiated between Flanders and Gelre (1298), and he arranged financial matters for Guy of Dampierre (1298–1299). John also advised Guy of Dampierre on how to approach the newly elected German King Albert I and procured the cancellation of the anathema that Adolf of Nassau had proclaimed over Flanders.

By the start of the year 1300, the situation in Flanders was desperate. In May, the Count of Flanders surrendered. After the annexation of Flanders by France, John disappeared momentarily from the international spotlight and only acted as a witness for Dirk of Kleef, as councillor and confidant of John of Brabant, and as executor of the testament of William of Horne and Altena. After the annexation however, the fighting went on. In August 1304, peace negotiations between Flanders and France began. John of Cuijk was appointed the negotiator for the Flemish party; nevertheless, the talks turned out to be unsuccessful. A second attempt eventually resulted in the Treaty of Athis-sur-Orge, but the negotiations still continued with regard to its execution. The treaty's terms were humiliating for Flanders and the townspeople refused to honour many of the treaty's conditions. John of Cuijk cleverly withdrew from the negotiating table, thus keeping his prestige intact. He spent his last years mainly involved in activities for the Duke of Brabant and in his own Land of Cuijk. John of Cuijk died on 13 July 1308.

Mark Vermeer

Pragmatic Literacy in the Medieval Meijerij. The Rural Secretariat of Oisterwijk to 1550

This article discusses the use of written sources and the role of pragmatic literacy in the medieval countryside. Very little research has been carried out on this subject, as the sources are much more limited in number and content compared to those in the cities. To circumvent this issue, a body of documents, written from the 13th to 16th centuries in the Brabantine rural centre of Oisterwijk, has been subjected to a palaeographical and diplomatic analysis. The analysis resulted in a list of scribes, a chronological demarcation of their activity as well as its nature. This allowed us to reconstruct the rural secretariat in the village as a continuously evolving institution.

Following its foundation in around 1362, the practices in Oisterwijk were standardised, having been influenced by scribal practices in 's-Hertogenbosch. During the fifteenth century, the secretariat temporarily attracted multiple additional scribes in times of increased demands for writs. The scribes adapted their skills to cope with the increasingly more specialised labour requested by the secretariat. A similar analysis of the written documents issued by courts surrounding Oisterwijk showed that the Oisterwijk scribes also serviced these courts. During the later Middle Ages, these courts received scribal independence and founded their own writing centres, taking the Oisterwijk secretariat as their model. Through the issuing of charters concerning voluntary jurisdiction, especially the transportation of property, the written word reached every layer of medieval rural society, inciting all social strata to join this evolution and expanding both literacy and bureaucracy.

Jan Sanders

The Chapter of Saint John's Church in 's-Hertogenbosch and its Parish Rights

The church of Saint John in 's-Hertogenbosch was built around the middle of the thirteenth century as the new parish church of that equally new and expanding city. The church belonged to the parish Orthen, as the new city was founded by the Duke of Brabant on his estate Orthen. Consequently, the pastor of Orthen also held the parish rights of Saint John's (Sint Jan) church in 's-Hertogenbosch. In 1270, the patronage rights of the two churches – then in the possession of the duke as a founder of the church of Orthen – were given, after the Premonstratensian abbey of Berne, to the monastery of Dominican nuns in Oudergem near Brussels.

In 1366, a chapter of thirty canons was established in Saint John's church. Unlike the older neighbouring chapters, it was not founded by a local lord in a sacred place of holiness. Presumably, the Duke of Brabant initiated the chapter to strengthen his power in the north of the duchy and increase the status of 's-Hertogenbosch as a rising administrative centre. We suppose that, in the first half of the century, he had therefore the right to assign stalls and places in the chapter, provide the canon with a prebend, and had only to respect the rights of the pope. The foundation of this relatively large chapter (thirty stalls) would have been positively received by the ruling elite of the city during this time of increasing writing. The church building, from this point on, was shared by the parish priest and the chapter.

In the fifteenth century, the chapter introduced a politics of expansion by incorporating parish churches into the 'mensa' of the chapter to increase its income: an attractive concept because of the tithes. These provided the owner with non-inflationary income in kind. Besides the tithes, the chapter grew due to the expanding agricultural area and improved agricultural production methods. On the one hand, the greater wealth of the city played a role in this; on the other hand, the Duke of Brabant wanted more power in the city and his duchy, which meant that the prebends must rise to a higher level. The incorporation of parishes permanently made the chapter the official pastor. As such, the chapter focused on parish churches in the immediate vicinity and on those of which it already had patronage rights.

Because the chapter did not possess the parish rights in its own chapter church, the canons wanted first to incorporate Saint-John's, together with the Orthen mother church. Supported by the duke, in 1412-1413, they finally succeeded. From that time on, but possibly already earlier, the prebends were bestowed by the chapter itself as well as by the duke, apart from papal provision. Other neighbouring parishes soon followed Orthen-'s-Hertogenbosch: Nuland and Geffen (1419), Heesch and Dinther (1441), and Rosmalen (1451). The chapter

already held the patronage rights of the first three, which made the incorporation easier (the parish Dinther bordered on Heesch). Together with Rosmalen, the incorporated parishes formed a contiguous area, acquired in four decades. The last parish that was incorporated was that of the Grand Beguinage in 's-Hertogenbosch. It was separated from the Orthen parish in 1274 and retrieved by the chapter in 1517. With its incorporation, the abbey of Oudergem lost the last patronage rights in the city.

These incentives provoked resistance, both among the former holders of the patronage rights and the sitting pastors. In addition, there were tensions with the Franciscans and the Dominicans in the city, who had previously taken part in the field of religious care for parishioners. Others, such as the Rich Clares' Convent, managed to safeguard their interests in time. The fifteenth century saw a monastic development that had a great impact on the chapter as pastor(age). With most monasteries, the chapter was able to make agreements on burying, preaching, confessing and the celebrating of first masses and other kinds of income generating activities. In addition to annual assignments, the chapter in many cases gained control of the benefices in the monastic churches and chapels and the confessors in the sister monasteries. In the case of the Cellite Sisters, the interference of the chapter was experienced as a very unfair contract. Shortly after 1450 however, it was only the great community of sisters (and brothers) of Orthen who went into a legal battle with the chapter before they agreed.

Wim Cöp

The Trial and Release of Michael Ophovius: The Attack on Heusden in 1623 Re-examined

Michael Ophovius has always been a well-known *Bosschenaar*, especially because of his prominent role during the negotiations about the capitulation of 's-Hertogenbosch and the undersigning of the treaty in September 1629. As a bishop, he could hardly function during the rebellion and was forced to leave the city a few months after the capitulation. Although unable to work as a bishop, he continued living in the spirit of the Dominicans, the order to which he had belonged since 1585. When he became a pastor, he continued to preach to people to join, remain faithful, or to return to the true Catholic faith. In 1623 and 1624, Ophovius was imprisoned, at first in Heusden, but later in the Prison Gate (*Gevangenpoort*) in The Hague, because he had tried to persuade the governor of the fortified city of Heusden to choose for the Spanish side. Until now it is assumed that this failed corruption was a 'one-man action'; that of Godefroij of Horne, a distant cousin of the governor.

As far as can be judged, lack of resources and the descriptions by war historians formed the pillars that support this conclusion. New sources – especially minutes of the States of Holland, resolutions of the States General and document folders on the exchange of prisoners and the trial – shed new light on the Ophovius affair. Based on our research, we conclude that historians did correctly report on the corruption itself. They only wrote a few lines about the prisoner exchange (involving Ophovius) and the procedure of his release. We believe that explicit consideration should be given to the possibility that Godefroij of Horne did not act alone, but that Ophovius had fallen victim to an ambush, and that the governor of Heusden and perhaps even Prince Maurits were involved. The main reason for laying the ambush from the perspective of Holland and the Dutch Republic was obviously gaining control of an important prisoner, which then could be used for barter. This view is supported by the absence of a conviction of Ophovius for high treason, the difficult negotiations, the constant blackmailing

of Ophovius by holding him liable for any delays, and the donation of Holland's share in the county of Horne to the governor by the States General. Through this study, a clear picture of the negotiation process arose. Ultimately, a prisoner exchange was managed involving some fifty prisoners of the Republic – including Ophovius – who were exchanged for two hundred and forty or more prisoners of Archduchess Isabella and the Spanish king. Research in Brussels archives might provide additional information about the Ophovius affair.

Rosanne Franken

Storm over Eersel in 1708

During the night of the 7th to the 8th of August 1708, a heavy storm raged over the village of Eersel. As a result of this storm, the tower of the St. Willibrord Church blew down and destroyed the rooftop of the church. To fix this, an amount of fl. 2250 was estimated and assigned to a building contractor. Ultimately, the church was completely restored in 1718. Up till now, it is not entirely clear who finally paid for the damage. In principle, the abbey of Echternach seems to have been liable, because it imposed taxes through the church. Consequently, the abbey provided income and had the right to choose the priest. In return, the abbey was responsible for the maintenance of the church. However, archival research shows that the event concerning the storm damage to the church led to a conflict between the regents of Eersel and the abbey.

This article discusses several ways in which the conflict could ultimately be settled. To do so, the conflict and related claims of the parties will be explained. Furthermore, the relevant agencies will be described, including their decision-making process. In advance, three possible hypotheses are formulated: payment of the damage by the village of Eersel (1), payment of the damage by the abbey of Echternach (2) and a settlement between both parties whereby each reimbursed a part of the damage (3). The article ultimately proves that a settlement is the most likely scenario.

Tine Faassen

Decorated Glass Roofs and Conservatories in Antwerp City Mansions, 1860-1930

In the 19th century, industrialisation brought on a revolution in production techniques and an improvement in the making of glass and iron. The newly improved materials gave rise to new construction techniques and types of buildings, such as great train stations, shopping centres or arcades, bank and office buildings, and covered markets. Illumination was provided by their glazed roofs, which allowed light to enter the inside of the building from above in addition to light from the regular windows in the façade. Due to the negative connotations that these industrial materials had for the bourgeoisie, neither glazed roofs nor iron were used very often in city mansions and villas and, for a long time, architects refused to let iron structures show for aesthetic reasons.

From 1860 on, the construction of conservatories in these city mansions became very popular, which led to the construction of many glass roofs above historical courtyards. Often, these conservatories were built against the rear façade of the houses as an extension of salons, music chambers, the *bel-étage*, and reception rooms. The conservatories were an indispensable addendum to the wealthy man's dwelling and a representation of one's financial means.

Usually, the glass houses were filled with expensive tropical and subtropical plants and were highly praised as a room for gatherings and entertainment, reflection and recreation.

The glass roofs and conservatories in the city mansions of Antwerp sketch a development in shape, construction methods, and material. The experimental elegant trusses from the 19th century evolved to more standard trusses in the beginning of the 20th century: between 1860 and 1914, when the making of metal was in an experimental stage, trusses were aesthetic and decorated, often made out of wrought or cast iron. In the beginning of the 20th century, the process of steel making became more refined and the trusses more standardized. Instead of the finely formed trusses, glass roofs were supported by steel framework trusses, which were often hidden behind more decorative stained glass or opaque glass in a framework under the trusses.

The inventory of glass roofs and conservatories in Antwerp that I made as part of my research proves that most of those iron and glass constructions – vital to the image of the 19th and early 20th century architecture – were demolished or otherwise destroyed. Further research into (and cataloguing of) these increasingly rare iron and glass elements is therefore essential to safeguard them as the more material one has for comparison, the better one can assess the value of already preserved examples of this type of structure.

Auteurs

VÉRONIQUE LAMBERT (1966) is doctor in de geschiedenis (Universiteit Gent, 2001) en master in cultuurmanagement (Universiteit Antwerpen 2007). Ze werkte als redacteur, wetenschappelijk medewerker, docent, erfgoedbeleidscoördinator en conservator. Haar publicaties beslaan diverse terreinen, zoals nationale identiteiten, geschiedschrijving en diplomatiek in de Middeleeuwen, de graven van Vlaanderen en Boulogne, de familie van Cuyck. Onlangs richtte ze de zaak *Verbo Vero* op en spitst ze zich toe op historisch onderzoek, publicaties, cultuurprojecten en communicatie.

HORST VAN CUYCK (1939-2014) was een succesvol zakenman die op latere leeftijd kunstgeschiedenis studeerde. Hij begunstigde musea, tentoonstellingen en wetenschappelijk onderzoek. Hij was erg gepassioneerd door en verrichtte voornamelijk onderzoek over de geschiedenis van de heren van Cuijk.

MARK VERMEER MA (Breda 1993) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar hij in 2015 *cum laude* zijn master Medieval Studies behaalde met een studie naar de ontwikkeling van verschriftelijking in middeleeuws Oisterwijk. Deze studie werd in 2016 bekroond met de Jan Brouwer Scriptieprijs Geschiedenis, uitgereikt door de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen. Momenteel werkt hij aan zijn alma mater, waar hij zijn proefschrift over verschriftelijking in de middeleeuwse Meierij van 's-Hertogenbosch schrijft. Daarnaast is Vermeer actief als editor van het project Digitaal Charterboek bij het Regionaal Archief Tilburg, en zit hij in het bestuur van de Stichting Genealogisch Archief Vermeer. In *De Kleine Meierij* en *Alweer een Vermeer* publiceert hij regelmatig artikelen van heemkundige en genealogische aard.

JAN G.M. SANDERS (Den Dungen 1955) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden en volgde daarna de archiefschool. Hij was tot 2004 werkzaam bij het Rijksarchief in Noord-Brabant. Sindsdien is hij verbonden aan het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) als rijksarchivaris in Noord-Brabant en archivaris van de bij het BHIC aangesloten gemeenten en waterschappen. Vanaf 2016 is hij tevens provinciearchivaris van Noord-Brabant. Hij promoveerde in 1990 op een proefschrift over het kartuizerklooster bij Geertruidenberg (1336-1593). Hij heeft meegewerkt aan diverse bronnenuitgaven en publiceerde over Brabantse onderwerpen. In zijn jongste digitale publicatie behandelde hij de relatie tussen Jheronimus Bosch en de kartuizers van Vught: *The Charterhouse near 's-Hertogenbosch and its connection with the studio of Jheronimus Bosch, 1466-1515* (www.kartuizerklooster.nl/jheronimus-bosch/).

WIM CÖP (Ottersum 1943) studeerde veeteelt aan de Landbouwhogeschool te Wageningen en promoveerde in 1974 tot doctor in de veeteeltwetenschappen op een proefschrift, getiteld: *Protein and fat deposition in pigs in relation to bodyweight gain and feeding level*. Tussen 1977 en 2003 werkte hij bij een particuliere fokkerijorganisatie voor de veredeling en productie van pluimvee en varkens. Vooral vanaf 1989 groeide vanuit zijn interesse voor genealogie een intensieve belangstelling voor geschiedenis en dan met name de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Dit mondde in 2014 uit in een promotie aan de universiteit van Tilburg op een proefschrift over de elite van 's-Hertogenbosch met als titel: *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629*. Het waren deze zelfde interesses die tot het huidige artikel over Michael Ophovius hebben geleid.

ROSANNE FRANKEN (Tilburg 1985) studeerde Onderwijskunde en Bestuurskunde en rondde daarna cum laude de Research Master in Law af aan Tilburg University, met rechtsgeschiedenis als minor in haar vakkenpakket. Op dit moment werkt zij als bestuursadviseur van het College van B&W bij de gemeente Tilburg. Tevens is zij als buitenpromovenda verbonden aan Tilburg University waar zij onder supervisie van prof. dr. G.C.G.J. van Roermund promoveert op het snijvlak van rechtsfilosofie, staatsrecht en rechtsgeschiedenis.

TINE FAASSEN (1990) behaalde achtereenvolgens haar master Interieurarchitectuur aan de Artesis Hogeschool Antwerpen (2012) en haar master Monumenten- en Landschapszorg aan de Universiteit Antwerpen (2015), beide met grote onderscheiding. Sinds 2015 is zij als bouwhistorica en restauratiearchitect werkzaam bij ARAT Architecten in Herenthals. Daarnaast volgt zij de specialisatie Tekenkunst (hogere graad) aan de Kunstacademie Noord-Limburg. In 2016 was zij met haar masterthesis *Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen in Antwerpse burger- en herenwoningen 1860-1930* de eerste winnaar van de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis.

Index

A

Aarts, Bas 211-212, 220
 Aartsen, Noud 239-240
 Aartsen, Rini 239
 Adan, de landmetersfamilie 211
 Adriaenssen, Leo 113, 118
 Aerts, Norbertus 121
 Afrika 172, 182, 227, 238
 Aitzema, L. van 118, 121-122
Aken 83
 Albert, aartshertog 156
 Alberts, Sophia 229-230
 Alberts, Theodorus 230
 Albrecht I, (Rooms-)koning van Duitsland
 zie: Habsburg, Albrecht I van (Rooms-
 koning)
Allem 77, 84
 Alexander IV, paus 17
Alkmaar 34
Alphen 208
 Alphen, Cornelis van 133, 135
 Alrieto, Petrus de 103
 Altena, Aleydis van 19
 Alva, de hertog van 227
Amerika 174, 182, 234-235, 244-245
Amersfoort 234
 Amstel, de familie van 46
 Amstel, de heer/heren van 19
 Amstel, Elisabeth van 18, 34
 Amstel, Gijsbrecht III van 18
 Amstel, Gijsbrecht IV van 18-22, 33-34,
 46-47
Amstelland, het 18
Amsterdam 214, 227, 234, 238
Anglesey 30
Antwerpen 9-10, 24, 45, 54, 85, 89-90,
 115-117, 126-127, 166-203, 210, 213,
 218, 221, 227, 232, 238, 245, 247
Antwerpen, de provincie 168, 214
Antwerpen, het bisdom 115
 Aquitanië, de hertog van 29
Aquitanië, het hertogdom 29-30, 39
 Arkel, Jan van (bisschop van Luik) 85
Arnhem 84
Artesië 45
 Artois, Robert d' 32
 Asseldonk, Martien van 212, 219
Athis-sur-Orge 43-44
Auschwitz 234
Australië 182
Averbode 147
 Avesnes, Floris van 22, 46
 Avesnes, Gwijde van (bisschop van
 Utrecht) 44
 Avesnes, Jan II van (graaf van Henegouwen)
 28, 34, 36
Avignon 89
 Avoert, Henricus de 61
Azië 215

B

Back, Ghiselbertus 99
 Bader, Jan 231-232
Baest 82
 Balat, Alphonse 177-178
 Balliol, John (koning van Schotland) 32
 Bar, de graaf van 30, 37-38
 Bar, Margareta van 37
 Barlandus, Hadrianus 100
Basel 103
 Bavel, Bas van 205
 Becker, Jakob 232
Beek/Beke zie: *Hilvarenbeek*
 Beer, R. de 183-184
 Beer, Richard W.M. de 246
Beers 17
 Beieren, Albrecht van (graaf van Hol-
 land) 87
 Beieren, Richarda van 20
België 55, 168, 177, 182, 210, 214-215,
 232, 245
 Bellot, Dom Paul 247
 Benedictus XIII, paus 87
 Berg, de graaf van 28, 47
 Berg, graaf Adolf V van 20, 25
Bergeijk 205
Bergen op Zoom 54, 87, 118, 212, 218,
 245
Bergen op Zoom, het markizaat van 151
 Bergh, de familie van den 241
 Bergh, George van den 242
 Bergh, graaf Henrick van den 118
 Bergh, Sam van den 241-243
 Bergh, Simon van den 242
 Berkelmans, G. 55
 Berkvens, Ria 212
Berlicum 81, 99
Bern 232
Berne 80-83, 92-93, 99, 105
 Berthout, de familie van 15
 Berthout, Floris 35
Best 239
Bethune 45
 Bethune, Robrecht van 39-40, 43-45
Betuwe, de 25
 Beuckeleers, Isa 186
Beugen 16-17
Beveren 217
 Beverwijk, Willem Hendrik van 147
Biarritz 242
 Bichelaer, A.H.P. van den 57-58
 Biemans, Jac. 219, 232
Biesbosch, de 218
Biezenmortel 237-238
 Bijndop, Gerit 96
 Bijsterveld, Arnoud-Jan 219-220, 233-236
Biscaye 133
 Blamont, Hendrik van 36, 39
 Blok, Dirk Peter 214
 Boechout, Daniël van (seneschalk van
 Brabant) 45

Boendale, Jan van 24
 Boer, Nicole de 246
 Boëthius 69
 Bolleman, de heer 137, 140
Bologna 115
 Bolsius, Marc 229
Bommelerwaard, de 116
 Bonaparte, Napoleon 172
 Bonaparte, prinses Mathilde de 167
 Bonifatius VIII, paus 39
 Bonstetten, August (Abraham Sigmund)
 von 232-233
 Bont, Johannes 97
 Boom, Bart van der 235
 Bor, P. Christiaenzoon 113, 118, 120-122,
 125, 131
 Borger, Guus 211
 Borssele, de familie van 15
 Borssele, Wolfert van 23
 Bos, Lambert van den 128
 Bosch, Claes Henrick Jansz. van den 115
 Bourdieu, Pierre 236
Bourgondië 62
 Bourgondië, Aleidis van (echtgenote van
 Hendrik III van Brabant) 82, 91
 Bourgondië, de hertog van 87
 Bourgondië, hertog Filips de Goede van
 63, 97-98, 103
 Bourgondië, hertog Filips de Stoute
 van 45
 Bourgondië, Robrecht II van 41
 Bourla, P.B. 194
 Bouttats, Gaspar 14
 Boxhorn, M.Z. 119
Boxmeer 16-17
 Boxmeer, de heer van 25
Boxmeer, de heerlijkheid 15
Boxtel 66-67, 87, 227-228, 240-241
 Brabant, de hertog(en) van 9-10, 15-16,
 23, 25, 28, 32, 34, 36-38, 41, 44-46,
 77, 79-80, 86-87, 89, 97, 105, 150,
 219
 Brabant, Godevaart van 24
 Brabant, hertog Hendrik I van 79-80
 Brabant, hertog Hendrik III van 82, 91
 Brabant, hertog Jan I van 14, 21, 23-25,
 27, 30, 46, 82
 Brabant, hertog Jan II van 14, 23-24, 30,
 34-35, 37-38, 40, 45-46
 Brabant, hertog Jan III van 86-87
 Brabant, hertogin Johanna van 65, 85-87
Brabant, het hertogdom 14-15, 23, 25, 30,
 32, 37, 43-44, 46-47, 54, 79, 82, 85-
 87, 146, 211, 221, 225-226, 240
 Brabant, Margareta van 20
Brabant, Midden- 234
Brabant, Noord- 54, 78, 116, 205-207,
 212, 218, 226-229, 231-232, 236-239,
 243-246, 248
Brabant, Oost- 244, 246

Brabant, Staats- 10, 118, 146-149, 151, 161, 229-230
Brabant, Vlaams- 214-216
Brabant, West- 207-208, 210-212, 218, 245, 247
Brabant, Zuidoost- 212
 Brabants, Iohannes 61
 Brakel 17
 Brandts, G. 118-119, 121, 127
Brazilië 227
Breda 54, 87, 89, 96, 136, 208-210, 212, 218, 220-221, 222-225, 232, 238, 244
 Breda, de bisschop van 246
Breda, de heerlijkheid 24
Breda, het Land van 221
 Brekelmans, F.A. 218
 Bresslau, Harry 55
 Bretagne, Jan II van 41
 Brijs, Arthur 188-189
 Brink, Trudi 247
 Brinkhof, Jacques 208-210, 212
 Brioen, E. 190
 Broechoven, de familie van 225
 Broek, Theodorus J. van den 244
 Broos, Marius 246
Brugge 39, 41-43, 45, 116, 136, 222-224
 Bruggen, Wilhelmus van(den) 57, 64-65
Brussel 24, 62, 64, 82, 85-86, 90, 93, 105, 113, 125, 127, 136-137, 139, 151, 153, 177, 218, 221, 224
Brussels Hoofdstedelijk Gewest 214
 Bruxella, Leonius de 80
 Bulcano, Marinus 91
 Buren, Alard van 45
 Busio, Marc 246

C
 Caenegem, R. van 57
 Cahen, Max 231-232
Calabrië 241
Californië 226
 Calvin, Johannes 122
 Campo, Eymericus de 98, 103
 Campo, Goyaert de 103
 Carleton, de Engelse gezant 121, 126
 Caters-de Wolf, de familie 176
 Cats, Nicolaas van 23
 Catwiic, Ian van
 Châtillon, Jacques de 39
Chatsworth 176-177
Chelsea 182
 Chester, de bisschop van 36
Chili 238
 Christaller, W. 53
 Clemens IV, paus 18
 Clemens, Theo 247
 Cleymael, Nicolaus 87
 Cobbett, William 181
 Cocq van Oppijne, de familie van de 15
 Coldewij, J.A. 21
 Cols, August 185
 Coman, Willem 59
 Constantinopel, gravin Margareta van 28
 Cöp, Wim 10, 225-226
 Coppens, J.A. 122
 Coppens, Martien 239, 246

Coventry, de bisschop van 37
 Crécy, Lodewijk van 45
 Crèvecoeur, Willem van 39
 Croenen, G. 24
 Croes, Jacques van 14
 Croes, Marnix 235
 Crom, Peter 103
Cuijk 16-17, 21
 Cuijk, de deken van 91
 Cuijk, de heer/heren van 14-15, 23
 Cuijk, Dirk van 18
 Cuijk, heer Albrecht/Albert van 15, 18-19
 Cuijk, heer Hendrik III van 15, 18-19
 Cuijk, heer Herman II van 14
 Cuijk, heer Jan I van 9, 12-49
 Cuijk, Hendrik van (zoon Jan I) 21, 37-38
Cuijk, het Land van 13-15, 17, 21, 27-28, 45-46
 Cuijk, Jan van (zoon Jan I) 17
 Cuijk, Jan van (kleinzoon Jan I) 17
 Cuijk, Otto van (zoon Jan I) 17, 45
 Cuyck, de familie van 14
 Cuyck, Horst van 9

D
 Dael, Wijtman Wouter van den 58-59
 Daemen, Floris 9
 Daily, César 169
 Dammartin, Filippa van 20
Damme 135, 140
 Dampierre, Beatrijs van 29
 Dampierre, Filippina van 35-36
 Dampierre, Gwijde van (graaf van Vlaanderen) 28-31, 35-42, 44, 47
 Dampierre, Isabella van 36
 Dampierre, Margareta van 29
 Daniël, stadsclerk 's-Hertogenbosch 17
De Heen 247
 Defever, Alfried 185
Deinze 45
 Deinze, Jacob van 36
 Dekens, Aert 96
 Delamarre, Xavier 216
Delft 34, 227
Den Bosch zie: 's-Hertogenbosch
Den Dungen 80
Den Haag 87, 113, 115, 120, 122-123, 125-126, 136-137, 139, 146, 151
Denemarken 115
Deuteren 80
Deventer 18, 20, 217
 Deventer, Jacob van 217
 Devonshire, de hertog van 176
 Dicbier, Arnoldus 61
 Dicbier, Johannes 59
 Dick, E. 194
 Didden, Jack M.C. 245
Diepenveen 102
Diest 24
 Diest, de heer van 23, 45
 Dijck, Anthony van 134
 Dijck, Lucas van 103
 Dijck, Trees van 241
 Dijkhof, E.C. 57
Dinteloord 247
Dinther 10, 81, 96-99, 105

Dispenser, Hugh le 36
Doel 133, 135-137
 Donnet, G. 185
Dordrecht 16-17, 30, 34, 87, 118, 122, 218
Dortmund 30
 Douma, Klaasje 235-236, 247
Dowaai 42-43, 45
Drenthe 206
 Dreux, graaf Jan van 41
Driel 25
 Driel, Coenraad van 85, 87

Drunen 66-67
 Dublin, de aartsbisschop van 29
Duinkerken 132-133, 136
Duitsland 30, 38-39, 47, 220-221, 227, 231, 233-234, 242, 245
 Duitsland, de koning van 28
 Dunghen, Johannes de 94
 Durham, de bisschop van 29, 36-37
 Dusel, Egidius de 56-57, 61-62
 Dusel, Jacobus de 57, 61

E
Echternach 147-148, 152
 Echternach, de abt van 10, 145-146, 149, 151-155, 157-159, 161-163
 Edward I, koning van Engeland 22, 29-38, 42, 45, 47
 Edward III, koning van Engeland 45
Eerschot 84, 219
Eersel 10, 144-165
 Egmond, Willem van 23
 Eijmberts, Dirk 145, 152
Eindhoven 54, 67, 82, 87, 239
 Eindhoven, de heer van 87
 Ele, Johannes de 57, 59
 Elect, de zie: Nassau, Jan van (electbisschop van Utrecht)
 Elsen, L. 184
 Elst, Jacob van der 62, 65, 68-69, 71
 Elst, Thomas van der 68
 Elzas, Ernst 232
 Enckevort, Willem van (kardinaal) 99
Engeland 9, 14, 22-23, 29-39, 47, 121, 126, 174, 215, 234, 242-243
 Engeland, Alfons van 22
Engelen 81
Eip 244
 Erp, pastoor-deken van 220
Esch 66-68
Escharen 17
Escharen, de heerlijkheid 15
 Esghie, Gerardus de 61
 Essink, H.B.M. 21
 Eugenius IV, paus 89
Europa 13, 53, 68, 172, 215-217, 227, 229, 235
Europa, Noordwest 53
 Europa, West- 83
 Evreux, Lodewijk van 41, 43
 Eynde, Guido van den 212
 Eyndhoven, Godefridus de 87
 Eyndoven, Everardus Everardi de 97

F

Faassen, Tine 9-10
 Faber, Petrus Walteri Symonssoen 100-101
 Faber, Walterus 100-101
 Fabri, Anselmus 89-90, 220-221
Famenne 97
Faumont 41
 Ferrer, Reginald 38
 Fester, Henri 190
 Filips II, koning van Spanje 65, 148, 229
 Filips IV, koning van Spanje 115, 148
 Filips IV (de Schone), koning van Frankrijk 13, 29-32, 34-39, 41-45, 47
 Filips V, koning van Frankrijk 45
 Fine, Iohannes de 61
 Fineth, Laurens 147
 Floreffe, de abt van 36
 Floris (V) zie: Holland, graaf Floris (V) van Floris, Cornelis 247
 Foppens, Joannes 113, 122
 Fouquet, Jean 30
 Franke, Iohannes 61
 Franken, Rosanne 10
Frankrijk 9, 14, 29-31, 34-44, 47, 126, 216-217, 230, 239-240
 Frankrijk, Margareta van 45
Frankrijk, Zuid- 242
 Franssen, Mathieu 211
 Frederik Hendrik zie: Oranje-Nassau, prins Frederik Hendrik van
 Frenken, A.M. 113, 118, 121-123, 130-131
Friesland 122
Friesland, West- 18, 132-133
 Funck-Brentano, Franz 13, 39

G

Gaelen, Jan van 210
 Gavere, Jan van (heer van Schorisse) 41
 Gavere, Wilhelmus de 98
Geerttruidenberg 34, 129, 208
Geffen 10, 94-96, 105, 242
Gelderland 118, 130
Geldrop 116
 Geldrop, Philippus de 95
 Gelre, Arnoud van 17
 Gelre, de familie van 46
 Gelre, de graaf (graven) van 14-15, 18, 27-28, 46
 Gelre, de hertog van 54
 Gelre, Elizabeth van 20
 Gelre, Filippa van 20
 Gelre, graaf Otto I van 20
 Gelre, graaf Otto II van 17-20, 25
 Gelre, graaf Reinoud I van 19-20, 25, 27-29, 38, 44
Gelre, het graafschap 15, 25, 44, 46
Gelre, het hertogdom 54, 64
 Gelre, Margaretha van 20
 Gelre, Mechteld van 15, 20
 Gembloers, de abt van 36
Genève 227
Gennep 16
Gent 38-43, 182
 Gent, de heer van 41, 43

Gent, Willem van 83
 Gestel, Leo 245
 Gevel (de jonge), Jan van de 126, 137
 Ghemert, Emundus de 87, 89
 Godfried, rector van Orthen-Den Bosch 91
Goirle 66-68
Göllheim 38
 Goor, Thomas Ernst van 218
 Gooskens, Frans 220-221
Gouda 136, 247
 Govarts, apostolisch vicaris van Den Bosch 93
Grave 13-17, 21, 25, 27, 45-46
 Grave, de heer (heren) van 14-15
's-Gravenhage zie: *Den Haag*
 Gravere, Wilhelmus de
 Gregorius I (de Grote), paus 83
 Gregorius IX, paus 69
 Gremu, luitenant-kolonel 121
Grevelingen 121
 Griend, Hans van de 113
Groene Woud, het 239
Groot-Brittannië 168, 175, 182, 197
 Grote, Geert 102
 Guicciardini, Lodovico 76
 Gulik, de graaf van 25, 30
 Gulik, Willem van 39, 41
 Gysseling, Maurits 215-216

H

Haaren 65
Haarlem 34, 62
 Habsburg, Albrecht I van (Rooms-koning) 38-39, 47
 Haen, A. de 120
 Hagama, Kees 126, 137
Halle 221
Haps, de heerlijkheid 15
 Harline, Craig 226-228
 Hartog, Elizabeth den 219
 Haverding, Richard de 38
 Hedel, Otto de 67
Hedikhuizen 81
 Heelu, Jan van 25, 27
Heerle 247
Heesch 10, 96-97, 105
Heeswijk 81, 97, 99, 218
Heeze 247-248
Heidelberg 227
Helmond 54, 67, 230
 Helmont, Wilhelmus Petri de 97
Helvoirt 66-68
 Hendrik, kapelaan 34
 Hendrik IV, keizer 15
Henegouwen 36
 Henricus (kardinaal-bisschop van Santa Sabina) 89
 Herborch, Christianus van 90
Herenthals 24
 Hermans, C.R. 239
 Herpen, Albert van 19
 Herpen, de heer van 17
 Herpen, Hendrik van 19
Herpt 81
 Hersel, Iohannes de 95
's-Hertogenbosch 10, 17, 23-24, 45, 54-55, 57-62, 64-65, 71-72, 76-111, 113, 115-116, 118, 121-122, 136, 139, 146, 148, 150, 218-219, 225-226, 228-229, 231-233, 242
's-Hertogenbosch, het bisdom 113, 115, 118, 122
's-Hertogenrade, het Land van 148
 Hertogs, Joseph 184, 188-192
Heusden 10, 80, 87, 99, 113, 115, 118-123, 125, 127-131, 139
 Heusden, de familie van 46
 Heusden, heer Jan III van 19, 34, 45
Heusden, het Land van 87
 Heusden, Mechteld van 87
Heusden en Altena, het Land van 116
 Heyme, Arnoldus 103
Hilvarenbeek 62, 66-68, 77, 84-86, 95, 212, 220
Hintham 80
 Hoefslaghere, Enghelbertus 61
 Hoerne, Jacobus van de 90
 Hoevel, Dirck vanden 65
Hoeven 246
 Hol (van Vlijmen), Daniël 94-96
Holland 9, 18-20, 22, 30-34, 36, 46, 54, 64-65, 71, 113, 115-116, 118, 122-123, 127, 129-133, 137, 139, 206, 218, 226
 Holland, de graaf/graven van 15, 18, 25, 28-29, 44, 47, 87
 Holland, graaf Floris V van 9, 13-14, 16, 18-23, 25, 28-34, 36, 46-47
 Holland, graaf Jan I van 29, 32-35, 37
Holland, het graafschap 16, 21, 30, 47, 62, 72, 82
 Holland, Margareta van 22
Holstein 115
 Hommius, Festus 121-122
 Hondius, H. 119
Hooge Mierde 66-67
 Hopstaken, Joss 245-247
 Horn, Aleydis van 19
 Horn, de heer van 25
 Horn en Altena, de familie van 46
 Horn en Altena, heer Willem II van 24, 40
Horn, het graafschap 125, 131
 Horne, Amand II van 116, 129
 Horne, Godefroij van 119-120, 125-127, 129-132, 139
 Horne, Willem Adriaan I van (gouverneur van Heusden, heer van Kessel) 119, 123, 125, 127-132, 136, 139
 Horta, Victor 170-171, 177, 180, 185, 197
 Houbraken, Jacob 130
 Houtappel, Ghijsbrecht 59
 Huige, Jan 246
Huijbergen 246
 Hukelem, Wilhelmus de 57
Hulst 224
 Huys Janssen, P. 122

I

Ieper 42-43
Ierland 239
Izendijke 121

India 217
Indonesië 237-238
 Infanta, de zie: Isabella, aartshertogin
Ipswich 36
Iran 217
 Isabella (Clara Eugenia van Spanje), aarts-
 hertogin 113, 115, 119-121, 124-136,
 139, 156
Israël 234
Italië 53, 241
Italië, Noord- 212
 Iudays, Gerardus 61

J

Jacobs, Jan 237-238
 Jacobsz, Roelandt 227
 Jacobus I, koning van Engeland 121,
 126-127
 Janssens, F. 184
Japan 182
 Jaques, Maria Johanna 183
Jekschot 212
 Joede, Gerit die 101
 Johannes XXIII, paus in Pisa 89
 Jong, Hans de 247
 Jong, Theo de 220
 Jongelincq, Jan Baptist 138
 Jonghe, Monseigneur Dierck de 123
 Joyce, James 235
Jülich 25
 Jurgens, Anton 241, 242

K

Kamerijk 31, 36, 89
 Kamerijk, de bisschop van 25
 Kampen, Milla van 102-103
 Kanters, Kees 11
 Kappelhof, Ton 211
 Karel V, keizer 65
 Katzenelnbogen, Adelheid van 15, 20
Kempen, de 206, 239
Kempenland, het 61, 67, 145, 147, 152,
 155
Kempenland (Campinia), het aarts-
diakonaat 78, 83, 85
Kennemerland, het 18, 23
Kessel, het Land van 27
 Kessel, de heer van zie: Horne, Willem
 Adriaan I van
 Ketner, F. 19
Keulen 19, 25-28, 38, 87, 89-90, 93,
 103, 220
 Keulen, Bruno van 240-241
 Keulen, de aartsbisschop van 14, 18, 25,
 27-28, 30, 45-46, 80
Keulen, het aartsbisdom 27
Kew 177
 Kievits, Jan 87, 91, 93
 Kinschot, Nicolaas van 127, 129
Kleef 46-47, 221, 242
 Kleef, de graaf van 25, 28
 Kleef, graaf Dirk VIII van 20, 28, 40
 Kleef, Margaretha van 20
Kleinder Liempde 240
 Kolke, Hermannus ten 103
 Kortstiaens, Jan Ghijsbrecht 69
 Kortlever, Yolande E. 245

Kortrijk 35, 37, 39-40, 188
 Kosian, M.C. 217
 Kraan, Ildefonsus (pater o.f.m.cap.) 238
 Kreitz, Willy 186
 Kruisheer, J. 55, 57
Kruisland 218
 Kues, Nikolaus van 220
 Kuijer, P.Th.J. 113
 Kuiper, Yme 236
 Kuyck, Walter Van 195

L

Laerhoven, Jacob van 74
 Laerhoven, Peter Jan van 58-59
Lage Landen, de 53, 62, 205, 219
Lage Mierde 66-67
Laken 177-178
 Lambert, Véronique 9
 Lanen, R.J. van 217
 Lang, Wally de 235
Langeweg 238
 Langtoft, Peter of 38
 Langton, Walter 36
 Léau zie: Zoutleeuw
 Leclef, Edmond 187
Leende 247
 Leenders, Karel 54, 66, 205, 209-212
 Leeuw, Kitty de 11
 Leeuwen, Wies van 247
Leiden 34, 121
 Leodio, Jacobus Walteri de 87
 Leopold II, koning van België 177
Leuven 9, 24, 45, 60, 65, 85-86, 89, 91-92,
 103-104, 115-116, 149, 155, 221, 224
 Levi, Primo 234
Liefkenshoek 136
Liempde 240
Lier 113, 116
 Lierop, John van 240
 Limburg 14-15, 29, 214
 Limburg, hertog Walram IV van 25
Limburg, het hertogdom 25
 Limburg, Irmgarde van 25
Linden 17
Llanfaes 30
 Lodewijk de Vrome, keizer 83
 Loicq, Jean 214
 Lolhuys, Henricus 89
 Lombarts, Jan 63-65, 67, 71
 Lombarts (de jonge), Jan 63-65
Londen 169, 174, 176-177
 Loon, Maria van 222
Loon op Zand 69
 Loudon, John Claudius 175-176
 Lu, Adam die 85, 87, 94
Lübeck 15
 Lucht, Jan van der 95
Luik 24, 83-85, 96, 102
 Luik, bisschop Jan van 16
 Luik, de bisschop van 100, 103
Luik, het bisdom 16, 77-78, 83, 87, 89,
 96-97, 152, 161, 219
 Luther, Maarten 122
Luxemburg 145
 Luxemburg, de graaf van 25
 Luxemburg, Isabella van 35, 37
 Luxemburg, Wenceslaus van 85-86
 Luxemburg-Nassau, de familie 15

M

Maas, Ad 222-224
Maasland, het 66
Maastricht 84-85, 97-98
 Mackenzie, George 175
 Maes, Bert 212
 Maes, Hendrik 224
 Maillart, Peter (pater jezuïet) 122, 132-
 133, 135-137, 140-141
 Male, Margareta van 45
 Malsen, de familie van 14
 Malsen, Herman van (graaf in Teisterbant)
 15
Malta 206
Manchester 243
 Manmaker, Adriaan 135-137, 140
 Mansfelt, Karel van 133, 135, 140
Maren 127
 Martinus V, paus 91, 93
 Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch
 116
 Mastboom, A.G.J. 247
 Mastboom-Brosens, de familie 246
 Maurits zie: Oranje-Nassau, prins Mau-
 rits van
Mechelen 24, 30, 45, 54, 93-94, 224, 230
 Mechelen, de aartsbisschop van 115
Mechelen, het aartsbisdom 247
 Meer, heer Jan Boc van 17
 Meesters, Ton 209
Meierij (van 's-Hertogenbosch), de 9, 53-
 54, 57-59, 62, 64-66, 71, 73, 77, 79,
 81, 84-85, 146-148, 150-151, 155-156,
 161, 219, 228
Meierijstad 205
 Meijer, G.A. 113, 122
 Meise 177
 Melcnap, schipper 133, 140
 Mendelsohn, Daniel 234
 Merica, Laurencio de 61
Merum 15
 Merum, dochter Van 18
 Merum, Rutger van 19
 Mesker, J.J. 112
 Metz, Chrodegang van 83
 Meyensvoert, Gerardus de 61
 Meyers, mevrouw 187
 Meyerus, Jacobus 39
 Michiels, Toon 239
Middelburg 34, 136
 Miélot, Jean de 63
Mierde 68
 Mierde, de familie De 85
 Mierevelt, Michiel Jansz. van 130
 Mikkers, Jasper 238
Milaan 45
Mill 17, 21-22
Moerdijk 206
Moergestel 66-67, 69
 Molius 93, 103
Mollans-sur-Ouvèze 240
 Monschau, heer Walram van 28
 Montanus, A. 33
Montfoort 20, 21
 Moor, Gerard de (heer van Wessegem)
 41, 43
 More, Thomas 244

Mortagne, Willem van 41, 44
 Mostert, M. 53, 71
 Moulaert, B.C.B. 113, 122
Munster 116, 146, 148
 Munster, Otto van (bisschop van Keulen)
 93

N

Namen 15
 Namen, graaf Jan van 44-45
 Namen, Gwijde van 41
Nassau 15
 Nassau, Adolf van (Rooms-koning) 15, 20,
 24-25, 28-31, 33, 36, 38-39, 47
 Nassau, de familie van 15, 46, 221-223
 Nassau, de vrouwe van 224
 Nassau, Engelbrecht I van 222
 Nassau, graaf Hendrik III van 209
 Nassau, Hendrik II de Rijke van 15, 20
 Nassau, Jan van (electbisschop van
 Utrecht) 14-15, 18-22, 34, 46
 Nassau, Jan IV van 222, 224
 Nassau, Jutta van 15, 19-20, 25, 28
 Nassau, Lodewijk van 132
 Nassau, Otto van 15
 Nassau, Walram van 15, 20
 Navarra, koningin Johanna van 39
Nederland 55, 182, 206-207, 209-211,
 214-218, 220, 226-227, 233-234, 236,
 238, 240-242, 245
Nederlanden, de 9, 64, 117, 206, 220-
 222, 229
Nederlanden, de noordelijke (of Staatse)
 118, 126, 148, 206, 229, 240
Nederlanden, de Republiek der Zeven
Verenigde 116, 121, 129-132, 135,
 139, 146, 148, 150, 153, 217, 229-230
Nederlanden, de Zuidelijke (of Spaanse)
 113, 115, 118, 148, 151, 206, 227,
 229-230
Nederlanden, het koninkrijk der 232
Nedermierde zie: *Lage Mierde*
Nedersticht, het 18-19, 21
Neerloos 15, 23, 46
New York 234-235
Nice 241-242
 Nicolaas IV, paus 27
Nieuwkoop 213
Nieuw-Zeeland 182
Nijmegen 15
Nijvel 29
Nispen 212, 247
 Nole, Colijn de 247
Noordse landen, de 115-116
Normandië 29, 245
 Noyde, Arnoldus 87
Nuland 10, 94-98, 105
 Nuweert, Wilhelmus 57
Nyeuwervaert 222-225

O

Oeffelt 241
 Oerde, Mychael vanden 61
 Oesterhout, Hubert van 60, 65
 Oestgeest, Christina van 18
 Oetelaar, Ger van den 240-241
Oirschot 77, 84-86, 239

Oisterwijk 9-10, 53-75, 155, 157, 162-
 163, 218
 Oldenbarnevelt, Johan van 118, 122
 Oldersum, Sieragh van 152-153, 161
 Onacker, Eline Van 9
Oostelbeers 82
Oostenrijk 231
 Oostenrijk, Margaretha van 64
Oosterhout 208, 221, 237-238
 Ophoven, Hendrina Nicolaasdr. van 127
 Ophoven, Henrica echtgenote van Henrick
 Peter van 115
 Ophoven, Henrick Peter van 115
 Ophoven, Michael van zie: *Ophovius*,
 Michael
 Ophovius, Michael (bisschop van 's-
 Hertogenbosch) 10, 112-143
 Oranje-Nassau, de familie 15
 Oranje-Nassau, prins Frederik Hendrik
 van 104
 Oranje-Nassau, prins Maurits van 16,
 118, 125, 127, 129-133, 136, 139, 151
Orchies 42-43, 45
Orthen 10, 77, 79-83, 85, 87, 89-92, 94-
 96, 98-99, 105
 Os, Gielis van 96
 Osman, Johannes 89
Oss 54, 151, 157-159, 161, 163, 231,
 241-243
 Oss, Marie van 103
Oud Gastel 246-247
Oudenbosch 218
 Oudenhoven, Jacobus van 113, 119
Oudergem 82, 85-87, 89, 91-92, 99, 105
Ouderkerk 227
Oudheusden 81
Overasselt 17
Overijssel 118, 130
Overloos 17
Overmaze, de Landen van 148, 151

P

Palestina 242
 Palude, Ghiselbertus de 87
Parijs 35, 41-45, 103, 186, 244
 Paxton, Joseph 169-170, 174, 176-177
Peel, de 15, 17, 239
Peelland, het 219
 Peijnenburg, de familie 241
 Peijnenburg, Jan 241
 Peijnenburg, Kees 241
 Pels, Philips 132-133, 135
 Pertcheval, Jan 224
 Peters, Sem 219
Pfalz, de 121
 Pijnenburg, de familie 241
 Pijnenburg, Toon (Dom Willibrord) 241
Pisa 89
Pittsburg 194
 Placidus 117
 Poelhekke, J.J. 117
 Pokorny, Julius 215-216
 Polak, Alfred 231, 234-235
 Polak, Bertram 233-235
 Polak, Connie 235
 Polak, Hans 234
 Pontanus, Carolus 116
 Ponte, Wilhelmus de zie: *Bruggen*,
 Wilhelmus van(den)
Poppel 66
Portugal 227
Postel 81, 83, 147
 Pouillet, Prosper Julius Jan Joseph 183
 Poynenborch, Godevert 71
 Poynenborch, Peter 71
 Presser, Jacques 235
 Prevenier, Walter 55
 Pronk, Cornelis 158
Provo 227
 Putten, dochter Van 18
 Putten, Jan van 19

Q

Queller, Donald 13

R

Raescop, Heinrich 220-221
 Raeymaekers, Dries 9
Ravenstein 116
 Reckoven, Arnoldus de 89
 Reinders, Pim 242
 Renes, Hans 211
 Rentenaar, Rob 214
Republiek, de zie: *Nederlanden*,
de Republiek der Zeven Verenigde
Reusel 213
Rhenen 20
 Riede, heer Herberen van 87
Riga 30
 Riit, Claus vander 59
Rijnland, het 9, 15, 21, 54, 220
 Rijnsoever, J. van 116, 122
 Rijsbroeck, Jan Willem 64-65
Rijsel 41-43, 45
 Robertus, kardinaal-priester van de
 Santi XII Apostoli 89
 Rode, de familie van 15, 219
Rode, het graafschap 219
Rode, de heerlijkheid 27, 219
 Roelvink, Véronique 219
Roermond 17, 19, 25
 Rogier, L.J. 116
 Roijmans, Dierixzoon 148
 Rolandus, de familie 227
 Rolandus, Jacob 227-228
 Rolandus, Maria 227
 Rolandus, Timotheus 227-228
Rome 78, 89, 103, 116, 220-221
 Rooms-koning, de 46, 47
Roosbeek 213
 Roosenboom, Henk 229-230
Roosendaal 245-247
 Roovere, Anthonis de 222-224
 Roscam, Pieter 152-154
 Rose(a)us, Henricus 121-122
Rosmalen 98-99, 102-105
Rotterdam 241-242
 Rozema, J. 123
 Rubens, Peter Paul 112, 138
 Rückert, ir. J. 243-244
 Rudolf I, (Rooms-)koning van Duitsland 28

S

Saenredam, Pieter 104
Saint-Laurent-sur-Sèvre 239
Sambeek 16-17
Sambeek, de heerlijkheid 15
 Sande, Johan van den 113, 118, 121-122, 131
 Sanders, Jan 10
São Tomé 227
 Savoie, Amadeus V van 41
 Scade, Johannes 98
 Schaeckers, J.P. 186
 Scheenken, Symon 69
 Schellekens, J. 190
 Schenaerts, Mathijs 65, 67, 71
 Schepers, Kees 247
Scheveningen 234
Schijndel 98-99, 205
 Schiller, Diebold 52
Schonenburg 17
 Schorisse, de heer van 41
 Schorisse, heer Jan van 43
 Schorrel, bouwheer 184
Scotland 31-32
 Schotland, koning Alexander III van 31
 Schouman, Aert 130
 Schriverius, P. 118, 121
 Schutjes, L.H.C. 113, 122
 Scorel, Jan van 224
Senlis 42
Sheffield 176-177
Simpelveld 148
Sint-Anthonis 15
Sint-Michielsgestel 227
Sint-Oedenrode 54, 77, 84-86, 205, 219-220
 Sint-Pols, hertog Filips van 89
Sint-Truiden 38
Sinzig 38
 Sirjacobs, R. 122
Sluis 38, 135, 137, 140
 Smeken, Jan 222, 224
 Smits, Anselm zie: Fabri, Anselmus
 Smits, H.I. 12
 Smits, Luchesius (pater o.f.m.cap) 238
 Smulders, A.M.B. 246
Son 98
Spanje 119, 121-123, 132, 135, 139-140, 240
 Spanje, de koning van 119, 125-126, 135, 139
 Stamelardi de Uden, Arnoldus 87
 Statera, Egidius de 97
 Steenberch, Martinus 103
Steenbergen 118, 245
Steensel 97
 Steensel, A. van 64
 Steeweche, Petrus de 87
Sticht, het zie: Utrecht, het Sticht
 Stoke, Melis 34, 36
 Storms, Martijn 211
Strijen 211
 Strijen, gravin Hilsondis van 212
Strijensas 218
Sumatra 237
 Svermont, Heinrichus 103
 Swieten, Barbara van 127, 136
 Synghe, G. van 55, 57, 71

T

Tack, Theodorus (pater Jezuïet) 122, 133, 135-136
 Tammes, Peter 235
Tanzania 238
 Tavernier, Jean Le 63
 Teirlinck, Herman 194-195
Teralfene 216
 Theodericus, pastoor (Orthen-Den Bosch) 80
 Thiébault-Sisson, François 171
 Thielens, Henri 190-191
 Thiry, Robert 230
 Thomas, proost (Orthen) 81
Thorn 212
 Thorn, Hereswind van 220
Thouars 230
Tiel 17, 25
Tielerwaard, de 15
Tilburg 66-68, 208, 221, 231, 233-234, 236-239, 243-244
 Timmermans, Jan 243-244
 Tirion, Isaac 130
Tongerren 84
Tongerlo 23, 60, 147
 Toorians, Laurant 212
Trente 117
Trier 87
 Trier, Anja van 247
 Trier, Hans van 247
 Tserclaes, Barbara zie: Swieten, Barbara van
 Tserclaes, Floret 127
 Tuldén, Ansem van 62
 Tulpini, Henricus 87

U

Uden 87, 244
 Uden, Gerard van 85
Udenhout 149
 Urbanus V, paus 87
 Urdinghen, Hermannus Cappardi de 89
Utah 227
Utrecht 9, 17-18, 20, 33, 44-45, 87, 98, 221
 Utrecht, bisschop Willem II van 35
 Utrecht, de bisschop van 17-18, 28, 46
 Utrecht, de elect(bisschop) van zie: Nassau, Jan van
Utrecht, de provincie 130
Utrecht, het bisdom 18, 87
Utrecht, het Sticht 15, 18-19, 28, 34, 46
 Uytven, R. Van 54

V

Valenciennes 36
Valetta 206
Valkenburg 25
 Valkenburg, de familie van 46
 Valkenburg, de heer van 25, 34
 Valkenburg, heer Walram van 20, 28, 35, 37, 39
Valkenswaard 153, 212
 Vanhoenacker, Jean Robert 188
 Vannyn, Petrus 89
 Veerman, John 246

Vegelin van Claerbergen, Johan 145, 149, 152, 161
Veghel 97, 205-206
 Veken, Jacques van der 245
 Velsen, Gerard van 18, 32-34
 Velthem, Lodewijk van 37
Veluwe, de 118, 206
 Ven, Jace van de 238
 Ven, Willem van de 219
Venlo 15
Venray 219, 230
 Vera, Hein 212
 Verbeek, Beda 93
 Verbruggen, J.F. 40
Verenigde Staten, de 227, 234
 Verhees, Hendrik 144
 Verkaik, Jan Willem 34
 Vermeer, Mark 9
 Vermunt, Marco 212, 247
 Verstegen, Ton 244
 Vertbois, Gerard van 41
 Vervloet, Jelle 211
 Verweij, Michiel 219
 Veselka, Barbara 247
 Victoria, koningin van Engeland 174
Vierlingbeek 17
 Vijfeyken, Jan van 96
Vijlen 45
 Villers, de heer van 135, 140
Vilvoorde 120
 Viollet-le-Duc, Eugène 170
 Visser, Richard de 220
 Vitry, Hector de 89-91
Vlaanderen 9, 13, 25, 28, 31, 40-45, 54, 137, 168, 172, 182, 197, 214-217
 Vlaanderen, de graaf/graven van 13-14, 25, 28-29, 34-37, 39, 44-45, 47
Vlaanderen, Kroon- 38-39
Vlaanderen, Rijks- 39
 Vliet, Jan van 210
Vlijmen 81, 94-95
 Vlissingen 136
 Voermans, Rien 245
 Vogelsangh, Maria 230
 Voisin, Auguste 40
 Volcart, Wouter 24
 Voorne, de heer van 34
 Vorsterman, Lucas 117, 134
 Vos, Peter 218
Vreeland 20-21
 Vreenegoor, Ellen 220
 Vries, Rodolphus de 99
Vught 66-68, 102
 Vught, de pastoor van 91

W

Waalre 153
Wageningen 244
 Wal, Walterus 87
Walcheren 245
 Wales, prins Llewellyn van 31
Wallonië 214, 217
Walsingham 36-37
Wanssum 95
 Wap, J.J.F. 15

Wassenaar 242
Waterland 18
Waterloo 232
Waveren 24
 Wecht, Wilhelmus de 90
Weelde 66
Weert 219
 Weerts, H.J.T. 217
Welberg 247
Well 97
 Wellen van Gennep 16
 Wendel, Vic 246
 Werve, Margaretha van de 136
 Wessegem, de heer van 41
 Westenburg, Siegfried van (aartsbisshop van Keulen) 27-28
 Westminster 22-23, 30, 37, 42
 Westminster, de bisshop van 31
Wieringermeer, de 242
Wijk bij Duurstede 101
 Wijnbergen, Johan van 155-156
Wijnendale 36
 Wikaart, Valentine 218
 Wilhelmina (van Oranje-Nassau), koningin van Nederland 247
 Willem I (van Oranje-Nassau), koning der Nederlanden 236

Willemss, Aelbrecht 70
 Willing, Betsy 242
 Wilt, Elisabet vander 61
Winoksbergen 136-137
Wintelre 157
Wisconsin 244-245
 Witrode de Venlo, Wilhelmus de 87
Woensdrecht 245
 Woerden, de heer/heren van 19
 Woerden, Herman V van 18
 Woerden, Herman VI van 18-22, 33-34, 46-47
 Woerden, Hildegonde van 18, 34
Woeringen 13-14, 25-27, 45
 Wolf, Nico 231
 Wolff, Claus die 68-69
 Wriothesley, Sir Thomas 31
 Wytman, Ian 59, 61
 Wytman, Wijtmannus 61

Y

York, de aartsbisshop van 31
 Ysenbouts, Corneel 184

Z

Zaltbommel 101
 Zanden, J.L. van 53
Zeeland 23, 29-32, 36, 64-65, 135, 140
Zeeland (plaats in Noord-Brabant) 244
Zeeland, de provincie 130
Zeeland, het graafschap 16, 72
Zesgehuchten 247
Zevenbergen 218
Zierikzee 34, 41, 44, 87
 Zijl, Annejet van der 234
 Zoesius, bisshop van 's-Hertogenbosch 116
 Zottegem, Gerard van (heer van Gent) 41, 43
Zoutleeuw 24, 45
Zuid-Afrika 215
Zuid-Beveland 245
Zundert 208
 Zuylen, de familie van 18, 20
Zwitserland 232-233
Zwolle 102

1 **Horst van Cuyck (†) en Véronique Lambert**

Jan I van Cuijk († 1308). Topdiplomaat in een woelige tijd

2 **Mark Vermeer**

Pragmatische geletterdheid in de middeleeuwse Meierij.
De dorpssecretarie van Oisterwijk tot 1550

3 **Jan Sanders**

Het kapittel van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch
en zijn rechten als pastoor, 1412-1559

4 **Wim Cöp**

Het proces en de vrijlating van Michael Ophovius.
De aanslag op Heusden in 1623 nogmaals tegen het licht gehouden

5 **Rosanne Franken**

Storm over Eersel in 1708

6 **Tine Faassen**

Gedecoreerde overkappingen en wintertuinen
in Antwerpse burger- en herenwoningen, 1860-1930

7 **Kroniek**

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact,
i.s.m. Erfgoed Brabant en de Historische Vereniging Brabant